

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

На правах рукопису

БУРЛУЦЬКА СВІТЛАНА ВЛАДИСЛАВІВНА

УДК 338.242.42

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРУЖНОСТІ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством

Дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант:
Рекова Наталія Юріївна,
доктор економічних наук, професор

Слов'янськ - 2016

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК	Автономна Республіка Крим
АТО	Антитерористична операція
ВВП	Валовий внутрішній продукт
ВДВ	Валова додана вартість
ВДЕ	Відновлювані джерела енергії
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ВР	Верховна Рада
ВРП	Валовий регіональний продукт
ДВНЗ	Державний вищий навчальний заклад
ЗМІ	Засоби масової інформації
ЗСУ	Збройні сили України
ЄС	Європейське співтовариство
ІЕП	Інститут економіки промисловості
КМУ	Кабінет Міністрів України
МВФ	Міжнародний валютний фонд
МОН України	Міністерство освіти і науки України
НАН	Національна академія наук
НДУ ВШЕ	Національний дослідницький університет «Вища школа економіки»
НДР	Науково-дослідні роботи
НІСД	Національний інститут стратегічних досліджень
ПКС	Паритет купівельної спроможності
ОІЕ	Об'єднаний інститут економіки
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОРП	Обсяг реалізованої продукції
ОЕСР	Організації економічного співробітництва і розвитку

ОЧЕС	Організації Чорноморського Економічного Співробітництва
РВПС	Рада з вивчення продуктивних сил України
РФ	Російська Федерація
СЕС	Соціально-економічні системи
СНД	Співдружність незалежних держав
СНР	Система національних рахунків
СОТ	Світова організація торгівлі
США	Сполучені Штати Америки
ЦЕІ	Центральноєвропейська ініціатива

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	17
1.1. Теоретико-методологічні підходи до трактування національних соціально-економічних систем.....	17
1.2. Сталий розвиток як парадигма соціально-економічного розвитку.....	47
1.3. Теоретичні засади функціонування національних соціально-економічних систем в контексті сталого розвитку.....	77
Висновки до розділу 1.....	103
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	106
2.1 Інституціональний інструментарій в дослідженні національних соціально-економічних систем.....	106
2.2 Шокові збурення соціально-економічних систем.....	130
2.3 Феномен пружності соціально-економічних систем.....	161
Висновки до розділу 2.....	195
РОЗДІЛ 3 СУЧАСНИЙ СТАН ТА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ.....	199
3.1 Оцінка стратегічних індикаторів стану національної соціально-економічної системи.....	199
3.2 Ендогенні драйвери формування національної моделі соціально-економічного розвитку.....	217
3.3 Специфіка пружної реакції параметрів національної економіки в умовах рецесивних шоків.....	243
Висновки до розділу 3.....	277
РОЗДІЛ 4 КОНЦЕПЦІЯ ТА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	281
4.1 Стратегічні імперативи сталого розвитку України.....	281

4.2 Концепція Стратегії забезпечення пружності сталого розвитку.....	308
4.3 Механізм реалізації стратегії забезпечення пружності сталого розвитку.....	336
Висновки до розділу 4.....	355
РОЗДІЛ 5 НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	
5.1. Вимоги до методичного забезпечення стратегії пружності сталого розвитку в межах предикатів локалізації.....	358
5.2 Методичний підхід до моніторингу індикаторів пружності підсистеми забезпечення сталого розвитку.....	376
5.3. Методичне забезпечення ідентифікації параметрів пружності в предикатах просторової локалізації.....	398
Висновки до розділу 5.....	423
ВИСНОВКИ.....	425
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	429
ДОДАТКИ.....	467

ВСТУП

Актуальність теми. Вітчизняна економічна система, як ніколи ослаблена економічною рецесією та військовими діями в Луганській та Донецькій областях, продовжує нести фінансові втрати внаслідок скорочення ділової активності, підвищення загального рівня ризику ведення господарської діяльності. Стрімка девальвація гривні, погіршення умов кредитування та зниження реального рівня доходів – це тільки декілька чинників скорочення національного виробництва. Неефективне використання природних ресурсів, значні регіональні диспропорції, обмежена мобільність трудових ресурсів та слабка дієвість державних регулюючих інститутів ставить під сумнів можливість швидкого подолання рецесії та забезпечення мінімальних темпів економічного зростання. За зазначеного зростання рівня нестабільності умов функціонування національної економіки України, диспропорційності її підсистем все більша увага науковців приділяється питанням забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем.

В межах академічних, соціально-економічних та політичних досліджень останніх років закордонні науковці в питаннях сталого розвитку все частіше використовують термін «пружність» – дефініцію, покликану ідентифікувати реакцію об'єкту або системи на шоки або збудники рівноваги. Хоча концепт пружності тривалий час був поширений здебільше в екології та психології, зараз він визнаний в різноманітних контекстах як суб'єктивна та переважно позитивна ознака сталої соціально-економічної системи або як бажана властивість, що повинна бути відтворена або вдосконалена. На жаль, вітчизняна наука обходить осторонь зазначений напрям в дослідженнях сталого розвитку, ігноруючи його суттєвий методологічний та науково-практичний потенціал.

Фундаментальні засади дослідження проблем забезпечення сталого розвитку містяться у роботах зарубіжних вчених: Л. Абалкіна, К. Маркса

[*K. Marx*] та Ф. Енгельса [*F. Engels*], Дж. М. Кейнса [*J. M. Keynes*], С. Кірдіної, Г. Клейнера, Я. Корнаї [*J. Kornai*], Й. Шумпетера [*J. Schumpeter*], Д. Медоуса [*D. Meadows*], Е. Пестеля [*E. Pestel*], Р. Солоу [*R. Solow*], М. Фрідмана [*M. Fridman*], Дж. Хикса [*J. Hicks*]. Питання пружності соціально-економічних систем знайшли своє висвітлення в останніх роботах Р. Констанза [*R. Costanza*], П. Лонгстафф [*P. Longstaff*], Р. Мартіна [*R. Martin*], К. Холлінга [*C. Holling*] та ін.

Серед вітчизняних вчених, що займалися і займаються теоретичними та прикладними питанням економічної, соціальної та екологічної збалансованості національної економіки, дослідженням процесів формування державної політики забезпечення сталого розвитку, слід відзначити О. Амошу, М. Білопольського, П. Бубенка, А. Гальчинського, В. Гейця, Е. Лібанову, В. Ляшенка, В. Маргасову, Я. Остафійчука, Н. Рекову, В. Саєнка, М. Хвесика, І. Шкрабак та ін. Визнаючи теоретичну та практичну цінність напрацювань згаданих вітчизняних та закордонних дослідників, відзначимо, що проблема забезпечення сталого розвитку національної соціально-економічної системи України в умовах ендогенних та екзогенних шокових збурень досі не вирішена.

Актуальність дисертації обумовлена необхідністю створення теоретичних і методологічних основ, концептуальних засад і організаційно-методичних підходів до формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки України, що визначає об'єкт і предмет дослідження, його мету і завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематики держбюджетних науково-дослідних робіт Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова «Дослідження пріоритетних напрямів регіональної політики в економічній сфері» (номер держреєстрації 0110U007602, 2010-2014 рр.), у межах якої автором доведена гіпотеза рентоорієнтованої поведінки економічних агентів як визначального

ендогенного чиннику розвитку національної економіки України; Донбаської державної машинобудівної академії «Фінансові інструменти забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем» (номер держреєстрації 0112U006711, 2012-2014 рр.), у межах якої запропоновано методика визначення впливу параметрів людського капіталу на функціонування підсистеми забезпечення сталого розвитку; Інституту економіко-правових досліджень НАН України «Інфраструктурне забезпечення активізації міжрегіонального співробітництва в Україні» (номер держреєстрації 0114U001180, 2014-2016 рр.), у межах якої обґрунтовано пропозиції щодо науково-методичного забезпечення діагностики рентної природи міжрегіональних диспропорцій у контексті забезпечення сталого розвитку; Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» «Організаційні механізми і технології забезпечення інформативності облікових даних в процесі прийняття управлінських рішень» (номер держреєстрації 0115U003311, 2015-2016 рр.), у межах якої запропоновано концептуальний підхід до інституційного та інформаційного забезпечення управлінських рішень в межах стратегії сталого розвитку.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка теоретико-методологічних положень, методичних основ і науково-практичних рекомендацій щодо формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність постановки та вирішення таких *завдань*:

обґрунтувати методологічні підходи до ідентифікації дескрипторів національної соціально-економічної системи;

визначити особливості реалізації техноцентричного та екоцентричного підходів до сталого розвитку в умовах трансформаційної економіки;

розкрити сутність дефініції сталий розвиток національної економіки;

обґрунтувати доцільність використання інституціонального інструментарію в дослідженні національних соціально-економічних систем;

визначити умови збереження національною економікою своєї самоорганізації та системних властивостей під впливом шоківих збурень;

запропонувати концепт соціально-економічної пружності національної економіки та її компонентів;

проаналізувати параметри реалізації індикаторів національної стратегії сталого розвитку;

систематизувати ендогенні драйвери формування вітчизняної моделі соціально-економічного розвитку;

визначити специфіку пружної реакції параметрів національної економіки в умовах рецесивних шоків;

визначити об'єктивні обмеження реалізації загальних імперативів сталого розвитку національної економіки;

запропонувати концепцію стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки;

структурувати механізм реалізації стратегії забезпечення пружності сталого розвитку;

обґрунтувати науково-методичні положення щодо визначення параметрів пружності сталого розвитку в межах предикатів локалізації;

запропонувати методичний підхід до моніторингу та прогнозуванню індикаторів підсистеми забезпечення сталого розвитку;

вдосконалити систему показників оцінки параметрів постшокового розвитку територіальних підсистем.

Об'єктом дослідження є процес забезпечення сталого розвитку національної економіки та її компонентів.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні основи, методичні і практичні аспекти формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки за сучасних умов.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною базою виконаного наукового дослідження стали положення класичної та сучасної економічної теорії, праці вітчизняних та зарубіжних учених з питань

забезпечення сталого розвитку та державного регулювання економіки. У процесі дослідження використовувався комплекс загальнонаукових, конкретно-наукових і спеціальних методів: *системний підхід* (для обґрунтування методологічних підходів до ідентифікації дескрипторів національної соціально-економічної системи); *монографічний та історичний* (для визначення особливостей реалізації техноцентричного та екоцентричного підходів до сталого розвитку); *діалектичний метод та узагальнення* (для розкриття сутності дефініції «сталий розвиток національної економіки»); *абстрактно-логічний* (для обґрунтування доцільності використання інституціонального інструментарію дослідження); *структурно-функціональний* (для визначення умов збереження національною економікою своєї самоорганізації та системних властивостей); *аналіз, синтез та дедукція* (для обґрунтування концепту соціально-економічної пружності національної економіки та її компонентів); *статистико-економічний* метод, зокрема його прийоми *порівняння* (для оцінки параметрів реалізації індикаторів національної стратегії сталого розвитку), *факторний аналіз* (для систематизації ендогенних драйверів формування вітчизняної моделі соціально-економічного розвитку), *графічний* (для визначення специфіки пружної реакції параметрів національної економіки); *системно-компаративний аналіз* (для визначення об'єктивних обмежень реалізації імперативів сталого розвитку); *концептуалізація та структурне моделювання* (в процесі побудови концепції стратегії забезпечення пружності сталого розвитку); *декомпозиція* (для ідентифікації складових механізму реалізації стратегії забезпечення пружності сталого розвитку); *структурний синтез* (для обґрунтування науково-методичних положень щодо визначення параметрів пружності сталого розвитку в межах предикатів локалізації); *економіко-математичне, сценарне та трендове моделювання* (для формування підходу до моніторингу та прогнозування індикаторів підсистеми забезпечення сталого розвитку); *кореляційно-регресійного та кластерного аналізу* (для вдосконалення системи показників оцінки

параметрів постшокового розвитку територіальних підсистем). *Інформаційну базу* дослідження становлять законодавчі та нормативні акти, офіційні статистичні та інформаційно-аналітичні матеріали Світового банку, Європейського Союзу, Державної служби статистики України, Національного банку України, Державного казначейства України, Державної фіскальної служби України, наукові доробки зарубіжних та вітчизняних вчених, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних положень та розробці методичних підходів щодо формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки. Найбільш суттєві результати дослідження, що характеризують новизну роботи, полягають у такому :

вперше:

обґрунтовано необхідність застосування концепту соціально-економічної пружності національної економіки як спроможності національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, екологічних та інших шоків і повертатися на шлях сталого розвитку шляхом адаптивних змін економічних структур, соціальних та інституційних механізмів, що забезпечує більш якісну ідентифікацію цільових орієнтирів стратегії сталого розвитку;

емпірично верифіковано підхід до визначення специфіки параметрів соціально-економічної пружності національної економіки шляхом ідентифікації диспропорційних змін фазової траєкторії домену сталості та кількісної оцінки «технічних», «екологічних» й «адаптаційних» параметрів пружності, що забезпечує якісне формування аналітичного підґрунтя розробки стратегії сталого розвитку в умовах рецесивних шоків;

запропоновано концепцію стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки, спрямовану на збереженні цілісності існування (домену сталості) та безпеки національної соціально-економічної системи з урахуванням наявних ресурсних та інституційних обмежень на

основі узгодження і реалізації інтересів економічних агентів та техноцентричних механізмів пружності розвитку, що створює умови реалізації національних імперативів сталого розвитку;

удосконалено:

застосування методики визначення особливостей реалізації техноцентричного та екоцентричного підходів до сталого розвитку, засноване на виявленні відмітних особливостей в процесах субституції та комплементатії компонентів національного багатства, що дозволяє більш точно узгоджувати дію механізмів забезпечення пружності сталого розвитку з ресурсними можливостями національної економіки;

система оцінки ендогенних драйверів формування вітчизняної моделі соціально-економічного розвитку на основі систематизації критеріїв визначення ступеня прояву рентоорієнтованої поведінки економічних агентів та параметрів формування національного багатства, що забезпечує більш точну ідентифікацію ресурсних обмежень механізмів забезпечення пружності сталого розвитку;

структуру механізму реалізації стратегії сталого розвитку шляхом конкретизації змісту інституційного, фінансового й науково-методичного забезпечення в контексті пружного способу функціонування, що сприятиме забезпеченню цілісного існування соціально-економічної системи України та гідного рівня життя нинішнього та майбутніх поколінь;

науково-методичні положення щодо визначення параметрів пружності сталого розвитку шляхом синтезу існуючих методів оцінки базових економічних, соціальних й екологічних індикаторів з методикою «технічного», «екологічного» та «адаптаційного» підходу до пружності, що забезпечує підвищення точності моніторингу кількісних параметрів відновлення траєкторії сталого розвитку в межах предикатів локалізації;

методичне забезпечення моніторингу та прогнозування індикаторів сталого розвитку, що базується на моделюванні фазових траєкторій (доменів сталості) макропоказників підсистеми забезпечення національної економіки

та дозволяє підвищити якість формування (корекції) інструментарію державного регулювання макроекономічних дисбалансів;

систему показників оцінки параметрів постшокового розвитку територіальних підсистем національної економіки на основі синтезу технічних параметрів пружності (опірності та відновлюваності) та показників структурної ентропії Шеннона, що дозволяє підвищити ступінь обґрунтованості формування державної політики сталого розвитку територій;

дістало подальшого розвитку:

методологічний підхід до ідентифікації дескрипторів національної соціально-економічної системи, отриманий у результаті синтезу базових системних компонентів та аксіоматичних умов системності, що сприяє підвищенню обґрунтованості управлінських рішень при формуванні стратегії сталого розвитку національної економіки;

онтологізація дефініції «сталий розвиток національної економіки» через поєднання критеріїв цілісності існування та фундаментальних класів стійкості, що забезпечує всебічне дослідження діалектики взаємозв'язку параметрів «функціонування - стійкість» та «розвиток - сталість» національних соціально-економічних систем;

обґрунтування доцільності використання інституціонального інструментарію дослідження національних соціально-економічних систем, заснованого на синтезі «жорстокого ядра» методологічного індивідуалізму та холізму й «позитивної евристики» неінституціоналізму та посткейнсіанства, що забезпечує онтологічний та гносеологічний методологічний базис формування стратегії сталого розвитку;

визначення умов збереження національною економікою своєї самоорганізації та системних властивостей під впливом шоківих збурень, шляхом підтримки «коливальних рухів» (змін) її параметрів, елементів та взаємозв'язків, що забезпечує підвищення якості прогнозування та планування результатів державного регулювання соціально-економічних процесів;

прийоми оцінки індикаторів реалізації національної стратегії сталого розвитку, засновані на виявленні відмінних особливостей трансформації соціально-економічних систем країн Вишеградської четвірки та України, що дозволяє підвищити обґрунтованість стратегічних орієнтирів розвитку національної економіки;

систематизація об'єктивних обмежень реалізації загальних імперативів сталого розвитку на підґрунті виокремлення чинників локалізації умов цілісного існування національної соціально-економічної системи, що забезпечує формування концептуального підґрунтя розробки стратегії сталого розвитку.

Практичне значення отриманих результатів. Основні теоретичні положення, обґрунтовані автором у дисертаційній роботі, доведені до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, які можуть бути використані в діяльність законодавчих та виконавчих органів державної влади, місцевого самоврядування, організацій та підприємств з метою впровадження принципів, методів та інструментарію забезпечення пружності сталого розвитку на всіх рівнях національної економіки. Запропоновані в дисертації концептуальні положення, стратегія, науково-методичні підходи та механізми були використані: Комітетом Верховної Ради України з питань промислової політики та підприємництва при аналізі законодавчих ініціатив щодо реалізації першочергових пріоритетів Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» (довідка від 14.03.2016 р. №01-16/34нд); Головним територіальним управлінням юстиції у Донецькій області при формуванні механізмів реалізації стратегії відновлення сталого розвитку та оздоровлення економічних агентів (суб'єктів господарювання) (довідка від 18.04.2016 р. №01-16/147); Донбаським міжрегіональним центром професійної реабілітації інвалідів Міністерства соціальної політики України при формуванні підходу щодо відновлення соціально-економічної активності неконкурентоспроможних осіб відповідно до програми ООН «Трансформація нашого світу. Порядок денний сталого розвитку 2030» (довідка від

17.12.2015 р. №01-12/780-15); Управлінням праці та соціального захисту населення Краматорської міської ради при формуванні пропозицій щодо забезпечення пружної реакції населення на шоківі збурення (довідка від 06.11.2015 р. № 01-15-1874); Інституту економіко-правових досліджень НАН України при обґрунтуванні пропозицій щодо науково-методичного забезпечення діагностики рентної природи міжрегіональних диспропорцій у контексті забезпечення сталого розвитку (довідка від 16.03.2015 р. № 59/173); Державного навчального закладу «Донбаський центр професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості» щодо забезпечення пружності сталого розвитку трудових ресурсів при формуванні регіональної компоненти змісту професійно-технічної освіти у контексті розробки регіональної Програми зайнятості (довідка від 17.04.2016 р. №01-11/140).

Результати дисертації використано у навчальному процесі: ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» МОН України при викладанні дисциплін «Макроекономіка», «Державне регулювання економіки», «Регіональна економіка» (довідка від 14.04.2016 р. №68-16-325а); Одеського національного економічного університету МОН України при викладанні дисциплін «Національна економіка», «Фінансова санація та банкрутство», а також при підготовці дипломних робіт магістрів (довідка від 24.05.2016 р. №01-17/875).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі результати, які винесено автором на захист, містяться в опублікованих роботах. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані тільки ті ідеї, положення та розрахунки, які є результатом особистих наукових пошуків. Особистий внесок дисертанта у колективні наукові роботи конкретизовано у списку праць за темою дисертації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи доповідалися автором, обговорювалися і дістали схвалення на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: «Фінансові інструменти просторово-територіального розвитку» (Черкаси,

2016 р.); «Участь молоді у розвитку економіки та суспільства України» (Київ, 2016 р.); «Економіка в контексті інноваційного розвитку: стан та перспективи» (Ужгород, 2016 р.); «Настоящи изследвания и развитие» (Софія, Болгарія, 2016 р.); «Соціальна відповідальність: підприємство – регіон – країна» (Краматорськ, 2015 р.); «Стан та перспективи розвитку обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю в умовах євроінтеграційних процесів» (Чернівці, 2015 р.); «Нова модель регіонального економічного зростання: науково-теоретичні проблеми і механізм реалізації» (Вінниця, 2015 р.); «Розвиток регіонів та громад в умовах адміністративно-територіальної реформи: перспективи та загрози» (Тернопіль, 2015 р.); «Конкурентоспособность территории: приоритеты развития и стратегические ориентиры» (Рязань, Російська Федерація, 2015 р.); «Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку» (Черкаси, 2014 р.); «Транснаціоналізація економічних систем: тенденції та перспективи розвитку» (Миколаїв, 2014 р.); «Управління інноваційним розвитком підприємств України в умовах світових інтеграційних процесів» (Дніпропетровськ, 2007 р.).

Публікації. Основні положення та дослідження відображено у 51 науковій праці, а саме: одна одноосібна монографія, дві колективні монографії, 33 публікації у наукових фахових виданнях (зокрема 12 – у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз), 13 публікацій – у матеріалах конференцій, три публікації – в інших виданнях. Загальний обсяг публікацій складає 69,48 ум.-друк. арк., з яких особисто автору належать 57,7 ум.-друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (409 найменувань на 38 сторінках) і трьох додатків (на 18 сторінках). Дисертація містить 32 таблиці (на 22 сторінках) та 42 рисунки (на 30 сторінках). Повний обсяг роботи становить 484 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1 Теоретико-методологічні підходи до трактування національних соціально-економічних систем

Визначальною особливістю сучасних досліджень є тенденція до інтеграції різноманітних галузей знань, поєднання наукових методів та формування загальних закономірностей розвитку та еволюції. Спроби ідентифікації структурної єдності оточуючого світу в першу чергу мали місце у філософських дослідженнях в межах розвитку теорії пізнання. Разом з тим певні елементи системного підходу до аналізу проблем економічного розвитку суспільства теж мають глибоке коріння пов'язане з роботами давньогрецьких мислителів, філософів середньовіччя, економістів другої половини двадцятого сторіччя. Посилення інтересу до пошуку принципової структурної спільності різнорідних систем та загальних механізмів різнопланових явищ притаманно і для сучасних соціально-економічних досліджень. Аналізуючи сучасні тенденції у розвитку суспільних наук проф. А. Гальчинський підкреслює, що «ми навчилися в процесі теоретичного аналізу розмежовувати проблеми суспільного розвитку за їх складовими... нині головна вимога до суспільствознавства – зібрати окремі частини в єдине ціле, сформувати принципи узагальнюючої теорії» [172, с.10].

Перш за все, дослідження сутності соціально-економічних систем слід ґрунтувати на визначенні дефініції «система». Багатоаспектність цієї проблеми обумовлює величезне розмаїття відповідних трактувань. Перша група визначень має переважно філософське коріння. Розвиток філософії до певного етапу базувався переважно на підґрунті редукціонізму та

елементаризму. Та вже в напрацюваннях Р. Декарта висловлювалася теза щодо методологічної недостатності як згаданих концепцій, так і безпосередньо цілісного підходу. Діалектичне підґрунтя системної гносеології було закладене у роботах І. Канта [220] та розвинуте в пізніших напрацюваннях представників класичної німецької філософії. В. Гегель аналізуючи особливості розумового процесу, вказував, що пізнання предмету передбачає спочатку визначення його складових, а потім розумове поєднання отриманих елементів у єдине ціле. Предмети за Гегелем не існують ізольовано, вони утворюють організовані системи, а отже отримання всебічного розуміння предмету не можливе без вивчення загальності (системи) до якої він належить [176, с.307].

Слід зазначити, що розвиток філософської гносеології спрямовувався від функціонального синтезу (морфології) об'єкту дослідження до розуміння структури та відповідно проблематики упорядкованості та організованості. Це створило необхідні методологічні передумови для визнання системи як центрального орієнтиру наукового пізнання. Розвиток системного підходу від напрацювань представників марксизму [264, 265, 266] до робіт дослідників ХХ сторіччя (О. Богданова [105], Л. Бергаланфі [96], Н. Віннера [167] У. Ешбі [408], І. Пригожина [318], П. Сорокіна [363] та ін.) характеризувався перенесенням уваги від безпосередньо структурно-функціонального аналізу до методологічних розробок на принципів ізоморфізму законів пізнання.

Без перебільшення можна стверджувати, що першою (і в історичному, і в методологічному аспекті) теорією універсальних типів та закономірностей побудови та розвитку систем була «тектологія» О. Богданова. У своєму дослідженні «Загальна організаційна наука тектологія» автор зазначав, що структурні відносини можуть бути узагальнені до такого ж ступеня формальної чистоти схем, як відносини величин у математиці [105, с.209]. Метод тектології, як своєрідне поєднання ідеалізму та марксизму, був спрямований на вивчення та пояснення конкретних явищ системного плану.

Його сфера застосування –аналіз генези організаційних утворень, способів їх взаємодії з середовищем у історичному контексті; механізми забезпечення стійкості та підтримки динамічної рівноваги; аналіз активності та звязків системних елементів.

Напрацювання Л. Берталанфі в галузі загальної теорії систем привернули увагу наукової спільноти після другої світової війни. Головна увага дослідника була спрямована на аналізі відкритих систем (біологічних, соціальних, фізичних) та динамічних взаємодій в їх межах. Л. Берталанфі підкреслював, що ідентифікація певних загальних принципів функціонування систем та подальша їх математична обробка можлива переважно шляхом визначення логічних гомологій (ізоморфізму законів) матеріально різних явищ [96, с.35]. Незважаючи на предметну спрямованість досліджень Л. Берталанфі на проблеми біології, його напрацювання стали базовими для загальної теорії систем.

У. Ешбі також, відштовхуючись від завдання аналізу системи як цілісного утворення, схилився в бік кібернетичного способу дослідження та формував концепцію системи як «чорного ящика» [408, с. 127-170]. Аналогічні напрацювання в сфері дослідження системних взаємозв'язків представлені у «Кібернетиці» американського математика Н. Віннера [167]. Підхід дослідника до аналізу функціонування систем як реакції на зовнішні впливи претендував на роль універсального інструменту дослідження широкого кола процесів: від технічних - до біологічних, соціальних та економічних.

Значним кроком у розвитку системної методології є доробок І. Пригожина та бельгійської наукової школи. Положення теорії системодинаміки І. Пригожина ідентифікували матерію як субстанцію з спонтанною активністю, що обумовлено неусталеністю нерівноважних станів будь-якої системи у результаті взаємодії з оточуючим середовищем [318, с.14]. Емпірично було доведено, що системна еволюція прагне до мінімального переносу ентропії (хаосу) в системи вищого рівня. Як

зазначається в теоремі Пригожина: стан, до якого прагне система, відрізняється настільки малим переносом ентропії в оточуюче середовище, наскільки це дозволяють накладені на систему граничні умови [318, с.193].

Окремої уваги заслуговує вклад в системні дослідження американського соціолога російського походження П. Сорокіна. Саме йому належить першість у формуванні уяви про суспільство як соціокультурну цілісність. Зрозуміло, що його напрацювання містяться дещо в іншій площині ніж методологічні нароби згаданих раніш дослідників та мають більш прикладне значення ніж загальна теорія систем. Разом з тим, саме П. Сорокін уперше поєднав у єдину тріаду особистість як суб'єкт взаємодії, суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів, та культуру як сукупність цінностей та норм взаємодіючих індивідів [363, с.218]. Взаємодія індивідів формує суспільство, а суспільство, в свою чергу, створює індивідів через існуючі суспільні відносини. Такий підхід обумовлює розуміння П. Сорокіним суспільства як системи систем.

Найбільш повний типологічний аналіз розмаїття значень дефініції «система» наведено в класичній роботі В. Садовського «Засади загальної теорії систем» [354, с.93-99]. Результатом аналізу стало визначення трьох базових системних ознак: ознак внутрішньої побудови системи; ознак специфічних системних властивостей та ознак поведінки системи. В наведеній класифікації поєднуються як ознаки дескриптивного, так і конструктивного підходу до визначення дефініції. В. Садовський робить висновок, що переважна частка визначень дефініції «система» базується на логічному ланцюжку: елементи – відносини – зв'язки – ціле – цілісність. Беручи до розгляду отримані у згаданій роботі результати, слід звернути увагу на певні типи визначень дефініції «система» найбільш дотичні до предметної області нашого дослідження.

Отже, якщо звернутися до сучасного розуміння означеної проблематики, то слід відзначити, що в «Теорії систем» В. Волкової та А. Денисова система трактується одночасно як категорія відображення,

форма уявлення матерії та спосіб відтворення континуальної цілісності (дискретна модель безперервного буття) [168, с.232]. Професор І. Дрогобицький акцентує увагу на розумінні системи як категорії організації матерії та духовного світу, сутності, яка у результаті взаємодії її складових спроможна підтримувати своє цілісне існування та функціонування [200, с.45]. Як зазначає академік РАЕН Н. Лівшиц, ці та інші дефініції «системи» мають пряме відношення до класичного визначення, запропонованого ще Л. Берталанфі, як комплексу взаємопов'язаних елементів, утворюючих певну цілісність, та пов'язаних стійкими взаємозв'язками один з одним та зовнішнім середовищем [253, с.9]. Майже аналогічне визначення системи пропонує і академік Л. Абалкін [405, с. 726].

Професор кібернетики Іллінойського університету (США) У. Ешбі визначав систему як будь-яку сукупність змінних, пов'язаних певними відношеннями, яку спостерігач (дослідник) обирає з числа характеристик, притаманних реальному об'єкту (так званій «машині») [409, с.104]. Таке досить абстрактне розуміння системи передбачає наявність певного спостерігача з власними цілями, згідно яких і визначаються змінні для спостереження. Отже, потенційно в залежності від спостерігача та обраних змінних один і той же об'єкт може бути віднесено до різних систем. На залежності ідентифікації системи від уподобань спостерігача наполягає і професор МГУ Е. Маймінас [259, с.10]. Таке інструментальне розуміння системи, як способу дослідження процесів і явищ, трактується деякими дослідниками як тотожність математичній моделі. Так, у своєму дослідженні В. Садовський наводить досить близькі за змістом визначення системи Т. Буса та Г. Фрімана: система це математична абстракція, що є моделлю динамічного явища [354, с.94].

У процесі критичного аналізу існуючих визначень терміну «система» академік П. Анохін зосередив увагу на особливому системоутворюючому чиннику, під яким розумів «корисний результат діяльності системи». З урахуванням цього під терміном «система» дослідник розумів тільки

комплекс обраних компонентів, у яких взаємодія та взаємовідношення приймають характер взаємосприяння компонентів заради отримання сфокусованого корисного результату [79]. Безперечно, що всі дефініції пов'язані з системним дослідженням спрямовані на всебічну конструктивну характеристику інтегративних цілісних властивостей об'єкту дослідження. Примат системного дослідження полягає саме в ідентифікації цілісності та спрямований на розробку відповідних методів.

Якщо дослідження базується на методологічному підґрунті системного підходу, то повинен бути виконаний мінімум відповідних методологічних вимог: формування проблеми цілісності або пов'язаності об'єкту, дослідження зв'язків об'єкту (системоутворюючих зв'язків), визначення структурних характеристик об'єкту. [102, с.84]. В. Садовський в межах такої методологічної установки пропонує для упорядкування теоретичних системних концепцій використовувати шість базових компонентів [355, с.51]: A1 – характеристику вихідних утворень (елементів, складових); A2 – характеристика сполучень вихідних утворень; α – фіксація відносин та зв'язків між вихідними утвореннями; β_1 – характеристика отриманого утворення; β_2 – фіксація функціонування отриманого утворення; γ – наявність додаткових характеристик. Слід зазначити, що наведені елементи у функціональному представленні використовуються й для формування ознак системності у роботі Н. Калюжної [219, с.16]. Перші п'ять перелічених компонентів ідентифікують систему через тріаду «елементи – зв'язки – цілісність», а компонент « γ » забезпечує конкретизацію дефініції та створює підґрунтя для визначення певних класів систем.

У роботі «Симетрія природи та природа симетрії» професор Ю. Урманцев пропонує розширити тріаду «елементи – зв'язки – цілісність» до п'яти аксіоматичних умов системності [380, с.52]: 1) існування - знаходить свій прояв через просторову, часову та динамічні форми. Ідентифікація системи передбачає її існування. 2) множина об'єктів – відповідно до введених раніш позначень це сукупність вихідних утворень які

існують ще до будь-якої систематизації; 3) єдине – однакова для усієї системи властивість або єдине логічне підґрунтя для класифікації об'єктів (елементів); 4) єдність – відносини завдяки яким виникають нові властивості для елементів та системи в цілому (еквівалентно цілісності); 5) достатність – необхідність достатньої кількості матеріалу та умов для побудови системи. Ю. Урманцев, акцентуючи увагу на цій аксіоматичній умові, керується принципом «достатності підстав Г. Лейбніца» [380, с.53].

Більшість дослідників погоджуються з дуалістичним розумінням процесу ідентифікації систем [204, 219, 241]: по-перше, дескриптивному - спрямованому на визначення внутрішньої побудови системи як визначального чинника її функціонування; по-друге, конструктивному – спрямованому на відокремлення системи з оточуючого середовища та визначення структури системи відповідно її функції.

Ідентифікація дефініції «система» через введені В. Садовським компоненти передбачає дескриптивний шлях та послідовне визначення: елементів, зв'язків, властивостей, законів композиції (структур), функцій. У межах цієї ж дескриптивної концепції І. Блауберг акцентував увагу тільки на трьох базових компонентах: елемент (A_1), зв'язок (α) та цілісність (β_1) [100, с.251]. Елементом слід вважати мінімальний, а отже, неподільний компонент системи. При такому підході складові елемента вже не є компонентами системи або їх наявність просто не враховується. Крім цього важливими є функціональні характеристики елемента, а це, у свою чергу, призводить до висновку: елементом є мінімальний компонент, здатний до відносно самостійного виконання певної функції. Отже, ідентифікація елементів залежить від прийнятої дослідником межі функціональної агрегації у рамках заданої системи. Важливим зауваженням є те, що у системі, як цілого сформованого з взаємодіючих часток, елементи не є заздалегідь заданими. Багатоваріантність членування теоретично не має меж, а кожний окремий варіант формує певну множину, хоча сама система множиною не є [401, с.5]. Система апріорі передбачає декілька елементів (більше одного), а отже, на

нашу думку, використання характеристик сполучень вихідних утворень (група, комплекс, сукупність – A2) є надлишковим параметром.

Зв'язок відіграє найважливішу роль у формальній ідентифікації системи (компонент «а»). У переважній більшості досліджень з системної методології категорія «зв'язку» виводиться опосередковано через категорію «відносини». Відносини мають місце там, де існує співвідносність, де одне не існує без іншого, де властивість одного існує завдяки наявності або відсутності іншого (наприклад відносини упорядкованості та відносини порівняння) [357, с.12]. Більшість дослідників вважає, що зв'язок є певним типом відносин між суб'єктом та об'єктом.

Фундаментальні нароби в сфері ідентифікації відмінностей між категоріями «відносини» та «зв'язки» належать радянському вченому О. Зинов'єву [209, 211]. Відповідно до запропонованого дослідником визначення, два або більш предмета зв'язані, якщо за наявністю або відсутністю певних властивостей у одного з них можливо зробити висновок щодо наявності або відсутності цих властивостей у інших [209, с.58]. Дійсно зв'язок є певним типом відносин між суб'єктами й об'єктами системи та накладає певні обмеження на можливі зміни елементів. Відсутність зв'язків, відповідно, свідчить про незалежність елементів та унеможливорює їх трактування як системи. Існує думка, що зв'язок між двома об'єктами не є комутативним, а отже залежність елемента «А» від елемента «В», не свідчить про залежність «В» від «А» [288, с.510]. Разом з тим, залишається відкритим питання справедливості цієї тези для соціально-економічних систем.

Принципова різниця між формальною обробкою логічних суджень «відносини» та «зв'язки» визначена О. Зинов'євим полягає в тому, що зв'язок, по-перше, пов'язаний з чинником часу, а по-друге, з об'єктами відносин, які характеризуються не ознаками, а станами. Стан, у свою чергу, це сукупність фіксованих та придатних до спостереження суттєвих властивостей, інформація про які дозволяє визначити його поведінку в один з наступних моментів часу [210]. Отже, зв'язок - це відношення порядку

станів об'єкту, в якому відповідність між сусідніми станами є залежністю (залежність повинна існувати до виникнення упорядкованості станів) другого стану від першого.

В будь-якому випадку елементи системи апіорі не існують ізольовано, а мають між собою певні зв'язки які формують структуру системи. Структуру можна ідентифікувати як відносно сталі зв'язки елементів в межах цілого та спрямовані на забезпечення цієї цілісності та тотожності до самого себе. Як вважає професор Д. Керімов, структура є іманентна ознака будь-якого цілого, категорія відповідна внутрішній формі явища або предмета [223, с.223].

Дефініція «цілісність» має, перш за все, відношення не стільки до цілісного розуміння об'єкту, скільки до способу її дослідження. Цілісність за І. Блаубергом відображає вимоги до особливого опису системи в цілому, відмінного від опису її елементів, а також акцент на особливе протиставлення системи оточуючому середовищу, в основі якого внутрішня активність системи [100, 252]. Цілісність як внутрішня властивість системи, формується через сукупність зв'язків у процесі розвитку системи. Але зовнішнім проявом цілісності є обмеженість системи: чим більше система відрізняється від середовища (обмежена від нього), тим більш цілісною та відповідно індивідуальною вона є.

Н. Калюжна наполягає, що введені компоненти β_1 , β_2 відповідають системним властивостям цілісності та емерджентності [219, с.17]. Якщо перша теза не викликає заперечень, то відносно компоненту β_2 слід вказати на певні суперечності. Відповідно до В. Садовського, цей компонент фіксує функціонування отриманого утворення, тобто відображає здатність поєднаних елементів функціонувати злагоджено та/або упорядковано. А отже, змістовна наповненість компоненту не відповідає властивості емерджентності. Нагадаємо, що у загальноприйнятому розумінні емерджентність передбачає наявність у системи властивостей не притаманних її елементам. Також зазначимо, що поєднання елементів

зв'язками та взаємозв'язками забезпечує формування цілісності, а отже, саме сукупність зв'язків (структура) системи забезпечує логічну доказовість тези холізму «ціле більше частин» в якісному аспекті. Саме в результаті взаємодії елементів через визначену сукупність зв'язків формуються не притаманні елементам нові системні якості та властивості. А отже, має сенс обмежитися тільки компонентом $\beta 1$.

Метою системного дослідження є ідентифікація внутрішніх закономірностей об'єкту якими обумовлено його якісна своєрідність (цілісність). В цьому контексті професор А. Гальчинський наполягає на обов'язковому врахуванні параметру складності систем. Недоліком загальносистемної методології, за його словами, є непряме визначення складності цілісним поєднанням структурно неоднорідних систем [173, с.5].

Відштовхуючись від класифікації зв'язків, запропонованої І. Блаубергом, слід навести таку їх схему [100, с.255; 102, с.188]: 1) зв'язки взаємодії, які складаються з зв'язку властивостей та зв'язку об'єктів. У соціальних системах об'єктні зв'язки обумовлені цілями сторін взаємодії та у першому наближенні можуть бути або кооперованими або конфліктними; 2) генетичні зв'язки; 3) зв'язки перетворення, реалізація яких можлива при безпосередній взаємодії елементів або при опосередкованій взаємодії через інші елементи; 4) структурні зв'язки; 5) зв'язки функціонування, пов'язані зі зміною станів або єдністю виконуваної функції. Різновидом функціональних зв'язків є зв'язки розвитку. Їх специфіка полягає у тому, що зміна станів пов'язана не з нормальним процесом функціонування системи, а з неможливістю збереження існуючих форм функціонування. Отже, розвиток пов'язаний з появою додаткових ступенів свободи системних елементів та змінами у організації всієї системи. Ще одним різновидом функціональних зв'язків є зв'язки управління, побудовані на підґрунті особливої «програми» або «схеми» процесу функціонування системи. Це підштовхує до розуміння системи або підсистеми управління, яка забезпечує детермінацію елементів аналізованої системи на певний результат. Більшість дослідників системної

методології вважають зв'язки управління системоутворюючими [100, с. 258]. На визначальній ролі зв'язків у системному дослідженні наголошує і проф. Н. Гражевська: методологія системного підходу орієнтована на дослідження різноманітних взаємодій та механізмів... зв'язки та структура розглядаються як визначальні фактори, що конструюють властивості системи [186, с.17]. Логічним при вивченні зв'язків є питання щодо обмежень або правил, що накладаються на систему зв'язків. У розглянутих напрацюваннях І. Блауберга та В. Садовського цей момент залишився не розкритим. Дескриптивна ідентифікація систем передбачає не тільки оцінку зв'язків між елементами, але й визначення загальної структури цієї сукупності – так званих законів композиції. Під цим терміном розуміють аксіоми зв'язку, порядку, безперервності та правила, які можливо отримати за їх допомогою [382, с.6].

У результаті логічного поєднання тріади В. Садовського «елементи – зв'язки – цілісність» та аксіоматичних умов системності Ю. Урманцева слід сформулювати такі висновки.

По-перше, аксіоматичні умови «множина об'єктів» та «достатність» додатково ідентифікують першу складову тріади «елементи». Систему не можливо побудувати тільки на одному елементі, а отже, кількість цих елементів повинна бути достатньою для формування певної цілісності. До того ж, умова «єдине» накладає додаткові умови для виділення елементів певної системи з усіх існуючих елементів.

По-друге, аксіоматична умова існування, на нашу думку, є базовою для ідентифікації системи. Якщо система ідентифікована – то вона існує, з іншого боку ідентифікацією системи є визначення її як цілісності. Отже, мова повинна йти про існування цілісності. Доки існує цілісність, до тих пір існує і система. Існування також пов'язують із об'єктивністю та істотністю зв'язків. Як зазначає видатний вітчизняний філософ А. Уйомов, існування та об'єктивність систем є результатом об'єктивного існування зв'язків, а отже, існування елемента системи обумовлено тільки існуючими зв'язками. Поза системи об'єкт існувати не може, а при вилученні об'єкту з однієї системи

він опиняється у іншій та набуває нових якостей [379, с.21]. Єдність елементів діалектично пов'язана з їх відмінністю від оточуючого середовища.

Відомий радянський дослідник системної методології І. Блауберг для ідентифікації систем пропонує використання критерію органічності [100, с. 243]. По-перше, пропонується розрізняти неорганізовані сукупності з неістотними, випадковими зв'язками між елементами та неорганічні системи неспроможні до саморозвитку (з наявними істотними внутрішніми зв'язками). По-друге, це органічні системи – цілісності здатні до саморозвитку через послідовні етапи ускладнення та диференціації. Вважаємо, що соціально-економічні системи повністю відповідають критеріям органічності І. Блауберга [100, с. 244].

Підсумовуючи результати проведеного методологічного аналізу, слід запропонувати таке дескриптивне гносеологічне визначення системи. Система – це здатна до саморозвитку цілісність, утворена достатньою сукупністю елементів, здатних до самовідтворення й відносно самостійного функціонування, та поєднаних мережею істотних структурних, генетичних та субординаційних зв'язків (рис.1.1).

Сукупності компонентів системи, її складові в процесі своєї взаємодії формують нові інтегративні властивості, не тільки не притаманні окремим елементам, а й спроможні до подальшого саморозвитку, якісному та кількісному прогресу. Такі інтегративні процеси обумовлюють виникнення життєздатної цілісності з особливими механізмами функціонування. Отримана конструкція, на нашу думку, може бути використана в якості підґрунтя аналізу соціально-економічних систем взагалі та національної економіки зокрема. Системний підхід до аналізу соціально-економічних процесів не є ідеальним. Це пов'язано з іманентним протиріччям, обумовленим високим рівнем абстракції дефініції «система», з одного боку, та значним рівнем конкретності реальних економічних завдань, розв'язання яких передбачається шляхом системної теорії, з другого боку [231, с.52]. За

словами проф. Н. Гражевської мультипарадигмальність, співіснування та конкуренція існуючих науково-дослідних програм, поліструктурність та складність об'єкту дослідження обумовлює відсутність єдиного погляду на трактування поняття «економічна система» [186, с.395].

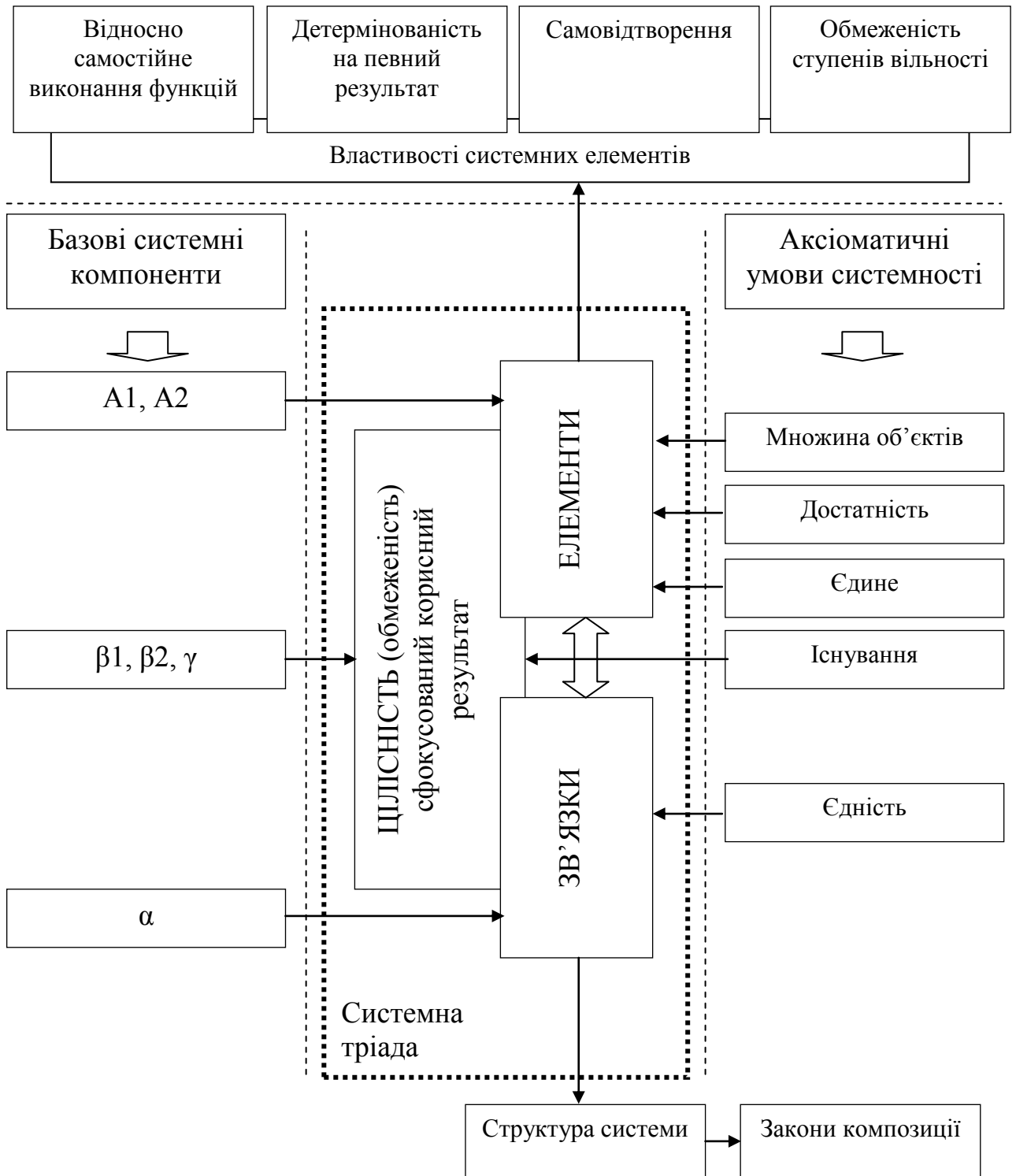

Рис. 1.1. Дескриптивна методологія ідентифікації системи
Джерело: складено автором

Перші комплексні нароби саме з системного уявлення функціонування суспільства (соціально-економічних систем) належать марксистській течії економічної науки. В дослідженнях К. Маркса та Ф. Енгельса була зроблена вдала спроба узагальнення закономірностей дослідження та пізнання цілісних об'єктів. На відміну від буржуазних економістів в роботах згаданих авторів капіталізм розглядався як система з усією сукупністю притаманних їй взаємозв'язків між складовими та елементами. Використання принципу системності дозволило марксистам ідентифікувати емпірично не фіксовані, але об'єктивні процеси, обумовлені внутрішньою структурою фрагменту дійсності.

К. Маркс розглядає необхідний взаємозв'язок підсистем циклу відтворення: виробництво, розподіл, обмін та споживання. Кожна фаза цього циклу має свою специфічну функціональність, спрямовану на підтримку життєздатності економічної системи. Відповідно до Марксу – без виробництва нема споживання, але й без споживання немає виробництва в силу своєї безцільності [266, с.27].

Цілісність економічної системи за К. Марксом обумовлюється інтегративною функцією капіталу. Поєднання робочої сили та засобів виробництва забезпечується грошовою формою капіталу, а у виробничій формі капітал забезпечує створення нової споживчої вартості. Для забезпечення цілісності економічної системи та збереження існуючих взаємозв'язків повинні створюватися певні умови реалізації суспільного продукту. Відповідно до абстрактної теорії реалізації К. Маркса, повинні зберігатися певні пропорції між секторами економіки, співвідношення між параметрами споживання та виробництва, що забезпечує нерозривність процесу відтворення. Таким чином, цілісність економічної системи обумовлюється її структурою, специфікою функціонування складових елементів, безперервністю руху капіталу. Разом з тим цілісність економічної системи не передбачає її стаціонарність, а існуючи протиріччя закладають

підґрунтя динамічного розвитку. Динаміка соціально-економічних систем уявлялась К. Марксом як послідовна зміна суспільно-економічних формацій. Системоутворюючим чинником при такому підході виступає спосіб виробництва та його стрижень – продуктивні сили (сукупність суб'єктивних та речових елементів, що характеризують процес взаємодії між людиною та природою в межах суспільного виробництва). Як зазначалося К. Марксом та Ф. Енгельсом у статті «Праця та капітал» в газеті «*Neue Rheinische Zeitung*» – для виробництва люди вступають в певні зв'язки та відношення, і тільки в межах цих суспільних зв'язків та відносин існує їх взаємодія з природою, має місце виробництво [264, с.441]. Разом з тим процес розвитку виробничих сил обумовлює відсутність сталої рівноваги соціально-економічної системи. При досягненні певного ступеня свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства входять у протиріччя з існуючими виробничими відносинами, що є початком епохи соціальної революції, – зазначав К. Маркс у роботі «До критики політичної економії» [265, с.7]. Це є яскравим прикладом ідентифікації відповідності явних та латентних структур системи як умови її оптимального функціонування.

В наш час у соціально-економічному контексті проблема системного дослідження отримала визначальний поштовх після розробки «системної парадигми» Я. Корнаї. Як зазначає проф. Г. Клейнер, ця концепція передбачає розгляд соціально-економічного простору як єдиної системи сформованої з відносно самостійних підсистем склад та структура яких визначаються згідно з позицією спостерігача [230, с.48]. Увага дослідника концентрується переважно на характеристиках та динаміці системи в цілому, а не на поведінці економічних суб'єктів. В цьому полягає принципова відмінність системної парадигми від, наприклад, антропоцентричної, спрямованої на дослідження індивідуальної людської поведінки.

Концептуальні положення дослідницької програми «системної парадигми» передбачають [38, 237]: 1) міждисциплінарний підхід до розуміння цілісності соціально-економічних систем та переважний акцент на

дослідження взаємозв'язків між елементами системи та системами різних рівнів; 2) використання постійних або системних інститутів в якості підґрунтя дослідження структури системи (сукупності зв'язків та взаємозв'язків); 3) історичний контекст формування властивостей системи та примат якісних параметрів системи над індивідуальними характеристиками елементів.

Я. Корнаї вважав типовим об'єктом системної парадигми національну економіку. Подальший розвиток системна парадигма отримала у роботах Г. Клейнера [229, 230, 231]. Реляційне уявлення «нової системної економіки», згідно Г. Клейнера, передбачає наявність двох базових груп об'єктів - соціально-економічних систем та соціально-економічних благ; двох груп відношень – економічних процесів (виробництво, споживання, розподіл й обмін) та управлінських процесів [231, с.16]. Таке розуміння системи формально не співпадає з прийнятим в нашому дослідженні концептом, але й не протирічить йому. Базова дефініція «процес» є послідовною зміною станів в часі поєднаних між собою певними зв'язками та переходами. Отже зв'язок є базовим компонентом процесу, а процес – лише похідною дефініцією. Разом з тим в інших публікаціях цього автора акцентувалася увага на шести базових процесах [229]: 1) метаболізму або обміну з оточуючим середовищем; 2) репродукції (відтворення базових умов та функціонування системи); 3) еволюції (зміни системи на підґрунті самоорганізації); 4) гармонізації (забезпечення внутрішньої єдності, узгодженого функціонування та розвитку внутрішніх підсистем, узгодженості с зовнішнім середовищем); 5) диференціації (забезпечення розмаїття внутрішнього складу та зовнішнього оточення); 6) реплікації (породження подібних систем).

Виявлена методологічна непослідовність ускладнює адекватне сприйняття теорії Г. Клейнера та унеможлиблює подальше ефективне її використання. До того ж, в останніх роботах російського дослідника вводиться нова типологія систем: «середовище», «процес», «об'єкт»,

«проект» [229]. Така плутанина не тільки не відповідає настановам загальної теорії систем, але й містить логічні та діалектичні протиріччя.

Сучасний економічний мейнстрім активно використовує термін «соціально-економічна система» та, в залежності від ступеню відокремлення системи з оточуючого середовища, передбачає економічний або соціальний підхід. Вважаємо, що безпосереднє формування абстрактного визначення соціально-економічної системи є недоцільним (ні шляхом визначення найбільш адекватного трактування, ні шляхом синтезу). Важливим є ідентифікація якісних та кількісних характеристик системи, а отже не параметрів єдності, а суттєвих відмінностей. Разом з тим, вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу саме на системному баченні соціально-економічних процесів, системних концептуальних схемах та зразках розв'язання задач.

Окремої уваги заслуговує методологічні наробки проф. Г. Башнянина у сфері метаекономії (загальної теорії економічних систем) [87-91]. Основу авторської теорії складає так звана «періодична матриця економічних систем» – упорядковані за певними економічними параметрами сукупності ознак та властивостей соціально-економічних систем. В межах запропонованої типологізації Г. Башнянин пропонує широку та вузьку інтерпретацію економічних систем. У широкому розумінні система – «це сукупність підсистем (елементів) виробництва, ринку, цін, грошей, кредиту, фінансів, споживання і зв'язків між ними, опосередкованих системою регулювання, яким притаманні такі ознаки цілісності (організованості, інтерактивності, саморегуляції)» [87, с.5]. Наведене визначення акцентує увагу на ознаках цілісності, що відповідає сформованому нами методологічного концепту системи (рис.1.1). Особлива увага проф. Г. Башнянином приділяється механізму регулювання, який опосередковує функціонування усіх підсистем і являє собою механізм організації економічної системи [87, с.7]. Аналізуючи об'єктно – суб'єктні системні відносини, вітчизняний дослідник вказує на те, що економічна система -

«практична (підкреслюємо – практична, тобто єдність як суб'єктного, так і об'єктного, а ще точніше, їх взаємодія) діяльність людини (людей) з приводу трансформування ресурсів у продукти» [88, с.12]. Виділення певних класів соціально-економічних систем (компонент γ), згідно Г. Башнянина, обумовлюється переважно формою власності на ресурси та способом координації та управління діяльністю системних суб'єктів.

Діалектика сформованого завдання полягає у сутності самого системного аналізу. Системні настанови (загальність теорії систем) обумовлює необхідність ідентифікації універсальних властивостей, закономірностей розвитку соціально-економічних систем. Таке абстрагування призводить до природнього виключення з аналізу національних економічних та позаекономічних особливостей, притаманних окремим господарським системам. Навіть якщо це системи одного класу (наприклад, трансформаційні економіки) їх розвиток не є і не може бути однаковим. З іншого боку зв'язка «цілісність-обмеженість» соціально-економічної системи передбачає наявність відмінностей, що дозволяють відокремити конкретну систему з загального світового господарства. Отже, врахування специфічності, національної навантаженості об'єкту нашого дослідження є обов'язковою та необхідною умовою як в методологічному, так і в прикладному аспектах. Цей висновок споріднений з тезою професора Ю. Ольсевича «національний чинник не єдиний з детермінуючих чинників, але якщо теорії чимось розрізняються або співпадають, то це обумовлено різницею або збігом національних економічних інтересів» [291, с.246]. Таким чином, логічним є аналіз національних соціально-економічних систем, національного господарства, національної економіки. Відповідно до розглянутих раніш системних компонентів фокус дослідження зміщується на національну конкретизацію дефініції (компонент « γ »).

Наявні напрацювання вітчизняних та закордонних фахівців у сфері дослідження національних соціально-економічних систем носять дещо розрізнений характер. Перш за все, це стосується розуміння об'єкту

проблеми. Результати аналізу публікацій з даної тематики свідчать про значні нароби, але переважно в межах навчальних посібників та підручників. Нечисленні публікації наукового спрямування мають несистемний характер. Так, у статті професорів А. Алієва, В. Весніна та С. Воловікова «Системність національної економіки та задачі її регулювання» відсутнє пряме визначення терміну «національної економіки», але міститься характеристика компонентів національної економіки – економічної підсистеми, правової, соціальної та природно-екологічної складових [76, с.231]. Така точка зору є цілком неприйнятною. Національна економіка – це економіка обмежена певними національними межами, а соціальна підсистема не тільки не може бути складовою економіки, а є, з нашої точки зору, системою більш високого рівня. За своїм змістом дорівнюють дефініції «національна економіка», «економічна система» та «народне господарство» у роботі Ю. Іоди. Авторка наполягає на розумінні національної економіки як державно оформленому соціально-економічному утворенні, між суб'єктами якого переважним засобом зв'язку виступає ринок [213, с.78]. В даному випадку має місце вже загадана методологічна помилка, до того ж, єдиною детермінантною взаємозв'язків між суб'єктами виступає тільки ринок, що набагато звужує розуміння змісту соціально-економічних зв'язків.

Професор Г. Залозна у своєму дослідженні використовує термін національно-державна економічна система: історично сформована в певних територіальних межах специфічна сукупність взаємодіючих та взаємозалежних елементів, локальність яких по відношенню до загального економічного середовища забезпечується відповідними державними інститутами [206, с.29]. На схожому розумінні національної економіки як механізму забезпечення відтворення економічних систем в межах державних утворень наполягає і завідувач лабораторією ЦЕМІ РАН професор В. Дементьев [196, с.71]. Якщо провести декомпозицію останніх двох визначень, то цілком логічне відокремлення двох складових: економічна

система та держава. Вже на цьому етапі зрозумілі помилки методологічного плану. Держава як інститут політичної системи, що має верховну владу над усім суспільством, є результатом історичного розвитку суспільних відносин (продуктом соціальної еволюції). Це є логічним висновком майже з усіх теорій виникнення держави (за виключенням теологічної). Отже, обмеження всього комплексу взаємодій тільки компонентами держави та економічної підсистеми ігнорує наявність суспільства з притаманною йому сукупністю соціальних відносин.

Більшою послідовністю та системністю є визначення національної економіки запропоноване колективом авторів під керівництвом професора В. Тарасевича «національна економіка являє діалектичну єдність взаємопов'язаних та взаємодіючих економічних суб'єктів, секторів та укладів... є елементом ноосфери – надскладної людинорозмірної системи універсального типу як суперечливої єдності людини і природи» [282, с.12-13]. Разом з тим, в цьому визначенні існує протиріччя з аксіоматичною умовою «єдине», а саме суб'єкти, сектори та уклади не є однопорядковими елементами. До того ж, компонент «у» (а це складова дефініції «національна») не має чіткої ідентифікації. Схожі проблеми містить визначення, запропоноване професором В. Решетило: «національна економіка - це єдина економічна система суспільства, в якій стабільними, динамічними, повторюваними й стійкими взаємозв'язками поєднані умови та фактори виробництва, його результати; це сукупність економічних агентів і економічних відносин, інститути, традиції, принципи та механізми господарювання, що у своїй взаємодії формують єдиний господарський механізм нації» [283, с.9]. У цьому трактуванні, по-перше, логічна та змістовна надлишковість притаманна термінам, що характеризують властивості системних взаємозв'язків: стабільність, повторюваність, стійкість. По-друге, до елементів складових системи віднесено різноманітні компоненти - економічні агенти, умови, фактори виробництва, що не відповідає настановам системного аналізу. По-третє, категорія «механізм

господарювання» за обсягом свого поняття значно більша ніж національна економіка. Господарчий механізм існує в межах певного історичного оточення, національних особливостей відтворення суспільства з усією сукупністю не тільки економічних, але й соціальних взаємозв'язків.

Академік Н. Лівшиц пропонує розрізняти стаціонарні та нестаціонарні економічні системи. До речі, такий підхід слід розглядати як спробу надати якісну оцінку ступені фіксації функціонування системного утворення (компонент β_2). Стаціонарною економікою [253, с.38] є господарська система, іманентна функціонуючим у некризовому періоді промислово-розвинутим країнам, макроекономічні показники яких відносно плавно або монотонно змінюються у певних стійких межах та придатні до прогнозування у короткостроковій та середньостроковій перспективі. Відповідно нестаціонарна економіка трактується як господарська система, якій притаманні важко передбачувані значні зміни макроекономічних параметрів (динаміка параметрів не відповідає стаціонарному режиму та нормальному ринковому циклу) [253, с.39]. Позиція Н. Лівшица теж передбачає еквівалентність понять економіки та господарської системи, що з позицій системного аналізу є некоректним.

На підставі цілого комплексу міждисциплінарних досліджень академіком НАН України М. Голубцом був запропонований концепт геосоціосистеми – територіально відмежованого об'єкту, в межах якого функціонально поєднані певні блоки (екологічний, соціальний, економічний, технічний та ін.) і відбуваються всі організовані та реалізовані людьми відповідні процеси [184, с.36]. Взаємодія природи, економіки та соціуму в такій системі має за мету забезпечення й досягнення сталого соціально-економічного розвитку в локальному та глобальному розрізі.

Можна впевнено констатувати, що у більшості проаналізованих визначень національної економіки об'єктом є не економічна підсистема, а господарство як воно є. Зазначимо, що теорія господарства займала центральне місце в роботах російського дослідника І. Афанасенко. Як

зазначають дослідники його напрацювань, центральною ланкою розуміння національної економіки як обліково-вартісного зрізу господарства є теза: господарство забезпечує відтворення всього різноманіття соціуму, а економіка розв'язує тільки проблему ефективності використання ресурсів [311, с.10]. Системний характер національного господарства у І. Афанасенко пояснюється єдністю чотирьох основ: природної основи – матеріалу для побудови господарства, моральної основи спрямованої на детермінацію мети господарства та засобів її досягнення; економічної основи; та неекономічної основи – простору, в якому здійснюється господарська діяльність (наприклад, правовий простір).

На розумінні національного народного господарства як цілісної системи наполягав і відомий німецький реформатор Л. Ерхард. В його дослідженні «Добробут для усіх» зазначалося, що «народне господарство не можна розглядати як будівлю сформовану з окремих «ящиків» ... народно господарчий устрій втілює собою певну функцію, дещо ціле та неподільне» [407, с.22]. Передбачається, що соціально-економічна система - це цілісність локалізована в певних історичних, просторових, економічних та соціально-політичних межах. Ця цілісність є безпосереднім державно-політичним утворенням. Засновник історичної школи німецький дослідник Ф. Ліст ще у 1841 році наполягав на існуванні для кожної окремої країни своєї власної економічної науки – «національної економії». Обов'язкове урахування національної специфіки дозволяє забезпечити найбільш ефективний розвиток продуктивних сил кожної країни. Як зазначав дослідник його наукового здобутку Х. Лютке, – Ф. Ліст зауважував, що класична політекономія аналізує тільки індивідів, які знаходяться у вільному плаванні, переслідують свою власну приватну користь... вочевидь у такому випадку ми не отримаємо ніякої національної економіки, а лише систему приватної економіки людського роду, якби вона встановилася без державного втручання, війн та ворогуючих правил торгівлі [256, с.34].

Основний висновок проведеного аналізу полягає у неможливості розгляду економічної підсистеми (національної економіки) не залежно від інших підсистем. Будь-які спроби це зробити призводять або до вихолощення змісту, або до протиріч системного характеру. Використання терміну національна економіка (принаймні у існуючому у широкого загалу розумінні) є некоректним. Мабуть у цьому і полягає відсутність комплексних (наукових) досліджень у даному об'єктному полі. Наполягаємо на доцільності та достатності використання дефініції «національна соціально-економічна система» як більш придатної для розв'язання діалектичної єдності соціальної та економічної підсистем суспільства.

Дуалізм розвитку соціально-економічної системи знаходить своє логічне пояснення у працях К. Поланьї «жодне суспільство не може обходитися без системи, спрямованої на забезпечення порядку у сфері виробництва та розподілу благ... це не обумовлює існування самостійних економічних інститутів незалежних від інститутів соціальних: економічний порядок звичайно є функцією від соціального, причому другий забезпечує перший» [308, с.13]. Обмеженість економічної системи, спрямованої на задоволення потреб виключно економічними благами, обумовлена її неспроможністю до створення позаекономічних благ. Існування економічної системи без соціальної неможливо, як і навпаки. У результаті дослідження цієї проблеми І. Філіппова зазначає, – «позаекономічні потреби людини є основою існування соціуму; їх задоволення і є необхідною умовою його існування. Втрата соціального контролю над процесами функціонування економічної системи гарантовано призводить до дезінтеграції суспільства» [383, с.91]. Додержуючись сформованого методологічного підходу до дескриптивної ідентифікації (рис.1.1) подальше дослідження національних соціально-економічних систем слід будувати, як це вже зазначалося раніше, на послідовному визначенні елементів, зв'язків, властивостей, законів композиції та функцій.

Результати аналізу напрацювань представників різноманітних наукових шкіл (від класиків до сучасного «мейнстріму» та неортодоксальних течій) призводить до логічного висновку про примат розуміння людини як базового елементу соціально-економічної системи. Разом з тим, у економічних дослідження чітко позначені дві кардинально протилежні позиції щодо принципів функціонування людини. Відповідно до першої позиції, основним елементом є індивід з його потребами (методологія індивідуалізму) і загальний стан системи, обумовлений функціонуванням та настановами такої «економічної людини». За другою (більш системною на наш погляд) – функціонування людини обумовлюється системою, її інтегративними властивостями та законами композиції. Ця неортодоксальна позиція передбачає, що функціонування людини детерміновано не егоїстичними, а соціальними коренями поведінки, пріоритетами кооперації та співпраці.

Професор НДУ ВШЕ В. Автономов (як представник мейнстріму) наполягає, що однією з важливіших підвалин сучасної науки є саме «економічна людина» – необхідна епістемологічна абстракція та модель, максимально наближена до реальної людської поведінки [75, с. 6]. З точки зору представників інституціональної течії, постулат «економічної людини» є абстракцією, а отже, не розкриває інституційного підґрунтя суспільного функціонування, не враховує чинник обмеженої раціональності. Ця модель є тільки непереконливою формалізацією. Реальна людина є продуктом попередніх поколінь, національної спадщини у формі інстинктів, звичок та соціальних концепцій. Моделі «економічної людини» протиставляється концепт «людини інституційної». Як зазначається у дослідженні «*Homo institutus – Людина інституційна*» ця теоретична конструкція виникає коли нераціональний, повністю обмежений визначеною йому зовні роллю агент протиставляється повністю раціональному, ізольованому від соціального оточення та спрямованому на максимізацію корисності індивіду [33, с.17].

На нашу думку, наведені вище концепції «людини економічної» та «людини інституціональної» незважаючи на формальне протиріччя є діалектичною єдністю одного і того є суб'єкта. Економічні настанови передбачають раціональність поведінки, здатність до мінімізації витрат та максимізації добробуту. Настанови інституціональні, навпаки, обумовлюють підлеглисть людини формальним та неформальним нормам, настановам світогляду та моралі. Цілком слушний висновок П. Савченко, що раціоналізм економічної людини базується на підґрунті цінностей людини інституціональної (чи інституційна) [353, с.11]. Вітчизняний дослідник професор В. Дементьев у результаті аналізу фундаментальних питань розвитку методології інституціональної теорії дійшов до висновку, що «інститути це визначені суспільні механізми, що представляють собою визначену сукупність дій одних людей, спрямованих на поведінку інших, з ціллю примусу останніх до визначеного типу поведінки. Результатом цього стає визначена стала соціальна структура або організація» [197 с. 27]. Таким чином, діалектичне бачення людини як базового елемента соціально-економічної системи знаходить своє втілення у соціальній структурі, системі взаємозв'язків, що проявляються у формі інститутів. Цілісність системи забезпечується інститутами: нормами та правилами, формами взаємодії та механізмами, спрямованими на детермінацію структури зв'язків. Важливість інституційної складової як інтегративного чинника підкреслює засновник світ-системного підходу професор І. Валлерстайн – економічна підсистема сама по собі не демократична, не забезпечую справедливий розподіл добробуту, спрямована на соціальну дезінтеграцію суспільства [164, с.108].

До відповідних досліджень в межах аналізу соціально-економічних систем можна віднести напрацювання представників соціологічного інституціоналізму Новосибірської школи. Керівник цієї школи С. Кірдіна запровадила у науковий обіг дефініцію «інституційна матриця» – первісна модель пов'язаних між собою економічних, ідеологічних та політичних інститутів, спрямованих на забезпечення виживання людей (як базових

елементів соціально-економічної системи) в певних зовнішніх умовах [224, 225]. Серед постулатів теорії інституціональних матриць, що дозволяють емпірично визначити та описати інституційні механізми соціально-економічних систем, можна виділити три базові. По-перше, це постулат об'єктивістської спрямованості у дослідженні суспільства. Методологічне підґрунтя цього постулату пов'язане з традицією історичного матеріалізму та передбачає дослідження суспільних відносин, сформованих незалежно від волі та побажань людей, а отже, суспільство виступає як незалежна об'єктивно існуюча реальність. Постулат «об'єктивність» обумовлює аналіз економіки не як результату та наслідку поведінки господарюючих суб'єктів, а як систему відносин, що характеризують розвиток цієї системи [224, с.81]. По-друге, суспільство розглядається С. Кірдіною як цілісне неподільне утворення. Ця цілісність є результатом дії фундаментальних внутрішніх зв'язків (універсальних та незмінних історичних законів). Третім постулатом інституційних матриць є дефініція базового інституту – історично сталих, постійно відтворюваних інваріантних відносно дій окремих суб'єктів соціальних відносин [224, с.83].

Відомим вітчизняним економістом А. Гриценко сформований новий науковий напрям – інституційна архітектоніка, в межах якого визначена базова структура економічної системи: інститут власності, інститут господарювання та інститут розподілу. Характеризуючи специфіку архітектоніки, А. Гриценко зазначає, що вона (архітектоніка) є структурою цілісної, а не будь-якої системи; втілює в собі найбільш фундаментальні зв'язки та адекватно відображає сутність системи [190, с.30]. В якості предмету архітектоніки встановлюється закономірності побудови цілісних систем. Погоджуючись з безсумнівною цінністю методологічного доробку архітектоніки у розвитку економічної теорії, слід звернути увагу на певну невідповідність положень цього наукового напрямку загальним принципам теорії систем. Цілісність є іманентною властивістю будь-якої системи, а отже, словосполучення «цілісна система» тотожне дефініції «система».

Таким чином будь-яка система (у визначенні А. Гриценка) вже за своїм змістом є цілісною. Разом з тим, слід погодитися з проф. А. Гриценко, що архітектоніка, як стійкий взаємозв'язок, обумовлює цілісність систем. Інститути в такому контексті виступають соціальною структурою суспільних зв'язків між людьми, охоплюють усю соціальну реальність [189, с.28]. Результати проведеного аналізу забезпечують певне підґрунтя для формування співвідношень відповідності дескрипторів національної соціально-економічної системи відповідним аксіоматичним умовам та базовим компонентам (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Відповідність дескрипторів національної соціально-економічної системи аксіоматичним умовам

Аксіоматичні умови системності	Базові системні компоненти	Дескриптори національної соціально-економічної системи (національної економіки)
Множина об'єктів	A1, A2	достатня кількість економічних агентів, спроможних до самовідтворення та відносно самостійного функціонування, й детермінованих інституційними законами композиції
Достатність		генетична однорідність та спрямованість функціонування на корисний результат
Єдине		
Єдність	α	інституційна архітектоніка (інституційна матриця) як сукупність формальних та неформальних правил (законів) композиції
Існування	β_1	цілісність як здатність до самовідтворення об'єктного складу системи та структури зв'язків
	β_2	упорядковане функціонування та безпека обумовлена існуванням держави як форми політичної організації суспільства
	γ	<ul style="list-style-type: none"> - територіальна локальність простору сталої взаємодії економічних агентів (превалювання національного над глобальним); - рівень соціалізації; - рівень державного втручання та ін.

Джерело: складено автором

Отже, дуалістичне розуміння людини як економічного та інституційного базового елементу соціально-економічної системи є цілком

доцільним та придатним до розуміння сутності національної економіки. Інститути, у свою чергу, слід розглядати як структуру зв'язків, що поєднують елементи у єдину цілісність. До такого розуміння соціально-економічної системи досить близька теорія господарського порядку В. Ойкена. З його позицій кожний економічний порядок детермінується інституційним середовищем – сукупністю інститутів, що являють собою «закони» композиції господарчої діяльності. Слід додати, що господарський порядок формується у процесі історичного становлення соціально-економічної системи і держава приймає у цьому певну обмежену участь.

В інституційній методології розповсюджене використання дефініції «агент» – фізична або юридична особа, що здатна приймати певні рішення. Разом з тим, у науковій літературі з агентом ототожнюють таких учасників соціально-економічних відносин, як домогосподарство, фірма, державний уряд, національний банк та ін. В межах нашого дослідження будемо вважати, що економічний агент це поєднання людини «економічної» та «інституційної» спроможної до відносно самостійного функціонування, самовідтворення та детермінованої сукупністю формальних й неформальних інститутів та правил. Економічний агент-людина, як зазначав Д. Норт, – виступає одночасно суб'єктивним чинником виробництва та джерелом вольових рішень та конкретних дій. Об'єднання таких економічних агентів завдяки механізмам розподілу праці та обміну мають можливість суттєво збільшити отримуваний результат порівняно з індивідуальними зусиллями. А отже, цілісний корисний результат функціонування соціально-економічної системи буде набагато вище ніж сума окремих результатів усіх економічних агентів. Поєднання економічних агентів обумовлює формування такої специфічної властивості соціально-економічної системи як усупільнення [117]. Підґрунтям усупільнення (перш за все усупільнення виробництва) є діалектичний процес суспільного поділу праці. Протиріччя, які виникають у процесі усупільнення, знаходять своє розв'язання не шляхом їх усунення, а через відтворення та перехід соціально-економічної системи та

усуспільнення на якісно новий рівень. Таким чином, аксіоматична умова єдності для соціально-економічної системи реалізується через сукупність формальних та неформальних правил (законів) композиції, що еквівалентно інституційній архітектоніці А. Гриценка або інституційній матриці С. Кірдіної.

Професор О. Михайловська вважає, що еволюційний розвиток соціально-економічних систем можливий за умов їх відкритості, наявності позитивних та негативних зворотних інформаційних зв'язків та достатньо великої кількості взаємопов'язаних складових [276, с.25]. Дійсно, важко уявити соціально-економічну систему повністю позбавлену зовнішніх зв'язків. У процесі розвитку світового поділу праці усуспільнення виробництва переходить від національного на світовий міждержавний рівень. В роботі професора Л. Кусургашевої зазначається, що глобалізація у її сьогоdnішній моделі призводить не тільки до абстрагування (онтологічно) від усього специфічного та національного, стирання економічних меж, але й до конструювання «нової» глобальної системи цінностей, норм поведінки [244, с.234]. Таким чином, процес глобалізації призводить до розмивання цілісності та обмеженості національних соціально-економічних систем, скорочення впливу чинника локальності та територіальної обмеженості на динаміку розвитку. Разом з тим, специфічність розвитку окремих (національних) систем не протирічить настановам системності. Специфічність країн є лише різницею у їх розташуванні на історичному векторі загального та універсального розвитку. Як зазначав К. Маркс у «Капіталі», – країна більш розвинута показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього [265, с.9].

Територіальна локальність простору сталої взаємодії економічних агентів (превалювання національного над глобальним) є саме тим якісним індикатором, що в нашому випадку конкретизує загальну дефініцію «соціально-економічна система» до рівня національної економіки. У випадку, коли у територіальній обмеженості (локальності) домінує національна

специфіка, така соціально-економічна система схильна до самовідтворення національної самодостатності та ідентичності, що робить її менш залежною від глобальних тенденцій. Особливу роль у забезпеченні існування та упорядкованому функціонуванні національної соціально-економічної системи відіграє держава. Як політична форма організації суспільства вона втілює у собі суспільні інтереси (в ідеальному випадку), забезпечує безпеку суспільства та усіх його членів, створює умови до збереження територіальної цілісності та культурно-історичної індивідуальності. Отже, національна економіка (у контексті нашого дослідження) ідентифікується як державно-політичне утворення, що локалізоване в історичних, географічних, етнічних, політичних та економічних межах.

Визначальна роль держави знаходить свій прояв і через таку форму усупільнення, як перехід у державну власність продуктивних сил, природних ресурсів та елементів власності на робочу силу. В умовах превалювання ринкового типу господарства державне усупільнення більш за все пов'язується з формуванням державної монополії на управління та регулювання процесів суспільного відтворення. Держава відіграє діалектичну роль у забезпеченні цілісного існування національної економіки ринкового типу: самостійність та обмежена свобода економічних агентів є базовою умовою суспільного відтворення, але стабільність цього процесу та мінімізація негативних зовнішніх ефектів неможлива без державної координації споживачів та виробників. Ще один аспект – це фінансова роль держави, що у першому наближенні реалізується через розподіл значної частки національного доходу через державний бюджет. Значна роль держави знаходить свій прояв і через специфічну властивість соціалізації: урахування та узгодження інтересів економічних агентів, соціальних груп та суспільних об'єднань при формуванні та реалізації загальнодержавної стратегії соціально-економічного розвитку [118].

1.2 Сталий розвиток як парадигма соціально-економічного розвитку

Розвиток світової соціально-економічної системи в сучасних умовах супроводжується загостренням сукупності взаємопов'язаних проблем. Існуюча система суспільного виробництва має здебільше споживацьку орієнтацію, що є потужним драйвером глобальної нестійкості. Сучасна ринкова економіка з другої половини ХХ сторіччя позиціонувала себе як суспільство споживання. Досить високі темпи економічного зростання обумовили популярність тези щодо можливості максимального задоволення потреб кожного члена суспільства. Як зазначав Ж. Бодріяр, – в суспільстві споживання можна спожити не тільки предмети та товари, але й саме споживання «спожите у формі міфу» [106, с.3].

Розвиток технологій забезпечив суспільству можливість задовольняти базові життєві потреби та створювати прийнятні життєві стандарти для всього людства. Але нарощування особистого (демонстративного) споживання залишається підґрунтям виробничої активності, а ринкова система з приматом людського егоїзму є основною формою суспільного устрою. Економічне зростання спрямоване на максимальне задоволення споживчих запитів супроводжується зростанням споживання ресурсів, що в свою чергу посилює антропогенний тиск на природне середовище. Неконтрольоване споживання невідтворюваних та обмежених ресурсів знищує основи існування майбутніх поколінь. Відсутність скоординованих дій спрямованих на подолання сформованих у ХХ сторіччі тенденцій та підвищення тиску на оточуюче середовище може підвести цивілізацію до межі, після якої процеси руйнування стануть незворотними.

Безумовна актуальність та своєчасність розглянутої проблематики усвідомлюється правлячими світовими елітами, але, разом з тим саме показники економічного зростання залишаються індикаторами соціально-економічного розвитку національних економік. Велика кількість економістів сучасного мейнстріму небезпідставно вважають, що економічне зростання

(збільшення валового національного продукту) створює підґрунтя для збільшення національного багатства, розширює можливості для розв'язання соціальних проблем, а отже, є головним орієнтиром державної економічної політики. Разом з тим непоодинока думка щодо усвідомлення економічного зростання та розширення масштабів виробничо-господарської діяльності як реальної загрози існування цивілізації. Французький дослідник А. де Бенуа зазначає, що у другій половині ХХ сторіччя міжнародна торгівля зросла у вісімнадцять разів, економічне зростання перевищило усі рекорди людської історії, і якби зростання механічно породжувало добробут, то сьогодні ми б жили у раю, але з кожним роком планета стає все більш потворною [94].

Індустріальний характер глобальної (світової) соціально-економічної системи передбачає переважно техногенний тип розвитку. І навіть у постіндустріальних господарствах природомісткий тип відтворення займає значне місце. Досить висока ефективність такої моделі розвитку потенційно може забезпечити надвисокий рівень життя та якість споживання, але фактично глобальні соціальні проблеми не розв'язані. Швидкі темпи економічного зростання супроводжувалися зростанням диференціації у рівнях добробуту як окремих людей, так і цілих країн. Загострення проблем, пов'язаних з техногенним характером розвитку цивілізації, обумовили необхідність формування нової парадигми розвитку світової соціально-економічної системи.

Безсумнівно, що системні коріння ідеї гармонічного взаємозв'язку людського суспільства та природи лежить в теорії ноосфери. Академік В. Вернадський розглядав ноосферу як системну основу взаємодії людини та оточуючого середовища. Взаємозв'язок усіх структурних складових ноосфери – людства, суспільних систем, наукових знань, техніки й технологій в єдності з біосферою є основою її стійкого існування й розвитку [284, с.6]. Значний доробок в розвиток методологічного базису теорії ноосфери був привнесений українським вченим С. Подолинським. В його роботі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» була

запропонована концепція соціальної енергетики: поєднання сонячної енергії, природних ресурсів з соціальним та економічним життям людини [307].

Суттєвий внесок в формування нової парадигми розвитку – так званої концепції «сталого розвитку» внесли дослідження в межах Римського клубу заснованого А. Печчеї у 1968 році. Перші напрацювання з питань зв'язку природних та економічних чинників були представлені Римському клубі американськими дослідниками Дж. Форестером та Д. Медоузом [46]. В цих доповідях уперше були введені такі специфічні обмеження соціально-економічного розвитку як граничне значення природних ресурсів та обмежені можливості екосистем до нейтралізації негативних наслідків економічної діяльності.

В дослідженні «Межі зростання» (1972 р.) Д. Медоуз та його співавтори провели аналіз п'яти глобальних процесів: швидкої індустріалізації, зростання чисельності населення, збільшення дефіциту продуктів харчування, вичерпання невідновлюваних ресурсів та деградації природного середовища. Результати були невтішні – якщо сучасні тенденції будуть продовжуватися, то протягом наступного століття світ дійде до меж зростання; результатом стане неочікуваний та неконтрольований спад чисельності населення та обсягів виробництва [46, с.24]. Шляхом вирішення проблеми група Д. Медоуза вважала скорочення темпів економічного зростання до нульового рівня.

Критики «Меж зростання» вказували на занадто агрегований (глобальний) характер проведеного дослідження, надмірне схиляння до мальтузіанства та неврахування реакції соціально-економічних систем на можливі загрози. Так, аналізуючи «теорію нульового зростання» академік НАН України М. Хвесик зазначає, що така модель є прийнятною тільки для високорозвинутих країн, траєкторія розвитку яких передбачає перехід до переважно постіндустріального суспільства. Для країн з трансформаційною економікою (до яких відносять і Україну) «нульове зростання» матиме сенс тільки при досягненні більш високого рівня ефективності продуктивних сил.

Реальним (єдиним) чинником розвитку таких країні є використання природно-ресурсного потенціалу, а отже стратегія сталого розвитку обмежується тільки розвитком промислового виробництва спрямованого на раціональне та екологізоване використанням природних ресурсів [392, с.227].

Ще одна доповідь Римському клубу «Людство біля поворотного пункту» М. Месаровича і Е. Пестеля з підтримкою вектору поточних обмежень для довгострокових переваг, враховувала регіональні відмінності світових соціально-економічних систем. Замість «нульового зростання» дослідниками була запропонована модель «органічного зростання» – диференційованого розвитку різних часток світової системи [300, с.270]. Системне розуміння світового суспільства як сукупності взаємопов'язаних підсистем обумовлює зв'язок між параметрами зростання однієї складової від параметрів інших складових. Автори доповіді вбачають шлях підвищення ефективності світової спільноти в поглинанні слаборозвинутих економік цілісною системою світового господарства та формування організованої у глобальному вимірі економіки з постіндустріальним ядром та зовнішньою периферією. В «органічному зростанні» головне місце належить життєвим силам та спроможності до виживання (певна аналогія з живими організмами), а отже, якісному вдосконаленню та пристосуванню до оточуючого середовища, що забезпечує динамічну рівновагу. Як зазначає академік РАН Х. Гізатулін, суспільством, що досягло динамічної або сталої рівноваги, є таке суспільство, яке у відповідь на зміни внутрішніх та зовнішніх умов спроможне встановлювати нову відповідну змінам рівновагу як усередині себе, так і в межах середовища свого перебування [179, с.125].

Існують і критичні, досить негативні оцінки цієї концепції. Припускається, що в «органічному зростанні» закладено прагнення світових еліт до збереження існуючої системи світового поділу праці. Російські політологи В. Якунін та С. Кара-Мурза стверджують, що концепція сталого розвитку є проявом маніпулювання суспільною свідомістю для збереження рівня добробуту у найбільш розвинутих країнах (постіндустріальне ядро) та

обмеження можливостей незалежного розвитку периферійних країн (сировинних придатків). Дослідники концентрують увагу на бажанні розвинутих країн зберегти для свого населення високий рівень споживання шляхом політичного, економічного та військового тиску на промислово нерозвинуті системи [316, с.217]. В дослідженні італійського економіста О. Джиаріні «Діалог щодо багатства та добробуту» (доповідь Римському клубу 1980 р) зазначалося, що для успішного розв'язання глобальних проблем людства необхідна нова концепція – синтез між економікою та екологією - нова стратегія добробуту, спрямована на досягнення еколого-економічних цінностей життя. Таким чином, концепція «сталого розвитку» стала відображенням зміни пріоритетів – від орієнтації на економічне зростання в індустріальному суспільстві до примату якості життя в постіндустріальній епосі [138].

Слід зазначити, що загально прийнята дефініція «сталий розвиток» (sustainable development) за своїм змістом відповідає не стільки сталості процесу розвитку, скільки безперервній підтримці розвитку [138]. У доповіді Міжнародної комісії ООН (Комісія Гру Брунтланд) зазначається такий розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, але не створює загроз здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [285, с.51]. Результати більш детального аналізу висновків Комісії Гру Брунтланд вказують на дві ключові тези сталого розвитку. По-перше, це тривалі суспільні вдосконалення, спрямовані на задоволення потреб найбільш нужденного населення. По-друге, це усвідомлені обмеження, спрямовані на збереження екологічного потенціалу задовольняти сьогоденні та майбутні потреби людства.

Інтерпретація та розуміння концепції сталого розвитку не є однозначним та розрізняється як у окремих дослідників, так і в трактуванні національних законодавств. Разом з тим, можливе виділення двох відмінних позицій. Перша акцентує увагу не на просто сталому розвитку, а на розвитку спроможному до самопідтримки та збереження екосистеми. Отже,

доцільність економічного розвитку обумовлюється спроможністю соціально-економічних систем зберігати оточуюче середовище. Друга позиція акцентує увагу на підтримці довгострокового зростання і вимушеній необхідності урахування екологічних проблем. Таким чином, збереження оточуючого середовища є тільки додатковою умовою (а не обмежуючим чинником) економічного зростання. Узагальнюючи ці дві позиції, можна зробити висновок, що реальна концепція «сталого розвитку» спрямована на знаходження певного компромісу між економічними інтересами та захистом оточуючого середовища [151].

Професор Б. Данилишин ідентифікує сталий розвиток як систему відносин суспільного виробництва, яка забезпечує досягнення оптимального співвідношення між економічним зростанням, зростанням матеріальних і духовних потреб населення, нормалізацією якісного стану природного середовища [192, с.6]. У цьому визначенні в цілому передається загальноприйняте розуміння концепції, але разом з тим відсутній акцент на залежність майбутніх поколінь від поточної ситуації. Природне середовище розглядається лише як додатковий чинник при формуванні рівноважного (оптимального стану) соціально-економічної системи. Схожу позицію висловили у своєму монографічному дослідженні фахівці ІЕП НАН України – сталість розвитку обумовлює необхідність узгодженого прийняття рішень усіх секторів суспільства, що потребує більш глибоких і всебічних оцінок складних взаємозв'язків між економічними, соціальними і екологічними аспектами [365, с.56]. Разом з тим, певна рівновага повинна забезпечуватися не тільки між складовими в межах окремої соціально-економічної системи. Сталий розвиток – проблема глобальна і у певному розумінні обумовлена глобалізаційними процесами. Отримання певних переваг у розвитку країн-лідерів за рахунок менш розвинутих країн не припустимо. На цій тезі ставить акцент академік НАН України О. Білорус: «прогрес до усталеності передбачає підтримання і переважно удосконалення благополуччя як людського, так і екосистемного – і не за рахунок одного на користь

іншого...таку ідею можна і потрібно застосовувати і до відносин між країнами» [98, с.66]. Стратегічне розуміння сталого розвитку знаходить своє відображення у роботі Д. Зеркалова «Проблеми екології сталого розвитку»: визначити сталий розвиток потрібно як стратегію соціоприродного розвитку, яка забезпечує виживання і безперервний прогрес суспільства і не руйнує природне середовище, особливо біосферу [208, с.21].

Суто прагматичне, обмежене виключно економічним критерієм оптимальності, розуміння сталості розвитку пропонує проф. М. Балджи – «розвиток буде сталим у тому випадку, коли природний капітал у міру свого виснаження відновлюється або заміщується штучно створеним капіталом ... необхідно дотримування відповідного балансу: сума витраченого капіталу зрівнюється з тією кількістю, яка відтворюється для потреб майбутніх поколінь» [85, с.14]. Можливість реалізації настанов концепції сталого розвитку щодо паритету споживання існуючого та майбутніх поколінь, на нашу думку, є досить проблематичною. Сучасний економічний мейнстрим не пропонує реального інструментарію оптимального розподілу ресурсів для споживання між усіма поколіннями. Коментуючи цю проблему професор Барселонського університету Дж. Мартінез-Альє зазначав, що «майбутні уподобання агентів невідомі, і станом на зараз не можуть бути визначені ринком, а отже, та вартість, що потенційно еквівалента запасам непоновлюваних ресурсів, також майбутнім суспільним витратам та витратам, пов'язаним з забрудненням оточуючого середовища, визначається довільно...» [45, р.111]. В межах системної парадигми дослідження більше за все імпонує визначення сталого розвитку запропоноване колективом авторів ОІЕ НАН України – «це здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання. При цьому збалансованість стосується як елементів економічної системи, так і має проявлятися у взаємодії системи зі своїми надсистемами (наприклад, макро- і мегарівнів), а також з рештою систем, які з нею контактують, зокрема, екологічною і соціальною» [203, с.171].

Узагальнюючі наявні напрацювання в сфері сталого розвитку слід приєднати до найбільш поширеної точки зору, що сталий розвиток є поєднанням трьох взаємозалежних та взаємообумовлених векторів: 1) вектору сталого економічного розвитку, як ефективного та стабільного розвитку національних економік та світової економіки в цілому; 2) вектору сталого соціального розвитку, як використання механізмів соціального партнерства для переважного спрямування ресурсного потенціалу соціально-економічних систем на забезпечення рівноправності та соціальної справедливості у суспільстві; 3) вектору сталого екологічного розвитку спрямованого на забезпечення добробуту суспільства за умов збереження природних ресурсів та оточуючого середовища та компенсації невідтворюваних ресурсів відтворюваними компонентами.

Системне уявлення концепції сталого розвитку може бути представлено у вигляді сукупності пов'язаних цілей та принципів (табл. 1.2). Дещо інші (хоча і докорінно не відмінні від загальноприйнятих) аспекти сталого розвитку були деталізовані у доповіді «Піклування про майбутнє» Незалежної комісії *UNESCO* по народонаселенню та якості життя. Увага акцентувалася на таких складових як стала якість життя, стале виробництво та споживання [151].

Перший елемент (стала якість життя) передбачає забезпеченість усіх членів суспільства життєвими благами, що задовольняють мінімальні потреби, а в оптимальному випадку перевищують мінімальні потреби у тому ступені, в якому це покращує якість життя. До таких життєвих благ відносять можливість працевлаштування, доступність освіти та якісних медичних послуг, сприятливе оточуюче середовище, особиста безпека, самореалізація та ін.

Другий елемент (стале споживання) базується на раціоналізації споживання відповідно до критерію «достатності». Передбачається, що будь-яке надлишкове споживання не є сталим, а отже призведе до погіршення якості життя.

Таблиця 1.2

Системне уявлення концепції «сталого розвитку»

Проблемне поле концепції	Принципи переходу до реалізації концепції	Умови реалізації концепції
<p>1 Підтримка сталого масштабу економіки еквівалентного екологічній системі життєзабезпечення;</p> <p>2 Забезпечення справедливого розподілу ресурсів як в межах існуючого покоління, так і між існуючим та майбутнім поколінням;</p> <p>3 Формування розподілу ресурсів в часі з адекватним урахуванням природного капіталу</p>	<p>1 Принцип інтернаціоналізації</p> <p>2 Принцип ефективності витрат</p> <p>3 Принцип майнових прав</p> <p>4 Принцип сталості</p> <p>5 Принцип відкритості інформації</p>	<p>1 Якісне перетворення техніко-технологічного способу виробництва у напрямку збереження екологічних систем</p> <p>2 Зміни в галузевій структурі економіки з акцентом на розвиток екологічно-нейтральних секторів</p> <p>3 Формування екологічно безпечної моделі ринкових відносин</p> <p>4 Формування соціально-політичної структури, спрямованої на забезпечення активної участі громадянського суспільства в природоохоронній діяльності</p> <p>5 Примат принципів сталого розвитку в системі міжнародних відносин</p>

Джерело: узагальнено автором за [197, 298, 406]

Третій елемент (стале виробництво) визначається як використання виробничих процесів, побудованих переважно на використанні відновлюваних ресурсів та екологічно безпечних джерелах енергії. Безпосередніми вимогами до таких технологій є менша матеріало та енергоємність, надійність у експлуатації, безпека утилізації та ін.

Концепція сталого розвитку акцентує увагу на тому, що економічне зростання є безперспективним (пагубним) для цивілізації, якщо не корельовано з ресурсними можливостями (не передбачає оптимального використання обмежених природних ресурсів). Ця теза не є новою, і в тому або іншому вигляді зустрічалася у дослідниках, безпосередньо не пов'язаних з еколого-економічними питаннями. К окремим пунктам оточуючого середовища (природних ресурсів) почали звертатися ще представники

класичної школи політекономії. Так у роботах У. Петті, А. Сміта була закладена теза щодо природних ресурсів (землі) як матеріальної основи та джерела багатства. Праця ж розглядалася в якості творця добробуту.

Доцільно згадати визначення доходу, запропоноване Дж. Хіксом у роботі «Вартість та капітал»: визначення доходу переслідує ціль вказати людям, скільки вони можуть споживати без загрози бідності... дохід слід визначати як максимальну суму, яку можна спрямовувати на споживання на початку тижня і в той же час мати в кінці тижня добробут еквівалентний початковому рівню [394, с.290]. В такому розумінні незмінність добробуту, як відображення рівня задоволення потреб, повністю відповідає настановам сталого розвитку. Також слід зазначити, що у результаті аналізу споживчої поведінки домогосподарств та їх бюджетних обмежень (у трактуванні Дж. Хікса), проведеного в одній з попередніх наших робіт, було отримано ряд цікавих висновків [135, с.11]:

1) зростання споживання супроводжується як збільшенням кількості спожитої продукції, так і заміщенням високоякісними товарами товарів низькоякісних. Споживчий кошик має властивість насичуватися при досягненні максимальної корисності, а отже, споживчі видатки також насичуються та наближаються до стабільного максимуму;

2) якщо споживач не скорочує споживання низькоякісних товарів і при цьому готовий придбати високоякісний товар, то його мінімально-необхідний для відтворення умов життєдіяльності споживчий кошик сформований. При мінімальних рівнях доходу заощадження відсутні та теоретично можуть виникнути при насиченні споживчого кошика. Зона невизначеної динаміки заощаджень триває до повного витиснення низькоякісних товарів зі споживчого кошика, після чого заощадження стало починають зростати.

Ці результати свідчать на користь необхідності та можливості обмеження рівня споживання на певному раціональному рівні. Також, максимальне задоволення споживачів передбачає не просте зростання обсягів

споживання, а структурні зміни спрямовані за підвищення якості споживчого кошику.

Ще один аспект концепції (примат розвитку над зростанням) своїми коріннями уходить в напруження Й. Шумпетера [402]. Дослідник розмежовував дефініції економічного зростання та економічного розвитку. Економічне зростання в його розумінні це кількісне зростання вироблених та спожитих товарів та послуг без урахування якісного складу суспільного продукту. Як зазначалося у «Теорії економічного розвитку» – ми не вважатимемо просте зростання економіки, яке виявляється у збільшенні населення та багатства, процесом розвитку, бо воно не передбачає жодних якісно нових явищ [402, с.73]. Економічний розвиток за Й. Шумпетером – це реалізація прогресивних змін у технології та організації виробництва, поява нових товарів та послуг, більш ефективного задоволення потреб споживачів. Слід відзначити, що однією з умов позитивних якісних зрушень у суспільному продукті є рекомбінація наявних ресурсів, а не їх додаткове залучення.

Ті або інші аспекти взаємовідносин між суспільством та природою знайшли своє відображення у доробку і більшості сучасних економічних шкіл та течій. Представники неокласичної течії спрямовували свої дослідження на проблеми ринкової оцінки природних ресурсів, прояви зовнішніх ефектів. Неокейнсіанська школа приділяла переважну увагу питанням державного регулювання відносин між суспільством та природою. Неоінституціоналізм акцентував увагу на розв'язанні тріади соціальних, економічних, екологічних проблем через формування нових інститутів спрямованих на зміну поведінки економічних суб'єктів.

Глобальність екологічних проблем та доцільність обмежень «сталого розвитку» ставить під сумнів лібертаріанська течія в сучасних соціально-економічних дослідженнях. Відповідно до уявлень представників цього напрямку економічне зростання є чинником тільки поліпшення якості оточуючого середовища. Доказовість цієї тези базується на припущенні того,

що з ростом рівня добробуту суспільство все більшу увагу починає приділяти умовам свого існування (природному середовищу). Людина з високим рівнем добробуту потребує та спроможна профінансувати (придбати) високу екологічну якість життя, у той же час забруднення – атрибут найбільш нужденних. Причиною незадовільного стану природного середовища, у розумінні лібертаріанців, є недостатня специфікація прав власності. Приватні власники більш ефективні у екологічних питаннях, ніж держава, тому що зацікавлені у збереженні свого майна. Чиновники (державний апарат), не маючи прав власності, потенційно сприятимуть вичерпанню або нераціональному використанню ресурсів через можливість отримання адміністративної ренти. Загроза зростання чисельності населення представниками лібертаріанської течії трактується як позитивне явище адже населення є не тільки споживачем обмежених ресурсів, але й творцем ресурсу – інтелектуального капіталу. Головна теза течії – ресурси в умовах вільного ринку невичерпні. Професор Мерілендського університету (США) Дж. Саймон та проректор Хагенського університету (Німеччина) професор А. Ендрес пропонують такі аргументи проти ресурсних обмежень «сталого розвитку» [356, 406, с.232]: 1) відносно вичерпання та подорожчання окремих ресурсів є найбільш ефективним стимулом пошуку більше дешевших та ефективних аналогів; поштовхом до пошуку нових родовищ; 2) дефіцит ресурсів обумовлює інноваційну діяльність бізнесу з пошуку заміників; прогрес у технологіях, підвищення ефективності використання наявних ресурсів. Нові технології скорочують викиди в оточуюче середовище, створюють можливості для вторинної переробки.

Оцінка лібертаріанської позиції є дуалістичною. По-перше, існує досить багато емпіричних підтверджень негативного впливу приватного бізнесу на екологічну ситуацію. Одним з чинників є дійсно негативна роль чиновників, споріднення олігархічних груп та органів влади, недосконалість інституційного забезпечення природокористування. По-друге, недостатня специфікація прав власності (особливо в країнах перехідного,

трансформаційного типу) є фактично чинником дестабілізації природного середовища. До того ж в таких країнах (Україна не є виключенням) інституції громадянського суспільства слабо розвинуті та не мають дієвих інструментів контролю за діями держави в екологічній сфері.

Крім того, спірність лібертаріанської концепції мінімізації державного втручання, на нашу думку, полягає у такому. У сфері взаємовідносин суспільства та природи доцільна постановка питання про активізацію регулюючої функції держави. Вона повинна ефективно підтримувати ринок, а не його замінювати. Емпірично доведено – нерегульований ринковий механізм призводить до швидкого вичерпання ресурсів, і завдання держави виправити «провали» ринку у сфері природокористування: розподілити невідтворювані ресурси на більш тривалий період та забезпечити збереження відновлюваних ресурсів.

Концепція сталого розвитку припускає обов'язкове урахування природного капіталу у процесі оцінки ефективності соціально-економічної системи. Кількісні показники, розроблені в рамках цієї концепції, дозволяють оцінити внесок природних ресурсів в створення національного продукту. Не потребує додаткових доказів теза, що індустріальне зростання останніх десятиріч переважно базувалося на вичерпанні природного капіталу.

Соціально-економічна система, у якій додана вартість створюється здебільше за рахунок експлуатації праці та капіталу, носить інтенсивний характер, оскільки закладає можливості для свого подальшого відтворення та збалансованого розвитку. Чим значніше внесок природного капіталу в процес одержання національного доходу, тим більше економічна діяльність носить споживаючий екстенсивний характер, скорочуючи можливості для майбутнього розвитку. Нерівномірність територіального розподілу природного капіталу, його структура та ступінь залучення у відтворювальні процеси безпосередньо впливають на модель соціально-економічного розвитку окремого регіону та країни у цілому.

Результати останніх досліджень присвячених аналізу впливу природного капіталу на процес формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку носять досить суперечливий характер. Так, дослідницька група Світового банку під керівництвом Д. Ледермана и В. Малуні (Lederman, Maloney) приходять до висновку, що не існує так званого явища «прокляття ресурсів» (негативного впливу надлишку природних ресурсів на параметри соціально-економічного розвитку), а отже концентрація природного капіталу має позитивну кореляцію з темпами економічного зростання [40, р.15-33]. Навпаки, дослідження професора Дж. Сакса (Sachs) свідчать про негативний вплив надлишку природних ресурсів на довгострокові тенденції у розвитку національних економік [57, р.26-27]. Переконали докази існування «прокляття ресурсів» наводить у своїй роботі П. Колієр (Collier) [14, р.25] та акцентує увагу, що тільки країни з ефективними ринковими інститутами можуть уникнути негативного впливу ресурсного надлишку. Недієва інституційна структура трансформаційних економік, високий рівень суспільного та приватного споживання, незначні або неефективні інвестиції, заміна продуктивної діяльності пошуком ренти – все це джерело «прокляття ресурсів».

В межах досліджуваної проблематики логічна зв'язка «природний капітал – трансформаційна економіка – сталий розвиток» є найбільш цікавою для вітчизняного дослідника. Україна має значний природно-ресурсний потенціал, що знайшло свій прояв у формуванні промислових агломератів: паливно-енергетичного, металургійного та хімічного. Разом з тим темпи економічного зростання в країні є не тільки незадовільними, але й спостерігаються значні прояви регресу та деградації соціально-економічної системи. У попередніх дослідженнях [9, 143, 155] нами були отримані певні висновки щодо місця та ролі природного капіталу (екологічної складової) у забезпеченні сталого розвитку соціально-економічних систем. Разом з тим, вважаємо за необхідно закцентувати увагу на певних теоретико-методологічних положеннях.

Найбільш масштабно природний капітал охарактеризовано у роботі Р. Констанза та Г. Дейли (Costanza, Daly, 1992) [16, р.38] як джерело потоку природних послуг і реальних природних ресурсів. Цей термін охоплює як сукупність фізичних ресурсів, так і навколишнє середовище. Складовими природного капіталу є: (*DepNC*) непоновлюваний природний капітал (непоновлювані енергетичні ресурси); (*RecNC*) відновлюваний або циклічно використовуваний природний капітал (неенергетичні мінеральні ресурси); (*RenNC*) поновлюваний або потенційно поновлюваний природний капітал (грунт та навколишнє середовище взагалі).

Природний капітал (*NC*) як чинник економічного зростання знаходить свій прояв тільки у сукупності з іншими видами капіталу. В межах концепції національного багатства, запропонованої Світовим банком, у будь якій економічній системі формується стійкий взаємозв'язок між трьома видами капіталу: природного, виробленого та нематеріального [70, р.22].

Вироблений капітал (*PC*) – це запас машин, устаткування, сировини та споруд, що використовуваний для подальшого виробництва. Це природний капітал перетворений людською працею у фізичні активи, які у свою чергу спроможні до генерації потоку товарів та послуг.

Нематеріальний капітал (*IC*) на практиці розраховувався як залишок, тобто як різниця між загальним обсягом національного багатства та сумою природного й виробленого капіталів. За своїм економічним змістом нематеріальний капітал є сукупністю людського, соціального та інституціонального капіталів.

За рекомендаціями Світового банку загальна цінність національного багатства (W_t) на момент часу (t) розраховується як інтеграл [70, р.144]:

$$W_t = \int_t^{25} C(s)e^{-r(s-t)} ds, \quad (1.1)$$

де $C(s)$ – сукупний обсяг споживання на момент часу (s). При визначенні вихідного рівня споживання рекомендується враховувати: по-

перше, необхідність нівелювання нестабільності обсягів споживання (рекомендується використовувати середнє значення величини рівня споживання за 3 роки); по-друге, можливість виникнення від'ємної норми скорегованих чистих заощаджень. Це свідчить про певне «проїдання» природнього капіталу та можливість виникнення негативної динаміки споживання в майбутньому. У таких випадках для отримання справедливого рівня споживання його фактична величина зменшується на від'ємні заощадження.

R – соціальна ставка рентабельності інвестицій, що відображає альтернативні витрати суспільства, пов'язані з відмовою від інвестування коштів у приватний сектор на користь суспільного. Складовими цього показника є: чиста ставка часових переваг (p); добуток еластичності корисності за рівнем споживання (μ) та темпу приросту споживання (Δc). В існуючих розрахунках використовується 25-ти річний період та відповідна соціальна ставка 1,5 % [52].

У своїй останній роботі Д. Медоуз «Межі зростання. 30 років потому» теж підіймає проблему співвідношення різних типів капіталу. Населення та промисловий (вироблений) капітал є головними чинниками динаміки індустріальної соціально-економічної системи. Три інших сектори – виробництво продовольства, використання ресурсів та забруднення оточуючого середовища структурно не спроможні до самовідтворення і є похідними від населення та промислового капіталу [271, с.67]. З емпіричної точки зору фахівці відзначають наявність певних особливостей співвідношення «валовий дохід – національне багатство» [186, 203, 281]. По-перше, частка виробленого капіталу в багатстві зростає від мінімальних значень у країнах з низьким валовим доходом до максимальних у країнах із середнім доходом та майже не відрізняється за значенням при порівнянні країн середнього та високого доходу.

Нематеріальний капітал - найбільший компонент національного багатства для країн з різним рівнем доходу. Його питома вага зростає

залежно від рівня доходу країни (високі значення спостерігаються в групі країн з рівнем доходу вище середнього і максимальні - в країнах з найвищим рівнем доходу). Якість людського капіталу, інституційні поліпшення, організація та моніторинг державних структур та інші нематеріальні форми багатства - обов'язкові умови для країн, метою яких є подолання "пастки середнього доходу". Зв'язок із заощадженнями та інвестиціями носить не настільки прямий характер, як у випадку виробленого капіталу, тому що динаміка нематеріального накопичення багатств (або виснаження) залежить у великій мірі від факторів іншої природи - якість освіти; інституційний розвиток; колективне знання, за замовчуванням включене в організаційний порядок існування фірм, державного сектору, організаційних утворень та інших соціальних груп; технічний прогрес.

Природні активи становлять істотну частку національного багатства в країнах з низьким рівнем доходу, з тенденцією зменшення по мірі зростання доходу. Особливо чітко це спостерігається при зіставленні з нематеріальним капіталом. Однак, незалежно від розміру природного капіталу, він в об'єднанні з низькокваліфікованою працею і існуючим нематеріальним капіталом генерує дохід і подальші заощадження та інвестиції створюють новий вироблений капітал та нематеріальне багатство.

Розмір і компоненти природного капіталу значно розрізняються по країнах, але в будь-якому разі, якщо проводиться експлуатація корисних копалин в формі, що не відтворюється, то це не призведе до накопичення інших форм капіталу. Результатом цього процесу буде банальне «проїдання» природного капіталу з вираженою спрямованістю на підтримку споживання, не буде створено жодних активів, що генерують дохід, щоб замінити природний капітал в разі його повного вичерпання. Що стосується відновлюваної частини природного капіталу (наприклад, лісові угіддя, родючі землі), то нерациональний менеджмент і недосконалість інституту прав власності можуть також привести до виснаження багатства.

Розмір природного капіталу також варіюється в часі з інших підстав окрім його вичерпання. Факт, що він зменшується у відносному вираженні як компонент багатства при переміщенні економіки по дохідній сході вгору, не заважає його зростанню в абсолютному вираженні в результаті технологічних нововведень або відкритті нових родовищ.

Цінність природного капіталу може також змінюватися внаслідок гетерогенності (неоднорідності) природних ресурсів. Вартість природних активів може підвищитися, якщо збільшення глобального виробництва буде засновано на менш ефективних джерелах маржі. Такі "ренти" мають тенденцію бути відображеними у вартості природного капіталу в країнах, добре забезпечених високоякісними ресурсами. Можна тоді припустити, що надлишок природного капіталу, виміряний як природне багатство на душу населення, у принципі сприятливо впливає на ріст рівня доходу на душу населення. Якісні відмінності в структурі природних ресурсів можуть також пояснити, чому країни з різними рівнями технологічних досягнень мають порівняно однаковий рівень валового доходу. Вироблений капітал не дає цьому пояснення. Не тільки технології, пов'язані з нематеріальним багатством, але й висока якість відкритих родовищ природних ресурсів є фактором диференціації країн за рівнем доходів.

Таким чином, «прокляття природного ресурсу» своїми витокami лежить в такому. Як тільки країна ранжується за критерієм доходу на душу населення в число найбагатших природними ресурсами країн, неминуче виникає перешкода для подальшого зростання доходу, безпосередньо пов'язане з надлишком цих природних ресурсів [113].

На сьогоднішній день існує достатня кількість доказів, як систематичного, так і епізодичного характеру, коли при відкритті нових або підвищенні вартості старих родовищ природних ресурсів, не спостерігалось перетворення природного капіталу в інші форми реального багатства за допомогою процесів заощадження та інвестування. Ці явища

супроводжувалися застоєм або навіть регресом доходу, зазвичай у поєднанні з політичною кризою.

Слабка влада і відповідно неадекватні принципи економічної політики лежать в основі нераціонального використання ресурсів і неефективного управління ними. Ресурси переходять із продуктивної сфери в непродуктивну рентоорієнтовану діяльність. Цілком очікувано, що випадки «прокляття ресурсів» можуть бути, насамперед, пов'язані з видобувними галузями (нафта, газ, руда), бо вони є локально сконцентрованими ресурсами, які можуть легко стати об'єктом пошуку і перерозподілу ренти [113].

Споживання податкових надходжень від добувної галузі та компенсація за їх рахунок суспільних витрат – також типовий прояв "неефективної влади". Фактично, спроможність вирішувати ті чи інші управлінські проблеми на макрорівні, які, як правило, супроводжують бум природного ресурсу в багатих природними ресурсами країнах (нестабільність, ризики надлишкового кредитування і державне фінансування нематеріального виробництва), простежуються виключно за критерієм "якості влади".

Як підтверджують отримані дослідниками результати, потенційне благо, пов'язане з відкриттями природних ресурсів, полягає у тому, що вони збільшують запас сукупного капіталу країни. У цьому сенсі країни можуть використовувати в своїх інтересах додаткове джерело багатства з періоду освоєння до повного виснаження ресурсу, підвищуючи ВВП на душу населення. Вочевидь, реальна проблема полягає в тому, щоб інвестувати отриману ренту в інші продуктивні активи, таким чином, закладаючи інші джерела прибутку для майбутніх поколінь і підтримуючи дохід на душу населення на відповідному більш високому рівні. Для вирішення цієї проблеми, відповідальний уряд повинен мати справу з рішеннями поза часом такими, як фіскальні та накопичувальні заходи, справлятися з мінливістю

цього доходного потоку, який балансує між очікуваним дефіцитом і фактичним надлишком.

Забезпечення високої прозорості, посиленої стримуючими і врівноважуючими заходами на всіх фазах видобутку та використання природних ресурсів (умови контрактів, моніторинг операцій, накопичення та раціональне використання податкових надходжень) важливо для сприятливого результату сталого розвитку національної соціально-економічної системи. Це також мінімізує ризики рентного захоплення «патронажними» мережами та дозволяє уникнути премій, заснованих на рентоорієнтованій поведінці. До того ж прийняття відповідної законодавчої бази, що не допускає надприбутки від наднормативного виснаження природних ресурсів і пом'якшувальних заходів до волатильності цін на природні ресурси, може зміцнити оптимістичну динаміку накопичення багатства, що в сукупності перемістить національну економіку до групи країн з високим рівнем доходу. Реформи та досконалі інструменти інституційного впливу за участю державного інвестиційного менеджменту, моніторингу та оцінки бюджетних процесів тощо також сприятимуть перетворенню природного багатства у виробничий і нематеріальний капітали [113].

Суттєвий зв'язок просліджується між концепцією сталого розвитку та теорією енвайронменталізму (головна теза теорії примат географічного середовища у розвитку цивілізації та суспільного виробництва). Техноцентричний енвайронменталізм базується на варіанті «слабкої сталості», а еконцентрична гілка теорії передбачає варіант «міцної сталості» [65]. Ці варіанти поєднуються вимогою до збереження рівня добробуту у довгостроковій перспективі, але шляхи та інструментарій реалізації цієї вимоги суттєво розрізняються. Підґрунтям «слабкої сталості» є теза щодо високого рівня субституції між виробленим (*PC*), нематеріальним капіталом (*IC*) та природним (*NC*) капіталом (концепція базується на доробку Р. Солоу та Дж. Хартвіка). Таким чином, вплив обмежувального чиннику природних

ресурсів у забезпеченні соціально-економічного розвитку суттєво зменшується (нівелюється). Отже, досягнення сталого розвитку залежить тільки від загальної продуктивності скупного капіталу. Головною ж вимогою «міцної сталості» є збереження запасів природного капіталу (рис.1.2).

Професор Університету Східної Англії (Великобританія) К. Тернер (*R. Turner*) у своєму дослідженні «Сталість: принципи та практика» запропонував виділення чотирьох типів сталості в залежності від ступеню знецінення природного, виробленого та нематеріального (культурного, соціального, інституціонального) капіталів [65, р.44]:

1) «дуже слабка сталість»: майбутнє покоління повинно бути забезпечено достатнім (не меншим) рівнем матеріального та природного капіталу ніж теперішнє. Природний капітал та інші види капіталів взаємозамінні, а отже, немає істотних меж експлуатації природних ресурсів – технологічних прогрес буде сприяти субституції невідтворюваних ресурсів та забезпечувати рівновагу оточуючого середовища та вільного ринку. Дж. Хартвік в своїх дослідженнях довів, що суспільство повинно інвестувати рентні доходи від експлуатації невідтворюваних ресурсів у вироблений капітал для підтримки реального споживання [29]. Ці висновки пізніше були підтверджені нобелівським лауреатом Р. Солоу [61]. В дослідженні «Трансгенераціна рівновага та соціальна ставка дисконтування» Т. Пейджа ця концепція досягла логічної завершеності: кожне покоління повинне компенсувати будь-яке безповоротне скорочення ресурсів, а отже сумарні заощадження в економіці за вирахуванням амортизації сукупного капіталу повинні бути невід'ємними [51];

2) «слабка сталість»: існує критична межа запасу природного капіталу (NC_{min}) необхідного для підтримки споживання при довгостроковому сталому розвитку. Умовою сталості є гранична межа асиміляційної здатності оточуючого середовища. Економічне зростання без порушення встановлених обмежень (меж запасу та меж асиміляції) можливе, якщо темпи технологічних (інноваційних) змін перевищують загальні темпи росту

економіки. «Слабка сталість» знайшла своє теоретичне та емпіричне обґрунтування у працях представників так званої лондонської школи Д. Пірса [302], К. Гамільтона й Г. Аткинсона та ін. [3, 28];

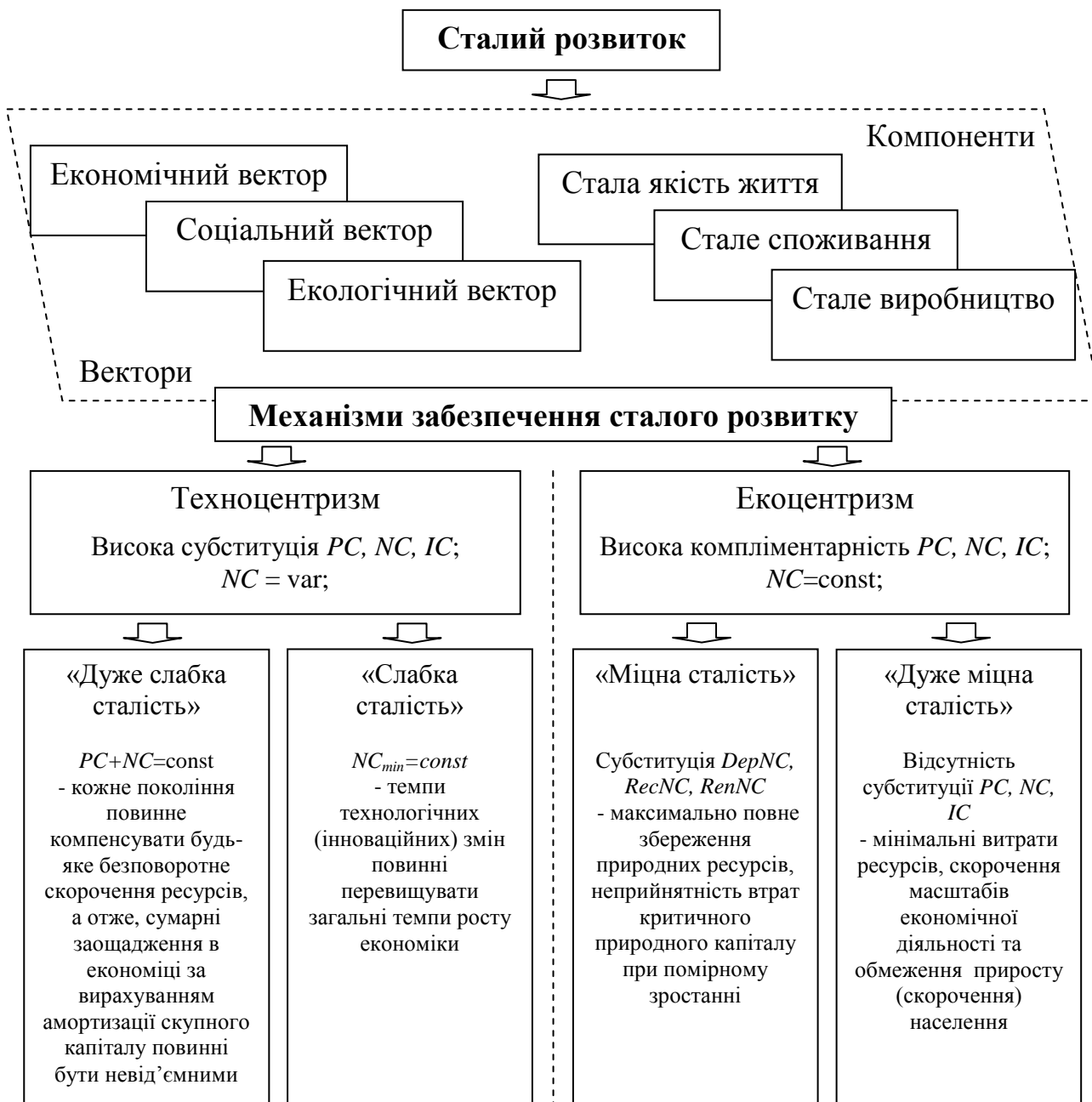

Рис.1.2 Вектори, складові та механізми забезпечення сталого розвитку
Джерело: складено автором

3) «міцна сталість»: ключові тези – максимально повне збереження природних ресурсів, неприйнятність втрат критичного природного капіталу; розвиток економіки на підґрунті екологічно безпечних стандартів.

Природний та інші капітали розглядаються як компліменти, а не субститути. Отже, втрати одного типу капіталу не можливо компенсувати збільшенням іншого. Помірне економічне зростання можливе тільки за умов змін у структурі задіяного природного капіталу (потрібна заміна ресурсів, використання яких погіршує параметри та стабільність екосистеми; розробка екологічних технологій, масштабні інвестиції у відтворення оточуючого середовища). Прийнятність варіанту «міцної сталості» були присвячені роботи згаданих раніш представників лондонської школи. Разом з тим, найбільша кількість аргументів на користь цього варіанту наведено в роботі Г. Дейлі [18];

4) «дуже міцна сталість»: примат збереження природи за умов мінімальних витрат ресурсів, скороченні масштабів економічної діяльності та обмеження приросту (скорочення) населення. Будь-які втрати природного капіталу не припустимі, а кількісне економічне зростання неможливе. Неможливість та неприпустимість субституції природного капіталу іншими видами капіталу обґрунтовуються в роботах Р. Констанза, Г. Дейлі [16, 19] та Н. Георгеску-Рогена [25].

Загалом вибір варіанту сталості залежить від безпосередніх умов, притаманних кожній окремій національній соціально-економічній системі. Необхідною залишається умова збалансованості функціонування економічної, соціальної та екологічної складової. Ефективний розвиток суспільного виробництва не повинен шкодити здоров'ю людини й природним екосистемам та бути спрямованим на поліпшення умов життєдіяльності та підвищення добробуту населення в довгостроковому періоді.

Сьогодні в Україні здійснюються низка реформ, спрямованих на кардинальну трансформацію комплексу існуючих економічних та соціально-політичних відносин. У фокусі євроінтеграційного вектору розвитку національної соціально-економічної системи слід розглядати у якості базового документа «Стратегію сталого розвитку ЄС». Європейські країни

розробили цей документ у червні 2001 р. з подальшим оновленням у червні 2006 р.. Досягнення основної мети (забезпечення процвітання та єдності суспільства, поліпшення якості життя у довгостроковому обрії) досягається через підвищення екологічного та соціального потенціалу європейських економік шляхом ефективного управління та раціонального використання природних ресурсів. Концепція «сталого розвитку», покладена в основу сучасної моделі розвитку ЄС, передбачає таку організацію життєдіяльності, що не створює загроз можливостям задоволення потреб майбутніх поколінь. Одночасне поліпшення умов життя людини та збереження життєвого середовища в короткостроковій та довгостроковій перспективах формують кінцеву мету стратегії. Отже, забезпечення сталого розвитку будь-якої держави передбачає досягнення не тільки економічної ефективності національних економік, але й забезпечення соціальної справедливості та врахування екологічного чиннику.

У підтвердження такого вектору розвитку у 2010 р. Європейською Радою було розроблено та прийнято стратегію розумного, сталого та всеосяжного зростання «Європа – 2020». Документ акцентує увагу на трьох базових чинниках подолання соціально-економічної кризи: розвитку економіки на підґрунті знань та інновацій (розумне зростання); доцільне використання ресурсів, розвиток конкуренції та екологічності виробництва (стале зростання); підвищення рівня зайнятості, досягнення територіальної та соціальної узгодженості (всеосяжне зростання). Перші кроки України шляхом сталого розвитку пов'язані з підтримкою в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро міжнародної конвенції «Повістка дня на XXI століття») [306], а на конференціях «Ріо+5» та «Ріо+10» це отримало документальне підтвердження. За ініціативи учасників Програми розвитку ООН та Агенції США з міжнародного розвитку у 1999 р. в Україні почалася реалізація «Програми сприяння сталому розвитку в Україні». В межах затвердженого ПРООН Робочого плану передбачалося такі базові напрями реалізації положень цієї програми: 1) адаптація базових положень програми до

регіональних та місцевих умов; 2) формування та побудова сучасних сировинних еколого-економічних моделей галузевого розвитку; 3) розробка нормативно-законодавчого та економічного підґрунтя раціонального природокористування з урахуванням поточного інституційного стану та вітчизняних ринкових умов; 4) розробка законодавчого, інвестиційного та інформаційного комплексу, спрямованого на підтримку функціонування та розвитку екологічного бізнесу.

У 2000 році Україна разом з іншими країнами-членами ООН приєдналась до Декларації Тисячоліття ООН [194], у якій визначено ключові цілі розвитку тисячоліття (забезпечення миру та безпеки; подолання злиденності; охорона оточуючого середовища та ін.). У 2003 році під час 58 Генеральної Асамблеї ООН Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан був ознайомлений з аналітичною доповіддю «Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна». Серед основних задекларованих цілей зазначався також «сталій розвиток довкілля». Але відсутність комплексної стратегії з цього питання, розрізненість та несистемність окремих заходів, спрямованих на запровадження раціонального економічного механізму природокористування, не дозволило вирішити багатоаспектну проблему забезпечення сталого розвитку.

Необхідність виконання міжнародних домовленостей прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.) зумовила затвердження комплексної програми з реалізації відповідних рішень на 2003-2015 рр. (Постанова КМУ № 634 від 26 квітня 2003 р.) [215, 314]. Здебільше декларативний характер цього документу, відсутність відповідальності, політичної волі та всебічного контролю законодавчих та виконавчих державних органів за реалізацією встановлених завдань обумовило закриття Програми у 2011 р. (Постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. № 704) [315].

За останні 15 років представники депутатського корпусу розробили декілька варіантів Концепції сталого розвитку країни. Але усі вони не були

достатньо результативними та не досягли кінцевої мети – затвердження на законодавчому рівні. Провідний фахівець відділу екологічної та техногенної безпеки НІСД О. Мартюшева в аналітичній записці «Проекти концепції сталого розвитку України: можливість їх вдосконалення та застосування» вказує на законодавчі документи відповідних концепцій, які так і не дісталися до стадії проекту закону. Так, Верховною Радою України були заслухані та не прийняті як мінімум три проекти концепції [268]: 1) Проект Закону про Концепцію сталого розвитку України (№ 3234 від 25.04.2001 р.) [341] (засідання ВР України 07.03.2002 р.); 2) Проект Закону про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 3234-1 від 19.12.2001 р.) [340] (засідання ВР України 07.03.2002 р.); 3) Проект Постанови про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 5749 від 02.07.2004 р.) [342] (засідання ВР України 06.10.2005 р.).

У проекті Концепції сталого розвитку України (проект Закону № 3234) розробниками були сформульовані відповідні базові принципи, наведені потенційні загрози, задекларовані національні пріоритети та завдання сталого розвитку. У законопроекті наголошується, що «забезпечення сталого розвитку є... стрижнем формування національної безпеки на основі своєчасного запобігання виникненню потенційних загроз» [341]. Забезпечення сталого розвитку можливий через виконання таких завдань: 1) екологізацію суспільних відносин та створення умов для збереження середовища життя людини; реалізацію права громадян на безпечне для життя довкілля. Передбачається, що реалізація цієї групи завдань можлива через заходи прямої дії та попереджувальні заходи; 2) створення умов для повної реалізації громадянами країни права на працю, гарантування рівних можливостей у виборі роду трудової діяльності та професії, формування системи соціального захисту спроможної забезпечити високий рівень життя. Ці завдання формують соціальну складову сталого розвитку; 3) здійснення структурної перебудови у сфері матеріального суспільного виробництва; інтеграцію екологічної складової в стратегію економічних реформ.

Концепція переходу України до сталого розвитку (проект Закону № 3234-1) відрізняється від розглянутого проекту Концепції сталого розвитку України за структурою. Основна частина проекту Концепції присвячена декларації пріоритетів розвитку та першочерговим завданням у сферах ефективного та збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу; реформування економіки, соціальної сфери, освіти та науки в контексті сталого розвитку. Ще більше не тільки структурні, але й змістовні відмінності характеризують варіант Концепції переходу України до сталого розвитку (проект Постанови № 5749) (табл.2.1).

Таблиця 2.1

Декомпозиція проектів Концепцій сталого розвитку

Положення концепцій	Проект Закону №3224-1	Проект Закону №5749
Визначення «сталого розвитку»	процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами суспільства	узгодження темпів економічного та соціального розвитку з можливостями природних систем забезпечувати ці темпи мінеральними та біологічними ресурсами, – з одного боку, та межами здатності біосфери до асиміляції забруднень та інших негативних впливів господарської діяльності – з іншого.
Цілі сталого розвитку	1) економічний розвиток; 2) охорона навколишнього природного середовища; 3) соціальна справедливість; 4) раціональне використання природних ресурсів; 5) стабілізація чисельності населення; 6) забезпечення доступності освіти та розвиток інтелектуального потенціалу; 7) міжнародне співробітництво з метою забезпечення безпечного та благополучного майбутнього.	1) соціальна справедливість і сталий людський розвиток; 2) освіта та інформація; 3) здоров'я нації і народонаселення; 4) економічне процвітання; 5) здорове навколишнє середовище та збереження природи; 6) відповідальне управління; 7) сталі місцеві громади та сталий розвиток поселень; 8) міжнародна відповідальність

Джерело: узагальнено автором за [340, 341]

Слід зазначити, що в запропонованій системі індикаторів враховано існуючі нароби та рекомендації фахівців ООН, а також досвід ЄС та США в цій галузі, що є позитивним моментом, звісно. Проте, насамперед система індикаторів сталого розвитку України повинна відповідати специфіці реальних можливостей нашої держави і суспільства, насамперед фінансових, ресурсних, науково-технічних тощо, та віддзеркалювати національні цінності та інтереси. Серед стратегічних цілей і взагалі у тексті Концепції відсутнє згадування про національну безпеку, що є неприпустимим для програмного документу розвитку країни [268]. У 2012 р. НАН України підготувала та направила до Кабінету Міністрів України «Проект Концепції переходу України до сталого розвитку», а також «Інтегрований варіант проекту Національної стратегії сталого розвитку України». У рамках цієї стратегії задекларовано 9 стратегічних цілей і 123 першочергові пріоритетні завдання переходу до сталого розвитку [281]. З метою переходу до сталого розвитку підкреслена необхідність структуризації секторальних політик за 152 пріоритетними векторами. У зазначеному проекті була здійснена спроба виправити недороби попередніх проектів Концепції сталого розвитку.

Як свідчать результати аналізу в проекті 2012 року взагалі відсутня система індикаторів оцінки параметрів сталого розвитку та ефективності досягнення поставлених цілей. Розробниками не приділено достатньої уваги комплексному аналізу соціально-економічного стану та потенціалу країни, питанням прогнозування. Незважаючи на вказані проблеми, розглянутий законотворчий процес став вагомим підґрунтям та еволюційним шляхом до формування нормативного підґрунтя сталого розвитку в Україні. Закономірним результатом цього процесу стало затвердження Президентом України 12 січні 2015 р. Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [337], спрямованої на подолання фінансово-економічної кризи, екологічних викликів та забезпечення майбутнього сталого розвитку національної економіки України. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» передбачає чотири вектори руху, а саме [337]: вектор розвитку, вектор безпеки, вектор

та вектор гордості. В пропонованому документі декларується 62 реформи з охопленням майже всіх сфер життя країни. Але ж п'ятирічний термін дуже обмежує ці плани та визиває певний скепсис. Та взагалі, п'ятирічний план називатися стратегією може тільки умовно, це скоріше тактичний план стратегічного управління. Неможливо не зазначити дуже суттєву відірваність від реального сьогоденного стану країни. Тільки уважно переглянувши Стратегію можна знайти згадку про державний бюджет, і то в пунктах, присвячених антикорупційній та податковій реформі. Не враховано недоліки попередніх варіантів Концепції, а саме не поетапне втілення задекларованих завдань, а тільки задоволення тих програм, під які виділено кошти в бюджеті. Сама стратегія сталого розвитку носить формальний характер, що підтверджується її прийняттям на регіональному рівні з великим терміновим запізненням. Так, Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» ігнорує чинник неплатоспроможності країни, не враховує реальний стан суттєвої залежності від зовнішнього запозичення, найбільше непродуктивне споживання коштів державного бюджету Пенсійним фондом та НАК «Нафтогаз України». Ігнорування загроз платоспроможності викликає сумніви щодо ефективності впровадження запропонованих реформ.

Розробники стратегії заклали декларативний характер механізмів досягнення цілей. Так, оновлення влади та антикорупційна реформа досягається за рахунок «ефективної інституційної системи запобігання і протидії корупції» шляхом створення Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції. Спеціалізована фахова спільнота дала якісну оцінку неможливості вирішення проблеми корупції лише створенням двох каральних органів. Щодо судової реформи, декларується її проведення за рахунок «оновлення законодавства, спрямованого на відновлення довіри до судової влади» та «прийняття нових законів, що стосуються судоустрою та судочинства, інших суміжних правових інститутів»[337].

Щодо моніторингу досягнення стратегії авторами запропоновано 25 індикаторів. Цей інструментарій безперечно є прогресивним моментом, вигідно відрізняючи поточний варіант від попередників. Адже саме ці віхи перетворюватимуться у конкретні рішення чиновників відповідних фахових установ. Саме на їх досягнення будуть спрямовуватися зусилля працівників органів державної влади. Але ж деякі з цих показників не мають прямого відношення до запропонованих першочергових реформ, інші передбачають проведення соціологічних досліджень, що ускладнює процес моніторингу в умовах обмеженості чи взагалі повній відсутності коштів. Ряд індикаторів є завідомо недосяжними. Деякі індикатори мають слабкий зв'язок з поставленими у реформах цілями.. Таким чином, Указ «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» як документ, що встановлює основні напрями і вектори розвитку України на найближче п'ятиріччя є декларативним, слабо обґрунтованим та недосконалим як в теоретичному плані, так і з позицій реального забезпечення сталого розвитку національної економіки України.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, слід зазначити, що концепція сталого розвитку актуалізує питання взаємодії природи та людини. Деградація та знищення природного середовища у результаті виробничої діяльності людини є свідомством кризи розвитку світової соціально-економічної системи. В межах системної парадигми поки що без відповіді залишаються проблема оптимальної взаємовідносин природи (об'єкта), людини (суб'єкта) та феномена виробництва (праці). Особливої значущості ця проблема набуває в умовах країн з трансформаційною економікою та недосконалою системою інституційної надбудови. Разом з тим для таких економік (України в тому ж рахунку) прийнятним є тільки техноцентричний механізм забезпечення сталого розвитку, а обмежуючими чинниками – неефективне використання природного та виробленого капіталів в межах рентоорієнтованої діяльності, «слабка» державна влада, недосконала інституційна надбудова [151].

1.3 Теоретичні засади функціонування національних соціально-економічних систем в контексті сталого розвитку

Результати проведеного у попередньому розділі аналізу свідчать про необхідність взаємопов'язаного дослідження економічного, соціального та екологічного аспектів. Забезпечення сталого розвитку (не зважаючи на певну дискусійність концепції) є пріоритетним завданням держави у сфері задоволення поточних та майбутніх запитів суспільства. Концепція сталого розвитку базується на двох дефініціях – сталість та розвиток. Дослідниками запропоноване велике розмаїття визначень відповідних термінів – від суто філософських до обумовлених специфікою предметної галузі [98, 192, 208, 240, 281, 292]. Кожен з дослідників у своїх визначеннях приділяє увагу лише певним аспектам, що обумовлює методологічні розбіжності при проведенні наукового дослідження. Вважаємо, що конкретизація поняття «сталого розвитку соціально-економічних систем» слід ґрунтувати на результатах загальнонаукового та філософського аналізу.

Категорію розвитку слід розглядати як фундаментальну характеристику існування будь-яких систем. Розвитку як формі буття та онтологічній категорії, спрямованій на ідентифікацію існування об'єктів дійсності, присвячена досить значна кількість робіт [235, 405]. Результати критичної обробки наявних напрацювань з цього питання та примат системної парадигми цього дослідження обумовлюють концепт розуміння розвитку як цілісного процесу. Цілісність характеризує розвиток з точки зору його просторової організованості та структурності. Разом з тим, неможна заперечувати процесуальний характер розвитку – механізм та його обумовленість.

По-перше, цілісність розвитку розкривається за законом переходу кількісних змін у якісні (кількісне накопичення змін в системі взаємодії з оточуючим середовищем та обумовлює якісні зміни стану). Якщо система є цілісним утворенням, то розвиток неможливо розглядати як зміну стану

системи. Це перед за все зміна взаємодії з іншими системами або оточуючим середовищем. З процесної точки зору зовнішнє середовище або інша система є зовнішньою умовою або приводом змін. Причина ж – взаємодія зовнішнього приводу та іманентних властивостей аналізованої системи.

По-друге, цілісність розвитку може розглядатися як якісна зміна структури системи. Процес розвитку це зміна взаємозв'язків між елементами, якісні зміни в структурі. На відміну від попередньої позиції, розвиток є внутрішнім процесом, не пов'язаним з зовнішніми кількісними змінами у взаємовідносинах з зовнішнім середовищем. Процесна детермінація може обумовлюватися певним привілейованим елементом системи, а розвиток як результат його взаємодії з іншими елементами. Також причиною може стати певна комбінація взаємодій елементів системи, яка обумовлює розвиток системи як цілісного утворення та викликає зміни у структурі та зовнішніх властивостях.

По-третє, цілісність розвитку пов'язується з якісними змінами не тільки структури системи (взаємозв'язків), але й складових елементів. Саме зміна елементів виступає чинником зміни властивостей системи. В цьому полягає самодетермінація системи – результат множинної взаємної детермінації усіх структурних елементів. Як зазначає проф. С. Комаров, розвиток цілісності є *causa sui*, причина самої себе [235, с.111]. Сам процес детермінації виступає як наслідок змін функціональних зв'язків через наявні внутрішні іманентні протиріччя.

По-четверте, дослідниками визначається можливість цілісності саморозвитку. Ця теза передбачає розуміння внутрішнього системного ефекту як наслідку саморефлексії [404, с.487], а процес розвитку має певну ціль та спрямованість. Процесуальність у цьому варіанті знаходить свій прояв у множинній детермінації і за думкою професора Л. Петрушенко: кожен рівень детермінації формує нову цілісність об'єкту розвитку [301, с.29]. На першому рівні протиріччя системи з одним зі своїх відносно самостійних елементів відбуваються зміни у функціонуванні, спрямовані на

самозміну. На другому етапі диференціація звязків формує нову цілісність. Третій та четвертий етапи характеризуються виникненням нових механізмів самодетермінації та взаємодії з оточуючим середовищем.

Наголошуємо, що в основі процесу розвитку міститься протиріччя. Як зазначалося у підрозділі 1.1, проявом цілісності є обмеженість системи: чим більше система відрізняється від середовища (обмежена від нього), тим більш цілісною та відповідно індивідуальною вона є. Отже, протиріччя між оточуючим середовищем та цілісністю системи (іманентними властивостями) є драйвером розвитку. У процесі детермінації та самодетермінації протиріччя виникає між цілісністю та певним внутрішнім елементом (комплексом звязків елемента та структурою системи як комплексу звязків). Самодетермінація, як етап множинної детермінації, також вказує на першопричину протиріччя. Таким чином, розвиток слід розуміти як властивість системи «С» зберігати ознаки «О» цілісності у результаті розв'язання протиріччя обумовлених чинниками «Ч».

На перший погляд, поняття «сталий розвиток» містить у собі протиріччя незмінності (стійкості, сталості) та розвитку (руху) сутнісних параметрів системи. В будь-якому випадку це потребує додаткового аналізу. Дослідження концепції «сталого розвитку» супроводжуються використанням науковцями досить значної кількості споріднених дефініцій: «сталість», «стійкість», «стабільність», «збалансованість», «врівноваженість» та ін. Разом з тим, існує розповсюджена точка зору, що ці терміни не є еквівалентними, а знаходяться у певних відносинах один з одним. Наприклад, в дослідженні під керівництвом Е. Лібанової та М. Хвесика зазначається, що найважливішими показниками сталого розвитку є стійкість та стабільність: стійкість вказує на спроможність еколого-економічної системи повертатися до початкового стану після зняття (елімінування) зовнішнього впливу; стабільність (резидентна стійкість) – здатність системи зберігати свої функціональні властивості та структуру під навантаженням [363, с.13]. У роботі проф. М. Павловського акцентується увага «сталості»

розвитку системи в цілому та «стійкості» складових підсистем [296]. А отже, сталий розвиток відображає закономірності взаємодії та динаміки окремих стійких компонентів. О. Осауленко, підтримуючи таке розуміння «сталості», вважає обов'язковою та необхідною умовою сталого розвитку соціально-економічної системи «зрівноважені збалансовані зміни її параметрів відповідно до визначеної мети, які виключали б можливості виникнення сильно неврівноважених процесів у окремих її компонентах та в системі в цілому» [292, с.9].

Головним параметром системи є її функціонування. Функціонування відображає структуру системи, її будову, склад, взаємозв'язки між компонентами та іншими системами та підсистемами. Функціонування системи характеризує прояв її властивостей у згаданій системі взаємовідносин та одночасно спосіб дії системи у визначеному зовнішньому середовищі. Разом з тим функціонування є динамічний процес, пов'язаний з відтворенням відносин, форм, властивостей та можливими змінами системи за умов незмінності її цілісності та визначеності. Функціонування як діалектичний процес поєднання стабілізаційних, адаптаційних, мобілізуючих механізмів обумовлює стійкість системи. За умов нестабільності зовнішнього середовища відбуваються постійні зміни характеру взаємозв'язку елементів системи. У цьому процесі поєднуються прогресивні та регресивні тенденції. Накопичення кількісних змін може зумовлювати необхідні зміни самого функціонування, а в свою чергу і зміни у розумінні та прояві стійкості системи. Справедливим у цьому сенсі є висновок А. Бойко – стійкість є зовнішньою формою, зовнішнім проявом внутрішньої структури системи, відтак основа стійкості економіки закладена всередині макроекономічної системи. Критерієм стійкості економічної системи є кількість можливих комбінацій, які вона здатна породити в певних умовах [107, с.36].

Результати порівняння розглянутих процесів функціонування та розвитку вказують на досить суттєві відмінності цих категорій.

Функціонування є динамічним процесом, що обумовлює досягнення системою встановлених цілей, але не обов'язково ці процеси призводять до структурних або елементних змін. В загальному розумінні функціонування відображає стійкість або незмінність системних параметрів та властивостей, а розвиток - це зміни у функціонуванні, спрямовані на підтримку існування системи. Отже, логічним висновком є чітка диференціація категорій: функціонування може конкретизуватися предикатом «стійкий», а розвиток – предикатом «сталий». Результатом розвитку, як форми функціонування, буде поява нової якості або властивості, функціонування ж в загальному розумінні можливе без прояву будь-яких змін. Отже, аналіз логіки взаємодії параметрів функціонування (стійкості) та розвитку (сталості) обумовлює відокремлення зовнішніх чинників зміни об'єктивних умов цілісного існування: 1. пасивні зміни у зовнішньому середовищі системи; 2. активний вплив середовища на систему (наприклад, проникнення у систему нових елементів або формування нових зовнішніх зав'язків); 3. активний вплив системи на зовнішнє середовище та відповідна реакція.

Разом з зовнішніми об'єктивними чинниками існує ціла сукупність внутрішніх суб'єктивних чинників зміни цілісного існування. Здебільше ці чинники спрямовані на посилення внутрішніх протирічч: 1. зростання ступеню диференційованості існуючих компонентів систем; 2. виникнення нових підсистем, функціонування яких знаходиться у протиріччі з вже існуючими компонентами; 3. втрата спроможності або погіршення умов відтворення компонентів системи.

Логічним також буде висновок, що сталий розвиток не вимагає кількісної незмінності значень параметрів системи, а тільки обмежує певну область сталості. Теоретично, чим більше межі цієї області (запас сталості), тим вища спроможність системи зберігати свій сталий розвиток. Грунтуючись на цій тезі, сталість може бути представлена тільки у контексті певних процесів (дій). У першому наближенні процес може вважатися сталим, якщо він може продовжуватися певний період часу. При зростанні

ступеня вірогідності припинення дії цього процесу, його сталість у функціональній залежності скорочується. Таким чином, можливо сформулювати гіпотезу щодо сталості процесу за умов його протікання у часі на вихідному (базовому) рівні. Отже, ідентифікація сталості повинна передбачати специфікацію системи (об'єкту) через її якісні та кількісні параметри – ознаки «О».

Незважаючи на різне змістовне наповнення розглянутих трактувань, к розв'язанню цієї проблеми можливо підійти з єдиних методологічних позицій системної парадигми. Інструментарій системного аналізу передбачає використання дефініції «стійкість», а отже, можливість ідентифікації сталості розвитку тільки через неї. Відповідно до розглянутих у підрозділі 1.1 аксіоматичних передумов загальної теорії систем, підґрунтям стійкості слід вважати аксіому «існування». Відповідно до «Еволюціоніки» Ю. Урманцева, феномен стійкості є фундаментальна властивість систем, що характеризує їх здатність до функціонування (існування). Як зазначалося раніше, розвиток ідентифікує можливий варіант існування об'єктів дійсності. А отже, сформульована раніш теза щодо несумісності «сталості» та «розвитку» діалектично суперечлива (рис.1.3).

Ю. Урманцев пропонує таке визначення: стійкість є властивість системи «С» зберігати ознаки «О» завдяки певним обставинам відносно змін «З» обумовлених чинниками «Ч» [381]. Ґрунтуючись на цій дефініції В. Артюхов, у свою чергу, запропонував виділення чотирьох фундаментальних класів стійкості, реалізація яких залежить від системоутворюючих атрибутів [81, с.99 - 101]:

1) $\{Ч\} = \emptyset, \{З\} = \emptyset$ – уявна стійкість: незмінність ознак системи обумовлюється автоматично через незмінність параметрів середовища або самої системи;

2) $\{Ч\} \neq \emptyset, \{З\} = \emptyset$ – інерційна (буферна стійкість): на систему діють внутрішні або зовнішні чинники, але вони не викликають змін ознак. Мається на увазі, що потужність впливу на систему набагато менше певного

граничного значення (за математичним змістом такий клас стійкості є «стійкістю Ляпунова»). Разом з тим, за умов накопичення потужності впливу чинників, система може втратити стійкість;

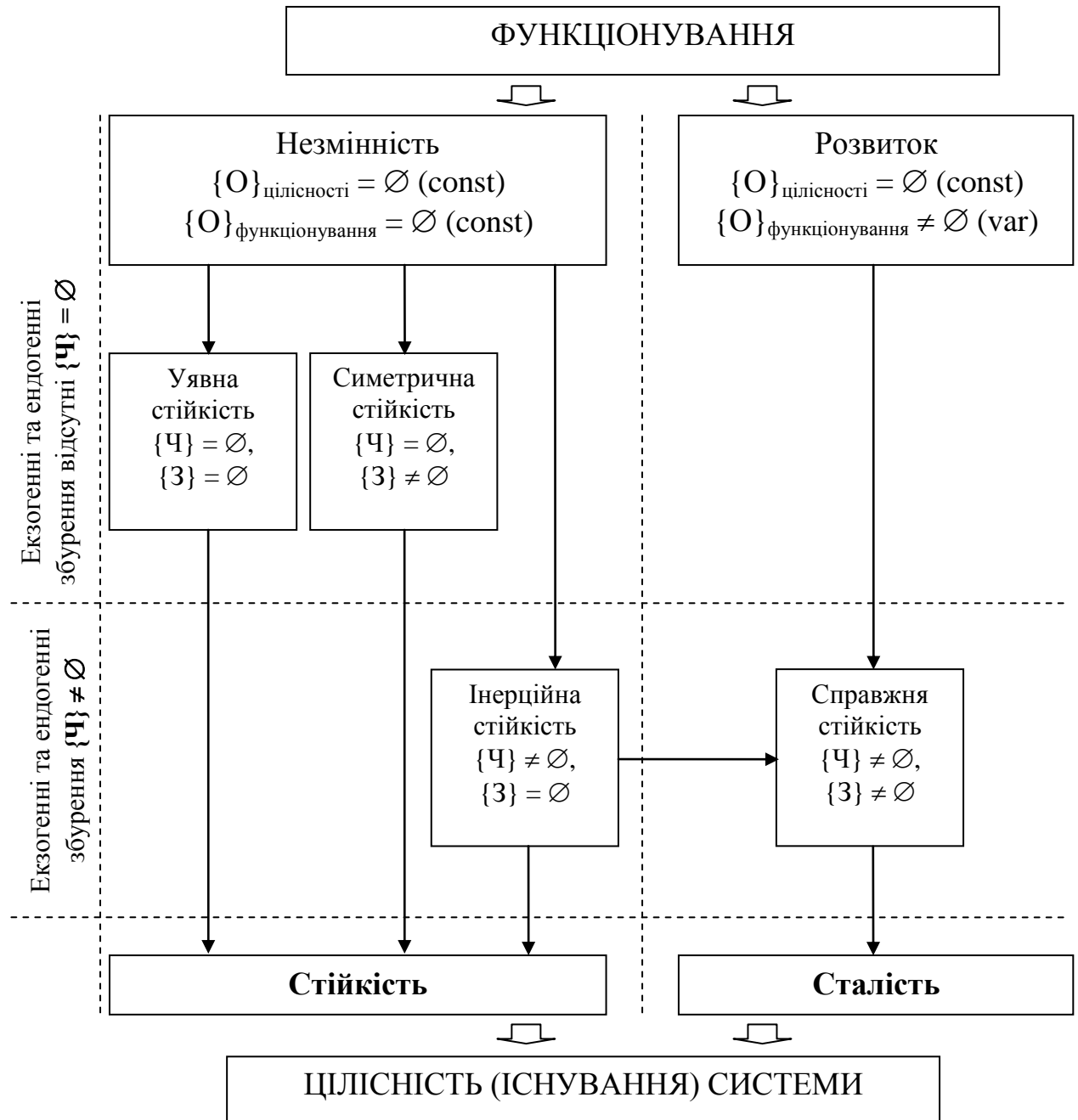

Рис.1.3. Діалектика «функціонування – стійкості» – «розвитку – сталості»

Джерело: Складено автором

3) $\{Ч\} = \emptyset, \{З\} \neq \emptyset$ – симетрична стійкість: без будь-якого зв'язку з впливом зовнішніх або внутрішніх чинників певні ознаки системи зберігаються відносно здійснених змін. Самовідтворення системи, її цикл розвитку буде симетричним, якщо ознаки «нового» стану системи не відрізнятимуться від «попередніх»;

4) $\{Ч\} \neq \emptyset, \{З\} \neq \emptyset$ – справжня стійкість: на систему діють зовнішні або внутрішні чинники, їх потужності достатньо для змін, а отже, для забезпечення незмінності ознак потрібні необхідні внутрішні механізми (математично такий клас стійкості є «стійкість Лагранжа»).

Поєднуючи отримані результати, можливо зробити висновок, сталий розвиток це поєднання цілісності розвитку та певного фундаментального класу стійкості. Вважаємо за доцільне сформулювати таке визначення: сталий розвиток це властивість системи «С» зберігати ознаки «О» цілісності завдяки певним обставинам відносно змін «З» у результаті розв'язання протиріччя, обумовлених чинниками «Ч».

Для подальшого аналізу доцільним є використання інерційної та справжньої стійкості як найбільш відповідних розвитку соціально-економічних систем. Слід вказати на потенційне існування генетичного зв'язку між інерційною та справжньою стійкістю. Якщо в системі існують механізми, притаманні справжній стійкості, то з посиленням потужності чинників збурювання з початку починають проявлятися ознаки інерційної і тільки потім ознаки справжньої стійкості, а відповідно, і сталого розвитку.

Будь-якій соціально-економічній системі притаманні властивості відкритості, що проявляються у взаємодії з зовнішнім середовищем за обміном матеріальними ресурсами, енергією, інформацією тощо У зв'язку з цим в соціально-економічних дослідженнях можливе використання методів і аналогій синергетики, яка вивчає виникнення і розвиток структур у відкритих системах. Центральною дефініцією синергетики є ентропія, що характеризує міру невпорядкованості системи.

Ізольовані, закриті, системи не взаємодіють з навколишнім середовищем, а значить, не схильні до впливу екзогенних факторів, тому ентропія постійно зростає та відбуваються процеси, спрямовані на збільшення хаосу і безладу. У кінцевому результаті всі процеси обміну в таких системах припиняються, і настає рівновага, для якої характерна максимальне значення ентропії. Вже зазначені напрацювання бельгійської школи І. Пригожина [317] формують підґрунтя та світоглядні передумови теорії самоорганізації складних систем як парадигми універсального еволюціонізму.

Відповідно до синергетичного розуміння проблеми «існування – розвитку» складних систем, переходи до рівноважного стану в ізольованих системах є необоротними, тобто немає можливості розвитку за зворотним напрямком. Однак повністю ізольованих систем не існує. У процесі функціонування система піддається впливу не тільки внутрішніх, але й зовнішніх імпульсів, флуктуацій (шокових імпульсів), які порушують її стійкість та цілісність. Флуктуації, в залежності від їх сили і часу дії, по-різному можуть впливати на стан соціально-економічної системи. Стимування процесів зростання ентропії (непорядкованості та хаотичності) завжди може бути досягнуто цілеспрямованим (регулюючим) втручанням. Але, незважаючи на цей факт, штучне прагнення ізольованої системи стримати кризу лише затягує її руйнування. Цілком є логічним, що всі відкриті системи повинні перебувати в стані, далекому від рівноваги. Такі системи теж переживають незворотні процеси, що призводять до зростання ентропії, надлишки якої, однак, мають можливість виводитися в навколишнє середовище. В результаті ентропія системи підтримується на низькому рівні, а, отже, впорядкованість — на високому. Але відбувається це за рахунок збільшення безладу в навколишньому середовищі (зовнішні фактори): образно кажучи, з навколишнього середовища витягується порядок, а повертається безлад. Зростання впорядкованості, а значить зниження ентропії системи пов'язано з підвищенням її ступеню системної складності.

У разі тимчасового характеру шокової дії та незначної її сили, відкриті системи зберігають стійкість до такого подразнення (випадок інерційної стійкості) і продовжують стійке функціонування. Наслідки зазначеного класу впливів не призводять до суттєвих змін у системі. Запорукою цієї стійкості є наявність негативних зворотних зв'язків, а отже, і спротиву змінам. Таким чином, такий негативний зв'язок послаблює дестабілізуючий вплив на систему. З часом в системі відбувається постійне накопичення кількісних, а також якісних змін, які продиктовані необхідністю адаптації до екзогенних і ендогенних впливів (випадок справжньої стійкості). Зберігається стійкий по відношенню до відхилень, але разом з тим нерівноважний стан відкритої системи що є за суттю динамічною рівновагою і сталим розвитком. Динамічну рівновагу відрізняє від звичайної необхідність взаємодії з зовнішнім середовищем.

У підсумку слід підкреслити, у випадку неприпинення цих дій, настане момент накопичення змін зовнішніх і внутрішніх умов, за наявності яких система не в змозі продовжувати стійко функціонувати. Це свідчить, з позицій синергетики, про розгортання нового етапу – вступу в системну (біфуркаційну) кризу. Виникає гостра потреба у швидкому переходу в новий якісний стан, бо система, що втратила стійкість функціонування та сталість розвитку стає дуже чутливою навіть до неістотних впливів (випадок мінімальної спроможності системи до справжньої стійкості). Варіантів нових станів, в які може перейти система після біфуркаційної кризи, зазвичай буває кілька (їх кількість залежить від структурної складності системи). Важливо відзначити, що не всі варіанти системної трансформації обов'язково носять прогресивний для системи характер., а отже, розвиток може бути як прогресивним, так і регресивним. Перехід в той чи інший стан багато в чому є випадковим, але можуть мати місце і вектори суб'єктивного впливу з боку управляючої підсистеми (взаємодія випадкових і направляючих впливів). Додатково слід відзначити, що з позицій синергетичної парадигми функціонування соціально-економічної системи є безперервний процес

виникнення та урегулювання конфліктів між компонентами, між компонентами та зовнішнім середовищем. Обов'язковою умовою функціонування системи, її сталості та безпеки розвитку є наявність так званих адаптаційних механізмів розв'язання конфліктів. Але, у випадку коли вище перелічені зовнішні та внутрішні чинники надзвичайно сильно впливають на систему, механізм розв'язання конфлікту має біфуркаційний характер і не пов'язаний ні зі сталим розвитком, ні з безпекою системи. Академік Н. Моїсеєв зазначив «адаптаційні механізми мають чудову властивість, що ні зовнішні збурювання, ні внутрішні пертурбації за допомогою цих механізмів не здатні вивести систему за межу коридору заготовленого для розвитку цієї системи» [279, с.45].

Виявлення та опис фундаментальних взаємовідносин серед структурних елементів економічної системи є передумовою для розуміння того, як ця система еволюціонує і підлаштовується до шоківих збурень (флуктуацій), що обумовлені ендогенними та екзогенними чинниками. З метою підвищення якості результатів дослідження процесів забезпечення сталого розвитку, слід враховувати причинно-наслідковий зв'язок між шоками, стійким функціонуванням, сталим розвитком та біфуркаційними кризами. Зовнішні шоки і ендогенні чинники, що впливають на соціально-економічну систему, змінюють поведінку усіх економічних агентів, безвідносно до того чи є вони виробниками, споживачами або постачальниками факторних послуг. Щоб зрозуміти, як ці флуктуації змінюють поведінку і відносини між різними компонентами в соціально-економічній системі, і отримати аналітичні результати для прийняття відповідних рішень у регулюючих та управлінських процесах, обов'язково варто: 1) дослідити структуру національної соціально-економічної системи; 2) визначити «точки входу» можливих шоківих збурень; 3) отримати кількісну оцінку ступеню реакції національної економіки на флуктуації; 4) змоделювати можливі наслідки тих або інших регулюючих дій держави для забезпечення сталого розвитку.

Базуючись на підсистемах антропосфери визначених у роботі Х.Боселя [108] та використовуючи результати опрацювання теорії сталого розвитку можливо формально представити національну соціально-економічну систему у вигляді взаємозалежної сукупності трьох складових: суспільно-інституційної підсистеми, підсистеми забезпечення, екологічної підсистеми (рис.1.4).

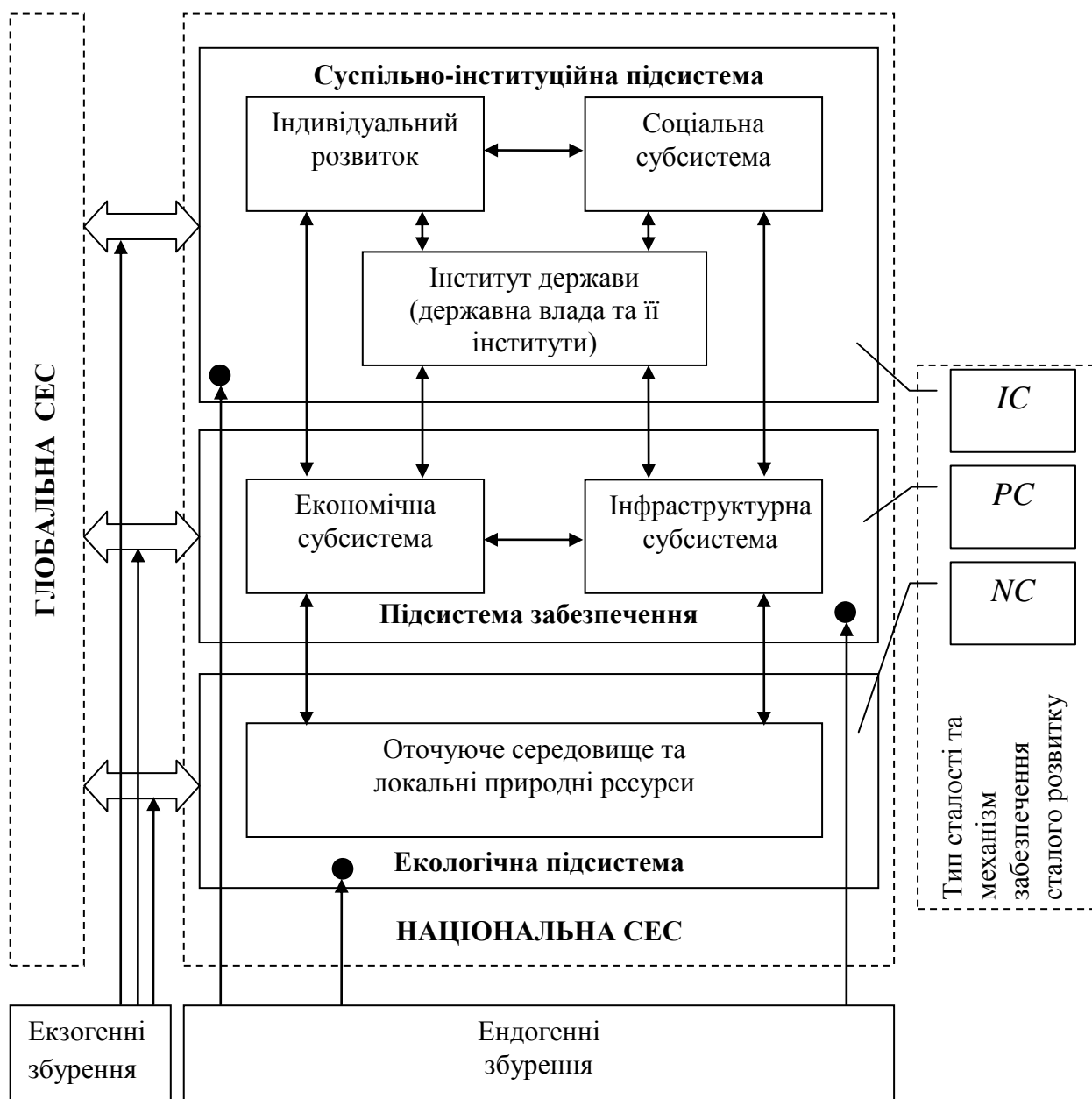

Рис.1.4. Складові національної соціально-економічної системи в контексті забезпечення сталого розвитку

Джерело: Складено автором

Індивідуальний розвиток пов'язано з базовим елементом національної соціально-економічної системи – людиною з усією сукупністю її звязків з суспільством, державою та економічною системою. Всі складові суспільно-інституційної підсистеми кількісно оцінюються за допомогою нематеріального капіталу (*IC*). Вважається, що одним з базових джерел ендогенних шоків є діяльність державної влади та її інститутів. Слід зазначити, що діапазон державних регулюючих та управлінських заходів (інститут держави в складі суспільно-інституційної підсистеми), незважаючи на свою ендогенну реалізацію, можуть викликати екзогенні шоки, що зачіпають одні змінні, спроможні спричинити прямий і негайний вплив на різні складові соціально-економічної системи.

Інвестиційна політика раціонального використання природних ресурсів може мати прямий вплив на виробничі процеси завдяки їх здатності змінювати відповідні витрати і результативність різних вхідних потоків і факторів. Це ж може відноситися і до конкретних технологій і маркетингової політики; остання особливо зачіпає нижні сегменти ланцюжків створення доданої вартості. Державне регулювання монетарної сфери може негативно позначатися як на аграрному, так і на промисловому секторах, а також на купівельній спроможності власників факторів виробництва.

На додаток до шоків, розглянутих вище існує ще й вплив «інституційної політики», тобто політики явно спрямованої на формування і підтримку інститутів, які відіграють вирішальну роль у розвитку соціально-економічних систем. До даного виду політики можна віднести будь-яке втручання, спрямоване на забезпечення належної роботи ринків, у тому числі дії, спрямовані на подолання асиметрії між партнерами на ринку праці. В якості прикладу цієї політики слід відзначити встановлення норм і правил раціонального використання природних ресурсів, зміцнення інститутів виконання законів і нормативних актів, формування консенсусу, розширення можливостей, розв'язання конфліктних ситуацій і т. д. Навіть якщо ці зміни важко оцінити в кількісних показниках, вони багато в чому сприяють

поліпшенню загального функціонування соціально-економічної системи. Цими поліпшеннями можуть бути, наприклад, згладжування відносин між соціальними групами, зниження трансакційних витрат між економічними партнерами, формування позитивних відносин між громадянами і публічною владою.

В умовах соціально-економічних криз та розбалансованості зв'язків між підсистемами національної СЕС зростає роль соціальної підсистеми як джерела збурень. Загрозлива ознака трансформації соціально-економічної системи у збурений стан – виникнення девіаційних тенденцій, проявів усвідомленого порушення економічними агентами існуючих формальних та неформальних інституційних норм та правил. Цей процес, як правило, є складовою більш загального процесу – аномії, тобто порушенню ефективного регулювання, зростанню незбалансованості потреб економічних агентів з можливостями їх задоволення. Цей термін введено в науковий обіг соціологом і філософом, засновником французької соціологічної школи та структурно-функціонального аналізу Е. Дюркгеймом з метою позначення соціальної дезорганізації суспільства, ситуації коли нормативні, інституціональні закони композиції у суспільстві перестають виконувати свою системотворчу та регулюючу роль. За думкою Дюркгейма: «ніхто не знає в точності, що можливо і що неможливо, що справедливо і що несправедливо; не можна вказати межі між законними і надмірними вимогами та сподіваннями, а тому всі вважають себе вправі претендувати на все» [201].

Крім того, соціально-інституціональна підсистема перестає нормально функціонувати з причин розбалансування статусно-рольового і соціетального рівнів суспільства. Зникають важелі належного формального та неформального регулювання статуснорольових відносини, бо девіація приймає масовий характер, наслідком чого є послаблення суспільного контролю, зниженню ефективності дії інституційних механізмів примусу та санкцій. Інституційний рівень системи, таким чином, втрачає загальний

характер, розпадається на окремі сегменти, у яких зароджуються власні норми і правила взаємодій. Дослідники вважають, що аномічні процеси в суспільстві мають переважно незначні масштаби та впливають на окремі групи звязків. Однак будь-яка форма аномії свідчить про нездатність інституційних механізмів функціонування суспільства відновлювати рівновагу системи під впливом екзогенних або ендогенних флуктуацій, і чим більш поширені аномічні процеси, тим важче врівноважити систему.

Слід зазначити, що кризове суспільство є передумовою до кризи особистості (індивідуального розвитку). Відсутність форм, способів і норм для нормального задоволення базових потреб обумовлює виникнення неконструктивних механізмів їх задоволення. Наприклад, недоступність таких базових матеріальних благ, як їжа, житло, відпочинок, можливість відтворення тощо підвищують рівень нелегітимних форм отримання цих благ – крадіжки, економічні спекуляції, різні форми насильства. Відсутність перспективного майбутнього в суспільстві, захищеності і соціальної приналежності підвищує рівень агресивності, розвиток сектантства. Відсутність визнання іншими членами суспільства, соціальне виключення може породити різні форми порушення громадського порядку, вандалізму і навіть терористичних актів. Неможливість реалізувати свої таланти, виконати свою місію і досягти самоповагу може призвести до екзестального розладу, втрати сенсу життя і самогубства. Інституціональна дисфункція спричиняє небезпеку регресії до нижчих форм розвитку, що може охопити як суспільства в цілому, так і спричинити деградацію її окремих членів.

Підсистема забезпечення (економічна та інфраструктурна складова) кількісно еквівалентні виробленому капіталу (*PC*) та відповідають за процеси речовинного забезпечення функціонування національної економіки та створюють матеріальне підґрунтя її сталого розвитку.

Екологічна підсистема (локальні ресурси в межах території національного утворення та частка світових ресурсів (повітря, океані чи моря, земля та ін.) забезпечують формування природного капіталу (*NC*)

базис функціонування всієї національної СЕС. Неможливість абсолютного контролю за природними ресурсами (особливо глобальними) обумовлюють дуалістичне розуміння екологічної підсистеми у складі національної економіки. По-перше, наявність природно-кліматичних умов безпосередньо не залежить від соціально-економічної системи і може розглядатися як екзогенний чинник розвитку. По-друге, ступінь та якість використання природних ресурсів (їх залучення) залежить від технологічного розвитку підсистеми забезпечення та існуючих інституційних обмежень, а отже, може розглядатися як чинник ендегенний. З позицій цього дослідження більш доцільним є розгляд природного капіталу як переважно ендегенної складової, використання якої придатне до державного регулювання.

Ендегенні та екзогенні збурення, конфліктність внутрішніх та зовнішніх зв'язків (взаємозв'язків) національної соціально-економічної системи обумовлює динамічність її функціонування, а безпосереднє співвідношення та інтенсивність використання трьох означених видів капіталу вказують на механізм забезпечення сталого розвитку. Виникнення складних проблем у функціонуванні підсистем СЕС та необхідність їх подолання може вимагати перебудови структури національної системи, інституційного коригування окремих функцій, трансформації частини компонентів, але при цьому цілісність системи, її ядро не повинне змінюватися. У разі розпаду або загибелі національної соціально-економічної системи (наприклад: війни, революції, глобальні катаклізми та ін.) її елементи захоплюються іншими системами або починається процес формування нової (нових) систем [118].

Слід зазначити, що біфуркаційні механізми розв'язання конфліктів та, відповідно, функціональна перебудова соціально-економічних систем виходить за межі дефініцій стійкості та сталого розвитку. Отже, сенс подальшого розгляду мають тільки адаптаційні механізми. Серед них, частіш за все, виділяють [277, с.14.]: 1) пружність - здатність системи після зникнення зовнішнього збурення повертатися до початкового стану; 2)

пластичність – наявність у системи декількох припустимих станів та її здатність трансформуватися з одного стану в інший за умов збереження способу функціонування, вектору розвитку та ін.

У більшості публікацій дефініція пластичність використовується як еквівалент адаптивності та гнучкості. Разом з тим, у роботі Г. Дібніса та Є. Дем'янової адаптивність є функцією пружності, гнучкості та пластичності соціально-економічної системи [199, с.154]. Авторське бачення передбачає, що гнучкість відповідає за максимальну зміну системних зв'язків, пружність – їх максимальне збереження. Мається на увазі, що початкова реакція системи на збурення передбачає задіяння механізмів пружності для адаптації без структурних змін. Якщо резервів пружності не достатньо, то починає діяти механізм гнучкості: змінюються системні зв'язки але після припинення дестабілізуючих чинників система повертається у початковий стан завдяки властивостям пружності. У випадку невідомості механізму гнучкості пластичні деформації змінюють форму та властивості системи.

Ще одне трактування взаємопов'язаності адаптивності та гнучкості наводиться у статті О. Лактіонової [246, с.1]: гнучкість не існує без адаптивності або наявності різних реакцій; адаптивність є необхідною умовою прояву гнучкості; властивість адаптивності не зводиться до її більш обмеженій формі прояву – гнучкості. Адаптивність розглядається як системна якість більш високого порядку та виявляється в межах процесу самоорганізації систем.

Вважаємо доцільним зацентувати увагу на певних помилках логічного характеру у наведених тезах. По-перше, енциклопедичне визначення гнучкості – це властивість тіла змінювати власну форму під впливом зовнішніх сил без видимого порушення зв'язку між частками, незалежно від того приймає тіло після припинення дії сили попередню форму чи ні. Отже, з позиції логіки, гнучкість як родове поняття має більший обсяг ніж видові дефініції пружність та пластичність. Видоутворюючою ознакою є цілісність (у випадку пружності) або руйнування (у випадку пластичності) зв'язків між

компонентами системи. Без наведення доказів аналогічний висновок постулюються проф. М. Білим – гнучкість є спроможність системи після певного впливу нормативно або адаптивно змінювати свій стан в межах, обумовлених критичними значеннями параметрів системи [93, с.79]. Таке визначення максимально наближене за змістом адаптаційному механізму розв’язання конфліктів. А отже, гнучкість слід розуміти як певну форму адаптивності або як адаптивний механізм забезпечення стійкості динамічних систем та функцію пружності та пластичності.

Пружність віддзеркалює не тільки властивості системи, але й її умови збурення. Пружність може проявлятися при обмеженому впливі зовнішнього середовища, а також при значних впливах, швидкість протікання яких є надзвичайно малою. Вплив дестабілізуючих чинників на компоненти системи, перш за все, спрямований на зміну їх функціонування та відповідних міжсистемних зв’язків. Стабільність цих зв’язків обумовлює межі пружності. Подальше посилення ступеню збурення або підвищення швидкості цього процесу може призвести до втрати системою пружних властивостей. Часткова зміна вектору функціонування окремих компонентів, руйнування старих системних зв’язків та одночасне виникнення нових при незмінності загальносистемних функцій є свідомою пластичної реакції системи.

В роботах деяких дослідників стверджується, що соціально-економічні системи докорінно відрізняються від фізичних систем, а отже запозичення концепту пружності є недоцільним. Фактично, соціально-економічні системи – це еволюційні системи пов’язані з домінуючим нерівноважним станом. А отже, феномен пружності може відігравати ключову роль у процесах довгострокового економічного розвитку, а, ймовірно, й еволюціонувати під впливом цих процесів.

Концепт пружності також передбачає дихотомічну реакцію систем на збурення: якщо шок для системи занадто великий, то повернення у початковий стан неможливе, а результатом є формування іншого стану або режиму функціонування. Переважно реакція соціально-економічних систем

на збурення не є абсолютно дихотомічною. Швидше за все пружна реакція буде мати комплексний характер: певні структурні компоненти та процеси можуть змінюватися, у той час як інші залишатися незмінними.

Пластичність системи, у свою чергу, може бути охарактеризована піддатливістю або здатністю деформуватися під впливом зовнішньої середовища або змінювати параметри обміну з цією середовищем. Слід зазначити, що зникнення зовнішнього збурення не призводить до відновлення базових зруйнованих зв'язків. На відміну від матеріальних систем (твердих тіл) пластична деформація соціально-економічної системи передбачає можливість у майбутньому зберегти спроможність до пружності. Це пояснюється тим, що зруйновані зв'язки компенсуються новими, а ступінь стабільності нових взаємозв'язків є новою межею пружності. Можливі два механізми підвищення загальної стабільності системи: перший – нові зв'язки є більш стабільними ніж базові, другий – нова кількість зв'язків зростає порівняно з базовим станом [277, 160]. Другий механізм максимально відповідає закону переходу кількості в якість. Ускладнення зовнішнього середовища системи обумовлює необхідність формування додаткових регуляторних зв'язків між компонентами. Отже, зростання пластичності передбачає збільшення кількості параметрів що змінюються, аналогічно з механічними системами – зростання чисельності ступенів свободи системи. Дійсно, якщо система не може зберегти параметри свого функціонування у певних межах, то логічним є виникнення нових (додаткових) взаємозв'язків які, в свою чергу, збільшують кількість можливих безпечних станів (ступенів свободи). Окремим випадком цієї загальносистемної залежності є, наприклад, принцип зростання еволюційної пластичності підприємства сформульований та емпірично доведений О. Новіковим [289]: умовою довгострокового розвитку підприємства є здатність швидко та з мінімальними витратами ресурсів перебудовуватися відповідно з непередбачуваними змінами зовнішнього оточення.

Розвиток, існування, сталість соціально-економічних систем у багатьох дослідженнях пов'язують з терміном безпека. Так професор М. Корнілов відзначає існування двох підходів до феномену безпеки. По-перше, це усвідомлення необхідності забезпечення безпеки як мети розвитку соціально-економічної системи, а по-друге, розуміння безпеки як умови сталого та прогресивного розвитку [238, с.19]. Співзвучне з цією тезою визначення запропоноване фахівцем НІСД проф. О. Ляшенко: «категорію безпеки може бути визначено і як характеристику, і як властивість, і як результат... такі метаморфози зумовлені складністю природи безпеки та нерозривним зв'язком з розвитком» [258, с.9]. Дослідження аспектів безпеки соціально-економічних систем дещо виходить за межі проблемного поля роботи, але, разом з тим, його безсумнівна пов'язаність з механізмами підтримки цілісності та сталого розвитку обумовлює нашу увагу.

В сучасному світі потреба в фінансовій, економічній безпеці, в комплексній реалізації заходів щодо її забезпечення є одним з головних політичних пріоритетів на регіональному, національному та глобальному рівнях. Соціально-економічний та філософський аналіз феномену безпеки має особливу актуальність на тлі загострення соціальних, економічних, національних та навіть цивілізаційних конфліктів у сучасному суспільстві. Визначення оптимальних умов безпечного розвитку спрямовано на досягненні ефективного та сталого функціонування усіх сфер соціально-економічної системи країни, обов'язкового створення умов безпеки усіх прошарків суспільства.

Нажаль, в сучасній Україні, спостерігається надзвичайний рівень дестабілізації суспільного життя, посилюються реальні загрози не тільки втрати суб'єктності країни на світовій арені, але й її існування як цілісного історичного утворення. Системне підвищення рівня невизначеності, як імперативу існування усіх суб'єктів національної економіки, та ризику, як об'єктивного атрибуту прийняття господарських рішень, обумовлює актуальність дослідження проблем безпеки в загально гносеологічному та

практичному аспектах. Певні напрацювання з цієї проблематики були представлені у наших останніх публікаціях [116, 118].

В сучасних соціально-економічних дослідженнях, в цілому, прийнятний факт щодо великої значущості теорії безпеки для теоретичного та емпіричного аналізу. Гносеологічний аналіз феномену безпеки базується, по-перше, на доробку представників сучасної філософії та економічної теорії: А. Богданова [104], В. Смолькова [361], Н. Рибалкіна [351], В. Тамбовцева [375]. Разом з тим в публікаціях прикладного характеру переважають дослідження окремих типів безпеки. Проблемам забезпечення безпеки на загально-національному рівні присвячені роботи Л. Абалкіна [73], В. Мартинюка [267]. Теоретико-методологічне забезпечення економічної та фінансової безпеки є предметом аналізу в монографічних публікаціях О. Михальова [277], О. Барановського [86], А. Гуменюка [191] тощо. Великий обсяг накопиченого матеріалу потребує ґрунтовного науково-теоретичного та філософського узагальнення. Разом з тим, ідентифікована обмеженість традиційного утилітарного розуміння безпеки соціально-економічних систем та їх компонентів обумовлює необхідність критичного переосмислення існуючої концепції, та розробки підґрунтя системної ідентифікації сутності та змісту феномену зв'язку сталого розвитку та безпеки.

Аналіз існуючих уявлень щодо сутності феномену безпеки дозволяє приєднатися до переважної в сучасних дослідженнях класифікації відповідних підходів [351, с.40]. Перший, найбільш методологічно обґрунтований підхід, передбачає розуміння безпеки як прояву об'єктивної природи об'єктів зберігати свою стійкість (свою якість) при будь-яких негативних збурюваннях. Увага дослідників цієї течії спрямована не тільки на дослідження безпеки як властивості системи, а як механізму збереження якісної визначеності та форми саморегулювання. Особливе місце тут займає гомеостатичне розуміння безпеки – відносної динамічної незмінності структури та властивостей внутрішнього середовища системи [158]. Це

характеризує безпеку як стійкий стан та можливість збереження рівноваги системи з оточуючим середовищем. Разом з тим, протиріччя між гомеостазом та спроможністю соціально-економічних систем до адаптації та розвитку робить більш життєздатним синергетичне розуміння безпеки як результату самоорганізації.

Другий підхід ґрунтується на суб'єктивному розумінні безпеки у якості забезпечення захищеності людини, її інтересів та цінностей. В сучасному дослідницькому полі були спроби поєднати ці два підходи. Наприклад, у трактуванні В. Мартинюка, безпека – це синергетичне поняття, яке комплексно відображає узагальнений стан її складових і яке необхідно досліджувати за системою індикаторів, національних економічних інтересів [267, с.141].

Зрозуміло, що в сучасних умовах розуміння безпеки тільки як захищеності є дещо спрощеним адже на перший план виступає потреба у запобіганні загрозам та відповідному управлінні та сталому розвитку соціально-економічних систем. Слід зазначити, що національне законодавство (Закон України «Про основи національної безпеки» [331, ст.1]) теж ідентифікує національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. Вважаємо, що будь які інтереси, формально не пов'язані з категорією захисту, адже це суб'єктивна форма виявлення потреб, а потреби, у свою чергу, можливо тільки задовольнити. Проте вказане протиріччя є лише свідомством утилітарної спрямованості нормативного акту і не може бути, ні в якому випадку, методологічним підґрунтям теоретичних досліджень [116, 118].

Використовуючи в якості гносеологічного підґрунтя дослідження безпеки об'єктивний підхід, задекларуємо ряд принципових моментів. Дослідження безпеки передбачає аналіз соціально-економічних систем та людини як її базового елемента, а отже суб'єктами в соціально-історичному розумінні є лише ті учасники процесів та взаємодій які свідомо реалізують свої цілі. Саме така спроможність до самореалізації і обумовлює поділ

компонентів системи на суб'єкти, об'єкти та відповідні засоби впливу. З філософських позицій стан умов існування і характеристик суб'єкта, за яких він залишається суб'єктом, може вважатися основою безпеки існування. Отже, по-перше, безпека це сукупність умов існування суб'єкта за яких він, використовуючи наявні обмежені ресурси, реалізує свої цілі (залишається суб'єктом) [118].

По-друге, забезпечення безпеки суб'єкта є процес реалізації свободи як можливості за рахунок власних ресурсів зберігати та користуватися умовами власного існування. У такому визначенні діалектично поєднуються два взаємопов'язаних структурних елемента: об'єктивні умови та суб'єктивні чинники. Потреби людини за своїм змістом мають об'єктивне підґрунтя та потребують задоволення. Разом з тим, соціальний характер існування людини обумовлює усвідомлену обробку потреб та формування відповідних суб'єктивних інтересів та цілей. Сукупність наведених аргументів обумовлює справедливість та достатність закону безпеки соціально-економічної системи, який знаходить свій прояв у діалектичній відповідності спрямованості та змісту суб'єктивних чинників безпеки системи об'єктивним умовам її цілісного існування, динамічного розвитку та ефективного функціонування [254, с.71].

Таким чином, процес реалізації свободи соціально-економічної системи за умов діалектичної відповідності спрямованості та змісту суб'єктивних чинників розвитку об'єктивним умовам цілісного існування і складає філософську сутність феномену безпеки.

Дослідження проблем функціонування складних соціально-економічних систем отримало значний методологічний поштовх в зв'язку з появою на початку 20 сторіччя теорії А. Богданова «Тектологія», як науки щодо законів організації елементів в функціональне ціле [104, с.207]. Тектологія не втратила своєї наукової актуальності і сьогодні та разом з системною парадигмою має достатній методичний потенціал для дослідження феномену безпеки. Зміст тектологічних перетворень

обумовлюється характером взаємовідносин об'єкта та оточуючої його середовища. Розвиток, з таких позицій, є відтворенням здатності існування соціально-економічної системи в нестабільному середовищі. Дефініція стійкості еквівалентна за змістом здатності не змінюватися в наявному середовищі. Внутрішні зв'язки обумовлюють єдність компонентів системи. Отримання системами нових механізмів забезпечення стійкості є розвитком здатності до адаптації, а отже, й до прогресивного розвитку. Такий підхід вказує на певну гносеологічну спорідненість дефініцій сталий розвиток та безпека. У філософських дослідженнях категорія «стійкість» ідентифікується як незмінність перебування у одному стані. Таким чином, стійкість як властивість, перше за все, є характеристикою обумовленою внутрішньою спроможністю повертатися до початкового рівноважного стану (феноменологічно це еквівалентно пружності). Ілюстрацією такого підходу є, наприклад, визначення економічної безпеки, запропоноване В. Тамбовцевим, як сукупності властивостей виробничої підсистеми, що забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи [375, с.3].

Разом з тим вплив зовнішнього середовища (систем більш високого рівня), зміна зовнішніх взаємозв'язків може порушувати існуюче положення системи, а отже стійкість є вже характеристикою стану, а не властивістю. Так, згідно Л. Абалкіна «економічна безпека – це стан економічної системи, який дозволяє їй динамічно розвиватися, ефективно розв'язувати соціальні завдання, а держава має змогу формувати та реалізовувати в життя незалежну економічну політику» [73, с.5].

Розв'язання наявного дуалізму, у трактуванні проф. О. Міхальова, дозволяє ідентифікувати стійкість у вигляді властивості, яка знаходить свій прояв у стані відносин системи з оточуючим середовищем [277, с.13]. Динамічність соціально-економічних системи, волатильність параметрів її зовнішнього та внутрішнього середовища обумовлює розуміння безпеки як процесу переходу від одного до іншого стійкого стану для забезпечення

цілісного існування. Отже, безпека еквівалентна за своїм змістом сталому розвитку.

Дещо схожий підхід запропоновано послідовником традиції тектології проф. І. Афанасенко [82]. Він пов'язує стан безпеки системи з процесами організації та дезорганізації. Розуміння системи – носія певної енергії розвитку передбачає, що у процесі організації формується такий стан, коли сила функціонуючого цілого більше безпосередньої суми енергій його складових. Навпаки, дезорганізація відображає стан системи з новою наявною енергією меншою за суму енергій початкових компонентів. Таке розуміння системних процесів обумовлює прояв закону дезорганізації: ціле починає руйнуватися, якщо в будь-якому компоненті внутрішній спротив буде недостатнім порівняно з впливом зовнішніх або внутрішніх сил. Отже, цілісність системи, її безпека та сталий розвиток обумовлюється певним внутрішнім потенціалом, ресурсним запасом, спроможним забезпечити функціонування компонентів системи при дестабілізуючому зовнішньому впливі. Динамічність безпеки може бути пов'язана з законом мінімальної трансформації: з усіх можливих варіантів перетворень досягає цілі лише той, що дозволяє адаптувати систему к новим умовам при мінімальних змінах в ній, без загроз фундаментальним функціональним сутностям [82, с.14].

Наполягаючи на використанні динамічної стійкості як властивості та прояву сталого функціонування соціально-економічної системи, слід згадати загальносистемну закономірність, відображену у принципі Ле Шательє-Брауна: будь-які зміни стану системи, пов'язані з внутрішніми та зовнішніми причинами, є джерелом процесів, спрямованих на компенсацію цих змін [30, с.155]. Ці компенсуючі процеси безпосередньо пов'язані з проявом стійкості. Якщо для стаціонарних систем здатність при зовнішньому дестабілізуючому впливі зберігати свій стан незмінним протягом певного періоду є проявом стійкості через інертність або опірність, то у випадку динамічних систем виділяють такі (вже згадані вище) форми стійкості як пружність або відновлюваність та пластичність або пристосовність.

Наведені форми стійкості за механізмом своєї реалізації є адаптивними. Разом з тим, фахівці вказують на існування стійкості заміщення: наявності у системи можливості взагалі позбавитися від дії чинників збурення та не мати будь-яких компенсаційних механізмів (випадок уявної стійкості). Таке заміщення можливе як у часовому, так і просторовому розумінні, але передбачає значні зміни у складі та функціонуванні системи, що робить такий механізм подібним до процесу дезорганізації.

У результаті проведеного дослідження можливо стверджувати, що гносеологічна конструкція категорії соціально-економічної безпеки – процесу реалізації свободи соціально-економічної системи за умов діалектичної відповідності, спрямованості та змісту суб'єктивних чинників розвитку об'єктивним умовам цілісного існування досить близька за змістом сталому розвитку. Дійсно, враховуючи динамічність параметрів зовнішнього та внутрішнього середовища соціально-економічних систем, їх безпеку слід розглядати як процес сталого розвитку: переходу від одного до іншого стійкого стану для забезпечення цілісного існування.

Проведений теоретико-методологічний аналіз передбачає розвиток досліджень у напрямку подальшої системної ідентифікації складових феномену сталого розвитку соціально-економічних систем у структурному та просторовому розрізі. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує дослідження механізмів забезпечення національного та регіонального сталого розвитку. Зрозуміло, що справедливо розглядати регіони як частини системи, на які впливають руйнівні тенденції. Накопичення регіональних розходжень є об'єктивною причиною виникнення додаткових зав'язків та, одночасно, накопиченню системних протиріч. Розв'язання протиріч можливе або деструктивним шляхом – руйнуванням системи та зав'язків, або еволюційним – перетворенням системи та компенсацією протиріч. Таким чином, подальші дослідження пов'язані з розробкою стратегій забезпечення сталого розвитку на регіональному рівні є не тільки актуальними, а й обов'язковими для збереження України як цілісного державного утворення.

Висновки до розділу 1

На підстав дослідження теоретичних засад забезпечення сталого розвитку національної економіки отримано такі наукові результати:

1. Обґрунтована необхідність використання системного підходу до дослідження національної економіки, що забезпечує можливість найбільш повного та комплексного визначення взаємозв'язків між складовими об'єкту аналізу та екзогенним й ендогенним середовищем. Доведено, що ідентифікація будь-якої «системи» доцільна через дескриптивне послідовне визначення: елементів, зв'язків, властивостей, законів композиції (структур), функцій. Алгоритм ідентифікації повинен ґрунтуватися на поєднанні тріади «елементи – зв'язки – цілісність» та аксіоматичних умов системності (множина, достатність, єдине, існування, єдність). Відповідно до цього отримала подальший розвиток категорія «система» як здатна до саморозвитку цілісність, утворена достатньою сукупністю елементів, здатних до самовідтворення й відносно самостійного функціонування, та поєднаних мережею істотних структурних, генетичних та субординаційних зв'язків.

2. Результати узагальнення теоретичних положень щодо сутності та змісту дефініцій «соціально-економічна система» та «національна економіка» обумовили висновок щодо неможливості розгляду економічної підсистеми (національної економіки) окремо від інших підсистем. Доведена доцільності та достатність використання дефініції «національна соціально-економічна система» як більш придатної для розв'язання діалектичної єдності соціальної та економічної підсистем суспільства. Отримані результати забезпечують методологічне підґрунтя для формування співвідношень відповідності дескрипторів національної соціально-економічної системи відповідним аксіоматичним умовам та базовим компонентам. дуалістичне розуміння людини як економічного та інституційного базового елементу соціально-економічної системи є цілком доцільним та придатним до розуміння сутності національної економіки. Інститути, у свою чергу, слід розглядати як

структуру зв'язків, що поєднують елементи у єдину цілісність. Доведено, що держава та її інститути відіграють діалектичну роль у забезпеченні цілісного існування національної соціально-економічної системи ринкового типу: самостійність та обмежена свобода економічних агентів є базовою умовою суспільного відтворення, але стабільність цього процесу та мінімізація негативних зовнішніх ефектів неможлива без державної координації споживачів та виробників.

3. Результати системного узагальнення наявних напрацювань в сфері сталого розвитку обумовлюють розуміння цієї концепції як, по-перше, поєднання векторів сталого економічного розвитку, сталого соціального розвитку та сталого екологічного розвитку, а по-друге, сукупності елементів: сталої якості життя, сталого споживання та сталого виробництва. Зроблено припущення, що ідентифікація механізмів сталого розвитку можлива на підґрунті виокремлення трьох складових формування національного багатства: природного, виробленого та нематеріального капіталів. Використання критеріїв субституції та компліментарності капіталів дозволило визначити особливості реалізації техноцентричного та екоцентричного підходів до сталого розвитку та визначити передумови формування «міцного» та «слабкого» типів сталості розвитку.

4. На підґрунті узагальнення та результатів критичного аналізу інституційного забезпечення сталого розвитку в Україні доведено, що програмний документ «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020»» є здебільше декларативним, слабо обґрунтованим та недосконалим як з теоретичного плану, так і з позицій реального забезпечення сталого розвитку національної економіки. Зроблено припущення, що для трансформаційних економік (України в тому ж рахунку) прийнятним є тільки техноцентричний механізм забезпечення сталого розвитку, а обмежуючими чинниками – неефективне використання природного та виробленого капіталів в межах рентоорієнтованої діяльності, «слабка» державна влада, недосконала інституційна надбудова.

5 Результати порівняння процесів функціонування та розвитку соціально-економічних систем вказують на наявність суттєвії відмінності цих категорій. Функціонування є динамічним процесом, що обумовлює досягнення системою встановлених цілей, але не обов'язково ці процеси призводять до структурних або елементних змін. В загальному розумінні функціонування відображає стійкість або незмінність системних параметрів та властивостей, а розвиток - це зміни у функціонуванні, спрямовані на підтримку існування системи. Отже, логічним висновком є чітка диференціація категорій: функціонування може конкретизуватися предикатом «стійкий», а розвиток – предикатом «сталий». Відповідно до цього отримала подальший розвиток дефініція «сталий розвиток» як, по-перше, поєднання цілісності розвитку та певного фундаментального класу стійкості, а, по-друге, властивість системи зберігати ознаки цілісності завдяки певним обставинам відносно змін у результаті розв'язання протиріччя, обумовлених певними чинниками.

6 Обґрунтована змістовна еквівалентність гносеологічної конструкції категорії соціально-економічної безпеки – процесу реалізації свободи соціально-економічної системи за умов діалектичної відповідності, спрямованості та змісту суб'єктивних чинників розвитку об'єктивним умовам цілісного існування дефініції «сталий розвиток». Враховуючи динамічність параметрів зовнішнього та внутрішнього середовища соціально-економічних систем, їх безпеку слід розглядати як процес сталого розвитку: переходу від одного до іншого стійкого стану для забезпечення цілісного існування.

Основні результати проведеного дослідження і висновки викладені в публікаціях [9, 113, 116, 117, 118, 119, 121, 135, 138, 143, 151, 155].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1 Інституціональний інструментарій в дослідженні національних соціально-економічних систем

Формування методології дослідження сталого розвитку національних соціально-економічних систем в сучасних умовах є однією з актуальних завдань економічної науки. Системна криза національної економіки України є одним з потужних драйверів розвитку відповідних теоретичних та прикладних досліджень, а це, в свою чергу, обумовлює необхідність верифікації адекватності фундаментальних економічних теорій запитам сучасності. Побудова адекватної концепції дослідження, перш за все, передбачає ідентифікацію предметного та методологічного простору, в яких досягається адекватність [317].

Відомий вітчизняний філософ професор В. Рижко зазначав, що концепція це форма знання, в якій змістовно відображається цілісне пізнання об'єктів, спрямоване на репрезентацію сенсу пізнавальної діяльності, розуміння його процесу та результатів [352, с.10]. Концепція за своїм змістом є системою аргументованих позицій та принципів, сукупністю суджень аргументованих та логічно пов'язаних з існуючими науковими теоріями. Така аргументація цілком залежить від прийнятих дослідником світоглядних позицій. Концептуальність повинна відображати системний зріз теоретичного підґрунтя.

Механізм розвитку наукового знання передбачає дві основні моделі: кумулятивну та модель наукових революцій (антикумулятивізм). Вихідним положенням кумулятивізму є поступове накопичення знань, фактів та

відповідне збільшення загальності існуючих законів. Така абсолютизація кількісного моменту зростання набула свого розвитку у напрацюваннях Г. Спенсера, П. Дюгема, К. Поппера. Так, філософ науки К. Поппер у своїй роботі «Логіка наукового дослідження» формулює таку логіку розвитку наукового знання – якщо сингулярні наслідки є прийнятними, або здатними до верифікації, то теорія може вважатися перевіреною... якщо рішення негативне, або наслідки фальсифіковані, то ця фальсифікація фальсифікує і саму теорію [312, с.53].

Прихильники антикумулятивізму (Т. Кун, І. Лакатош, С. Тулмін) вважають, що розвиток наукового знання не передбачає сталих (незмінних) компонентів. Зміна етапів еволюції науки – боротьба фундаментальних ідей, теорій та методів, між якими нема нічого спільного. В роботі «Структура наукових революцій» професор філософії Массачусетського технологічного інституту (США) Т. Кун запропонував дефініцію «парадигма» як зразкову теорію або загальну модель розв'язання задач. Період накопичення знань в межах однієї парадигми призводить до кризи та пошуку нової парадигми – наукової революції [242]. Альтернативою парадигми виступила методологія науково-дослідних програм англійського філософа І. Лакатоша. Згідно його концепції розвиток науки полягає в зміні послідовних теорій, пов'язаних загальними принципами та ідеями. У своєму дослідженні «Фальсифікація та методологія науково-дослідних програм» І. Лакатош зазначав, що «значні послідовності наукових теорій характеризуються безперервністю... ця безперервність є розвитком якоїсь дослідницької програми» [245, с.79].

Прийнятий в якості підґрунтя цього дослідження системний підхід до розуміння національної соціально-економічної системи (національної економіки) та примат сталого розвитку обумовлюють доцільність використання в гносеологічному аспекті методології науково-дослідних програм. Разом з тим, така гносеологічна настанова повністю не заперечує напрацювання представників кумулятивізму. Доцільним (на цьому етапі дослідження) є використання принципів кумулятивного накопичення знань

та критерія фальсифікації К. Поппера. По-перше, як було доведено в попередніх підрозділах, аналіз концепції пружності соціально-економічних систем передбачає міждисциплінарний характер дослідження, а отже, і акумуляцію положень притаманних не тільки різним теоріям, але й предметним галузям По-друге, досліджувана концепція знаходиться на етапі свого формування, що передбачає не тільки накопичення теоретичного та емпіричного матеріалу, а й діалектичний аналіз існуючих (багато у чому суперечливих) підходів дослідників. А отже, верифікація певних положень можлива шляхом фальсифікації існуючих альтернатив.

Кожна науково-дослідна програма, відповідно до І. Лакатоша, реалізується через послідовність теорій відмінних одна від одної тільки додатковими (допоміжними гіпотезами), але «жорстке ядро» програми залишається незмінним. Це «ядро» спрямоване на забезпечення цілісності науково-дослідної програми, а у випадку появи нових додаткових фактів виникає потреба у розробці «захисного поясу» - додаткових гіпотез та положень. Використання такого підходу базується на методологічних принципах позитивної та негативної евристики. Негативна евристика формується з сукупності правил (обмежень), спрямованих на уникнення хибних шляхів пізнання, а позитивна забезпечує модифікацію програми, її збереження та покращення.

Якість пізнання сутності соціально-економічних процесів багато в чому залежить від обраної методології дослідження (науково-дослідної програми та її компонентів). В загальному вигляді наукова методологія являє собою аналіз раціональних принципів та процесів, які повинні спрямовувати наукове пізнання [212, с.37]. Безсумнівно, що філософське підґрунтя є головним елементом та відправною точкою методології пізнання соціально-економічних системи. Похідна від філософії економічна онтологія знаходить відповіді на питання щодо фундаментальної сутності буття соціально-економічних системи та базується на споріднених категоріях. Задекларований на початку цього дослідження системний підхід базується на

співвідношенні категорій «ціле» та «частка». Звертаючись до висловлювань Аристотеля щодо цих категорій, слід звернути увагу на їх відношення та визначення як співвідносних дефініцій – частка це елемент цілого, а ціле складається з часток [80, с.490]. Незважаючи на спорідненість та взаємообумовленість цих категорій, отологічне розв'язання цієї проблеми йшло двома шляхами – позиціями меризму (знання про частку дозволяє зробити висновок про ціле) та холізму (ціле неможливо звести до складових часток). Системний підхід діалектично поєднує ці два підходи, хоча холізм зберігає певні домінуючі позиції та обумовлює усталене до сьогодні органічне розуміння системності. Зазначимо, що сумативна системність стосується лише систем, властивості яких повністю обумовлюються властивостями складових елементів та відрізняються від них лише кількісно [288]. Відповідно до меризму та холізму в економічних дослідженнях сформовані дві протилежні методологічні концепції – методологічний індивідуалізм та методологічний холізм (рис. 2.1).

Перше формулювання принципу подібного до методологічного індивідуалізму наводиться в роботі засновника австрійської школи економіки К. Менгера «Основи політичної економії»: «... ми намагалися звести складні явища людського господарства до їх простіших елементів, ще приступних точному спостереженню, докласти до останніх відповідну їх сутності міру... і знову показати як складні господарські явища закономірно розвиваються з своїх елементів» [272, с.62]. Безпосередньо ж термін «методологічний індивідуалізм» був використаний Й. Шумпетером: «усі соціальні феномени зводяться до рішень та дій індивідів, які не слід далі аналізувати з залученням надіндивідуальних факторів ... спроба такого аналізу ... необов'язково припускає певну теорію взаємодії «індивіда» та «суспільства». В такому випадку ми говоримо про «методологічний індивідуалізм»» [403, с.1172]. Зазначимо, що Й. Шумпетер, перед за все, під згаданим принципом розумів специфіку проведення мікроекономічного аналізу абстрагованого від макро-умов (соціальних та надіндивідуальних).

Рис.2.1. Онтологічне та гносеологічне обґрунтування методології дослідження

Джерело: складено автором

Сучасний же мейнстрим акцентує увагу на принципову обумовленість суспільних феноменів індивідуальними діями, а не можливість абстрагування від суспільного при аналізі індивідів. Отже, у сучасному розумінні концептуальне (жорстке) ядро методологічного індивідуалізму реалізується через необхідну взаємодію та взаємозалежність таких базових передумов [376, с.344; 226, с.8;]:

1) принцип оптимізації, спрямований на формування економічної поведінки шляхом максимізації доходу або мінімізації витрат у відповідності до критерію суб'єктивної корисності. Функція корисності є підґрунтям кривих байдужості окремих економічних агентів (споживачів), а у агрегованому вигляді обумовлює переваги для суспільства. Поведінка виробників (постачальників) обумовлюється сукупністю однорідних ізоквант та виробничою функцією;

2) принципи транзитивності та сталості переваг (додаткові передумови оптимізації) вказують на можливість визначення кращої альтернативи в умовах незначної схильності економічних агентів до зміни уподобань та забезпечують передбачуваність (прогнозованість) їх поведінки;

3) принцип рівноваги передбачає, що функціонування соціально-економічної системи завжди спрямоване на досягнення рівноважного стану (наприклад, рівновага попиту та пропозиції). Можливість ринкової рівноваги обумовлюється зростанням граничних витрат у процесі збільшення обсягів випуску (закон «убутної віддачі» чинників виробництва). З системної точки зору рівновага є результатом дії так званих зворотних зв'язків, які спроможні забезпечити поглинання збурень у закритих системах.

На відміну від методологічного індивідуалізму «жорстке ядро» методологічного холізму хоча й передбачає, що соціально-економічні системи залежать від дій та інтересів економічних агентів, але онтологічно вони не тотожні. Отже, закони спрямовані на управління діями індивідів не можливо звести до закономірностей поведінки окремих суб'єктів. Першими, досить радикальними, прихильниками методологічного холізму в соціально-

економічних дослідженнях слід вважати представників історичної німецької школи Б. Гільдебранда, Ф. Ліста, Г. Шмоллера, К. Бюхера. Так, наприклад, у своєму дослідженні «Політична економія теперішнього та майбутнього» Б. Гільдебранд зазначав, що людина, як істота суспільна, є перед за все продукт цивілізації та історії ... його потреби та відношення до матеріальних цінностей... географічно та історично змінюються, розвиваються разом зі всією освіченістю людства [180, с.19].

Захисний пояс методологічного індивідуалізму знаходить свій прояв в додаткових гіпотезах та постулатах неокласичної теорії. Рациональність приймає форму повної раціональності та відсутності опортунізму. Мається на увазі, що відсутня асиметрія інформації, а отже існуючий при заданих цілях та обмеженнях розподіл ресурсів можна отримати без додаткових пошукових витрат. Ринок виступає у неокласиків як єдиний значущий інститут економічної системи, а його дія не передбачає додаткових витрат економічних агентів. Таке функціонування ринку можливе тільки за умов абсолютної специфікації прав власності на обмежені ресурси (мається на увазі виключно приватна власність). Безвтратне переміщення (обмін) прав власності можливий тільки точному та повному їх визначенні.

Захисний пояс методологічного холізму (традиційний інституціоналізм) базується, перед усе, на інституційному детермінізмі – залежності дій окремих суб'єктів від стереотипів та правил поведінки (інститутів), які мають надіндивідуальний характер. Соціально-економічна система розглядається традиційними (старими) інституціоналістами як відкрита динамічна система, що постійно отримує екзогенні збурення (природні, політичні, культурні та ін). Відкритість та динамічність не сумісна з неокласичними постулатами оптимальної рівноваги, а отже, рівновага хоча й можлива, то це короткострокове (тимчасове) явище у низці постійних змін. Екзогенна обумовленість поведінки системи, разом з тим, передбачає наявність ендогенних механізмів забезпечення розвитку та змін. Головну роль тут відіграє принцип «кумулятивної причинності»: дії, спрямовані на

досягнення цілей, не мають логічного завершення адже процес людської діяльності передбачає як зміну людини, так і зміну бажаних цілей. Засновник традиційного інституціоналізму Т. Веблен використовував такий принцип для характеристики еволюційного характеру зміни соціально-економічної системи та її інституційної надбудови – «еволюційна економіка повинна бути теорією культурного зростання як процесу, обумовленого економічним інтересом, теорією кумулятивної послідовності економічних інститутів» [165, с.28]. Системне розуміння цього принципу споріднене з додатним (позитивним) зворотнім зв'язком – самопідтримкою та саморозвитком процесів без визначеної кінцевої цілі. Відкритість соціально-економічної системи не дозволяє забезпечити її опис та ідентифікацію за допомогою визначеної кількості параметрів, а отже, й використання терміну «рівновага» є неприпустимим. Більш доцільним є використання дефініції «сталість» або споріднених визначень. Сталість соціально-економічної системи, як зазначалося раніше, це її спроможність протистояти (зберігати цілісність) внутрішнім та зовнішнім збуренням. Розвиток систем це завжди чергування сталих та збурених станів, а отже системне бачення розвитку дозволяє певною мірою розв'язати методологічне протиріччя відносно можливості досягнення рівноважного стану. Відмова від статичної рівноваги повинна компенсуватися рівновагою динамічною – сталим існуванням.

Вважаємо що інституційний підхід, містить у собі найбільш приємний інструментарій аналізу цілісності соціально-економічних систем. Дихотомічність інституційної теорії полягає у визначенні місця та ролі людини у розвитку системних (інституційних зв'язків). Формування інститутів є закономірним результатом економічно та позаекономічної взаємодії членів суспільства. Але процеси взаємодії детерміновані самим існуванням інститутів (норм, звичок, соціальних, моральних та економічних орієнтирів). Отже, інститути як результат взаємодії елементів системи обумовлюють межі такої взаємодії.

Професор В. Дементьєв акцентує увагу дослідників на існуванні логічного глухого куту у діалектиці методологічного індивідуалізму та методологічного холізму (класичного інституціоналізму) [195, с.9]. Концепція методологічного індивідуалізму дозволяє пояснити соціальну та інституційну структуру суспільства як результат оптимальних рішень та дій окремої людини (взаємодії між індивідами), але не спроможна пояснити виникнення людини як індивіда з певними цілями, настановами та ресурсами. Холізм (традиційний інституціоналізм) має достатньо аргументів для пояснення поведінки людини (зрозуміло, що вона є наслідком існування інституційної структури), але не спроможна пояснити виникнення самих інститутів.

Для розв'язання сформульованої дилеми В. Дементьєв пропонує гіпотезу існування певної первісної спільності людей або соціального простору. Ця спільність складається з таких елементів [195, с.9]: 1) множини людей (економічних агентів), спрямованих на оптимізацію своєї індивідуальної функції корисності; 2) загального обмеженого обсягу благ (ресурсів) для використання у виробництві та задоволенні потреб множини економічних агентів; 3) відсутність обмежень на доступ множини економічних агентів до обмежених благ (ресурсів); 4) відсутність обмежень для обміну інформацією між економічними агентами.

Умови обумовлені переліченими елементами забезпечують вплив людей один на одного у процесі максимізації свої інтересів. Обмеженість ресурсів (благ) призводить до того, що дії одного економічного агента обов'язково змінять дії інших агентів. Необхідність врахування наслідків своїх та інших дій призводить до значної невизначеності у цьому соціальному просторі. Отже, умовою сталої взаємодії між агентами є визначеність, структурованість взаємозв'язків. Все це і є поштовхом створення інституційних обмежень та норм.

Така постановка питання багато в чому відповідає настановам апологета методологічного індивідуалізму Ф. Мізеса – реальність

соціального цілого складається з дій обумовлених цілісністю індивідів... шлях пізнання колективних феноменів міститься у аналізі індивідуальних вчинків [274, с.55]. Разом з тим, справедливість такої позиції є однобічною адже не пояснює соціальність індивідуальної поведінки.

Неоінституційний синтез з методологічним індивідуалізмом неокласичної теорії обумовив необхідність врахування рівноважно-оптимізаційних критеріїв (зазначимо, що раціональність людської поведінки була замінена обмеженою раціональністю). Але вважаємо, що неоінституціоналізм не є за своїм змістом новою дослідницькою програмою, а формує тільки надбудову над методологічним індивідуалізмом – позитивну евристику. Особливістю неоінституціоналізму, за висловом професора А. Шастітко, є розгляд не безпосередньо інститутів (як у традиційному інституціоналізмі), скоріш за все через їх вплив на рішення індивідів [396].

Проблема оптимізації в межах неоінституціоналізму знаходить своє розв'язання через трансакційні витрати. Чим більш економічний агент прагне досягнення оптимального рішення, тим з більшими додатковими (трансакційними) витратами він зіштовхується. А отже, обмірковане обмеження таких додаткових витрат є згодою до прийняття обмежено раціональних рішень. Потенційно зникнення трансакційних витрат або їх неістотна величина трансформує обмежену раціональність у повну.

Нобелівський лауреат Д. Норт у результаті своїх досліджень обґрунтував наявність прямого зв'язку між здійсненням трансакцій, рівнем розвитку економічних інститутів та можливостями економічного зростання національної економіки. Дослідник вважає, що саме інститути формують специфіку взаємодії між економічними агентами та обумовлюють дієвість стимулів до обміну. Отже, згідно з Д. Нортом, трансакційні витрати (витрати здійснення угод або обміну) обумовлені такими базовими чинниками [290]:

По-перше, це безпосередньо трансакційні витрати, що визначають ціннісні характеристики товарів і послуг та витрати економічних агентів на участь в обміні. Набір прав, що є предметом обміну економічних агентів,

формує поняття «права власності». Розмір трансакційних витрат безпосередньо корельований з складністю процесу вимірювання означених ціннісних характеристик прав обміну та їх фізичних параметрів, прав користування придатних до обміну, прав отримання та відчуження доходу.

По-друге, це чинник розміру ринку як критерій персоніфікованості обміну. Персоніфікований обмін, підґрунтям якого є особисті фактори, не вимагає коштовної специфікації прав власності і чіткого юридичного опису зобов'язань. Неперсоніфікований обмін припускає зростання вартості укладення контракту в зв'язку з ускладненням специфікації прав власності та зобов'язань.

По-третє, це чинник регулювання та примусу здійснення угод з боку третьої особи (державних органів влади). Цей третій учасник неупереджено і з мінімальними витратами оцінює і розбирає спірні ситуації, встановлює компенсацію стороні конфлікту у разі порушення контракту. Тому створення неупередженої законодавчої та судової системи є однією з найбільш актуальних проблем в економічному реформуванні.

По-четверте, це чинник ідеології та світосприймання. Головний стимул до зниження витрат підприємця, спрямованого на максимізацію прибутку, є саме спеціалізація та поділ праці, можливості ефективного здійснення обміну [149]. Тому базовими чинниками як при індивідуальному виборі, так й у масштабах економічної ситуації в цілому, виступають ідеологія та світосприймання. При цьому індивідуальна думка щодо справедливості та юридичної обґрунтованості встановленої системи норм та правил (інститутів) зачіпає всю площину економіки. Крім того, спостерігається тенденція - збільшення витрат вимірювання, специфікації прав власності та складання контрактів призводить до значного збільшення значущості згаданих чинників.

Методологічні основи кейнсіанства, а пізніше й посткейнсіанства, сформувалися в межах «позитивної евристики» методологічного холізму. Разом з тим, розвиток кейнсіанської методології був обумовлений

невідповідністю реального стану економічної системи абстрактно-теоретичним положенням неокласичної концепції аналізу.

Дж. М. Кейнс як певний послідовник методологічного холізму акцентує увагу на звичках, колективних нормах та соціальних взаємозв'язках, які детермінують діяльність суб'єктів соціально-економічної системи. Прихильники кейнсіанської течії (Дж. М. Кейнс, М. Калецький, Х. Мінські) вважають, що рішення економічних агентів не можуть мати досконалого математичного обґрунтування адже відсутня достатня база для відповідних розрахунків (її взагалі не можливо сформувані). Вроджена жага діяльності є тим драйвером, що обумовлює прийняття рішень та загальний соціально-економічний розвиток. Араціональність (неможливість оптимізації) кейнсіанства та посткейнсіанства обумовлюється існуванням «очікувань» - змінних, які неможливо у будь-якому вигляді формалізувати. Дж. М. Кейнс характеризує таку ситуацію терміном «тваринна наснага» (*animal spirits*) – «спонтанно виникаюча рішучість до дій» [222, с.261].

Наприклад, у результаті аналізу схильності економічних агентів до споживання, Дж. М. Кейнс доводить, що найбільше впливає на рішення щодо використання наявного доходу бажання суб'єктів підтримувати звичний (сформований у минулому) рівень життя, а також суспільні звички та інститути, які в короткотерміновому періоді майже не піддаються істотним змінам [222, с. 91-97]. У межах кейнсіанської методології інституційний детермінізм приймає форму «конвенційних очікувань» – загальноприйнятих колективних норм, де будь-хто з економічних агентів намагається відтворювати дії інших та намагається відповідати моделям поведінки більшості. Інституційний детермінізм також доповнюється макроекономічним детермінізмом – макроекономічними показниками (агрегатами) соціально-економічної системи, непритаманними окремим агентам. Поведінка кожного суб'єкта соціально-економічної системи є результатом сформованих колективних (системних) настанов. Слідування

інституційним нормам забезпечує скорочення невизначеності результати функціонування економічних агентів.

Посткейнсианство як методологічна концепція антагоністична неокласичному захисному поясу методологічного індивідуалізму. Як зазначає І. Розмаїнський, жорстке ядро неокласичного підходу спроможне до реалізації тільки у ергодичному середовищі. З точки зору теорії вірогідності ергодичність передбачає, що середнє по множині реалізацій процесу еквівалентно середньому у часі одного процесу, а отже, минулий, поточний та майбутній стан соціально-економічної системи можливо охарактеризувати однією і тією ж функцією імовірнісного розподілу. Кейнсианська методологія за І. Розмаїнським базується на неергодичних властивостях – минуле необоротне, а майбутнє – невизначене [349, с.32]. Принцип обмеженої раціональності (асиметрія інформації та когнітивна обмеженість) входить до шару захисної евристики неоінституціоналізму та посткейнсианства. Обмежена раціональність, відповідно до визначення професора А. Шастітко, це інформаційна поведінкова – передумова моделювання індивідуальних рішень, відповідно до якої людина прагне до максимального задоволення потреб з урахуванням не тільки зовнішньої, але й внутрішньої інтелектуальної обмеженості [396, с.118].

Дотримання методологічних умов виключно індивідуалізму або холізму не є доцільним в межах системної дослідної програми. Дуальний характер елементів соціально-економічної системи не викликає зауважень з боку емпіричного знання, а теоретичне обґрунтування (через синтез холізму та індивідуалізму) можливий в межах діалектичної евристики. Відомий дослідник системної методології професор А. Нестеренко зазначав, що кожний елемент має «незалежні» властивості як автономна одиниця, прагнучі їх підтримувати та функціонувати як «ціле», і залежні властивості, обумовлені належністю до системи... система частково обумовлює властивості елементів, в свою чергу властивості системи наслідують

характеристики складових елементів, но мають і специфічні властивості [287, с.77]

Слід погодитися з позицією професора НДУ ВШЕ В. Автономова щодо недоцільності ексклюзивного використання методологічного індивідуалізму або холізму для соціально-економічних досліджень. Ці підходи повинні не конкурувати, а доповнювати один одного, де це вимагає причинно-наслідковий механізм. «Протиставлення ж індивідуалізму холізму та навпаки має сенс тільки там, де можливі конкуруючі пояснення однакових явищ, ґрунтуючись на цих альтернативних методологічних принципах» [74, с.56].

Функціонування соціально-економічної системи забезпечує необхідні умови для взаємодії економічних агентів, але раціональність та цілеспрямованість людської діяльності є також необхідною умовою існування суспільства та його соціальних та інституційних підсистем. Як зазначає дослідник ВШЕ (Росія) І. Філатов, – ані суспільство, ані індивідуальні дії неможливо редукувати, пояснити або реконструювати один з іншого... можливий лише один спосіб зв'язку інституційне перетворення [382, с.80]. Примат відносин над індивідуальним та колективним обумовлює бачення подальшого розвитку методологічного індивідуалізму та холізму у реляційному руслі. Саме значимість сталих відносин між економічними агентами обумовлює синтез протилежній методологічній концепції у межах «реляційної евристики». На користь доцільності такого підходу до вирішення поставленої методологічної проблеми свідчить теза К. Маркса: «суспільство не складається з індивідів, а відображає суму тих зв'язків та відносин, в яких ці індивіди знаходяться один до одного» [266, с.214]. Цілеспрямована, раціональна та індивідуальна поведінка економічних агентів забезпечує функціонування соціально-економічної системи, але й умовою здійснення такої діяльності є існування та цілісність системного середовища (сукупності взаємозв'язків та взаємозалежностей). Отже, системність передбачає примат системних настанов перед індивідуальними людськими пріоритетами, але сама системність є наслідком індивідуальних цілеспрямовань. Зазначене

обумовлює необхідність пошуку іншої науково-дослідної програми, спорідненої з інституціоналізмом (методологічним холізмом) та методологічним індивідуалізмом, але очищеної від недоліків неоінституціоналізму. Вважаємо за доцільне використання в подальшому аналізі концепту («реляційної евристики») так званого інституціонального індивідуалізму.

Концепція інституціонального індивідуалізму вперше з'явилася у працях професора Лондонської школи економіки та політичних наук Й. Агассі [2]. Певні методологічні нароби в цьому напрямку мають місце в дослідженнях С. Кірдіної [224, 225, 226]. В межах інституціонального індивідуалізму інститути та соціальні структури є детермінантною поведінки економічних агентів, хоча певна раціональність людських дій теж має місце. Отже, ця методологічна концепція є усередненим варіантом між методологічним індивідуалізмом та методологічним холізмом. На нашу думку, інституціональний індивідуалізм за своїм змістом ближче до холічної (системної) програми досліджень.

Професор Валенсійського університету (Іспанія) Ф. Тобозо запропонував три базових принципи інституційного індивідуалізму [64, с.774]: 1) тільки суб'єкти (мається на увазі людина) спроможні до переслідування власних цілей та просування інтересів; 2) формальні та неформальні набори інституційних правил, що обумовлюють взаємодії між суб'єктами, є пояснюючими (екзогенними) змінними; 3) несуттєві (граничні) інституційні зміни завжди є результатом незалежних або колективних дій суб'єктів і завжди знаходяться в більш широких інституційних межах.

Незважаючи на певний масив теоретичних напрацювань з інституційного індивідуалізму, комплексне бачення цієї концепції ще не сформовано ні у закордонних, ні у вітчизняних дослідників. Як зазначає у своєму дослідженні з цього питання С. Кірдіна, навіть у найбільш докладному дослідженні Ф. Тобозо розглядаються здебільше прикладні

аспекти інституціонального індивідуалізму, а не його теоретико-методологічне ядро [226].

Обґрунтованість та доказовість наведених вище базових принципів методологічного концепту підвищується завдяки синтезу з принципами загальної теорії систем. По-перше, як було визначено у попередньому розділі, елементи системи спроможні до відносно самостійного функціонування, а отже теза раціональності людської поведінки може бути вмонтована в системний аналіз, хоча і належить методологічному індивідуалізму. По-друге, соціально-інституційна структура у сучасних дослідженнях розглядається як певна сукупність інтерактивних взаємовідносин між економічними агентами. Людина як елемент соціально-економічної системи займає певне місце в цій структурі (соціальну позицію), а отже, перехід від однієї позиції до іншої пов'язаний з отриманням (втратою) економічним агентом додаткових якостей та потенціалів. Ці якості залежать не стільки від характеристик людини, скільки від сукупності зв'язків, які кожна конкретна соціальна позиція забезпечує. Сукупність інститутів детермінує параметри соціальної (суспільної) позиції, а отже, є екзогенною (пояснюючою) змінною. До того ж, системні властивості як прояв цілісності не є сумою властивостей елементів, тому загальні параметри соціально-економічної системи не можливо визначити на підґрунті тільки індивідуальної поведінки. Ця теза обумовлює справедливність настанов методологічного холізму (традиційного інституціоналізму) і повністю відповідає системним уявленням щодо сутності соціально-економічних систем. По-третє, інституційна структура залежить від взаємодіючих суб'єктів, та фактично зникає при відсутності як індивідів, так і взаємовідносин між ними. Але зникнення (поява) економічного агента (людини) не впливає на існування інституційних структур. Для суттєвих змін потрібна певна критична маса економічних агентів, поведінка яких змінилася та викликала інституційні зміни. Але ці зміни можуть мати локальний характер і не впливати на параметри більш широких (загальних)

інституційних структур. Отже, інституційна структура забезпечує цілісність існування соціально-економічних систем, а можливі (фактичні) зміни є результатом розвитку-існування цілісності.

Принцип обмеженої раціональності у межах інституційного індивідуалізму споріднений з дискреційними діями. Дискреційні дії суб'єкта гуртуються на обміркованому співставленні приступних (можливих альтернатив) та є підставою прийняття певних рішень [396, с.118]. Разом з тим, абсолютна дискреційність не можлива адже пов'язана з зростанням трансакційних витрат на отримання інформації та її обробку. Не зважаючи на неможливість отримання повного обсягу інформації та її асиметричність, неповна (відносна) дискреційність забезпечує прийнятний результат завдяки інституційним обмеженням. Ці обмеження формують сукупність бажаних та заборонених шаблонів поведінки, а отже обмірковування альтернатив зводиться до виконанням вже відомих алгоритмів. В цьому аспекті важливо враховувати ефект залежності від шляху попереднього розвитку: накопичення певних шаблонів поведінки та алгоритмів дій, які можуть використанні при прийнятті поточних рішень.

Відмінність у початкових методологічних настановах позитивної евристики щодо обмеженої раціональності нівелюється загальною потребою економічного агенту отримати прийнятний результат та досягнути встановленої цілі. Як зазначалося у попередньому розділі будь-яка соціально-економічна система спрямована на забезпечення свого цілісного існування та самозбереження. Відповідно і елемент системи (в нашому випадку економічний агент) має за мету своє власне відтворення та виживання. З позицій методологічного індивідуалізму максимізація корисності (оптимізаційний критерій) забезпечує існування та самовідтворення. Позиція методологічного холізму не заперечує цілком цієї тези, тільки зауважує, що досягнення абсолютного оптимуму не можливе за умов обмеженої раціональності та недосконалої інформації. Таким чином, економічний агент досягає певного приємного результату, хоча й прагне

досягти максимального оптимуму. Отже, забезпечення існування та відтворення людини (елемента соціально-економічної системи) пов'язане з пристосуванням до оточуючого середовища, з досягненням задовільних результатів в заданих інституційних обмеженнях.

У онтологічному аспекті проблематики доцільне використання часткової онтології – онтології економічної. У методологічних наробках професора О. Ананьїна (ІЕ РАН) зазначається, що економічна онтологія, як загальна картина економічної реальності, «складається з системи базових понять... понятійних структур, спрямованих на формування ідеальних об'єктів, що відображають властивості та закономірності об'єктів реального світу» [78, с.4.] Загальне філософське розуміння онтології передбачає вивчення фундаментальних принципів буття, його сутнісних форм та властивостей. В межах даного дослідження ця теза може бути трансформована в вивчення принципів буття (існування) національних соціально-економічних систем. Онтологічне уявлення соціально-економічної системи є не тільки знання про об'єкт дослідження, але й використання цього уявлення в якості самого об'єкту. Методологічне конструювання онтологічної картини можливе шляхом онтологізації. Професор Р. Рахматуллін у результаті дослідження методологічного зв'язку об'єктів наукових теорій та їх практичного використання вказує на обов'язкову необхідність онтологізації теоретичних моделей – конструювання онтологізованого образу об'єкта та ситуації в якій об'єкт функціонує [344, с.161]. Нагадаємо, що цілісність розвитку може бути розкрита через саморозвиток як наслідок саморефлексії і саме це повинно бути відображено онтологізацією теоретичної моделі національної соціально-економічної системи (рис.2.2) [138].

Якщо, відповідно до В. Дементьєва, наявна множина економічних агентів корельована з раціональною поведінкою в умовах обмеженості ресурсів, то їх взаємодія пов'язана з значним ступенем невизначеності. Але критерій раціональності потребує скорочення невизначеності.

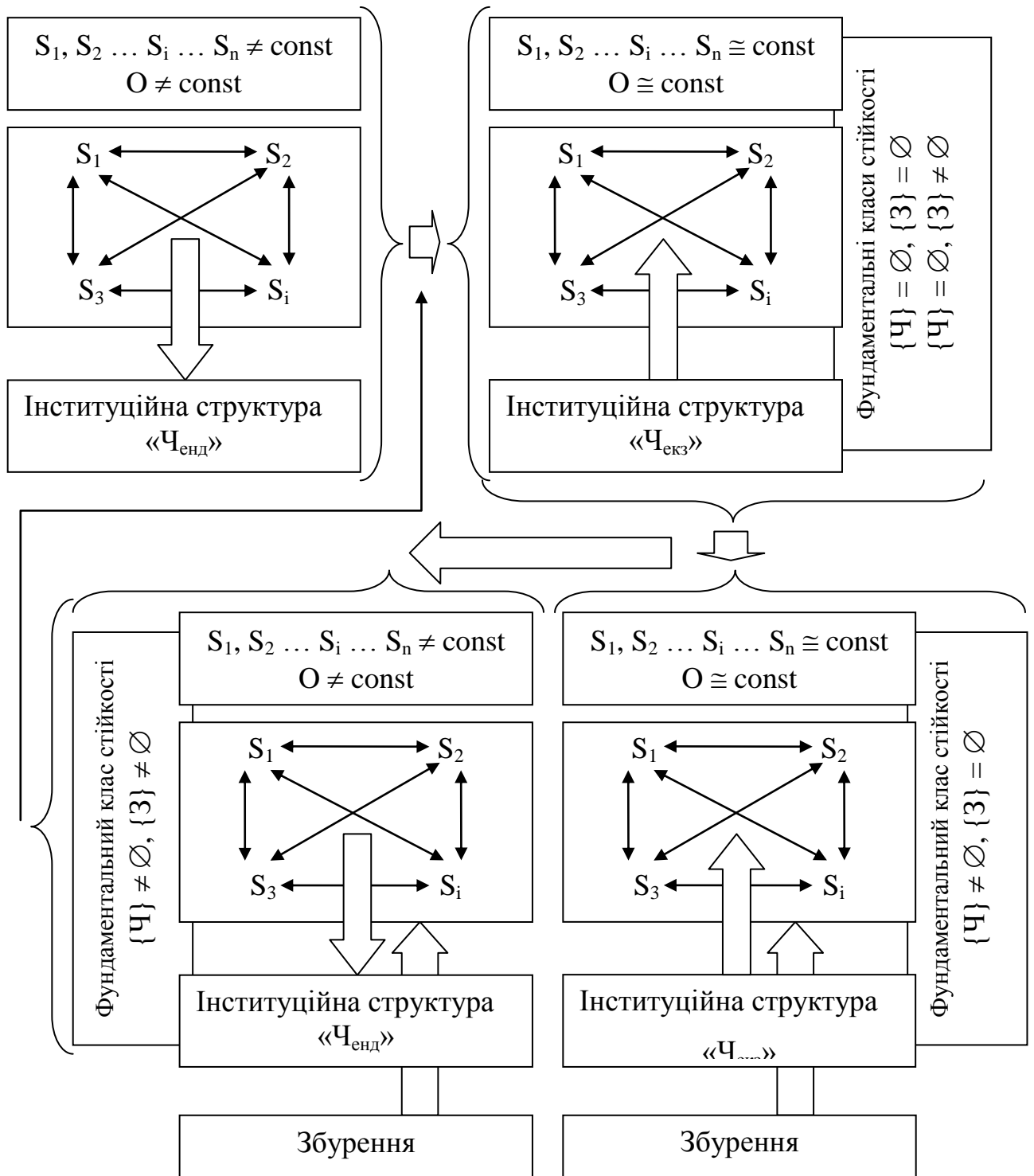

Рис.2.2 Онтологізація теоретичної моделі сталого розвитку (існування) соціально-економічної системи

Джерело: складено автором

Відтворювання звязків, формування їх певної структури, детермінація (обмеження) можливих ступенів вільності економічних агентів забезпечує

реалізацію поставленого завдання. Ці детермінанти ступенів вільності є первісною формою інститутів. Отже, індивідуальна поведінка є причиною формування соціальної та інституційної структури. Стійкість соціально-економічної системи її цілісність забезпечується цією інституціональною структурою (стійкою системою звязків). Таким чином, в умовах сталого стану системи (мається на увазі уявна або симетрична стійкість) інститути виступають як екзогенні змінні. Розвиток соціально-економічної системи як в наслідок протиріч у взаємодії з іншими системами або оточуючим середовищем, так і в наслідок внутрішніх протиріч, обумовлює нове підвищення рівня невизначеності, а отже, і потребу у детермінації інституційної структури (самодетермінації). На цьому етапі інститути є змінними ендогенними. Множинна детермінація та саморефлексія (як прояв накопичення потужності впливу у буферній стійкості або дія механізмів справжньої стійкості) забезпечує цілісність саморозвитку та перехід інститутів та соціальних структур у клас ендогенних змінних [120]. Сформований концепт інституційного індивідуалізму (табл. 2.1) забезпечує підґрунтя як аналізу проблем функціонування національної економіки на сучасному етапі, так і формування майбутньої траєкторії сталого соціально-економічного розвитку. Разом з тим, специфіка трансформаційної економіки України, її переважно інверсійний характер обумовлює існування певних проблем.

У якості першої проблеми слід розглянути необхідність поєднання формальних правил, неформальних норм і механізмів контролю за дотриманням договорів як чинників забезпечення функціонування (сталого розвитку) національної соціально-економічної системи. Формальні правила відкриті до замін, протилежна тенденція з неформальними нормами. Але ж саме неформальні норми відповідають за реалізацію всієї сукупності формальних правил, тобто й за сталий економічний розвиток.

Неможливо досягти очікуваного ефекту у разі простого запозичення формальних правил з інших соціально-економічних систем. З системної

точки зору, сталий розвиток економіки можливий не тільки за умов дієвості формальних правил, але й при наявності ефективного носія цих правил (формальних інститутів, спрямованих на здійснення контрольних та регулюючих функцій). Тут додатково постає питання співвідношення таких формальних інститутів. За умов примату самоорганізації переважну роль у контролі та управлінні відіграють інститути громадянського суспільства, а при централізованому управлінні – держава та її органи. Чим більш розвинуті та дієві інститути самоорганізації, тим менша потреба у активному державному регулюванні сталого розвитку національної соціально-економічної системи.

Таблиця 2.1

Принципи методологічного концепту інституційного індивідуалізму

Принцип	Зміст	Пояснення
Принцип прийняття рішень	Відносна дискреційність у визначенні доступних альтернатив	за умов незмінності екзогенності когнітивної обмеженості єдиним чинником виступає обмеженість ресурсів
Принцип існування ринкової рівноваги	Сталість, як прояв динамічної стійкості та цілісності соціально-економічної системи	інституційні правила та існуючі структури забезпечують цілісність при коливаннях викликаних зовнішньою та внутрішньою середою
Принцип діалектичного співвідношення індивідуалізму та холізму	Переваги індивідів не є постійними та мають динамічну обумовленість	екзогенність (стабільність) в короткостроковому періоді та ендогенна обумовленість у довгостроковому періоді

Джерело: складено автором

Трансформаційні процеси в національній економіці завжди обумовлюються іншим важливим домінантом економічного зростання – політичною системою, яка створює відповідне середовище для формування економічних відносин та їх подальшої реалізації. Слід визначити в якості першочергового завдання стратегії сталого економічного зростання формування адекватної національної політичної системи, спроможної до створення ефективної системи прав власності та забезпечення їх надійного

захисту. Формування ефективної політичної системи потребує глибоких напрацювань не тільки в сфері теоретичних досліджень. У якості основних вимог, що висуваються до неї слід сформулювати такі:

- 1) забезпечення сталості та ефективності політичних інститутів перш за все за рахунок суспільної підтримки;
- 2) трансформація інституційної системи та базових світоглядних суспільних засад (можливо через формування суспільного контракту між державою та економічними агентами);
- 3) панування закону (формальних правил) як примата забезпечення сталого соціально-економічного розвитку та цілісності;
- 4) формування нових поведінкових норм (неформальних правил), спрямованих на підтримку і реалізацію нових формальних правил;
- 5) врахування неформальних обмежень як вірогідних короткострокових драйверів економічному розвитку навіть всупереч несприятливому політичному клімату.

Забезпечення адаптаційної ефективності довготривалого соціально-економічного розвитку цілком залежить від гнучкості сформованих інституційних структур, їх здатності долати потрясіння і зміни, виникнення яких може носити циклічний характер та мати місце навіть при високих соціально-економічних показниках. Можливі ускладнення реалізації зазначених настанов пов'язані з часовими обмеженнями та недостатнім досвідом відповідних інституційних реформ (як вже зазначалося безпосередній імпорт інститутів не є доцільним), а отже, погіршуються умови досягнення високої адаптаційної ефективності як безпосередньо інститутів, так і соціально-економічної системи в цілому.

Результати аналізу гносеологічного та онтологічного підґрунтя дослідження сталого розвитку соціально-економічних систем обумовлюють певні висновки. Першим таким висновком є розуміння національної соціально-економічної системи (національної економіки) як нерівноважної динамічної системи здатної до певної самоорганізації та визнання доцільним

реляційно-евристичного підходу при дослідженні чинників та інститутів забезпечення сталого розвитку. Щодо другого висновку, критичний огляд існуючих підходів до формування вітчизняної стратегії сталого розвитку виявив її формально-декларативний характер та відірваність від реальних проблем та вимог соціально-економічної системи інверсійного типу. Державні інститути та інститути громадянського суспільства, спрямовані на забезпечення сталого розвитку, перебувають в стані трансформації та становлення під впливом формальних та неформальних чинників екзогенного та ендогенного характеру. Враховуючі нестабільність цього процесу, найважливішою задачею є прогнозування можливих змін та наслідків через призму діалектичного поєднання методологічного індивідуалізму та холізму [138].

З метою оптимізації та прискорення процесів формування ефективних інститутів управління та регулювання сталого розвитку вітчизняної економіки, визначення вектору та впливових тенденцій еволюції національної соціально-економічної системи, формування нормативно-правової моделі, адекватної значної схильності національної економіки до шоківих збурень, необхідне та доцільне застосування відповідного прийняттого методологічного базису. На нашу думку таким базисом є реляційна евристика захисного поясу синтезу методологічного індивідуалізму та методологічного холізму, а саме концепт інституційного індивідуалізму. Саме такий діалектичний синтез дозволить ефективно досліджувати нестійкі, різнотипні, хаотичні, нерівноважні стани національної економіки, її спроможність до збереження власної цілісності, сутність та механізми реалізації інститутів регулювання сталого розвитку.

Зазначений нами методологічний базис дозволяє дослідити як фундаментальні норми, правила, умови, так і змоделювати реакцію соціально-економічної системи до шоківих збурень, можливі адаптаційні процеси. Крім того з'являється можливість отримати параметри системної взаємодії між глобальним та національним рівнем, між національною

системою та регіональними або локальними підсистемами. Цілком слушно привести вислів професора А. Гриценко, – «ми отримуємо полотно дослідження, зберігаючи класичне політекономічне ядро та посилюючи його емпіричну доказовість інституціональною надбудовою [188, с. 19]. При цьому інституціональна складова методології жодним чином не розглядає дослідження соціальних закономірностей у якості субституту економічних закономірностей. Хоча, слід зазначити, існує досить розповсюджена точка зору деяких фахівців щодо переважної залежності ходу економічних процесів від соціальної природи явищ. Вважаємо, що запропонований у дослідженні концепт інституційного індивідуалізму базується на вкрай високій корельованості та взаємозалежності компонентів соціальної та економічної системи. Висновки, до яких в своїх напрацюваннях прийшов професор М. Зверяков, підтверджують нашу тезу, а саме розгляд об'єкту економічної науки як поєднання соціально-правових та економічних явищ дозволяє забезпечити практичну близькість і здатність координувати наукові процеси [287, с. 8].

Запропонований діалектичний синтез методологічного індивідуалізму та методологічного холізму на відміну від більш «радикальних» методологічних підходів дозволяє виявити організаційно-економічні протиріччя, породжені сучасними формальними інститутами, що у кінцевому рахунку стримує сталий національний розвиток. У можливих межах гносеологічного потенціалу інституціонального індивідуалізму знаходяться не лише причини невдалих державних реформ, а перш за все рекомендації щодо подолання недоліків, що не сприяють формуванню ефективної стратегії державного регулювання сталого розвитку національної економіки.

Інструментарій запропонованого методологічного концепту, притаманний йому категоріальний апарат та онтологічний потенціал дозволяє виявити додаткові фактори інституціонального розвитку та цілий спектр формальних та неформальних обмежувачів механізму сталого розвитку. Це насамперед забезпечує взаємозв'язок між природною сутністю і

формою реалізації інститутів сталого розвитку, дозволяє прослідити їх еволюційний шлях становлення, формує більш досконалі можливості системного узагальнення. Сформоване методологічне підґрунтя пропонує більш різноманітний та комплексний інструментарій дослідження та оцінки трансформаційних процесів, що являють собою неминучі перехідні етапи формування моделі сталого розвитку національної соціально-економічної системи. Саме у площині інституціоналізму стає можливим з'ясувати умови конструювання інституту сталого розвитку, а ідентифікація його онтологічного змісту – прерогатива концепту інституційного індивідуалізму [151].

2.2 Шокові збурення соціально-економічних систем

Активізація глобалізаційних процесів виводить світову економіку на новий формат розвитку. Ці умови характеризуються значним ступенем невизначеності та систематичним впливом збурень як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Природа цих збурень носить різноманітний характер як екологічного, політичного, так і технологічно-економічного походження, що ускладнює забезпечення сталого розвитку національних економік. Фахова спільнота все ще не володіє вичерпною інформацією щодо інституціональних механізмів, відповідальних за стабільність економіки, способами їх підсилення, незважаючи на високу ціну цієї недосконалості для суспільства. Проблема поглиблюється обмеженням знань щодо специфіки взаємодії інституційної надбудови з економічним базисом та, відповідно, недосконалістю держаної стратегії, спрямованої на зменшення як частоти, так і сили шоків збурень. Разом з тим зазначимо, що шоки не слід розглядати у якості виняткового або загального чинника невдач державної економічної політики.

На рівні національної соціально-економічної системи відмінності в частоті та глибині економічних спадів є результатом відмінностей у

зовнішніх шоках. Але багато шоків мають локальні вітчизняні джерела, і тут мова йде не про циклічно повторювальні зміни економічної активності, а про стан більш глибокого відхилення від зони сталості, неминуче повернення до якої через ринковий механізм може привести до змін у довгострокових параметрах економічного розвитку. Майже завжди такі шоки викликані або посилені національною економічною політикою та існуючою інституційною моделлю [132]. Формування стратегії та створення ефективного механізму забезпечення сталості розвитку вітчизняної соціально-економічної системи (здатності поглинати шоківі збурення) потребує проведення теоретичного дослідження природи та напрямів впливу різноманітних шоків як підґрунтя до визначення адекватних інструментів національної економічної політики.

Прямий переклад з англійської «шок» – потрясіння, удар, найбільш поширене в медичних колах для визначення патологічного процесу як реакції на симптомокомплекс важких порушень кровообігу, дихання, обміну речовин, обумовлений розладом регуляції життєвоважливих процесів, при загрозливих життю станах. За аналогією економічний шок слід розглядати як надзвичайний подразник, чинник виводу з рівноваги соціально-економічної системи. На рівні національної економіки це раптова зміна умов господарювання, зміна динаміки одного чи декількох економічних показників, дестабілізація стану певного економічного об'єкта. Такими об'єктами можуть виступати національна економіка, регіональна соціально-економічна підсистема, сектор економіки чи окремий господарський об'єкт.

У роботі старшого наукового співробітника Інституту економіки та прогнозування НАН України Т. Шинкоренко «Макроекономічні шоки: теоретичні та емпіричні аспекти» пропонується ідентифікувати економічний шок як «реальну раптову зміну в умовах господарювання, що виводить економічну систему зі стану рівноваги або ще більш поглиблює нерівноважний стан економіки» [397, с.46]. Зрозуміло, що таке визначення побудовано здебільше на положеннях неокласичної методології і не зовсім відповідає прийнятому концепту інституційного індивідуалізму. Преш за все,

це обумовлюється акцентом на розумінні шоку як чинника порушення рівноваги (поглиблення дисбалансу). Разом з тим, в цьому визначенні міститься дуже важлива складова холічного характеру, а саме – констатація змін в умовах господарювання, тобто загально системних параметрів надіндивідуального (порівняно з економічним агентом) характеру. Акцент на чиннику «зміни середовища» поставлено і у визначенні економічного шоку професора І. Радіонової, – «шок – це неочікувана й у цьому сенсі неприродна реакція на зміни середовища, тобто на отримані від нього імпульси» [343, с.37]. Оскільки передбачуваність за своїм змістом є усталеною (природною) здатністю пристосуватися до змін, то шок є саме непередбаченою реакцією на імпульс. Вітчизняна дослідниця вважає, що особливість реакції на імпульс обумовлює нетотожність шоку та імпульсу. Аналізуючи результати наукових напрацювань американських дослідників С. Шмідт-Грое (S. Schmitt-Grohé) та М. Юрібе (M. Uribe) [68], І. Радіонова приходить до висновку, що поширений у світовій практиці термін «очікуваний шок» не суперечить положенню про непередбачуваність. Це пов'язано з імовірнісним характером непередбачуваної реакції на імпульсні збурення, яка в свою чергу обумовлена масштабом відхилень змінних, що спричинили сам імпульс.

Посткейнсіанська спрямованість у визначенні сутності шоку як непередбачуваності має певний сенс, але не зовсім відповідає системним настановам цього дослідження. Непередбачуваність не слід протиставляти можливостям адаптації системи. Адаптація як перебудова структури системи (сукупності взаємозв'язків) теж є шоком адже її непередбачуваність міститься у неможливості точного прогнозу постшокової структури системи.

У вже згаданій роботі Т. Шинкоренко теж зазначається можливість ідентифікації шоку як за критерієм очікуваності, так і неочікуваності [397]. Зокрема, лауреат Нобелівської премії з економіки, професор Чиказького університету Р. Лукас підкреслює, що тільки непередбачувані монетарні шоки спроможні реально вплинути на макроекономічні показники [42]. Але,

на нашу думку, неочікуваний характер виникнення шоківих збурень в соціально-економічній системі неможливо розглядати у якості обов'язкової критеріальної домінанти шоку. Сучасна конфігурація соціально-економічних систем змінила детерміністські моделі на стохастичні, періодичність циклів втрачається, а спади настають через різні проміжки часу, тому і циклічні шоки в деякому сенсі приймають випадковий характер.

В будь-якому випадку саме шоківе збурення здатне ввести в дію механізм дестабілізації економічних систем з подальшим розгортанням кризи та формуванням нової конфігурації системного стану. На цей аспект слід звернути найпильнішу увагу. Видатний французький економіст О. Бланшар, голова відділу досліджень Міжнародного валютного фонду, з цього приводу зазначив, що для виділення власне шоку важливо виявити факт розриву «ланцюжка причинно-наслідкових зв'язків» в соціально-економічній системі [99, с.162]. Тому, цілком зрозуміло, чому в економічних дослідженнях намагаються в якості шоку фіксувати останню «відправну точку», з якої починається обвальний розрив структурних взаємозв'язків системи. Професор О. Сухарев вважає джерелом шоків невідповідність інституційної надбудови економічному базису. Він вважає, що базисом цього процесу є «фундаментальний парадокс..., коли створені структури стимулів, моделі поведінки і очікувань різко розійшлися з виробничо-технологічними можливостями економіки і здібностями громадян сприйняти нові інституційні структури» [372,с.15].

У першому поверхневому наближенні можна ідентифікувати шок як форму реалізації впливу зовнішнього чинника на соціально-економічну систему, що призводить до порушення безперервності її розвитку. Достатньою умовою ураження шоківим збуренням структурних зв'язків системи є досягнення внутрішніми структурними дисбалансами граничних значень. Шоки потрібно характеризувати в межах обраної дослідницької програми, а отже базові принципи інституційного індивідуалізму є вихідними положеннями. Разом з тим, зазначим, що історично перші

дослідження шоківих збурень як дестабілізуючого чинника належать теорії загальної рівноваги. Саме в рамках цієї течії здійснювався пошук причин порушення рівноваги соціально-економічних систем, а отже і механізму впливу екзогенних та ендогенних шоків. Представниками цього напрямку — теорій і моделей часткової економічної рівноваги — є англійські і французькі економісти XIX -XX сторіччя У. Джевонс [35], Е. Джевонс [34], Х. Мор [216], К. Жюгляр [216], К. Вікселль [216] та ін.

Так, професор У. Джевонс (один з рушіїв «маржинальної революції») припускав, що цикли господарської активності відбивають періодичність регулярної зміни плям на Сонці (натуралістична теорія зовнішніх шоківих впливів). Якщо У. Джевонс поширював теорію про вплив сонячних плям на цикл врожайності тільки в межах сільського господарства, то його послідовники розповсюдили вплив сонячної активності на всю сферу економічної діяльності. Серед головних критиків натуралістичної теорії циклів став вітчизняний дослідник М. Туган-Барановський. У його роботі «*Les Crises industrielles en Angleterre*» (1913) акцентується увага на недостатній емпіричній доказовості теорії У. Джевонса, відсутності взагалі деяких шоків та одночасне наполягання на шоках сумнівного походження. Проте природні сили, безсумнівно, є важливим коригуючим чинником, але не основою підйомів та спадів ділової активності. Насправді ж, на думку М. Туган-Барановського, промисловий цикл керується своїми власними шоками, абсолютно незалежними від зміни врожаїв. Шокові коливання активності промислового сектору пов'язані, навпаки, з особливостями, невід'ємно властивими природі самої соціально-економічної системи.

У 1862 році французький економіст К. Жюгляр публікує першу монографію, присвячену дослідженням періодичних криз. З цього часу цикли стають об'єктом постійної уваги багатьох вчених. Так, К. Вікселль опублікував у 1907 році статтю «Загадка ділових циклів» [216]. У цій статті К. Вікселль вперше описав проблему шоківих збурень макродинаміки

економічної системи, пов'язавши її з співвідношеннями, що складаються між процентними ставками і цінами.

У межах теорії недоспоживання слід відокремити напрацювання Ж.Сисмонді (Sismondi J.) щодо причини шоків у межах торгово-промислових циклів. Надаючи вирішальне значення протиріччям між виробництвом і споживанням, причини економічних криз Ж. Сісмонді пояснював недостатнім споживанням народних мас, скороченням їх попиту, надлишком виробництва. У своїй книзі «De la Richesse Commerciale», опублікованій у 1803 р. Ж. Сісмонді висунув ряд положень, що пояснюють причини шоківих збурень, насамперед шоку попиту національної економіки. Американський дослідник У. Мітчел у результаті аналізу напрацювань Ж. Сісмонді згрупував ці положення у три блоки [275, с.6]: по-перше, це недосконалість сучасної економічної організації суспільства (тобто стихійність ринку, що призводить до перевиробництва); по-друге, дохід, призначений для придбання споживчих товарів в період промислового розквіту, виявляється менше вартості даних товарів, що призводить до зниження обсягів їх виробництва; по-третє, виробництво в багатих країнах орієнтується на капітал, а не на реальний попит, в результаті товари не знаходять збуту, тобто відбувається їх надлишкове виробництво.

Ж. Сісмонді звертався до урядів країн, що встали на шлях капіталізму, з проханням, щоб вони своєю владою припинили капіталістичний розвиток цих країн, бо, на його думку, тільки влада може стати вище матеріальних стимулів до розширення виробництва, якими керуються окремі особи, і протиставити їм міркування зростання загального добробуту та суспільного достатку. Капіталізм не може нескінченно розвиватися, бо йому властива перманентна криза надвиробництва, яка є прямим результатом його розвитку» [359 с.75].

Подальший розвиток теорії недоспоживання пов'язують з ім'ям німецького економіста І. Родбертуса (I. Rodbertus). У цьому контексті спостерігається подальша дискусія щодо каталізаторів шоку попиту. За

словами І. Родбертуса, причиною шока є те, що «при зростаючій продуктивності суспільної праці заробітна плата робітників стає все меншою і меншою частиною національного продукту ...падаюча частка заробітної плати — ось істинна причина шоку, і єдиним цілющим засобом проти них є законодавча регламентація, в силу якої частка робітників у національному продукті представляється фіксованою та незмінною». [348, С. 51]. Завдяки більш тривалому часовому проміжку спостережень, І. Родбертус зміг сформулювати більш глибокі висновки щодо сутності криз, ніж це було зроблено його попередниками.

Один з засновників вульгарної політичної економії Т. Мальтус [261] в якості шляху подолання наслідків шоків попиту та пропозиції вказував на необхідність компенсації товарної пропозиції не тільки за рахунок активізації попиту робітників та капіталістів, але й в постійному зростанні непродуктивного споживання третіх осіб (наприклад, землевласників). Саме ці треті особи створюють необхідний для капіталістичного виробництва додатковий попит на всю масу вироблених у суспільстві товарів. Ця концепція викликала критику з боку Д. Рікардо, який не допускав можливість збільшення багатства національної економіки та подолання наслідків шоків за рахунок споживання непродуктивного класу [347].

У 1934 р. Г. Нейссер розробив «монетарну теорію недоспоживання» [50], у межах якої пояснює дію шока недоспоживання дисбалансом в галузях споживчих товарів, що спричиняє дефляцію і таким чином поширюється на всю економіку. Г. Нейссер не дотримується строго теорії недоспоживання, він робить наголос на протилежності недоспоживанню - недозбереженню як дійсній причини ряду шоків циклічних збурень. Дослідник вказує на особливо небезпечний стан соціально-економічної системи, коли дисбаланс насамперед виникає в галузях споживчих товарів, бо це становить саме ендогенну причину дефляції. Коли галузі споживчих товарів несуть збитки, інвестування відразу ж скорочується і рецесія негайно поширюється на інші стадії виробництва. Разом з тим, ускладнення, що

виникають у галузях капітальних товарів не є остаточною причиною для скорочення виробництва у галузях споживчих товарів.

У межах марксистської теорії промислових циклів, основними представниками якої були К. Маркс та Ф. Енгельс, у якості основної причини циклічних коливань визначався відрив між виробництвом та споживанням товарів. Періодичність виникнення шоківих збурень пояснювалася через відновлення основного капіталу. Вже в ХХ сторіччі відомий у світі економіст, нобелівський лауреат В Леонт'єв у своєму економічному есе відзначив, що «Капітал» К. Маркса є найвагомим вкладом у активізацію дискусій навколо причин циклічних коливань ніж будь які інші трактати [250, с.115]. Логічним еволюційним розвитком теорії недоспоживання стала наукова школа надвиробництва (перенагромадження), де в залежності від імпульсу до шоківого збурення відокремлюється [385]: монетарна теорія перенагромадження; немонетарні теорії перенагромадження; немонетарні теорія перенагромадження на основі принципу акселерації. Так, імпульсом до шоківих збурень згідно монетарної теорії перенагромадження є циклічні коливання ділової активності грошової природи в межах певних форм кредитно-фінансової організації. Представник цієї теорії К Вікселль не достатньо повно досліджував імпульси та наслідки коливань промислової кон'юнктури, але запропонована ним функція попиту на інвестиції, визначена реальною (чи природною) нормою, взятою у відношенні до норми відсотка стала наріжним каменем сучасної теорії економічного циклу. Дослідник розрізняв відсоток, що формується в реальному секторі господарства, регульований граничною продуктивністю капіталу (норму прибутку на капітал), та поточний відсоток на грошовому ринку (позичковий відсоток). Коли перший вище другого, капітал банківського сектора переливається в продуктивний, і пропозиція на товарному ринку зростає. Існуючий попит на позиковий капітал для інвестування призводить до того, що грошова ставка відсотка перевищує норму прибутку, і починається зворотний перелив капіталу, падіння цін, скорочення інвестицій і обсягу випуску товарів.

Технічний прогрес і демографічне зростання К. Вікселль розглядає як динамічні чинники, що збільшують попит на основний капітал і прагнуть підняти реальну норму над позиковою нормою. Саме розбіжність між цими нормами і викликає шокове збурення. Крім того, експансія може бути викликана чинниками, що діють на позикову норму, наприклад зростаючого видобутку золота або навмисного збільшення грошової маси.

Соціально-економічна система — це система, що просувається вперед (розвивається) нерегулярно, поштовхами. Технічні нововведення не є регулярними, але з іншого боку, ці нерегулярні поштовхи можуть викликати більш чи менш регулярні циклічні шоківі коливання. За думкою К. Вікселля саме головною причиною шоківих збурень є коливання норми інвестування. Технічний прогрес відбувається стрімко на відміну від рівномірного збільшення потреб підсиленого демографічними зрушеннями. Таким чином, неминуче створюються сприятливі умови для трансформації великої маси ліквідного капіталу в основний. А це є підґрунтям для позитивного шоківого збурення (буму). Отже, відмінним внеском напрацювань К. Вікселля в сучасну теорію шоківих збурень соціально-економічних систем є обґрунтування динамічного відхилення між природньою і грошовою нормою відсотка як основної причини шоківих збурень. Це дозволило більш всебічно проаналізувати взаємозв'язок грошового і реального секторів економіки.

У свою чергу, спираючись на напрацювання засновників австрійської школи економіки, Л. Мізес у якості імпульсу економічних шоків відокремлював наслідки поведінки центральних банків. Л. Мізес вважав, що тільки за підтримки центрального банку можливе таке розширення кредиту, яке здатне викликати небезпечний бум. Спроможність центральних банків розширювати грошовий обіг виникає завдяки їх монополії на емісію банкнот.

Лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 р. Ф. Гайєк також наполягає на пріоритеті монетарних чинників шоківих збурень економічної кон'юнктури, а саме переважної ролі грошей при визначенні обсягу і динаміки виробництва [386, с. 1]. При цьому важливе місце Гайєк відводить

проблемі надмірного інвестування. Але все ж вирішальний імпульс до економічного шоку спричиняє саме кредитно-грошова експансія, проведена банківською системою. Відмова банків від подальшого розширення кредитів, і навіть додаткове впорскування грошей в існуючі інвестиційні проекти може лише відстрочити «годину розплати».

Разом з тим, на думку марксистської школи, монетарна теорія перенагрождення недосконала, передусім, у методологічному відношенні. Коріння економічних шоківих збурень містяться не в політиці банків, а в об'єктивному ринковому механізмі протиріч між суспільним виробництвом і приватним привласненням. Промисловий підйом породжує кредитну експансію, а шок попиту призводить до різкого стиснення обсягів кредиту. Звичайно, зростання кредиту в умовах ринкової економіки сприяє перевиробництву, а скорочення кредиту сприяє загостренню кризи, та все це — вторинні чинники, а не першопричини.

В протиріч примату грошового чинника у формуванні шоківих збурень представники немонетарної теорії висунули в якості базового чинника диспропорції в структурі виробництва в процесі перенакопичення капіталу. Першоджерелом цієї теорії стали напрацювання М. Туган-Барановського - : «Періодичні промислові кризи» [378]. Найбільш різкі шоківі збурення притаманні галузям, що виробляють елементи основного капіталу. Ці коливання знаходять свій прояв в загальному підйомі та спаді економічної активності, що охоплює всю промисловість. Причина цього полягає у взаємозалежності різних галузей виробництва в масштабах цілісної економіки. При цьому банки накопичують значні обсяги позичкового капіталу, тренд накопичення якого некорельований зі зростанням реального продуктивного капіталу. Позичковий капітал може накопичуватися не тільки за умов розширення, але і при скороченні виробництва, при цьому йде постійний пошук можливостей його інвестиційної реалізації. Одночасно процес створення нового продуктивного капіталу зупиняється, коли позичковий капітал виснажено. Ось чому промисловій кризі завжди передують

фінансова криза. Депресія настає після того, як процес створення продуктивного капіталу зазнав негативних змін.

Незважаючи на ряд відкритих питань щодо позитивного впливу економічного шоку на загальну економічну динаміку, тим не менш, на думку Е. Хансена саме в дослідженні М. Туган-Барановського закладені витoki нового вектору розвитку економічної думки [388]. Спираючись на попередні добутки, наукова думка трансформувалася в сучасну теорію, завершену Дж. М. Кейнсом. Німецький дослідник А. Шпітгоф в цілому підтримував погляди М. Туган-Барановського, проте основну увагу змістив на причини нерівномірної трансформації позикового капіталу у інвестиційну форму. Важливим внеском А. Шпітгофа є введення в обіг терміну «інвестиційний вакуум», обумовленого технічними винаходами та новими відкриттями. Потреба в додатковому капіталі на ці винаходи або їх доцільність строго обмежена. Як тільки вимоги технічного прогресу задовольняються, всяке додаткове створення нового капіталу швидко стає марним; гранична ефективність капіталу швидко скорочується до нуля. Інвестування, таким чином, припиняється; процвітання різко обривається. Тобто дія шоку пропозиції змінюється на шок попиту.

Представник Стокгольмської економічної школи Г. Кассель ще більш наблизився до положень кейнсіанства. Причиною шоківих збурень ним визначається висока норма відсотка, яка зменшує вартість основного капіталу. Отже висока вартість позикових коштів, якщо вона зберігається довго, призводить до скорочення виробництва основного капіталу. Цієї обставини, зазначає Г. Кассель, досить щоб перетворити бум на депресію [221]. Під час депресії низька норма відсотка цілюще діє на підприємців; при бумі висока норма відсотка діє як гальмо. Але з іншого боку, норма відсотка сама піддається впливу економічного циклу. Депресія приносить з собою низьку норму процента, яка в свою чергу призводить до припинення спаду. Бум підвищує норму відсотка, і це призводить до припинення буму. Між нормою відсотка і циклом існує взаємодія, яка є причиною шоківих

коливань. Їх причина полягає не в економічній природі, а скоріше у революційних змінах соціально- економічної системи і, особливо, в переході від старої натуральної сільськогосподарської економіки до сучасної, високоіндустріалізованої, заснованої на значному поділі праці та обміні. Економічні коливання породжуються не структурними особливостями сучасної економіки, а швидше прогресом, змінами техніки і переходом від примітивної до складної індустріалізованої економіки [221].

Подальшого системного дослідження у межах детермінованих взаємозв'язків проблема циклічних шоків набула в інноваційній концепції відомого австрійського вченого Й. Шумпетера. Головним імпульсом циклічних коливань є інноваційна діяльність підприємців, а саме їх масові інвестиції в основний капітал. Нововведення – головний чинник, що виводить систему з рівноваги і приводить її до шокового збурення в сфері капіталовкладень. Цей процес настільки змінює корінні умови промислового життя, що після цього неминуче настає період перебудови цін, вартостей і виробництва. Розглянемо ці положення більш детально.

Нововведення являють собою необоротну зміну способу виробництва, яка має історичне значення. Якщо замість зміни величин чинників ми змінюємо форму функції виробництва, то маємо перед собою нововведення [402, с.87-88]. Це визначення включає в себе не тільки появу нової техніки, але і впровадження нових товарів, нових форм організації і відкриття нових ринків. Нововведення означає нову комбінацію чинників виробництва. Нововведення являє собою стрибок від старої виробничої функції до нової. Великі нововведення тягнуть за собою створення нових підприємств і нового устаткування. Тому будь-яке нововведення (новий виробничий метод, нові товари, відкриття нового ринку, нові комбінації продуктивних сил) призводить до порушення рівноваги соціально-економічної системи. Наслідком цього процесу неминуче стане зміна купівельної спроможності споживачів, цін на сировину, обсягів реалізації тощо. Система починає включати адаптивні механізми пристосування до нових умов, які

передбачають необхідність включення нововведень в нову промислову систему, їх абсорбування. Якщо нововведення з'являються одночасно і у великій кількості, то умови змінюються настільки різко, що процес пристосування стає занадто важким. Поступово, однак, це пристосування здійснюється, і досягається новий стан рівноваги.

Циклічні коливання зводяться до повернення у точку рівноваги. Неминуче фаза «процвітання» змінюється «реcesією» — боротьбою за повернення у стан рівноваги. Але коли сили, що тягнуть до спаду, накопичуються, система залишається біля точки рівноваги і поглиблюється в стан депресії. У часи депресії відновлювальні адаптаційні сили сприяють поступовому відтворенню і поступово спрямовують економіку назад, до стану рівноваги. Далі нова маса нововведень ініціює в економіці новий цикл руху. Діяльність новаторів є тією рушійною силою, яка породжує новий цикл [402, с.8-11].

Під впливом значної інноваційної активності соціально-економічна система виходить за межі зони рівноваги. Але Й. Шумпетером доведено, чим далі система віддаляється від стану рівноваги, тим сильніше діють зворотні сили повернення до рівноважного стану. У межах шумпетеріанства чітко відокремлюється ендогенний імпульс з саморушними властивостями внутрішньої природи динамічної економіки, де первісною силою виступає підприємець-новатор. Поступово інновації охоплюють все більшу кількість взаємозалежних галузей, тобто виникає явище мультиплікації інновацій. В результаті в економіці починається період процвітання, період прискореного росту і розвитку. При цьому «розвиток» в тому сенсі, в якому він виступає у Й. Шумпетера, є щось зовсім відмінним і зовнішнім відносно «рутинного» розвитку. Кінець буму (реcesія або депресія), згідно Й. Шумпетера, пов'язане насамперед з тим, що шоківі порушення в економічній системі обумовлені нововведеннями, не можуть адсорбуватися одночасно. Ці порушення розхитують існуючу систему і викликають необхідність особливого процесу пристосування, перебудови всієї економічної системи до

нового стану рівноваги. Економічна місія депресії зводиться до розповсюдження досягнень буму по всій економічній системі, і це забезпечує механізм боротьби за рівновагу. Тобто ми можемо визначити період депресії як період, протягом якого завершується пристосування до нової промислової ситуації, створеної в попередній період шокового впливу неочікуваних нововведень. Перебудова системи цін, доходів, виробництва, покликана привести їх у відповідність з новою ситуацією у сфері попиту, є неминучою. Це і є процес депресії [402].

Причиною шоківих збурень згідно немонетарної теорії перенагроюдження (на основі акселератора) є перенагроюдження капіталу у виробництві засобів виробництва взагалі і обладнання, що становить основний капітал, в особливості, що виникає в результаті недостатності попиту на готову продукцію при швидкому розширенні виробництва споживчих товарів (ефекту акселерації). Ефект акселерації полягає в такому: зростання попиту на товари споживання породжує ланцюгову реакцію, яка багаторазово збільшує попит на обладнання. Винахідником цього ефекту є видатний французький економіст А. Афталіон [83]. Він не погоджувався з тезами М. Туган-Барановського щодо причини шокового збурення як нестачі капіталу. А. Афталіон вважав причиною шоку пропозиції в тому, що випуск капітальних благ в кінцевому рахунку насичує попит споживача до такого ступеня, при якому стимули до виробництва нових засобів виробництва починають зменшуватися. Саме наростаюче насичення потреб кладе кінець зростанню темпів виробництва основного капіталу. Постійні коливання та зрушення у споживчому попиті належать до найбільш динамічних сил в економічному житті. Економічні агенти схильні до різноманітності, змін, нової моди, нових товарів, новацій всякого роду. Можна стверджувати, що зміни та зрушення у попиті породжують хвилі розширення капіталу, що призводить до порушення економічної рівноваги соціально-економічної системи. А. Афталіон наполягає на значних проблемах щодо підтримки економічної рівноваги, та взагалі неможливості її досягнення через

безперервні циклічні коливання системи. Ці коливання відбуваються в умовах режиму капіталістичного виробництва, який розглядається як технічний режим, який широко використовує основний капітал для задоволення попиту на споживчі товари. Шокові збурення порушують цю рівновагу, чергуються процвітання і депресії, й економічний організм виявляється охопленим нескінченним ланцюгом дій та протидій, що й обумовлює періодичні цикли [83, с.201-203]. Амплітуда коливання навколо стану рівноваги залежить від тривалості періоду необхідного для виробництва основного капіталу. Дефіцит споживчих товарів викликає зростання ціни на них; потреба в товарах значно збільшує потребу в капітальних благах, що сприяє їх подорожчання. Навіть невеликий надлишок або дефіцит споживчих товарів породжує помірні коливання цін, але ж здатний спричинити за собою більш значні коливання вартості капітальних благ. Американський економіст Дж. Кларк повністю поділяв погляди А. Афталіона: «мабуть, реакції економічної системи утворюють тісно сплетену послідовність причини і слідства, в якій стан надстиснення спричиняє до руху сили, що ведуть до надрозширення, а ці останні, в свою чергу, ведуть до надстиснення» [13].

Таким чином, слід зазначити, що основні положення теорії немонетаристів ґрунтуються на негрошових чинниках шокового збурення, а саме технологічних змінах, нововведеннях і відкриттях, грошовим важелям відводиться другорядна роль. Світова економічна криза 1929–1933 рр. явила собою потужний каталізатор розвитку економічної думки на шляху пошуку порятунку престижу капіталізму. Саме ці обставини обумовили особливе місце у західній політекономії теорії Дж. М. Кейнса, викладеної в його класичній роботі «Загальна теорія зайнятості відсотка і грошей» [222].

Методологічно модель Дж. М. Кейнса мала певні особливості. По-перше, вона була статичною, всі економічні процеси розглядалися в рамках короткострокового періоду, а отже, основні параметри моделі (передусім інвестиції, заощадження) не змінювалися в часі. Тоді проблема

довготривалого економічного зростання, економічної динаміки не стояла на першому місці. Найгострішим завданням Кейнса було вирішити проблему переходу від неповної зайнятості до повної зайнятості, подолання масового безробіття, недовантаження потужностей. Належної уваги природі імпульсних поштовхів як головної причини рецесивних спадів не надавалося. Дж. М. Кейнс, показавши неминучість нестійкого розвитку капіталізму, висунувши тезу про недовірність механізму автоматичного вирівнювання попиту і пропозиції, підвів своїх послідовників до необхідності сформулювати власну інтерпретацію причин циклу. Є єдина теза, що об'єднує всіх кейнсіанців - шокові економічні збурення відображають неефективну (за Парето) реакцію економіки на зміну вподобань і технологій, а швидше істотний дефект ринку того чи іншого роду. Визнання наявності внутрішніх дефектів ринкової економіки неминуче потребує державного втручання.

Учні і послідовники Дж. М. Кейнса — некейнсіанці та посткейнсіанці — розвиваючи його теорію, активно досліджували проблеми макроекономічного шоківого збурення та порушення динамічної рівноваги. Грунтуючись на положеннях моделі економічного зростання («кейнсіанський хрест» Е. Хансена та П. Самуельсона), Р. Харрод ідентифікує шокові збурення як відмінні властивості ринкової економіки, що відхиляють фактичні темпи зростання від гарантованих, а значить спричиняють як короткострокову (циклічну), так і довгострокову нестабільність. Р. Харрод намагався інтерпретувати механізм циклу, виходячи з аналізу шоківих коливань інвестицій, споживання і виробництва капітальних благ та їх взаємного впливу один на одного. У процесі побудови відповідної моделі він приходив до притаманного кейнсіанцям висновку: необхідність державного втручання для підтримки належного рівня економічного зростання [389].

У межах цієї ж течії американський економіст Е. Хансен відкидає точку зору, що економічний цикл свідчить про проблемний стан економіки. Він підкреслює, що «тенденція до коливань не є патологічним явищем. Вона є невід'ємною властивістю системи приватного підприємництва, ринкової

економіки» [388, с.203]. За основу шоків циклічних коливань Е. Хансен приймає періодичні збільшення та скорочення інвестицій. Поєднання автономних і стимульованих інвестицій через механізм взаємодії мультиплікатора і акселератора породжує значні зміни сукупних витрат і, відповідно, обсягів виробництва й зайнятості. З урахуванням зроблених спостережень, Е. Хансен пропонує проведення антициклічної політики шляхом активного і систематичного впливу держави на сукупні витрати.

Другий напрям в дослідженні загальної економічної рівноваги та шоків збурень пов'язано з роботами лозаннської школи політекономії. Їх головним напрацюванням стало злиття неокласичної теорії та кейсіанства (концепція неокласичного синтезу), що асоціюється з, насамперед, роботами американських економістів другої половини ХХ ст. — Дж. Хікса та П. Самуельсона. П. Самуельсон підкреслює, що за допомогою відповідної антициклічної політики, економічна система може уникати надмірних шоків збурень господарської активності і підтримувати стабільне зростання. Серед інструментів державного впливу на сукупний попит основна роль в концепції неокласичного синтезу відводилася бюджетно-податковому регулюванню, тоді як грошово-кредитна політика грала другорядну роль. В результаті неокласичного синтезу була створена специфічна версія кейнсіанства, в яку з неокласичної теорії була внесена ринкова економіка як рівноважна система. Це призвело до використання методу загальної рівноваги в макроекономічному аналізі та виникнення специфічних моделей макроекономічної рівноваги (наприклад, моделі IS-LM). У цих моделях мультиплікатор та акселератор є прикладами позитивних зворотних зв'язків. Навіть легке збурення системи (зміна споживання або інвестицій) може суттєво змінити систему або привести до нового рівноважного стану.

Відповідно до кількісної теорії грошей, причиною циклічних збурень є зміна номінальної кількості грошей обумовленою нестабільністю грошового обігу. Шокове збурення виникає у разі розбіжності між попитом на гроші та

їх пропозицією. Тому, на думку відомого монетариста М. Фрідмана, в рамках економічної системи можливі циклічні (економічні) коливання, які можуть бути викликані виключно грошовими факторами [384]. При цьому повністю виключається можливість тривалих порушень рівноваги, пов'язаних з внутрішніми властивостями економічної системи. Негрошові фактори, такі як природні катаклізми, війни, страйки тощо можуть викликати загальне погіршення економічної ситуації або надмірний розвиток окремих галузей і часткову депресію в інших галузях.

Згідно теорії рівноважного економічного (ділового) циклу, непередбачені зміни загального рівня цін, викликані коливаннями грошової маси, які в свою чергу пов'язані з непередбаченими змінами в грошовій політиці держави, є вихідною причиною циклічних коливань. Кризи, в свою чергу, виникають внаслідок недосконалої інформації у економічних агентів в умовах впливу на економіку різних шоків і імпульсів. Відмінною рисою цього підходу є непередбачений випадковий характер монетарних шоків. Зокрема, яскравий представник цієї течії, лідер неокласиків Р. Лукас наполягав, що реальний вплив на макроекономічні показники справляють лише непередбачувані монетарні шоки [42].

В другій половині ХХ століття, як вже зазначалося, періодичність циклів втрачається, спади настають через різні проміжки часу. В економічній теорії детерміністські моделі циклу, в яких шоківі збурення сприймалися як пульсація накопичення капіталу, починають поступатися місцем формалізованим конструкціям. Розвиток науки розширює можливості пізнання, виявляє закономірності стохастичного характеру, головне місце в яких займають випадкові шоки різного роду. Видатний вчений математик засновник теорії макроекономічних імпульсів Є. Слуцький ще в 1927 році в статті «Циклічні коливання як результат додавання випадкових величин» продемонстрував, що певний спосіб додавання випадкових величин може породжувати чітко виражені циклічні коливання [360]. Тільки через п'ятдесят років після публікації цієї статті економічна теорія звернулася до підходу

Є. Слуцького. Випадкові збурення, згідно Є. Слуцького, поділяються на дві групи: постійні (систематичні) шоки - спричиняють поступове зростання економіки, і періодичні шоки - породжують стаціонарні коливання.

Соціально-економічна система в своєму розвитку стикається з безліччю імпульсів, які дають поштовх циклічним коливанням. Внутрішні механізми ринкової системи, пов'язані з дією мультиплікатора та акселератора, слідом за імпульсом (поштовхом) ведуть до поширення коливальних процесів, які могли б, зрештою, згаснути. Але оскільки самих імпульсів може бути нескінченна безліч, ринкова економіка перманентно піддається циклічним коливанням. У якості таких імпульсів можуть бути наукові винаходи, військові конфлікти, революції, різкі зміни відносних цін на ті чи інші блага, зміна політичних режимів, різке стиснення або розширення грошової маси тощо [360].

Представниками нової класичної макроекономіки, зокрема Ф. Кідландом, Е. Прескоттом, Ч. Пlossером було розпочато розробку альтернативної теорії ділового циклу монетаристів, а саме теорію реального ділового циклу. Відмінною рисою цього підходу є аналіз впливу макроекономічних шоків на довгострокове економічне зростання. Так, згідно цього підходу, причиною циклічних коливань є коливання обсягів виробництва та зайнятості, викликані змінами факторів технологічного характеру [39]. Цикл розглядається виключно як реальний процес, відокремлюючись від грошового обігу, функціонування банків і фінансового ринку. Проте слід зазначити, що подальші глобалізаційні процеси визначили вектор до зближення, з подальшою інтеграцією положень монетаристів та концепції реального ділового циклу. Грошовий сектор вже розглядається як медіатор циклічних коливань, породжуваних реальними шоками, обов'язковий чинник моделювання відповідних процесів. Взагалі грошово-кредитна система розглядається як каталізатор макроекономічних шоків. Нобелівські лауреати 2004 року Ф. Кідланд та Е. Прескотт в своїй роботі «Час будувати і агреговані коливання» об'єднали стохастичну динамічну

модель загальної рівноваги закритої економіки, що функціонує в умовах досконалої конкуренції, з трендом довгострокового економічного зростання (стохастична версія неокласичної моделі зростання Р. Солоу) та з аналізом короткострокових циклічних коливань фундаментальних макроекономічних показників [39]. На підставі проведеного моделювання було переконливо доведено, що найважливіший фактор довгострокового економічного розвитку, технічний прогрес, може породжувати короткострокові циклічні коливання, як у випуску, так і в рівні зайнятості.

Згідно теорії реального економічного циклу причиною макроекономічних коливань можуть бути дії реальних шоків на стороні сукупної пропозиції. В якості найбільш важливих шоків, що визначають діловий цикл, виділяють шоківі зміни продуктивності в одному або кількох секторах економіки. Зростання продуктивності праці в результаті появи більш досконалої техніки спричиняє шоківі зміни в технології виробництва. Позитивний вплив технологічних шоків проявляється у зміні економічної політики та розвитку інфраструктурного комплексу на новій технологічній основі, прискорення впровадження інновацій, підвищення якості освіти і розширення підготовки кваліфікованих кадрів, посилення соціальної спрямованості економічної стратегії. Крім того у якості впливового чинника макроекономічного рівня слід розглядати шоківі зміни державних витрат. «Шоки» породжуються коливаннями сукупної продуктивності праці, яка зростає в результаті науково-технічного прогресу. Це призводить до зростання граничного продукту праці робітників, та, у відповідності з теорією конкурентного ринку, підвищення заробітної плати. Якщо продуктивність праці знижується - спостерігається зниження названих показників. Аналогічні міркування застосовні і до інших виробничих факторів. Ф. Кідланд та Е. Прескотт, використовуючи стандартні мікроекономічні параметри, а саме ціни факторів виробництва, рівень заробітної плати та ставки відсотка, довели, що основним джерелом економічних коливань є зміна продуктивності праці або інших реальних

чинників таких, як світові ціни на нафту. Саме нерівномірні зміни цих параметрів ведуть до нестабільного зростання економіки. В іншому ж економіка знаходиться в стійкій рівновазі, тобто будь-які відхилення (наприклад, безробіття) вона вирівнює сама, використовуючи ринкові механізми. Таким чином, вони продемонстрували, що періоди тимчасово низьких темпів зростання випуску необов'язково є результатом неспроможності ринків, а можуть бути наслідком тимчасово низьких темпів технологічного розвитку. З результатів досліджень Ф. Кідланда та Е. Прескотта слідує конкретні рекомендації щодо стратегії формування стабілізаційної політики під впливом шоківих збурень. Щоб розвиток економіки був більш рівномірним, треба, з одного боку, відстежувати очікування учасників ринку щодо майбутньої динаміки цін і заходів державної політики в цій сфері, а з іншого — стимулювати технічні нововведення. Результати проведеного критичного огляду дають можливість системно представити теоретичні підходи до природи та механізму шоківих збурень соціально-економічних систем (табл. 2.2). Отримані результати та логіка подальшого аналізу призводить до висновку про взаємообумовленість шоків та кризи. З точки зору організаційних процесів (змістом яких є поділ і кооперація економічної діяльності) криза являє собою зміну організаційної структури системи (національної або світової економіки, товарних або фінансових ринків тощо). Також зазначимо, що кризу можна ідентифікувати тільки через порівняння докризового стану з посткризовим, тобто стан кризи завжди явище відносне [157].

Обрана концепція інституціонального індивідуалізму не передбачає існування цілковитої рівноваги соціально-економічної системи, отже, порівняння кризових та докризових станів здебільше пов'язано зі ступенем інтегрованості (цілісності) системи, а чинник рівноваги можливо розглядати не як стан, а як вектор розвитку системних процесів (довгостроковий тренд).

Систематизація теоретичних уявлень щодо сутності шокових збурень

Наукові школи (теорії)	Зміст шоку	Характер та чинники шоку				Антишовкові заходи
		Екзогенний	Ендогенний	З боку попиту	З боку пропозиції	
1	2	3	4	5	6	7
Натуралістична теорія	Непередбачені зміни у кліматичних та природних умовах	+			+	Відсутні
Теорія недоспоживання	Суттєве скорочення сукупного попиту або відставання темпів його зростання від темпу збільшення національного продукту	+	+	+		Державне регулювання (обмеження) ринкового розвитку, формування переважно конкурентної структури економіки
Теорія монетарного недоспоживання	Скорочення попиту на продукцію галузей споживчих товарів, що супроводжується дефляцією		+	+		Відсутні
Монетарна теорія перенагромадження	Значні відхилення між природною та грошовою нормою відсотка, що обумовлює коливання норми та маси інвестицій		+	+		Стимулювання споживання накопиченого капіталу; регулювання обсягів кредитно-грошової експансії
Немонетарна теорія перенагромадження	Диспропорції в структурі виробництва		+		+	Стимулювання інвестицій та впровадження нових технологій (інновацій)
Немонетарна теорія перенагромадження на основі акселератора	Самопосилення дисбалансу сукупного попиту та пропозиції на підґрунті ефекту акселератора		+	+	+	Державне регулювання дисбалансів попиту та пропозиції
Кейнсіанство (неокейнсіанство, посткейнсіанство)	Недієвість механізму автоматичного вирівнювання попиту та пропозиції		+	+		Державне стимулювання сукупного попиту

Продовження табл.2.2

1	2	3	4	5	6	7
Кількісна теорія грошей	Суттєва розбіжність між грошовим попитом та пропозицією		+	+	+	Відсутні
Теорія реального ділового циклу	Суттєві коливання обсягів виробництва та зайнятості, викликані змінами факторів технологічного характеру	+	+		+	Стимулювання технологічних інновацій, формування державної економічної політик на підґрунті моніторингу очікувань економічних агентів

Джерело: узагальнено автором за [13, 35, 39, 42, 50, 83, 99, 216, 221, 222, 275, 348, 359, 250, 347, 372, 378, 385, 388, 343, 360, 389, 402]

В цьому аспекті слід зазначити, що ще в роботах Й. Шумпетера емпірично було доведено: хвилі економічних циклів збігаються із загальним контуром довгострокового економічного розвитку [402]. Отже, важливо встановити сутність та властиві риси процесів (шоків), що дозволяють визначити тип кризи, а потім виявити, є криза наслідком процесу економічного розвитку чи ні. У цьому руслі доцільно розглянути дві ймовірні можливості.

По-перше, за змістовно однорідними кризами (знаходиться в однієї площині) визначеність подій і схожість наслідків можна трактувати як результат внутрішніх і зовнішніх порушень. Але існування різних видів шоків та різноманіття причин їх виникнення є вагомими аргументом, що ці порушення не є джерелом шоку, а лише діалектичним процесом існування соціально-економічної системи.

По-друге, сама по собі криза як соціально-економічне явище не може бути віднесеною до сутнісних властивостей економічної системи, бо шоківі імпульси можуть перебувати поза сферою дії ендогенних економічних факторів, за межами самої системи, тобто носити екзогенний характер.

Будь-яка системна цілісність у площині коливань параметрів її елементів в межах нестійкої рівноваги постійно переміщується або в бік

більшої їх інтеграції, об'єднання (зміцнення цілісності), або у зворотний бік (поділу, відокремлення, втрати елементів). Фактично шоки в якості імпульсів розривають безперервність у розвитку сформованої організаційної форми соціально-економічної системи. Кризи, що є наступним за шоками етапом, відновлюють безперервність в подальшому розвитку системи шляхом зміни її організаційної форми за рахунок приєднання іншого елемента (елементів), або за рахунок втрати елемента (чи елементів) чи виділення із більш ємної системи. Іншими словами, шоки і кризи, як правило, слідуєть один за одним, опосередковуючи розрив безперервності розвитку організаційного цілого і виникнення нової організаційної форми.

Результати проведеного аналізу забезпечують достатнє підґрунтя для формування такої гіпотези: національна соціально-економічна система (будь яка СЕС) як органічна цілісність, зберігає свою самоорганізацію та відповідні системні властивості у результаті «коливальних рухів» (змін) її складових елементів та їх взаємозв'язків. Саме ці коливання підтримують динамічну рівновагу системи – рівновагу між цілісністю та її порушенням. Динамічність національної соціально-економічної системи може бути ідентифікована як сукупність станів – угруповання показників (змінних) у заданий момент часу, які певним чином розвиваються (еволюціонують) відповідно до певного закону. З формальної точки зору закон еволюції може бути представлено у вигляді математичної моделі (наприклад, системи диференційних рівнянь). Математичне обґрунтування моделі стану динамічних системи належить французькому математику А. Пуанкаре. Модель запропонована А. Пуанкаре передбачає опис множини можливих станів системи у вигляді фазового простору, побудованому з урахування не тільки аналізованих змінних, але й їх швидкостей [133, с.175]. Для казуального опису функціонування економічної системи можливо використати систему диференційних рівнянь аналогічну моделі Лотки-Вольтери [387, с.96; 243, с.25-26].

Припустимо, що в закритій, але динамічній (здатній до саморозвитку) системі здійснюється виробництво засобів виробництва (товар X) та

предметів споживання (товар Y). Ці базові положення дуже схожі до припущень двосекторної моделі відтворення К. Маркса, але взаємозв'язок між динамікою виробництва та споживання засобів виробництва й споживчих товарів не є лінійним. Для формування моделі врахуємо ряд припущень:

1) для спрощення моделі чинник обмеження ресурсної бази не враховується. Це не спотворює економічний зміст моделі адже в умовах посткейнсіанських припущень (як складової сформованої методології інституційного індивідуалізму) ресурси обмежені тільки в довгостроковому періоді, а в короткостроковому періоді наявне їх недовикористання;

2) кількість товарів та послуг X та Y розглядається як безперервна функція часу, що забезпечує використання методів диференційного обчислення;

3) засоби виробництва X за своїм змістом забезпечують інвестиційними товарами як власне виробництво, так і виробництво споживчих товарів, а отже швидкість їх виробництва прямопропорційна (коефіцієнт пропорційності зростання « α ») їх початковій кількості (вартості):

$$\frac{dX}{dt} = \alpha X ; \quad (2.1)$$

4) при фіксованій кількості споживчих товарів Y їх споживання є рівномірним та прямопропорційним початковій кількості (вартості) (коефіцієнт пропорційності зменшення « β »), а отже, швидкість зміни їх кількості (вартості) є від'ємною величиною:

$$\frac{dY}{dt} = -\beta Y ; \quad (2.2)$$

5) враховуючи, що засоби виробництва використовуються як у власному виробництві, так і у виробництві споживчих товарів, то коефіцієнт

пропорційності зростання « α » буде зменшуватися на величину пропорційну обсягу споживчих товарів (коефіцієнт зменшення пропорційності зростання « γ »):

$$\frac{dX}{dt} = (\alpha - \gamma Y)X; \quad (2.3)$$

б) враховуючи попереднє припущення, додаткові засоби виробництва, спрямовані у сектор виробництва споживчих товарів, забезпечать скорочення коефіцієнту пропорційності зменшення « β ». Отже, швидкість скорочення обсягу (вартості) споживчих товарів буде зменшуватися та за певних умов може стати додатною величиною:

$$\frac{dY}{dt} = -(\beta - \delta X)Y. \quad (2.4)$$

Об'єднання отриманих функцій у систему дозволяє отримати рівняння короткострокової рівноваги:

$$\begin{aligned} \delta \times \frac{dX}{dt} + \gamma \times \frac{dY}{dt} &= \alpha \times \delta \times \frac{dX}{dt} - \beta \times \gamma \times \frac{dY}{dt}, \\ \frac{dX}{dt} & \quad \frac{dY}{dt} \\ \beta \frac{dt}{X} + \alpha \frac{dt}{Y} &= -\beta \times \gamma \times Y + \alpha \times \delta \times X. \end{aligned} \quad (2.5)$$

Враховуючи, що обернена величина змінної дорівнює першій похідній від натурального логарифму цієї змінної маємо таке перетворення:

$$\beta \frac{d(\ln(X))}{dt} + \alpha \frac{d(\ln(Y))}{dt} - \gamma \frac{dY}{dt} - \delta \frac{dX}{dt} = 0. \quad (2.6)$$

Оскільки похідна може приймати нульове значення тільки для постійної величини маємо:

$$\delta \times X + \gamma \times Y - \beta \times \ln(X) - \alpha \times \ln(Y) = const. \quad (2.7)$$

Після сукупності послідовних перетворень отримаємо:

$$\begin{aligned}
& \delta \times X - \beta \times \text{Ln}(X) + \gamma \times Y - \alpha \times \text{Ln}(Y) = \text{const}; \\
& \text{Ln}(\exp(\delta \times X)) - \text{Ln}(X^\beta) + \text{Ln}(\exp(\gamma \times Y)) - \text{Ln}(Y^\alpha) = \text{const}; \\
& \text{Ln} \frac{\exp(\delta \times X)}{X^\beta} + \text{Ln} \frac{\exp(\gamma \times Y)}{Y^\alpha} = \text{const}; \\
& \text{Ln} \left[\frac{\exp(\delta \times X)}{X^\beta} \times \frac{\exp(\gamma \times Y)}{Y^\alpha} \right] = \text{const}; \\
& \frac{\exp(\delta \times X)}{X^\beta} \times \frac{\exp(\gamma \times Y)}{Y^\alpha} = \text{const}.
\end{aligned} \tag{2.8}$$

Відповідно до отриманого рівняння фазова траєкторія обсягів товарів X та Y це замкнута інтегральна крива (рис.2.3) з умовним центром у точці «O» з координатами:

$$X_0 = \frac{\beta}{\delta}; \quad Y_0 = \frac{\alpha}{\gamma}. \tag{2.9}$$

В цій точці вектор швидкості зміни стану дорівнює нулю. Теоретично соціально-економічна система може опинитися в такому рівноважному стані, але за умов відсутності як ендогенних, так і екзогенних збурювань. Але фактично така ситуація маловірогідна, а отже, рівновага є умовним або ідеально бажаним станом соціально-економічної системи.

Результати моделювання (рис. 2.3) вказують на справедливість сформованої гіпотези. Елементарна динамічна соціально-економічна система буде прагнути до умовної точки рівноваги, але фактично коливатися коло неї в межах граничної фазової траєкторії. Трансформація фазового простору у часову залежність за окремими товарами вказує на періодичні коливання обсягів випуску (споживання) товарів X та Y. Чим менш стабільна економічна система, тим більше амплітуда її коливань. Зазначимо, що коливання обсягів засобів виробництва та споживчих товарів не співпадають, а знаходяться у певній протифазі. Це є наслідком діалектичних відносин між ними.

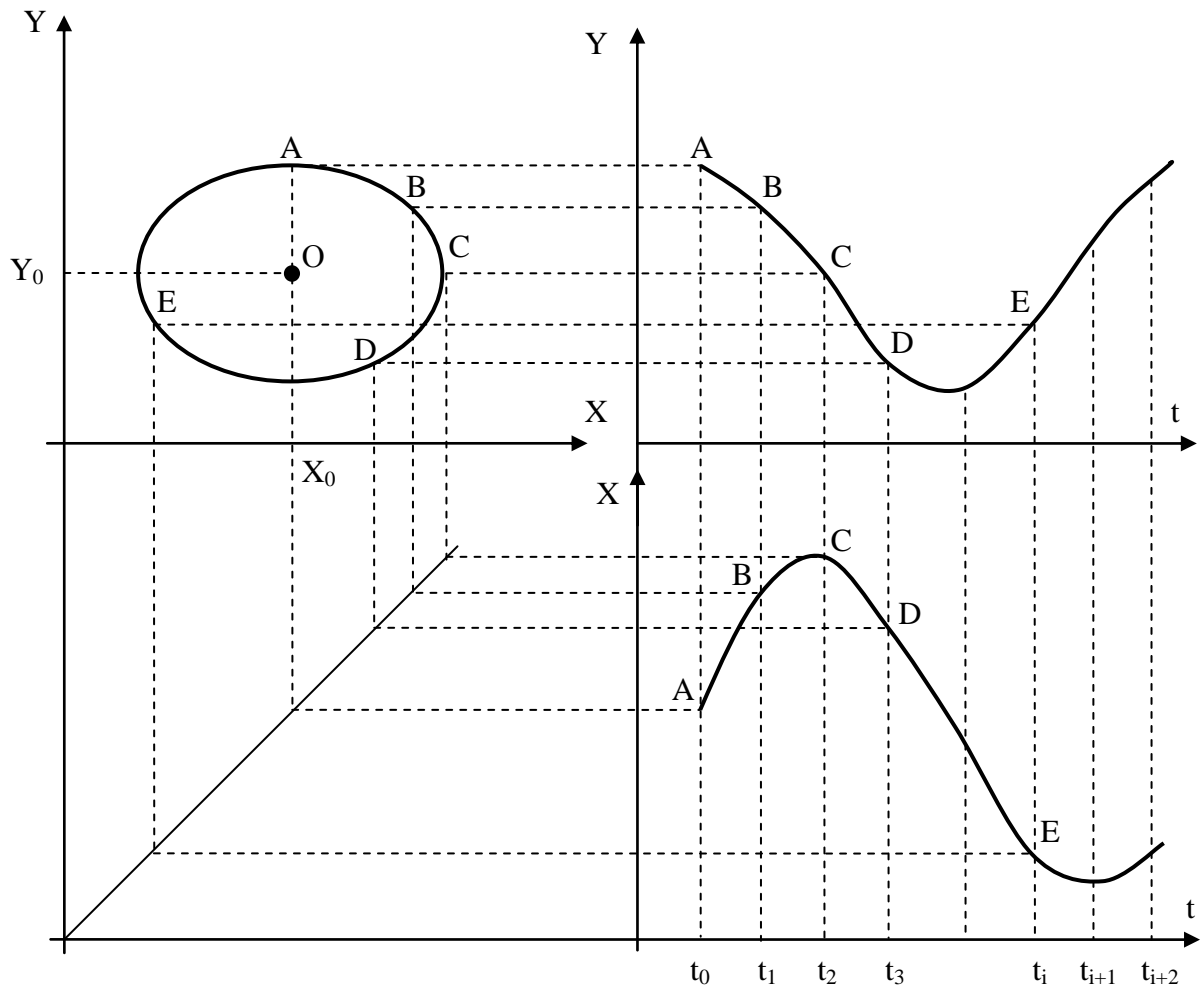
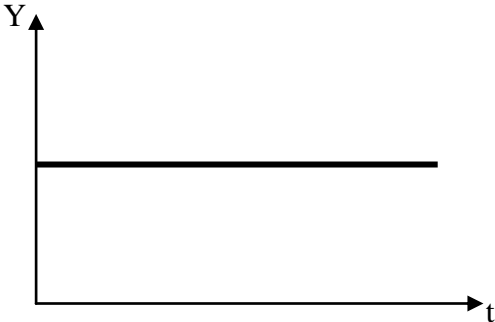
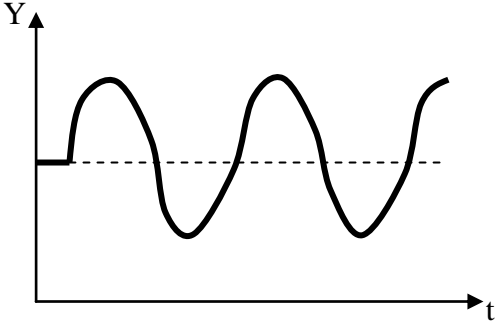
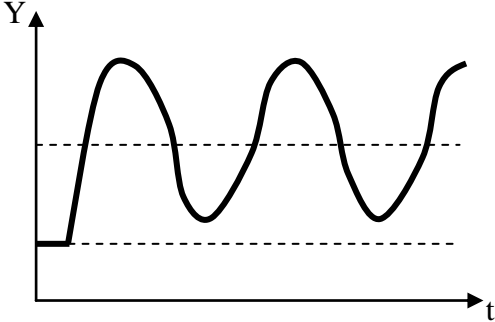
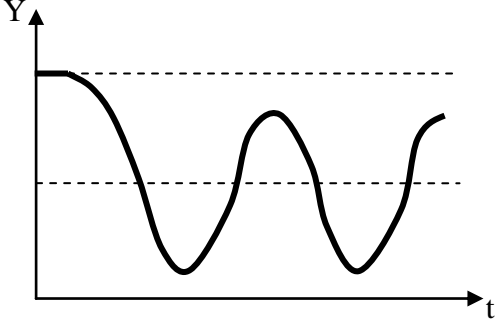

Рис. 2.3. Фазова траєкторія обсягів засобів виробництва та споживчих товарів (модифікована модель Лотки-Вольтери)

Джерело: складено автором

Отримані результати ілюструють економічний взаємозв'язок між товарами двосекторної моделі, але є справедливими для будь-якої кількості секторів та товарів. Аналогічна модель може бути побудована і для позаекономічних відносин, наприклад, взаємоіснування формальних та неформальних інститутів, або співвідношення індивідуального та холічного мотивів поведінки економічних агентів. Все це підтверджує гносеологічну цінність отриманої моделі та доводить справедливість висунутої гіпотези. В залежності від часової розгортки фазової траєкторії можливо визначити і фундаментальні типи стійкості (табл. 2.3).

Варіанти фазових траєкторій (часова розгортка) та фундаментальні типи стійкості (для товару Y)

Стан параметрів умовної рівноваги	Фазова траєкторія (часова розгортка)	Фундаментальний тип стійкості
1	2	3
<p align="center">Стан 1 Статична рівновага (шоки відсутні) $X_0=X;$ $Y_0=Y.$</p>		$\{Ч\} = \emptyset, \{З\} = \emptyset$ – уявна стійкість
<p align="center">Стан 2 Динамічна рівновага (шоки відсутні або незначної потужності) $X_0=const;$ $Y_0=const.$</p>		$\{Ч\} = \emptyset, \{З\} \neq \emptyset$ – симетрична стійкість; $\{Ч\} \neq \emptyset, \{З\} = \emptyset$ – інерційна (буферна стійкість)
<p align="center">Стан 3 Формування динамічної рівноваги при потужному позитивному шоці $X_0=const;$ $Y_0 \uparrow.$</p>		$\{Ч\} \neq \emptyset, \{З\} \neq \emptyset$ – справжня стійкість
<p align="center">Стан 4 Формування динамічної рівноваги при значному негативному шоці $X_0=const;$ $Y_0 \downarrow.$</p>		$\{Ч\} \neq \emptyset, \{З\} \neq \emptyset$ – справжня стійкість

Джерело: складено автором

Умовна статична рівновага (як постулат методологічного індивідуалізму) та відповідна їй уявна стійкість ($\{Ч\} = \emptyset, \{З\} = \emptyset$) можлива

тільки за умов відсутності ендогенних та екзогенних збурень та передбачає можливість свого виродження в динамічну рівновагу (появу коливань). З іншого боку динамічна рівновага теоретично може виродитися у статичну.

Динамічна рівновага є більш реальним варіантом статичної рівноваги та передбачає наявність діалектичних відносин між елементами соціально-економічної системи, її відкритість, відсутність збурень та симетричний тип стійкості ($\{Ч\} = \emptyset$, $\{З\} \neq \emptyset$). Слід особливо зазначити, що будь-яка соціально-економічна система перманентно знаходиться в стані постійного впливу різноманітних екзогенних та ендогенних факторів, але лише частина з них (при досягненні достатньої потужності) перетворюється в шоки з подальшим процесом дестабілізації структурних зв'язків та, як наслідок, розгортанням кризи. В загальному розумінні не має значення якісна характеристика шоку: монетарний, або немонетарний шок, шок попиту або пропозиції та ін.

Динамічна рівновага при незначних екзогенних або ендогенних збуреннях має незмінну часову розгортку фазової траєкторії, але тип стійкості є інерційним ($\{Ч\} \neq \emptyset$, $\{З\} = \emptyset$). При накопиченні шоків або зростанні їх потужності реалізується тип справжньої стійкості ($\{Ч\} \neq \emptyset$, $\{З\} \neq \emptyset$). В залежності від спрямованості шоку часова розгортка фазової траєкторії або зростає, або скорочується., відповідно змінюються системні зв'язки.

Отже, шок в повному обсязі реалізує себе не тільки при наявності необхідних умов для своєї реалізації, а й достатніх за своєю глибиною та масштабом імпульсів, що істотно впливають на структурні зв'язки самої системи. Саме в цьому сенсі головний концепт шоків полягає в реалізації впливу збуруючого чинника на структурні зв'язки соціально-економічної системи. В наслідок цього запускається процес руйнування одних та формування інших зв'язків, поступове відновлення зруйнованих діалектичних пар і структурних зв'язків між ними.

В зазначених умовах, при постійному структурному ускладненні, економічний агент стає все більш залежним від стійкості його власних (внутрішніх) зв'язків. У разі їх розбалансованості запускається ланцюгова реакція: він стає причиною (зовнішнім фактором) шокowego імпульсу - розриву зв'язків (обмінних операцій) зі своїм партнером, який, у свою чергу, втрачаючи збалансованість, руйнує всі інші структурні зв'язки, які передбачають його участь з приводу обміну з іншим контрагентом і т.ін. В результаті можна упевнено констатувати: вплив екзогенного або ендогенного чинника на соціально-економічну систему стає шокowym (руйнівним і відтворювальним) лише за умов, що він призводить до руйнування структурних зв'язків економічної цілісності.

Таким чином, базисом теоретичної конструкції дефініції «шоку» є реалізація безпосереднього впливу екзогенного або ендогенного чинника «Ч» на структурні зв'язки «З» соціально-економічних цілісних утворень. І в цьому сенсі шоки виступають посередником (взаємозв'язком) між причинами змін в соціально-економічних системах і самими змінами, під діями яких вони виникли. Отже, ми прийшли до беззаперечного факту: механізм зміни соціально-економічних систем криється в діалектиці їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Зазначимо, що на методологічному рівні аналогічний висновок було отримано у результаті онтологізації моделі існування (розвитку) національної соціально-економічної системи.

Продовжуючи аналіз фазових траєкторій справжньої стійкості слід зазначити, що можливі шоки (крім тих, які викликані природними катаклізмами) слід умовно розділяти на:

- 1) шоки негативного впливу (рецесивні), що руйнують структурні зв'язки соціально-економічних утворень, призводячи до їх дестабілізації і гальмуванню (або падінню) показників економічного розвитку (стан 4, табл.2.3);

2) шоки позитивного впливу, що зміцнюють цілісність економічних утворень (від найпростіших до найбільш складних форм), а, отже, генеруючи та каналізуючи умови для прискореного їх розвитку (стан 3, табл. 2.3).

Ще раз підкреслимо, аналіз сутності шоків і форм реалізації шокових збурень дозволяє стверджувати, що вплив екзогенного або ендогенного чинника на економічну систему є необхідною умовою шокового руйнування її структурних зв'язків. Сила впливу тоді є достатньою, якщо економічна система втрачає здатність адекватно реагувати на руйнівний вплив чинників шляхом миттєвого відновлення рівноважного стану (динаміки). Для розуміння цього якісного стрибка в розвитку соціально-економічної системи необхідно прийняти до уваги принципovu аксіому: в кожній соціально-економічній системі, незалежно від ступеню її організованості, з часом встановлюються коливальні взаємоперетворення в процесі обміну економічною діяльністю і її результатами.

2.3 Феномен пружності соціально-економічних систем

В академічних, соціально-економічних та політичних дослідженнях останніх років все частіше використовується термін «пружність» – дефініція, покликана ідентифікувати реакцію об'єкта або системи на шоки чи збудники рівноваги. Хоча цей термін тривалий час використовувався здебільше в екології та психології, зараз він визнаний в різноманітних контекстах як суб'єктивна та переважно позитивна ознака системи або як бажана властивість, що повинна бути відтворена чи вдосконалена. Дефініція «пружність» стала також частиною категоріального та аналітичного апарата регіональних економічних досліджень. Дослідницькими фундаціями та міжнародними організаціями були запропоновані методики розрахунку індексів міської, регіональної та національної пружності. Найбільш розповсюдженими на національному рівні є індекси *FM Global Resilience*

Index (США), *Financial System Resilience Index* (Великобританія), *Climate and Disaster Resilience Index* (ООН), на рівні окремих територій та громад – *Composite Resilience Index* (Австралійський союз), *Rural Resilience Index* (Канада), *RIMA* (ЕС) та ін. Разом з тим, такий прорив у практичному використанні ідеї соціально-економічної пружності випередив розуміння дійсного змісту цієї дефініції [152].

Результати аналізу реакції соціально-економічних систем на шоківі збурення (розділ 2.2), обумовлюють її розуміння як якісного зрушення (негативного або позитивного) в розвитку національної економіки. Ці якісні зрушення базуються на аксіомі: в кожній соціально-економічній системі, незалежно від ступеню її організованості, з часом встановлюються коливальні взаємоперетворення в процесі обміну економічною діяльністю і її результатами. Отже, така поведінка соціально-економічної цілісності і обумовлює акцент нашого дослідження на явищі пружності.

Вагомим драйвером активізації досліджень до дефініції пружності як ключового концепту у вивченні динаміки соціально-економічних систем, особливо їх реакції на екзогенні збурення та ендогенні заворушення, стала низка масштабних природних і екологічних катастроф, від яких постраждали окремі регіони в різних частинах світу. По-друге, (як наслідок першого) світова економічна думка опинилася під певним тиском з боку розвитку пружності в інших дисциплінах, особливо в екології, в якій основний інтерес зводиться до того, наскільки екосистеми і соціально-екологічні системи реагують на великі збурення та зруйнування. По-третє, ідея пружності резонує із зростаючою важливістю еволюційного підходу в економічних дослідженнях [66, 286, 186, 84, 174], а саме з визнанням того, що великі шоки можуть створювати визначальний вплив на зміну вектору розвитку (довгосрокового тренду розвитку) економіки з плином часу. І по-четверте, під впливом глибокої фінансової та економічної кризи, яка охопила більшу частину світового простору протягом 2008-2010 років, та спричинила формування політики жорсткої економії, коли багато національних

економіки змушені були відновлювати державні фінанси та підтримувати реальний сектор економіки.

Мультидисциплінарний підхід до розуміння явища «пружності» зумовив велику кількість публікацій у цьому напрямку. У контексті екологічних досліджень слід відзначити роботи П. Бодина [5], Б. Уокера [67], П. Лонгстаффа [41]; психофізичні аспекти проблеми представлені публікаціями Б. Егеланда [21], Л. Батлера та Л. Морланда [12]. Питання пружності соціально-економічних систем знайшли своє висвітлення в останніх роботах А. Роуса [56], К. Перрінгса [53], Л. Гундерсона [26] та ін. На жаль, вітчизняні дослідники не приділяють достатньої уваги проблемам пружності. Наявні публікації мають здебільшого несистемний та поодинокий характер. У роботі Г. Глухої [183, с. 228] пружність розглядається як трансформаційна властивість чинників економічного зростання. Пружність як характеристика ліквідності ринку похідних фінансових інструментів досліджується у статті І. Бурденко [110]. У наявних роботах, присвячених розвитку національних, регіональних та територіальних соціально-економічних систем здебільшого використовуються терміни «гнучкість», «стійкість», «адаптивність». Безсумнівним є їх зв'язок з дефініцією «пружність», але й існують суттєві відмінності як за обсягом, так і змістом явищ та процесів, що ними ідентифікуються. Можна впевнено констатувати існування значної невизначеності у трактуванні регіональної соціально-економічної пружності, її концептуалізації та вимірювання, детермінантах та зв'язку з довготерміновим регіональним розвитком.

Пружність (від латинського *resalire* – вертатися назад) є важливим терміном у дослідницькому забезпеченні багатьох дисциплін. Однак у міждисциплінарному контексті єдиний підхід відсутній. Вперше термін «пружність» був використаний натуралістами ще у XVI сторіччі для опису деформації пружини. Починаючи з 1970-х років, термін був запозичений з метою опису явищ і процесів в екологічних та психологічних дослідженнях. У 1973 році засновник екологічної економіки проф. К. Холлінг уперше

використав термін «пружність» як міру сталості системи, її здатність поглинати зміни й коливання та продовжувати підтримувати незмінні внутрісистемні відносини [32, р. 14]. У найбільш загальному розумінні пружність відображає, як система реагує на певну несприятливу подію або збурення. Разом з тим, у межах кожного окремого дисциплінарного підходу спостерігаються істотні відмінності зумовлені безпосередньою сферою застосування (табл. 2.4).

Використання терміну «пружність» у міждисциплінарному розрізі дозволяє виділити три головні інтерпретації цієї дефініції (табл. 2.5). По-перше, однією з ключових функціональних ознак дефініції «пружність» є здатність соціально-економічної системи повертатися до початкового стану. Проф. К. Холлінг, коментуючи цю властивість, зазначав, що ідея пружності як спроможності повертатися до попереднього стану відповідає концепції мейнстриму щодо самовідновлюваної економічної рівноваги. Якщо нормальний стан економіки (стійка рівновага або збалансоване зростання) порушено рецесією або фінансовою кризою, то автоматично активізуються механізми коригування, спрямовані на відновлення рівноваги [147].

Другий підхід до визначення пружності ґрунтується на здатності системи абсорбувати збурення. Існує велика кількість гібридних визначень цього класу, які комбінують технічні елементи з екологічними, або екологічні з поведінковими. У цьому контексті достатньо цитованим є визначення пружності, запропоноване програмним директором міжнародної дослідницької організації Resilience Alliance Б. Уокером: можливість системи абсорбувати коливання й збурення та реорганізуватися задля збереження первісної функції, структури, ідентичності та зворотних зв'язків [67, р.2].

Будь-яка реорганізація обов'язково спричинить певні зміни в структурі, функціях й ідентичності системи. Отже, запропоноване визначення недостатньо чітке, бо залишаються відкритими питання: наскільки система може реорганізуватися й змінюватися без порушень початкової структури та ідентичності? наскільки цей новий стан співпадає з початковим?

Мультидисциплінарний підхід до дефініції «пружність»

Дисципліна	Визначення
Фізика	Швидкість, з якою система повертається до рівноваги після його порушення незалежно від того, скільки коливань для цього потрібно [5]
Психологія	(1) Здатність до успішної адаптації, позитивного функціонування, росту компетенцій, не зважаючи на високий рівень ризиків, хронічний стрес або посттравматичний стан [21]; (2) гарна адаптація при пом'якшувальних обставинах; (3) траєкторія відновлення, яка повертає до вихідного функціонування після проблемних ситуацій [12]
Екологія	Можливість системи поглинати хвилювання та реорганізуватися з метою збереження власної функції, структури, ідентичності та зворотних зв'язків [67]
Економічна екологія	Здатність людини, групи або організації продовжувати своє існування (або залишитися більш-менш стабільними) за стресових умов. Пружність притаманна системам, які легко пристосовуються (необмежені специфічними стратегіями) та мають диверсифіковані ресурси [41]
Соціологія	Здатність (1) соціальної інфраструктури протистояти зовнішнім шокам; (2) не змінювати свій стан (поглинати шоки, стреси та зберігати функціонування й цілісність суспільства) або (3) пристосуватися до змін, непередбачених обставин та ризиків [1]. Соціальна пружність як (4) можливість соціальної системи полегшувати людські зусилля з виведення з кризи, скорочувати слабкі місця й полегшувати адаптацію; (5) спроможність соціально-економічної системи витримувати обрані моделі економічної активності [37]
Економічна соціологія	Пружність: (1) час, необхідний для повернення або відновлення соціально-економічної системи; (2) здатність системи до поновлення життєдіяльності в динамічному середовищі; (3) здатність людини навчатися та змінюватися в умовах інституціональних обмежень з обміну знаннями, перенавчання, управління соціальним капіталом [26]
Економіка	(1) Динамічна пружність: швидкість, з якою суб'єкт або система відновлюються після шоку для досягнення бажаного стану; (2) статична пружність: здатність об'єкта або системи підтримувати функціонування (забезпечувати своє відтворення) у стані потрясіння; (3) вроджена пружність: здатність пристосовуватися до кризових ситуацій; (4) адаптаційна пружність: здатність (суб'єкта або системи) у кризових ситуаціях підтримувати функціонування за допомогою відповідних додаткових зусиль [56]

Джерело: узагальнено автором за [5, 12, 21, 26, 37, 41, 56, 67]

У разі перевищення рівня припустимої пружності через збурення можна очікувати трансформації в інший альтернативний (рівноважний) стан системи, який, як правило, розцінюється менш сприятливим, ніж початковий стан. Пов'язані з цією тезою дискусії, переважно у сфері екологічних досліджень, стосуються питань, які ці альтернативні стани, чи можуть вони

бути визначені апріорно, які межі стабільності, який зв'язок і відмінності між дефініціями пружності та стабільності.

Таблиця 2.5

Підходи до інтерпретації дефініції «пружність»

Функціональна ознака	Інтерпретація / параметри оцінки	Сфера використання
Повернення в попередній стан після збурення	Система відновлюється, повертається в початковий стан / акцентується увага на параметрах швидкості та ступеню відновлення	«Технічна пружність» у фізичних науках та екології; «самовідновлення динамічної рівноваги» у мейнстрімі сучасної економічної теорії
Здатність абсорбувати збурення	Відображає стабільність системної структури, збереження функціонування та ідентичності під впливом шоків / оцінюється граничний рівень шоку (збурення), який може витримати система без переходу в новий стан або форму	Дослідження екологічних та соціальних систем; «множинна рівновага (multiple equilibria)» у інституційних теоріях
Здатність адаптуватися в очікуванні або у відповідь на шоки	Можливість системи підтримувати життєдіяльність, адаптуючи свою структуру, функції та організацію, пристосовуючись до шоку або намагаючись його уникнути	Дослідження в психології та менеджменті; «надійність» у теорії комплексних систем; еволюційна економіка

Джерело: узагальнено автором за [32, 44, 67] та власних досліджень

Паралельно ці ж питання піднімаються в економіці, де все більша увага в останні роки приділяється концепції множинної рівноваги. Таким чином, перевищення граничного рівня збурення зумовлює зміну соціально-економічної структури, економіка не може повернутися в початковий стан, але, разом з тим, виникає імпульс до формування нового стану рівноваги. За умов постійного ефекту збурення можуть виникати явища, подібні до гістерезису [59].

Третій підхід до інтерпретації пружності найпоширеніший у поведінковій психології та менеджменті характеризує можливість людини швидко відновлюватися після різного роду криз. В економічному контексті цей підхід інтерпретується як здатність системи протистояти ринковим коливанням або іншим зовнішнім шокам за умов ефективного вкладення ресурсів [53, р. 418]. Цей підхід резонує із ключовими елементами теорії складних адаптивних систем (CAS) [43] і еволюційною теорією. Згадані

наукові течії пов'язані з аналізом діалектичних взаємозв'язків у системах, здатних до самоорганізації, їх спроможності поглинати та пристосовуватися до зовнішніх збурень. Слід зазначити, що теоретики *CAS* не використовують дефініцію пружності, а зосереджують на понятті надійності як фундаментальної особливості широкого діапазону систем від біологічних до соціально-економічних. Традиційно, надійність інтерпретувалася як здатність системи не реагувати на шоки. Але пізніше термін трансформувався у бік здатності системи опиратися зовнішнім і внутрішнім коливанням і руйнуванням (припускається можливість гнучких змін у певних структурних елементах системи задля підтримки або відновлення функціональності). Важливо відзначити у новій інтерпретації надійності можливість змін тільки в деяких ключових функціях, а не у системи в цілому. Інакше кажучи, надійність припускає зміни в структурі та компонентах системи внаслідок хвилювань.

Таким чином, найпоширеніший екологічний контекст дефініції «пружність» тісно пов'язаний з стабільністю, сталістю структур та функцій перед шоками. У теорії надійності *CAS*, наприклад, пружність інтерпретувалася б як можливість системи терпіти успішні зміни в структурі, функціях та поведінці. У соціально-економічному контексті такі зміни могли бути цілеспрямовано інспіровані окремими елементами в очікуванні та підготовці до певного типу шоку. Наприклад, загроза фінансової кризи може зумовлювати створення нової регулюючої інфраструктури для мінімізації впливу такого шоку.

Крім того, дослідження надійності в межах теорії *CAS* звертає увагу на інші супутні дефініції, такі як «модульність» та «надлишковість». Модульність має відношення до системної структури, у якій різні підсистеми або елементи тільки частково або слабо взаємозв'язані. Якщо одна підсистема або елемент порушені шоком, ефект збурення залишиться відносно обмеженим і його поширення по системі в цілому буде мінімізовано. Мається на увазі, що, у той час, як один модуль (підсистема або набір елементів)

системи може характеризуватися недостатньою пружністю, система, як сукупність, може демонструвати високу опірність на шокове подразнення. Надійність може також бути збільшена, якщо існує компліментарність певних процесів або системної функції в цілому. Ця теза охоплює поняття «надлишковості»: руйнування або порушення функціонування одного модуля може бути компенсовано іншим. Однак наявність великої кількості ідентичних компонентів як альтернативи майже не зустрічається в соціально-економічних системах. Механізмом забезпечення надлишковості є різноманітні компоненти з перекриванням, додатковими або зв'язаними функціями. За рахунок цього певна функція може бути виконана за допомогою альтернативних ресурсів або різнотипних елементів, наявних у системі.

Слід погодитися, що через недостатність системних напрацювань з цього питання назріла гостра необхідність у формуванні наукового підґрунтя та концептуалізації дефініції «пружність» у сфері досліджень національної економіки. Деякі дослідники вважають, що дефініція «пружність» має низьку цінність для вивчення національного або регіонального економічного розвитку. Наприклад, як закордонні, так і вітчизняні дослідники не тільки не використовують термін «пружність» для аналізу соціально-економічних систем, але й наполягають на цілковитій достатності дефініцій «конкурентоспроможність» та «стабільність» [59, 163]. Ключовий внесок концепції пружності, на наш погляд, полягає у тому, що вона акцентує увагу винятково на реакції на шоки та їх ролі у формуванні траєкторій соціально-економічного розвитку. Конкурентоспроможність (дефініція досить важко вимірювана кількісними методами) має відношення до довготермінової та виключно порівняльної характеристики соціально-економічних систем, аніж до того, як ці системи реагують на збурення та шоки. Конкурентоспроможність підприємств, галузей промисловості та людського капіталу значно зумовлює уразливість системи, реакцію та здатність економіки регіону відновлюватися після шоків. Підвищення

конкурентоспроможності компонентів регіональних систем може зробити їх стійкішими до шоків. Таким чином, конкурентоспроможність може бути детермінантом пружності соціально-економічної системи, але при цьому ці дефініції не можуть бути тотожні.

Як вже зазначалося, шоківі збурення соціально-економічних систем логічне пов'язані з розгортанням кризових явищ – рецесій. Основні періоди рецесії можуть розглядатися як загальносистемні потрясіння, які періодично переривають і підривають процес економічного зростання і розвитку. У 1960-х, 1970-х і на початку 1980-х рр. активно розвивалися дослідження навколо динаміки національних та регіональних бізнес-циклів у контексті реакції на спади і причин відмінностей в цих реакціях [6, 20, 36, 202, 205, 388].

При дослідженні таких питань, як правило, науковці звертаються до кейнсіанської теорії ділового циклу. В останні роки цей напрямок роботи був в у відносному забутті, у зв'язку із збільшеним інтересом до досліджень національної (регіональної) конвергенції і дивергенції, просторової економічної агломерації, кластерів, інноваційних систем, глобальних логістичних систем тощо. Однак останні три десятиріччя фактично не були позбавлені рецесії. За останні роки три глобальних кризових потрясіння відбулись в більшості країн з розвинутою економікою: на початку 1980-х, початку 1990-х рр., і, звичайно, останнім часом між 2008 і 2010 рр.. Крім того, дані свідчать про те, що в таких країнах, як США, Великобританії та інших країнах світу ці три основних рецесивних шоки поширилися далеко за географічні межі [20, 69, 187, 269].

Можливо, тому проблема «економічної циклічної чутливості» як детермінанта розвитку національної системи ніколи не була більш актуальною. Рецесії самі по собі мають вирішальне значення. Реакція соціально-економічних систем на великі рецесивні шоки зумовлює стратегію довгострокового сталого розвитку, а, отже, і виникнення можливих диспропорцій. У цьому зв'язку, останні дослідження про вплив шоків на національний шлях економічного зростання передбачає, що країни, які

відчувають серйозні та/або часті економічні збурення (кризи, фінансові кризи і політичні потрясіння), як правило, мають більш низькі темпи зростання в довгостроковій перспективі [205, 409, 170, 236]. Існують достатні докази того, що значні рецесивні шоки знижують довгострокові темпи зростання в країні. Характер довгострокової конвергенції і дивергенції національного доходу можуть бути пов'язані з тим, наскільки країни реагують на рецесивні та інші шоки. Це піднімає важливу проблему: як рецесія впливає на шлях (вектор) економічного розвитку, наскільки відрізняються країни (регіони, окремі території) за ступенем опору і відновлення від важких рецесивних шоків. Дискусія поширюється питанням: наскільки соціально-економічні системи після значних шоківих збурень, зростають більш повільно, ніж інші? Це питання потребує більш глибокого дослідження з використанням поняття пружності. Ще також слід підняти питання, наскільки поняття пружності може бути ефективно об'єднано з гістерезисом, яке широко використовується в економіці для більш повного охоплення можливих реакцій соціально-економічних систем до суттєвих рецесивним шоків.

Вітчизняні дослідники не схильні використовувати поняття пружності в своїх дослідженнях, але ця дефініція, з її акцентом на пружність саме національної соціально-економічної системи близька за змістом стану рівноваги, хоча і не їй еквівалентною.

В більшості сучасних досліджень в руслі мейнстриму переважає ідея самокорегування ринкових сил. Під цим кутом зору національна економіка вважається відносно рівноважною: будь який шок, який виводить економіку зі стану рівноваги автоматично активізує компенсаційні регулятори для повернення її в рівноважний стан. Цей процес безумовно вимагає часу, але тим не менш економіка рано чи пізно повернеться в передшоковий рівноважний стан. Ключове питання у такому аспекті пружності пов'язане з придатністю припущення про рівновагу для розуміння розвитку соціально-економічних систем. Деякі вчені готові зробити таке припущення. Так, згідно [363, 177, 371], темпи зростання виробництва, рівень безробіття, бідність або

зайнятість можна, принаймні частково, розглядати як рівноважні явища. Відповідно до наших напрацювань, викладених у попередніх підрозділах, актуальність дослідження проблеми пружності, перш за все, пов'язана з доведеною гіпотезою щодо коливань параметрів соціально-економічної системи як форми цілісного існування (розвитку) в межах рівноважного фазового простору. Отже, на відміну від фізичної або екологічної системи, національна або регіональна соціально-економічна система не потребує постійної рівноваги (у статичному розумінні). Як було доведено раніше, система у певному ступені виведена з рівноважного стану (стан умовної рівноваги) та може бути охарактеризована як динамічно стабільна, якщо її коливання не переходять межу граничної фазової траєкторії. За таких обставин, основний зміст пружності соціально-економічної системи - це повернення в базовий (передшоковий) стан або вихід на потенційну траєкторію розвитку, що склалася б у разі відсутності шоку, незалежно від того, чи є це положення або траєкторія рівноважною. За своїм змістом, ця суто «технічна» інтерпретація пружності (здатність повертатися в норму до базової траєкторії розвитку) має значну схожість з так званою моделлю провалів економічних коливань М. Фрідмана.

Базовою тезою моделі є асиметричність динаміки фактичного випуску відносно лінії «потенційно можливого рівня». М. Фрідман припускає, що досягнутий рівень випуску розташовується уздовж кривої «потенційного випуску», але час від часу провалюються вниз за рахунок циклічних скорочень. Не існує ніякої фізичної межі провалів за винятком нульового випуску. Коли починається фаза відновлення, спостерігається тенденція повернення випуску до потенційного рівня. Цей процес не може бути безмежним, таким чином, є верхня межа випуску, а амплітуда збільшення має тенденцію корелюватися з амплітудою скорочення [23, с. 172]. Цикли симетричні у своїх «провалах»: кожне скорочення має ту ж амплітуду що й наступне відновлення. Разом з тим, відсутній необхідний зв'язок між амплітудою відновлення і амплітудою наступного скорочення. М. Фрідман

концентрує увагу на тому, що відновлення некорельовані з наступними скороченнями, але скорочення обов'язково корельовані з наступними відновленнями [23, с. 172]. Припускається, що фактичний досягнутий максимум випуску на шляху зростання прагне до лінії або кривої, яка з'єднує послідовні циклічні піки.

Детермінантами вектору (довгострокового тренду) розвитку є наявні ресурси економіки, засіб їх організації та продуктивність. Хоча масштаби спаду, викликаного рецесивним шоком, відрізняються від провалу до провалу, випуск імовірно буде стрибками відновлюватися у кожному конкретному випадку до можливого максимального рівня. Іншими словами, «модель провалів» прогнозує, що рецесивні шоки повинні бути тимчасові, і не повинні мати ніякого постійного впливу на тенденцію зростання економіки в довгостроковій перспективі. При цьому допускається ймовірність асиметрії в цій реакції. Масштаб спаду викликаного рецесивним шоком є предиктором розміру відновлення або буму (це вже зазначалося вище), але масштаб останнього не дозволяє спрогнозувати розмір наступного скорочення. В загальному вигляді цей сценарій показаний на рис. 2.4. Національний випуск (обсяг або вартість) показані по вертикальній осі, а часові періоди по горизонтальній. Нахил функції випуску відображає сталі темпи зростання, які, згідно концепції «моделі провалів» М. Фрідмана залежать, від людських, капітальних і природних ресурсів. Зазначимо, що тенденція економічного зростання, наприклад, регіону або іншого територіального утворення, в більшій мірі, ніж це характерно для національної економіки, залежить від його привабливості порівняно з іншими регіонами для капіталу, праці та технологій.

Припустимо, що кризовий шок (будь-якої природи) формує збурення соціально-економічної системи. Виробництво і зайнятість падають. По мірі відновлення, національне виробництво і зайнятість будуть зростати до того рівня, де вони були б у випадку відсутності шоку, і після цього передшочкові темпи зростання відновлюються.

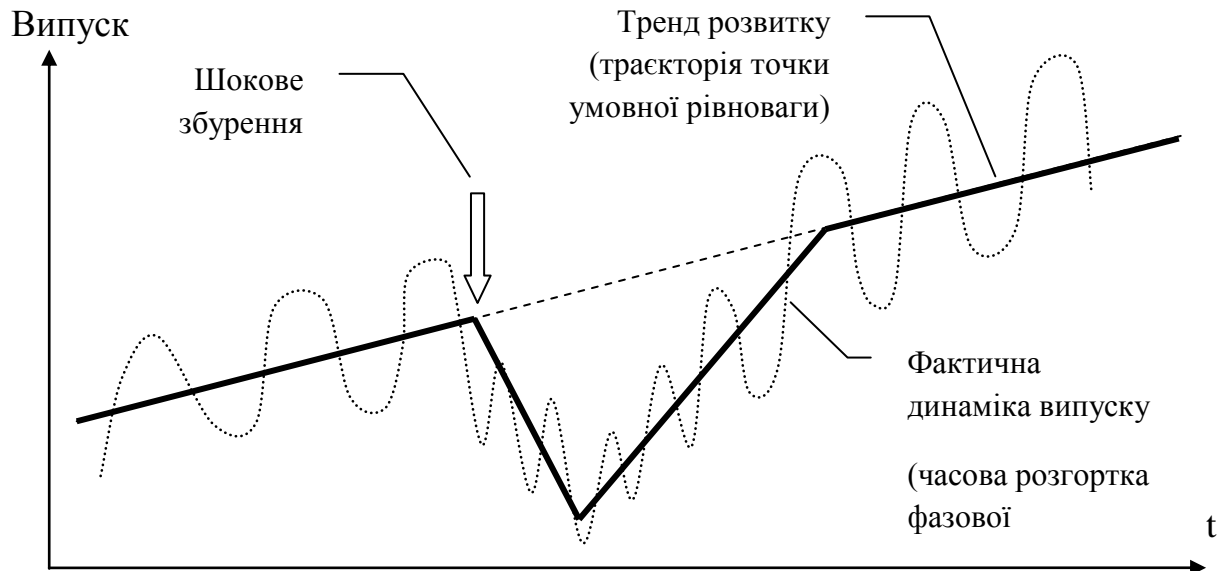

Рис.2.4. Вплив шокового збурення на тренд розвитку («модель провалів») – «технічна» інтерпретація

Джерело: складено автором за [23]

Звичайно, точна картина занепаду і відновлення може бути не однаковою для випуску й зайнятості, але, згідно технічного розуміння пружності та «моделі провалів», обидва ці показники повернуться до вектору передшокового зростання. Зауважимо, однак, що розглянута версія «моделі провалів» (рис.2.4) як ілюстрація економічної пружності в наслідок рецесивного шоку, не дозволяє отримати прогноз щодо наслідків шоку для економічній структури національної економіки. У реальності ж, звичайно, певні зміни в економічній структурі відбудуться, хоча зв'язок з шоком є ймовірнішим. Наслідки таких структурних змін можуть забезпечити зворотний зв'язок, впливаючи на параметри пружної реакції до можливих майбутніх шоків. Параметри та механізми пружної реакції можуть еволюціонувати з часом [44]. Тому виникає питання: чи повинна концепція економічної пружності, як визначено «моделлю провалів», забезпечувати збереження національною або регіональною соціально-економічною системою своєї форми (структури) при наступних рецесивних шоках. Зрозуміло, що національна економіка може відновити вектор свого

передшокового розвитку, хоча і зазнає певні структурні та організаційні зміни в результаті шоку. Таким чином, навіть у випадку технічного підходу або моделі провалів, визначення регіональної пружності буде залежати від того, на якому аспекті регіональної економічної продуктивності і стабільності ми фокусуємося: темпи росту, економічна структура, інституційні механізми та ін.

Ще одним підходом до визначення пружності є так звана «екологічна» інтерпретація пружності. Ця концепція фокусується на ролі шоків або збурень у виштовхуванні системи за її еластичний поріг (фазову траєкторію) до нового домену. У цьому випадку пружність вимірюється величиною збурення або шоку, достатнього для того, щоб система змінила форму, функції або позицію [67, 32]. Згідно з цим визначенням, пружність – це здатність системи, яка детермінована фіксованою сукупністю взаємообумовлених та взаємопов'язаних процесів і елементів, витримувати (абсорбувати) шоки без реорганізації (руйнування) у іншу систему (детерміновану іншим набором процесів і структур). Передбачається, що системи характеризуються декількома доменами стабільності (фазовими просторами), у випадку виштовхування системи під дією шоку за її еластичність поріг, система може перейти до іншого домену або стану. З такого визначення досить важно зрозуміти зміст пружності.

У деяких підходах, згідно «екологічного» концепту, пружність вимірюється розміром шоку, який система зможе витримати (абсорбувати), перш ніж вона стане здатною перейти до нового домену стабільності. У цьому випадку багато, звичайно, залежить від природи нового (стабільного) стану або конфігурації, до якої рухається система. Якщо нова постшокова конфігурація або стан гірше порівняно з його передшоковим попередником, то така система була б мабуть розцінена як система з низькою пружністю. При цьому система, яка змогла перейти в нову постшокову конфігурацію або траєкторію розвитку, що знаходиться в кращому положенні в порівнянні з передшоковим, має високу пружність. Така постановка проблеми має

особливу актуальність у зв'язку з наявністю ефекту економічного гістерезису.

Обрана у нашому дослідженні методологія інституційного індивідуалізму як раз і допускає можливість множинної рівноваги або доменів стабільності. Соціально-економічна система коливається в межах граничної фазової траєкторії, що за своїм змістом еквівалентна множинній рівновазі. Система може бути переміщена з одного такого рівноважного фазового простору або домену до іншого в результаті шоку чи збурення. Економісти досить часто використовують поняття «гістерезис» для опису подібних явищ. Девид Ромер (Romer), професор політекономії університету Каліфорнії, наприклад, визначає гістерезис як ситуацію, де певні збурення постійно зачіпають траєкторію розвитку економіки [54, с. 484–486], де ефект або пам'ять про шоки залишаються в економіці навіть після шоку. Цей процес також відомий як залишковий магнетизм широко висвітлений у працях посткейсіанця Р.Кросса (Cross) [17]. Далі, згідно думці американського професора Марка Сетерфільда (Setterfield) [59] гістерезис майже незмінно спричиняє структурні зміни в економіці. Якщо шок досить глибокий, він може змінити поведінку економічних агентів, змінити галузеву структуру економіки і вивести економіку на нову траєкторію шляху розвитку. М. Сетерфільд аргументує свою позицію тим, що ця концептуалізація гістерезису може розглядатися як форма траєкторії, залежної від минулого шляху розвитку, оскільки передбачає, що навіть тимчасова подія – рецесивний шок - може мати незворотні наслідки.

Рис. 2.5 в спрощеній формі ілюструє два випадки, де рецесія викликає гістерезисне зрушення у векторі випуску. У першому випадку (рис. 2.5а, тренд А) рецесивний шок знизив рівень виробництва, але темп збільшення випуску відновлюється до свого передшокового рівня. Це може виникнути, наприклад, там, де рецесія руйнує значну частку виробничого потенціалу і робочих місць. Тенденція до постійного зростання рівня безробіття в країні (регіоні) залежить від ступеню міграційних процесів робочої сили.

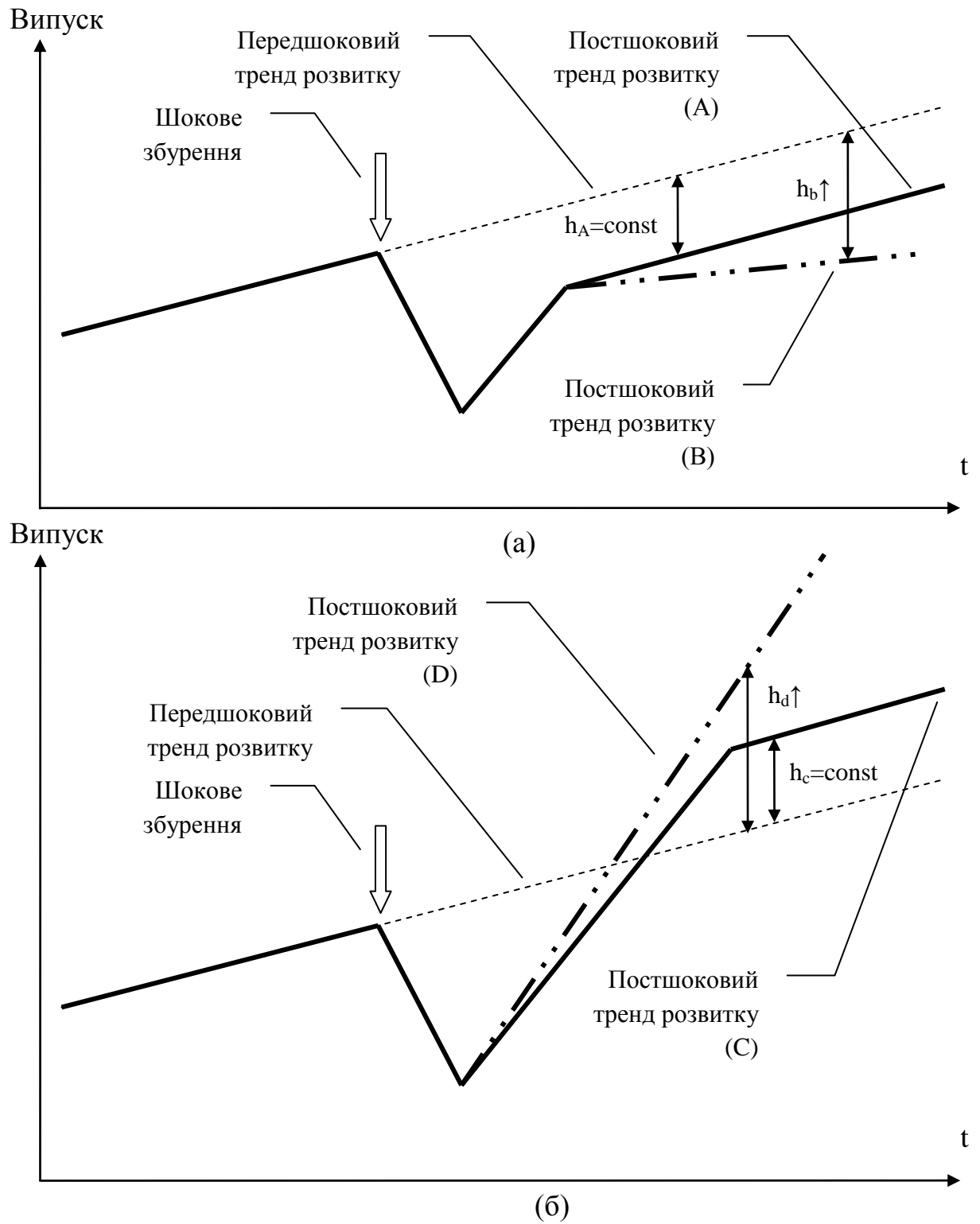

Рис.2.5 Вплив шокового збурення на тренд розвитку – «екологічна» інтерпретація

Джерело: складено автором за [17, 56, 59, 64, 67]

Передбачається, що якщо закриття підприємств і вивільнення працівників було не вибірканими по відношенню до окремих більш або менш

продуктивних галузей, то економіка може в змозі відновити свої докризові темпи зростання, хоча і з певним постійним лаговим відставанням ($h_A = \text{const}$). Існуючі ендогенні теорії зростання також підтримують гістерезисний ефект глибокої рецесії. Наприклад, якщо майбутні вигоди від підвищення кваліфікації не повною мірою засвоєні трудовими ресурсами, то рецесії - це передбачуваний період для набуття досвіду. Навіть якщо випуск і зайнятість відновлять зростання після рецесії, постійні втрати забезпечення зростання продуктивності збільшаться в порівнянні з докризовим рівнем.

Існує вірогідність і більш песимістичного випадку (рис.2.5а, тренд *B*): вплив рецесивного шоку призводить до деструктивних аспектів економічного спаду у значно більших розмірах. Це може активно перешкоджати будь-якому компенсуючому росту нових галузей, фірм і робочих місць. Цей випадок ілюструє важку деіндустріалізацію національної економіки (регіону) від глибокої рецесії. В такому випадку, значне знищення (занепад) виробничої бази може мати негативний мультиплікативний ефект на усі інші галузі діяльності. Це може настільки знизити зайнятість та пов'язані з нею доходи, що купівельна спроможність економічних агентів (домогосподарств) значно зменшиться з додатковим дестимулюючим впливом на весь спектр споживчих послуг (товарів).

Рецесія може суттєво вплинути на пропозицію на ринку праці (збільшення міграції населення і більш низька активність), потоки капіталу (падіння або навіть повне заморожування інвестицій), активність підприємництва (з причини більш ризикованого бізнес-клімату). Занепад економіки навряд чи створить сприятливі умови для створення нових фірм і робочих місць або для посилення продуктивності інвестицій.

В результаті цих та інших супутніх ефектів, постійне скорочення може спостерігатися не тільки по відношенню до найменш ефективних фірм і працівників, але й для усієї сукупності продуктивних чинників виробництва. Таким чином, як рівень випуску, так і зайнятості, будуть характеризуватися

значно меншими темпами зростання ($h_b \uparrow$). Тренди *A* та *B* (рис. 2.5а) ілюструють низький рівень пружності.

Більшість дискусій в наукових колах на тему гістерезису в економіці стосуються негативних наслідків шоків. Але можливий і позитивний ефект. Дві такі позитивні гістерезисні реакції щодо наслідків кризового шоку на національну економіку представлені на рис. 2.5б. В обох прикладах (тренд *C* та тренд *D*) спостерігається стрибок економіки від шокового збурення з початковим швидким зростанням при виході з рецесії та з подальшим більш високим темпом зростання порівняно з передшоковим рівнем.

Це може бути пов'язано з досить оптимістичними очікуваннями, наявністю резервних потужностей і робочих місць для збільшення обсягів виробництва, можливо, початковими вихідними можливостями для підвищення продуктивності, додаткові хвиля відкриття нового бізнесу та інших подібних факторів. Єдине питання - чи має це постшокове відновлення темпів зростання стійку тенденцію. У разі вичерпання потенціалу для подальшого швидкого зростання і наближення соціально-економічної системи до свого максимуму, наприклад, відсутність джерел додаткових ресурсів (капітал і праця), або потенціалу для подальшого підвищення продуктивності, тоді економіка може повернутися до свого передшокового темпу зростання, хоча і з більш високим рівнем випуску ($h_c = \text{const}$). Якщо, з іншого боку, система здатна залучити трудові ресурси і капітал з інших джерел, чи існує можливість появи нових галузей, та/або нових хвиль зростання продуктивності праці і стимулювання інновацій, подальше зростання швидкості росту на етапі відновлення може бути стійким ($h_d \uparrow$). Далі, глибока економічна криза може сприяти взаємовигідним економічним, політичним та інституційним реформам, які ведуть до постійного зростання виробництва [56], і, можливо, також зростання зайнятості, хоча це буде залежати від характеру і джерел зростання виробництва. Соціально-економічні системи, які демонструють позитивні гістерезисні ефекти, можуть розглядатися як пружні.

Існування ймовірності позитивних гістерезисних ефектів при функціонуванні соціально-економічних систем обумовлює третій підхід до інтерпретації пружності – «адаптивний». Таке тлумачення походить з теорії складних адаптивних систем, а тому генетично близьке до вектору нашого дослідження. Напрацювання в цій сфері (самоорганізація в поведінці складних адаптивних систем, рухливі еволюційні взаємодії між складовими компонентами та елементами, адаптивний потенціал) обумовлює розуміння соціально-економічних систем як спроможних перебудовувати свої внутрішні структури спонтанно або у відповідь на який-небудь зовнішній шок у відповідь на певні внутрішні емерджентні механізми або «самоорганізовану критичність» [44]. Економічна пружність в цьому аспекті може розглядатися спільно зі здатністю національної або регіональної економіки реорганізовуватися, тобто адаптувати свою структуру (підприємства, галузі, технології та інститути) в цілях підтримки прийняттого зростання виробництва, зайнятості і добробуту. Така адаптивність залежить від рівня розвитку підприємництва та можливості створення нових підприємств, від інноваційної активності існуючих фірм, від їх здатності і спроможності переходити до розвитку нових технологій, від доступу до капіталу для інвестицій, від різноманітності економічної структури, від наявності трудового потенціалу та аналогічних факторів. Отже, «адаптивна» інтерпретація є більш глибокою за своїм гносеологічним змістом адже ілюструє не зовнішні прояви пружної реакції, а відповідні пружні механізми змін.

Таке розуміння дефініції «пружність» є певною мірою квінтесенцією її еволюційного шляху: пружність є динамічним процесом, а не просто характеристикою або властивістю. Таке розуміння має багато спільного з тезою Й. Шумпетера щодо «шторму творчого руйнування» [402]. Глибокий спад може зруйнувати застарілі і непродуктивні напрями діяльності, усунення яких відкриває можливості для розвитку нових секторів і відповідно нової фази зростання. Чи переважають творчі аспекти цього

процесу над руйнівними – питання життєздатності окремих елементів та національної соціально-економічної системи в цілому. Адаптаційні можливості економіки – фірм, працівників, інститутів та суб'єктів політики – багато в чому залежить від характеру соціально-економічного розвитку, що склалася до шоку. Це означає, що адаптація, швидше за все, процес, що залежить від попереднього шляху розвитку [44], сформованої промислової «спадщини» та можливості для переорієнтації ресурсів і технологій, успадкованих від цієї «спадщини».

Ці різні підходи до трактування феномену пружності обумовлюють наявність принаймні чотирьох взаємопов'язаних аспектів необхідних для розкриття повного значення дефініції та формування методичного підґрунтя з метою дослідження реакції національної або регіональної соціально-економічної системи на рецесивні або інші шоки (рис. 2.6).

Перший аспект – це опірність, тобто уразливість або чутливість соціально-економічної системи до збурень і потрясінь таких, як кризи. Другий аспект – швидкість і ступінь відновлення після таких шоків. На цьому етапові слід визначитися з ступенем пріоритетності впливу опірності на параметри швидкості і відновлення. Третій аспект стосується того, якою мірою економіка зазнає структурної реорганізації і які наслідки такі реорганізації мають для випуску, зайнятості або доходу. Четвертий аспект відтворення (узагальнюючий) стосується ступеня поновлення або продовження траєкторії розвитку, яка була характерна для передшокової ситуації. Ці аспекти економічної пружності можуть взаємодіяти різними способами та викликати різні результати, проаналізовані раніш (рис.2.4–2.5). Вони, крім того, взаємопов'язані сукупністю різноманітних факторів і характеристик, що формують реакцію системи на шоки.

Такі фактори, по-перше, обумовлюються параметрами попереднього економічному розвитку. Національна або регіональна соціально-економічна система зі сталою базовою динамікою розвитку, швидше за все, буде більш опірною до рецесій, здатною швидко відновлюватися і відтворювати свою

динаміку. Також слід очікувати менші структурні руйнування або, в якості альтернативи, більші шанси адаптуватися до нових умов існування.

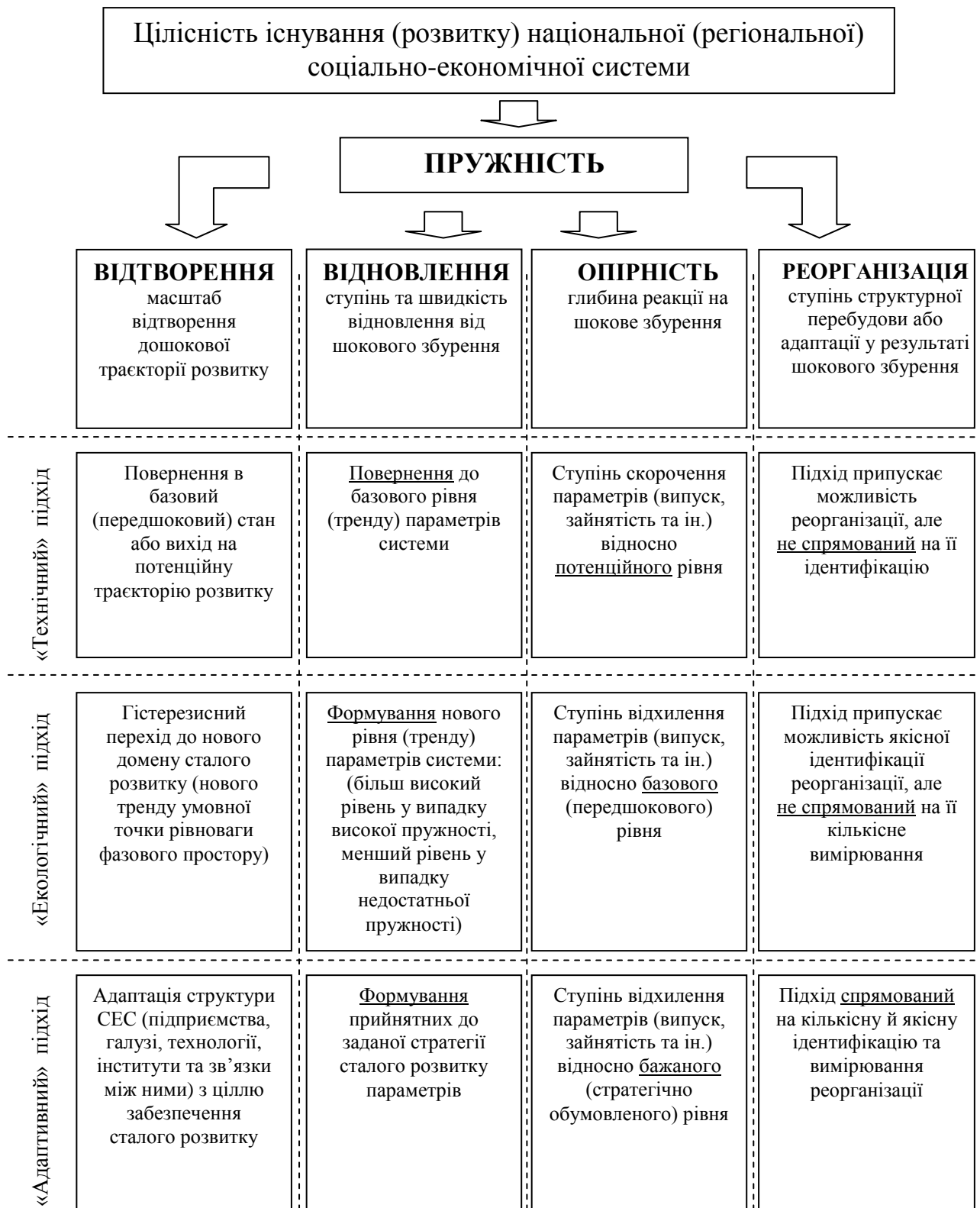

Рис.2.6 Підходи до оцінки аспектів (компонентів) пружності

Джерело: складено автором за [15, 17, 23, 44, 56, 59, 64, 67, 77, 97170, 205, 299] та власних досліджень

Протилежна реакція може спостерігатися для системи, яка характеризується слабкою (недостатньою) передшоковою динамікою розвитку. Економічна та інституційна структура відіграють ключову роль у формуванні чутливості або пружності національної економіки (регіону) до шоків. У дослідженні американського економіста-географа Конроя (Conroy) [15] в деталях продемонстровано, як промисловий сектор, особливо з великою кількістю взаємозв'язків і взаємозалежностей, може впливати на реакцію економіки країни або регіону на рецесивні збурення і коливання. При інших рівних умовах, диверсифіковані економічні структури забезпечують значну ступінь пружності до шоків, ніж більш спеціалізовані структури, оскільки в різних галузях різна чутливість до бізнес-коливань, змін в експортних ринках, великих зрушень у грошово-кредитних умовах (валютний курс і процентні ставки) тощо.

Існує декілька варіантів виміру національної економічної диверсифікації [77, 97, 169, 299, 313]. Більшість з них носять статистичний характер, такі як *Ogive*-індекс та індекс Герфіндаля-Гіршмана. Точні параметри реакції диверсифікованої економіки на рецесію будуть також залежати від ступеня секторального взаємозв'язку (вертикальної або горизонтальної інтеграції), який може існувати навіть в диверсифікованої структурі. Таким чином, диверсифікація економічної підсистеми не є обов'язковою умовою високої пружності. Зазначимо, що Конрой довів, що там, де є істотна ступінь коваріації між секторами, - шок для однієї, або декількох галузей може поступово торкнутися і викликати послідовний негативний вплив на більшу частину економіки в цілому. І, в свою чергу, ступінь чутливості до циклічних спадів вузькоспеціалізованої економіки більша, ніж диверсифікованої економіки (особливо на регіональному рівні), крім того треба враховувати характер цієї спеціалізації [15].

Наприклад, обробна і будівельна промисловість розглядаються як більш чутливі до бізнес циклів, ніж приватні сфери послуг, а останні більш чутливі, ніж державний сектор послуг, який має певний імунітет до

економічних рецесій. Просторовий розподіл цих видів діяльності в різних територіальних утвореннях і регіонах, можливо, зумовлює відповідні відмінності в опірності (резистентності) до рецесивних шоків. Але в той же час, багато чого буде залежати від природи (причини) кризового шоку [112].

Як вже зазначалося раніше (розділ 1.3) дослідження національної соціально-економічної системи діалектично пов'язано з проблемами регіонального рівня. Відносини між національним та регіональним подібні до відносин цілого та частки. Вивчення цілого не можливо без дослідження часток, як і навпаки, що повністю відповідає обраному методологічному концепту інституціонального індивідуалізму. Певна ступінь пружності національної соціально-економічної системи у певному ступені (як системна настанова) обумовлює опірність та відновлюваність складових територіальних угруповань (регіонів, областей, міст, окремих територій). Діалектично параметри пружної реакції регіонів у сукупності формують опірність та відновлюваність національної економіки. Але такий взаємозв'язок не є абсолютним: факт високого рівня пружності окремого регіону не свідчить про достатню пружність всієї національної соціально-економічної системи, як і навпаки. Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що дескриптивний підхід до ідентифікації національної соціально-економічної системи (розділ 1.1) обумовлює і дескриптивність у визначенні пружності, а отже, досконале вивчення загальної пружності не можливе без дослідження пружності регіонів [147].

Економічна структура національної системи, регіону, конкурентоспроможність і схильність до інновацій підприємств, взаємозв'язки з виробниками і споживачами інших регіонів та інших країн, якість трудових ресурсів; культура підприємництва, територіально-просторові особливості і доступність ресурсів, – все це формує опірність системи і подальше її відновлення від шоку. Але економічна пружність має і політичну складову. А саме, наскільки місцеві інституційні, культурні та політичні умови реагують на шок, як національна політика може сприяти або

перешкоджати відновленню, наскільки окремих регіон (територія) знаходиться у фокусі економічного управління і політичної активності.

Цінність концепції пружності полягає у визнанні потенційної ролі шоківих впливів на процес диспропорційного регіонального розвитку й можливості досліджувати регіони за ступенем уразливості й реакції на ці збурення. Існує ряд труднощів у визначенні регіональної соціально-економічної пружності і її значущість як аналітичного концепту повинна бути явно продемонстрована, а не просто існувати на рівні припущення. Безвідносно до області застосування, дослідження пружності лежить у площині чотирьох питань [44]: пружність чого, до чого, як і з яким результатом?

Отже, перше питання «пружність чого?» стосується визначення рівня критичних характеристик національної економіки та шляхів економічного розвитку, які розглядаються в аспекті пружності. Крім того, важливі критерії оцінювання національних змін у структурі, функціонуванні як реакції на шок. Вивчення пружності вимагає деталізації значення «еталонного» стану, згідно з яким може бути оцінений вплив шоку, а також повинні бути визначені характер та масштаби подолання цього шоку.

Друге питання «пружність до чого?» стосується складових шоку або збурення, у відповідь на які вимірюється національна економічна пружність: яка природа шоку, його інтенсивність, тривалість і ступінь впливу? Шоки для національних соціально-економічних систем можуть мати різні форми та природу, а, отже, регіональна економіка може бути гнучкою до однієї форми збурення, але не бути такою до іншої.

Третє питання «як?» має відношення до механізмів і процесів, пов'язаних з реакцією та пристосуванням національної економіки до шоку. Характер цих механізмів і процесів залежить від широкого діапазону структурних, локальних та макрорівневих біхевіористичних чинників, які можуть бути змінені шоком.

Четверте питання «з яким результатом?» стосується не тільки, наскільки національна економіка відновлюється від шоку та скільки часу буде на це потрібно, але й природи цього відновлення. У будь-якому випадку концептуалізація дефініції «національної соціально-економічної пружності» повинна бути у площині усіх відзначених проблем.

Враховуючи усі наведені аргументи, пропонуємо концепт соціально-економічної пружності як сукупності тез: спроможності національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, екологічних та інших шоків і повертатися на шлях сталого розвитку; адаптивних змінах економічних структур, соціальних й інституційних механізмів для підтримки або відновлення попереднього шляху розвитку чи переходу до нового стабільного шляху; примату повнішого і продуктивного використання виробленого, природного та нематеріального капіталів. Процесне уявлення сталого розвитку соціально-економічних систем дозволяє ідентифікувати відповідні елементи та механізми.

Шлях передшокового розвитку соціально-економічної системи пов'язаний з двома аспектами: еталонним станом та уразливістю. Еталонний стан або еталонна динаміка може характеризуватися сукупністю показників: рівнем випуску, зайнятості, доходами на душу населення або рівнем добробуту, темпом економічного зростання та ін. Уразливість, як можлива ступінь реакції на збурення, обумовлена як внутрішніми властивостями системи, так і ендегенними умовами. Разом з тим, аспект уразливості пов'язаний не тільки з передшоковим станом соціально-економічної системи, а й з природою шоку (можлива ситуація, коли економіка реагує тільки на певні шоки). Природа шоку, в свою чергу, може бути пов'язана або з короткостроковим збуреннями, або з поступовим накопиченням негативних чинників.

Масштаб реакції на шок та ступінь порушення параметрів еталонного стану ілюструють аспект опірності. Відзначимо, що еталонний стан

характеризується не тільки кількісними показниками, але й структурою системних зв'язків, сукупністю підсистем та компонентів. Отже, за своїм змістом опірність характеризує, поперед усе, відхилення у функціонуванні соціально-економічної системи від еталону або норми. І це відхилення може мати тільки структурний прояв, та не призводить до зміни кількісних параметрів.

Аспект відновлення пов'язаний з механізмом подолання шоку: через пружні або пластичні механізми. Більш суттєвий або довгостроковий вплив дестабілізуючих чинників може призвести до руйнування системи, тобто структурно-функціональної перебудови. Якщо резерви пружної реакції вичерпано, а подальша трансформація компонентів та системних зв'язків змінює механізм функціонування системи, то це вже не прояв пластичності, а виникнення абсолютно нової системи або декількох систем. Дослідження окресленої проблематики повинне розвиватися у двох напрямках. З екзогенної точки зору – це вивчення загальної реакції системи на зміни у зовнішньому середовищі, а з ендогенної – це особливості динаміки протікання процесів у системі при зовнішньому збуренні або внутрішніх змінах.

Слід зазначити, що пружність та пластичність як механізми подолання шоків, здебільше знаходять свій прояв у короткостроковому періоді. В довгостроковому періоді, в межах тривалої повільної адаптації, вказані механізми точно не ідентифікуються. Наприклад, промислова складова соціально-економічної системи або певна галузь через низький рівень модернізації, недостатні капіталовкладення або втрату ринків збуту (сировини) може поступово скорочувати обсяги виробництва, вивільнювати персонал. В остаточному підсумку це призведе до згортання господарчої діяльності, що в масштабах, наприклад мезосистеми, призведе до системного деструктивного впливу – шоку. Тобто, економічні зміни можуть бути повільними за своїм характером, але коли вони досягають критичного переломного моменту або порогу, проявляється підіривний характер шоку.

Таким чином, існує загроза ідентифікаційної плутанини між розвитком детермінант соціально-економічної пружності (які можуть включати повільні структурні зміни) і адаптацію. До таких структурних змін можна віднести виробничий процес, технологічну й ринкову переорієнтацію, появу нових секторів суспільного виробництва, підвищення професійного рівня трудових ресурсів та ін. Але такого роду зміни не слід плутати і з фактичною реакцією економіки на прояви шоку.

Теоретичні та емпіричні дослідження параметрів сталого розвитку соціально-економічних систем додатково ускладнює проблема розмежування однієї системи від іншої. Будь-яка соціально-економічна система характеризується високим ступенем відкритості до зовнішніх збудників, складається з просторово розподіленої й часто розчленованої мережі взаємодіючих різномірних економічних та соціальних складових. Ці компоненти, як правило, не мають чітких меж та характеризуються складною динамікою.

Результати проведених досліджень вказують, що необхідною та достатньою умовою забезпечення сталого розвитку динамічних соціально-економічних систем є процес адаптаційного розв'язання системних конфліктів. Сталість слід розглядати як функцію параметрів пружності та пластичності. Межі пружності обумовлені стійкістю існуючих системних зв'язків, а пластичність передбачає зростання чисельності ступенів свободи системи та формування нових та (або) додаткових взаємозв'язків між компонентами системи. Будь-який прояв біфуркаційних процесів є свідомством втрати системою її сталого розвитку.

Виходячи з важливості проблеми діагностичного пізнання пружних механізмів соціально-економічних систем для розв'язання практичних задач сьогодення та майбутнього необхідно сконцентруватися на комплексному та системному характері проблеми. В центрі методики повинен знаходитися такий специфічний вид пізнання як розпізнавання. Розпізнавання в контексті тематики дослідження повинне бути спрямоване на визначення вже відомої

(на теоретичному та емпіричному рівнях) сутності явища пружності, яке характеризує внутрішній стан, структуру та функціонування соціально-економічної системи шляхом її багатостороннього дослідження та ідентифікації характерних ознак з використанням як загальних, так і специфічних методів та засобів. На підґрунті виявлення та ідентифікації притаманних системі пружних характеристик повинне формуватися знання щодо її належності до визначеного класу об'єктів та подальша розробка регулюючих або управлінських дій. В цьому контексті слід сконцентруватися на узагальнених висновках Н. Скрипник, отриманих на підставі генезису наукових ідей щодо концепту діагностики. Діагностика соціально-економічної системи передбачає «розпізнавання і визначення ознак структурних, обмінних і функціональних порушень, ідентифікації кризового процесу, установлення стадії, причин виникнення та наслідків його розвитку, визначення можливих шляхів... відновлення рівноваги, повної або часткової адаптації. Враховуючи сформоване розуміння соціально-економічної системи як цілісного утворення відносно самостійно функціонуючих елементів, діагностика параметрів пружності має носити дуалістичний характер. По-перше, це стосується параметрів пружності та відповідних механізмів національної соціально-економічної системи, а по-друге, пружної реакції відповідних механізмів елементів цієї системи: регіонів, галузей, підприємств, домогосподарств тощо. Але не залежно від рівня дослідження слід погодитися з розповсюдженою точкою зору щодо формального уявлення процесу діагностики як поєднання процедур аналізу, синтезу та оцінки [205, 253, 277; 383]. Перші дві процедури діалектично пов'язані адже аналіз як розчленування пружної реакції на складові елементи з притаманними їм причинно-наслідковими зв'язками логічно передбачає поєднання (синтез) результатів задля формування єдиного всебічного та максимально адекватного дійсності цілісного уявлення цього явища. Оцінка ж повинна носити якісну ідентифікацію отриманого цілісного результату.

Спираючись на результати, отримані в попередніх підрозділах, зазначимо, що процедура аналізу повинна враховувати оцінки пружності з урахуванням «технічного», «екологічного» та адаптивного підходів. Технічний підхід у більшості дослідників [23] асоціюється з моделлю «провалів» М. Фрідмана. Такий підхід цілком можливий, але на нашу думку процедура логарифмування, що складає підґрунтя визначення лінії «потенційного» випуску або зайнятості призводить до нівелювання коливальних рухів параметрів соціально-економічної системи в межах фазового простору. Таким чином, лінійне уявлення динаміки «потенційного випуску» має яскравий ілюстративний ефект та може використовуватися на попередньому етапі аналізу, але не зовсім відповідає діагностичним завданням. Дослідники з Гарвардського університету проф. Л. Саммерс та проф. Дж. Брандфорд ДеЛонг запропонували для оцінки «потенційного випуску» методику, засновану на рекурсивній формулі [8, р.459]:

$$y_{t+1}^* = y_t^* + \max \left[0, \max_{i=1 \dots k} \left\{ \frac{y_{t+i} - y_t^*}{i} \right\} \right]. \quad (2.10)$$

Запропонована методика базується на таких вихідних положеннях:

- 1) потенційна продуктивність (y^*) не повинна скорочуватися протягом певного періоду, що обумовлено неприпустимістю деградації технологій.
- 2) фактичний обсяг виробництва (y) не може перевищувати потенційний;
- 3) потенційний обсяг продукції не може змінюватися стрибкоподібно. Це обумовлено повільними змінами у детермінантах економічного зростання, таких як природні ресурси, вироблений та людський капітал, технології.
- 4) фактичні обсяги виробництва можуть досягати свого потенціалу з умовно регулярною періодичністю.

Зростання потенційного виробництва між роками (t) та ($t+1$) відбувається уздовж прямої лінії з максимально можливим нахилом, яка з'єднує потенціал у році (t) з фактичним виробництвом у кожному з років від

$(t + 1)$ до $(t + k)$. Згадане раніш припущення про згладжене потенційне зростання передбачає, що рівень зростання від (t) до $(t + 1)$ буде близьким до зростання від (t) до $(t + k)$. Припущення щодо неможливості перевищення фактичним випуском свого потенційного рівня, передбачає наскільки швидке зростання потенціалу між (t) і $(t + k)$, щоб формувати потенціал еквівалентний або вищий фактичному випуску.

Слід врахувати останнє припущення про умовну періодичність досягнення потенційного випуску: протягом деякого року між (t) і $(t + k)$ фактичний випуск досить близький до потенціалу. Різні значення граничного параметра k відповідають різним припущенням про згладженість потенційного росту та періодичності, з якою фактичний випуск наближається до потенціалу. Л. Саммерс та Дж. Брандфорд ДеЛонг аналізують зміни граничного параметру k від трьох до восьми років та приходять до висновку про оптимальність використання параметру $k = 5$ [8, р.462].

За таких припущень лінія «потенційного випуску» буде дотичною до максимумів фактичного випуску в економіці (рис. 2.7). Але шок може бути настільки значним, що обумовить значні структурні та функціональні зміни, призведе до зміни в регіональному «потенційному випуску», а отже, і у фактичній динаміці розвитку. Наприклад, глибока рецесія може призвести до закриття значної кількості виробництв, втрати робочих місць та суттєвого скорочення продуктивної бази регіону або національної економіки взагалі. Результат – потенційний рівень переміститься вниз. Потенційно можливі два сценарії подальшого розвитку. По-перше, економіка регіону може відновитися і вектор «потенційного випуску» повернеться до передшокового тренду. По-друге, якщо шок не повністю абсорбований (як у кількісному, так і структурно-функціональному розумінні), то сформується менш сприятливі умови функціонування регіональної соціально-економічної системи.

Такі нові умови будуть перешкоджувати розвитку (відновленню) виробництв, зростанню зайнятості, пригнічуватимуть регіональний діловий клімат та сформуують спадну динаміку «потенційного випуску».

Отже, в протилежність загальноприйнятій моделі «провалів» М. Фрідмана, на регіональному або місцевому рівні можливе глибоке скорочення, що не буде супроводжуватимуться швидким відновленням, а загальна ситуація наблизатимуться до абсолютної економічної депресії. Для оцінки «технічних» параметрів пружності підсистем випуску національних або регіональних соціально-економічних утворень у відповідь на короткострокові шоки та їх впливу на довгострокову динаміку розвитку пропонується сукупність показників.

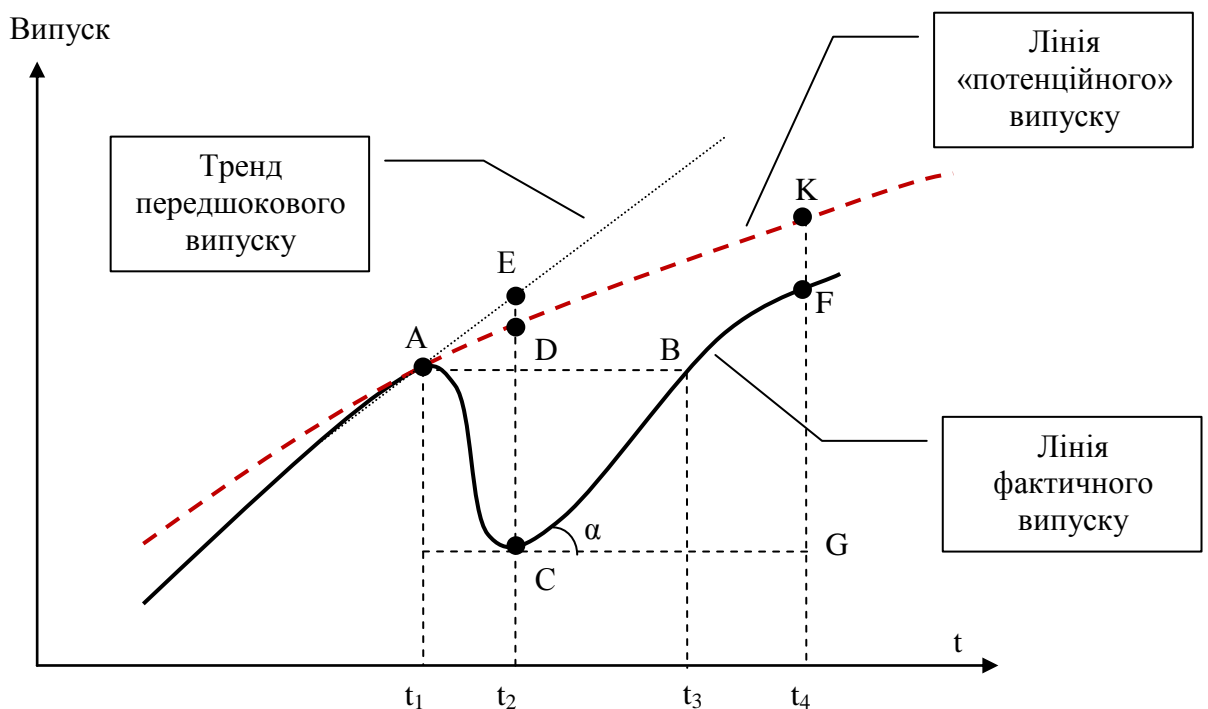

Рис. 2.7. «Технічні» параметри пружності

Джерело: складено автором

Першим компонентом пружності є опірність або глибина реакції на шокове збурення. Деталізований аналіз цього компоненту пропонується оцінювати трьома показниками [115]:

1.1) глибина шоку (H)— співвідношення мінімального фактичного значення випуску (валового національного або регіонального продукту) у

післяшочковий період «С» до максимального рівня випуску національної економіки/регіону (області) у передшочковий період «А»:

$$H = \frac{C}{A} \times 100\% . \quad (2.11)$$

Можливим варіантом оцінки глибини шоку може бути сам розмір шоку у відсотках до передшочкового обсягу випуску:

$$\Delta H = 100\% - H = \left(1 - \frac{C}{A}\right) \times 100\% . \quad (2.12)$$

Передбачається, що економіка досить швидко реагує на шок, а отже, падіння випуску досягає свого «дна» на протязі одного року. Гіпотетично падіння може спостерігатися на меншому часовому проміжку, але наявна статистична інформація дозволяє ідентифікувати параметри випуску та зайнятості тільки з проміжком в один рік на регіональному рівні та квартал на національному. Для забезпечення порівнянності параметрів випуску пропонується використовувати показник випуску в розрахунку на душу населення в доларовому вимірі.

1.2) потенційна опірність (H_p) ілюструє співвідношення мінімального фактичного значення випуску (валового національного або регіонального продукту) у постшочковий період «С» до максимального потенціального рівня випуску національної економіки/регіону (області) у постшочковий період «D»:

$$\Delta H_p = \left(1 - \frac{C}{D}\right) \times 100\% . \quad (2.13)$$

1.3) трендова опірність (H_T) ілюструє співвідношення мінімального фактичного значення випуску (валового національного або регіонального продукту) у постшочковий період «С» до максимального рівня випуску національної економіки/регіону (області) у постшочковий період обумовленого передшочковим фактичним трендом розвитку:

$$\Delta H_T = \left(1 - \frac{C}{E}\right) \times 100\% . \quad (2.14)$$

У випадку істотного інтенсивного економічного зростання у передшоковий період трендова опірність буде значно вище потенційної. Це пояснюється тим, що «потенційний» рівень випуску обумовлений перш за все наявними ресурсами, а фактичний передшоковий тренд технологіями використання цих ресурсів. Разом з тим, можлива ситуація, коли потенційна опірність буде вищою за трендову, що пов'язано з можливим гальмуванням темпів зростання випуску у передшовковому періоді.

Другим компонентом пружності є відновлення від шокowego збурення. Деталізований аналіз цього компоненту передбачає два показника:

2.1) швидкість відновлення – середньозважений параметр зростання рівня національного (регіонального) випуску в розрахунку на рік. На відміну від шоку процес відновлення є більш довгостроковим, таким чином інформаційну цінність має не обсяг відновлення (він еквівалентний глибині шоку), а його строк. За умов низької дискретності вихідних даних, більш точну оцінку терміну відновлення забезпечує показник швидкості – тангенс куту « α ».

$$tg(\alpha) = \frac{H}{t_3 - t_2} . \quad (2.15)$$

2.2) індекс (ступінь) відновлення характеризує постшовкову динаміку національної (регіональної) підсистеми випуску. Якщо індекс приймає значення більше за одиницю, то це свідчить про повне відновлення після шоку та повернення на траєкторію передшовкового зростання. Значення менші за одиницю вказують на неповне відновлення та загрозу економічної депресії. Кількісно цьому індексу відповідає співвідношення максимального фактичного значення випуску (валового регіонального продукту) у постшовковий період « F » до максимального рівня випуску регіону (області) у передшовковий період « A »:

$$I_{ВДН} = \frac{F}{A} \times 100\%. \quad (2.16)$$

Масштаб відтворення передшокової траєкторії розвитку пропонується оцінювати за допомогою відповідного індексу:

$$I_{ВТВ} = \frac{F}{K} \times 100\%. \quad (2.17)$$

Індексу відповідає співвідношення максимального фактичного значення випуску (валового регіонального продукту) у постшоковий період «*F*» до потенційного рівня випуску регіону (області) у постшоковий період «*K*».

Результати «технічної» оцінки параметрів пружності соціально-економічної системи за показниками (2.11 – 2.17) забезпечать можливість комплексної оцінки пружної реакції: від параметрів початкової реакції на шоківий вплив до якості відновлення та відтворення після шоку.

В межах «адаптивного» підходу до пружності майже не можливо здійснити кількісний аналіз компонентів відтворення, відновлення та опірності. Разом з тим, компонент реорганізації передбачає широке коло діагностичних інструментів. До речі, саме така «однобокість» окремих підходів повністю компенсується на етапі синтезу.

Як вже зазначалося в попередніх розділах, однією з важливіших властивостей соціально-економічних систем є рух як спосіб збереження свого існування та переходу в нові якісні стани. Трансформацію внутрішніх зв'язків системи досить важко ідентифікувати безпосередньо, та непряма ідентифікація через структурні зрушення є не тільки можливою але й необхідною для аналізу «адаптивних» параметрів пружності. Кількісна оцінка відмінностей в структурі соціально-економічних систем в різні моменти часу (передшоковому та постшоковому періодах) можлива через визначення рівня диференціації питомої ваги її складових елементів (структурні зрушення). Це може стосуватися галузевої структури (структури

випуску), структури зайнятості, регіональної структури, складу імпорتنих або експортних потоків. Нажаль статистичні показники структурних зрушень не відображають якісну оцінку процесів. Вони дозволяють визначити ступінь змін, але на скільки ці зміни позитивно або негативно характеризують пружні процеси безпосередньо ідентифікувати неможливо. Отже, «адаптивний підхід» має сенс тільки у комплексі (синтезі) оцінок отриманих за допомогою «технічного» або «екологічного» підходів.

Висновки до розділу 2

На підставі результатів дослідження методологічних основ формування стратегії забезпечення пружного сталого розвитку національної економіки одержано такі наукові результати:

1. Обґрунтовано доцільність використання інституціонального інструментарію в дослідженні національних соціально-економічних систем. Дихотомічність інституційної теорії полягає у визначенні місця та ролі людини у розвитку системних (інституційних зв'язків). Формування інститутів є закономірним результатом економічно та позаекономічної взаємодії членів суспільства. Але процеси взаємодії детерміновані самим існуванням інститутів (норм, звичок, соціальних, моральних та економічних орієнтирів). Отже, інститути як результат взаємодії елементів системи обумовлюють межі такої взаємодії. Доведено, що системність передбачає примат системних настанов перед індивідуальними людськими пріоритетами, але сама системність є наслідком індивідуальних цілеспрямовань. Зазначене обумовило необхідність пошуку іншої науково-дослідної програми, спорідненої з інституціоналізмом (методологічним холізмом) та методологічним індивідуалізмом, але очищеної від недоліків неінституціоналізму. Відповідно доведена доцільність використання концепту («реляційної евристики») інституціонального індивідуалізму.

2. На підґрунті концепту інституціонального індивідуалізму проведено онтологізацію теоретичної моделі сталого розвитку (існування) соціально-економічної системи. Доведено, що стійкість соціально-економічної системи її цілісність забезпечується інституціональною структурою (стійкою системою зв'язків). Таким чином, в умовах сталого стану системи (мається на увазі уявна або симетрична стійкість) інститути виступають як екзогенні змінні. Розвиток соціально-економічної системи як в наслідок протиріччя у взаємодії з іншими системами або оточуючим середовищем, так і в наслідок внутрішніх протиріччя, обумовлює нове підвищення рівня невизначеності, а отже, і потребу у детермінації інституційної структури (самодетермінації). На цьому етапі інститути є змінними ендогенними. Множинна детермінація та саморефлексія (як прояв накопичення потужності впливу у буферній стійкості або дія механізмів справжньої стійкості) забезпечує цілісність саморозвитку та перехід інститутів та соціальних структур у клас ендогенних змінних.

3 Результати онтологізації теоретичної моделі сталого розвитку (існування) соціально-економічної системи обумовлюють розуміння ендогенних та екзогенних збурень національної соціально-економічної системи як драйверів їх розвитку. За результатами теоретичного дослідження проведено системну декомпозицію змісту та сутності шоків збурень за критеріями екзогенності-ендогенності, попиту-пропозиції, можливості реалізації антишовкових заходів. Результати проведеного аналізу забезпечили достатнє підґрунтя формування гіпотези: національна соціально-економічна система (будь яка СЕС) як органічна цілісність, зберігає свою самоорганізацію та відповідні системні властивості у результаті «коливальних рухів» (змін) її складових елементів та їх взаємозв'язків. Саме ці коливання підтримують динамічну рівновагу системи – рівновагу між цілісністю та її порушенням. Динамічність національної соціально-економічної системи може бути ідентифікована як сукупність станів –

угруповання показників (змінних) у заданий момент часу, які певним чином розвиваються (еволюціонують) відповідно до певного закону.

4. Доведено, що шок в повному обсязі реалізує себе не тільки при наявності необхідних умов для своєї реалізації, а й достатніх за своєю глибиною та масштабом імпульсів, що істотно впливають на структурні зв'язки самої системи. Саме в цьому сенсі головний концепт шоків полягає в реалізації впливу збуруючого чинника на структурні зв'язки соціально-економічної системи. В наслідок цього запускається процес руйнування одних та формування інших зв'язків, поступове відновлення зруйнованих діалектичних пар і структурних зв'язків між ними. В зазначених умовах, при постійному структурному ускладненні, економічний агент стає все більш залежним від стійкості його власних (внутрішніх) зв'язків. У разі їх розбалансованості запускається ланцюгова реакція: він стає причиною (зовнішнім фактором) шокового імпульсу – розриву зв'язків (обмінних операцій) зі своїм партнером, який, у свою чергу, втрачаючи збалансованість, руйнує всі інші структурні зв'язки, які передбачають його участь з приводу обміну з іншим контрагентом і т.ін. Обґрунтовано, що вплив екзогенного або ендогенного чинника на соціально-економічну систему стає шоковим (руйнівним і відтворювальним) лише за умов, що він призводить до руйнування структурних зв'язків економічної цілісності.

5. Результати аналізу реакції соціально-економічних систем на шоківі збурення, обумовлюють її розуміння як якісного зрушення (негативного або позитивного) в розвитку національної економіки. Ці якісні зрушення базуються на аксіомі: в кожній соціально-економічній системі, незалежно від ступеню її організованості, з часом встановлюються коливальні взаємоперетворення в процесі обміну економічною діяльністю і її результатами. Така поведінка соціально-економічної цілісності обумовлює використання в якості базового показника пружності. Основний зміст пружності соціально-економічної системи ідентифіковано як спроможність до повернення в базовий (передшоковий) стан або вихід на потенційну

траєкторію розвитку, що склалася б у разі відсутності шоку, незалежно від того, чи є це положення або траєкторія рівноважною.

б В роботі сформовано концепт соціально-економічної пружності як сукупності тез: спроможності національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, екологічних та інших зовнішніх шоків і повертатися на шлях сталого розвитку; адаптивних змінах економічних структур, соціальних й інституційних механізмів для підтримки або відновлення попереднього шляху розвитку чи переходу до нового стабільного шляху; примату повнішого і продуктивного використання виробленого, природного та нематеріального капіталів. Основними компонентами цього концепту є відтворення, відновлення, опірність та реорганізація.

Основні результати проведеного дослідження і висновки викладені в публікаціях [112, 115, 120, 130, 138, 147, 149, 151, 152, 155, 157].

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

3.1. Оцінка стратегічних індикаторів стану національної соціально-економічної системи

Як зазначається в більшості досліджень з питань сталого розвитку, системну основу соціально-економічних проблем України складає дисбаланс сукупного попиту та національної спроможності задовольняти його за рахунок внутрішнього виробництва товарів та послуг. Неефективність використання наявних природних та людських ресурсів є одним з головних чинників незадовільного стану виробничого та фінансового комплексу країни. Природне середовище, як матеріальне підґрунтя економічної системи, забезпечує загальні умови процесу виробництва та обумовлює просторове розміщення чинників виробництва – людей, капіталу, результатів їх взаємодії. Нерівномірність розподілу природно-ресурсного потенціалу, його структура та якість безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток окремого регіону та країни у цілому. З класичних позицій теорії економічного зростання наявність достатнього ресурсного потенціалу (капіталу, землі, природних ресурсів, праці та підприємницької здатності) є базовим чинником соціально-економічного розвитку. Україна має значний природно-ресурсний потенціал. Особливо це стосується паливно-енергетичних, земельних та рудних (залізо- і марганцеворудних) ресурсів, які можуть відігравати важливу роль у розвитку національної і світової економіки у якості природної бази. За оцінками фахівців РВПС НАН України орієнтовна вартість всіх природних ресурсів країни становить 5 трлн дол. США, а основна частина цієї суми (близько 3 трлн дол США) припадає на земельні ресурси [103, с.28]. Існуючі незадовільні темпи вітчизняного

економічного зростання пояснюються, як недостатнім обсягом капіталовкладень, так і наслідками руйнування планової економіки та недосконалими ринковими перетвореннями. Разом з тим, економічний мейнстрим пропонує тезу негативного впливу високого рівня забезпеченості країни ресурсами на темпи економічного зростання.

Складність світової соціально-економічної системи та відповідних потоків товарів, послуг, фінансів дуже ускладнює процес визначення чинників, що обумовлюють драйвери сталого розвитку. Доцільним спрощенням є використання методу порівняння. Акцентуючи увагу на порівняльному методі, потрібно відзначити, що частіш за все його визначають як вияв подібностей або відмінностей суспільних інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної і якісної характеристики, класифікації, впорядкування та практичного використання в іншому соціально-економічному середовищі. Найбільш цікавим для зіставлення з Україною є досвід країн Вишеградської четвірки: Чехії, Польщі, Словаччини та Угорщини. По-перше, ці країни досить близькі до України географічно (три з них є безпосередньо територіальними сусідами), а Польща схожа і по початковим для ринкової трансформації умовам. По-друге, цікавою є можливість адаптаційного запозичення успішних взірців у сфері модернізації соціально-економічного життя та аналіз досвіду інституційних трансформацій у процесі входження до Європейської Спільноти. Доцільним також було б залучення до аналізу балканських країн, трансформація у яких супроводжувалася громадянськими війнами та тяжкою економічною кризою. Але процеси пов'язані з розпадом Югославії більш доцільні для компаративного аналізу найновітнішої історії України (збройний конфлікт на Донбасі), а для ретроспективного аналізу пострадянської трансформації країн східної Європи обрано саме країни «Вишеградської четвірки».

Насамперед дуже важливо відзначити, що стартові позиції держав на момент формального початку в них перехідного періоду характеризувалися певними відмінностями. Наприклад, істотні соціально-економічні зміни в

Україні почалися тільки після розпаду Радянського Союзу, а в колишніх країнах соціалістичного табору Центральної та Східної Європи формувалися протягом декількох років або навіть десятиліть до цієї події, що визначило їхнє лідерство у реалізації ринкових реформ. Основні трансформаційні відмінності між країнами склалися з базового рівня економічного розвитку, характеру суспільної свідомості, ступеню впровадження ринкових механізмів і готовності господарюючих суб'єктів їх використовувати.

Враховуючи, що наріжним каменем цього дослідження є саме розвиток, то оцінку базових індикаторів стану вітчизняної соціально-економічної системи слід проводити саме в цьому аспекті. Згадана раніш Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» передбачає сукупність ключових показників реалізації реформ в економічній, соціальній та екологічній сферах (рис. 3.1). Зрозуміло, що зміст та структура цих показників викликає багато питань як з точки зору адекватності відображення реального стану соціально-економічної системи, так і з позицій їх відповідності настановам концепції сталого розвитку. Але положення затвердженого на державному рівні стратегічного документу обумовлює спрямованість державних дій для реалізації стратегії, а отже, проведення аналізу потрібно ґрунтувати саме на стратегічних ключових показниках. Зазначимо, що досягнення цільових показників залежить не тільки від поточних реформ або регулюючих дій держави, але й від сформованих у попередні роки тенденцій та трендів, що повною мірою ілюструє принцип «залежності від попереднього шляху розвитку».

Базовим економічним індикатором реалізації стратегії сталого розвитку в Україні є досягнення рівня валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення за паритетом купівельної спроможності 16000 дол США. Цей показник є досить високим з огляду на фактичне значення 2014 р. у сумі 8267,1 дол США (рис.3.2). Зазначимо, що у країн «Вишеградської четвірки» фактично досягнуті значення коливаються від мінімальних 23734,8 дол США у Угорщини до максимальних 28715,1 дол США у Чехії.

Індикатори реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна–2020»		
Ключові показники виконання реформ	Цільові значення ключових показників	
Економічні показники	Валовий внутрішній продукт (за паритетом купівельної спроможності) у розрахунку на душу населення	16000 USD
	Енергоємність валового внутрішнього продукту	0,2 тне / 1000 USD
	Чисті надходження прямих іноземних інвестицій (сумарно 2015-2020 роки)	40 млрд. USD
	Максимальне відношення загального обсягу державного боргу та гарантованого державою боргу до ВВП	не більше 60%
	Максимальне відношення дефіциту державного бюджету до валового внутрішнього продукту	не більше 3%
	Витрати на національну безпеку і оборону до валового внутрішнього продукту	не менше 3%
Інституційні показники (рейтингова оцінка)	Рейтинг Світового банку «Doing Business»	Не нижче 30 місця
	Глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього Економічного Форуму (WEF)	Не нижче 40 місця
	Індекс сприйняття корупції Transparency International	Не нижче 50 місця
	Рейтинг за зобов'язаннями в іноземній валюті за шкалою рейтингового агентства Standard and Poors	Не нижче «BBB»
	Рівень довіри експертного середовища (адвокати, юристи) до суду	Не нижче 70%
	Рівень довіри громадян до органів правопорядку	Не нижче 70%

Рис. 3.1 Ключові показники виконання реформ згідно Стратегії сталого розвитку «Україна–2020»

Джерело: складено автором за [337]

Найбільш показовим є порівняння з економікою Польщі: якщо у 1990 р. (на початку ринкових реформ) ВВП України перевищував показник

західного сусіда, то 1992 р. з'явилася тенденція до зростаючого відставання результативності вітчизняної економіки від економіки Польщі. На кінець 2014 р. розрив складав майже 15708,8 дол США. Стартові базові умови та суттєва різниця у кінцевих результатах свідчить про явно не дієву модель соціально-економічного розвитку України.

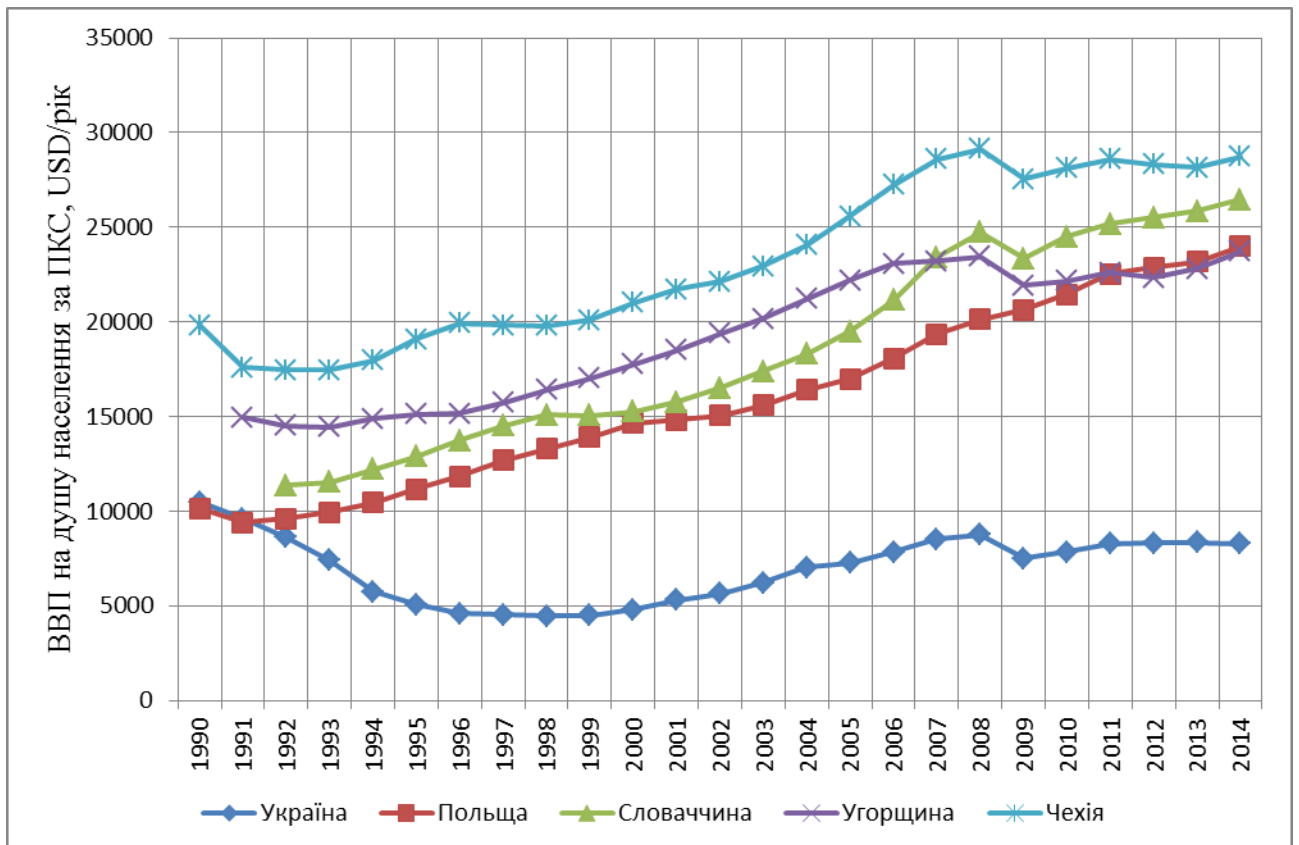

Рис. 3.2 Динаміка ВВП на душу населення за ПКС України та країн «Вишеградської четвірки»

Джерело: складено автором за даними [71]

Зазначимо, що у період економічного зростання вітчизняної економіки (1999 – 2008 рр.) відповідний темп росту складав 195 % (від 4496 дол США до 8761,7 дол США). За той же період темпи зростання економіки Польщі склали лише 145 % (від 13895,9 дол США до 20117,1 дол США). Разом з тим, світова фінансова криза 2008–2009 років призупинила зростання національної економіки (спостерігався досить суттєвий спад), а незначне відновлення 2009 – 2013 рр. складало всього лиш від 7498,2 дол США до

8337,9 дол США (111 %). Наслідки фінансової кризи зазнали майже всі країни «Вишеградської четвірки», але на відміну від України їх темпи відновлення були дещо більшими. Що ж стосується Польщі, то фінансова криза обумовила тільки незначне гальмування темпів зростання не викликавши явних шоківих збурень.

Показник ВВП є здебільше показником економічного росту, а не зростання адже не враховує руйнування природного та людського капіталу, які, в свою чергу, є визначальними елементами концепції сталого розвитку. Для певної (непрямої) оцінки екологічного чиннику розробники Стратегії «Україна–2020» залучили до стратегічних індикаторів показник енергоемності валового внутрішнього продукту.

Вимоги національної безпеки активізують поточні дослідження в галузі енергоефективності як найбільш актуального напрямку забезпечення сталого розвитку України. Це обумовлено сформованим високим рівнем енергоемності національної економіки (321 кне /1000 дол США (рис.3.3)), вимогами соціально-економічного розвитку, модернізацією економіки, необхідністю підвищення конкурентоспроможності промисловості та поліпшення стану навколишнього середовища.

Перехід до нової інноваційної моделі сталого розвитку економіки безапеляційно обумовлює необхідність підвищення енергоефективності. Це положення широко відображено в міжнародних і та вітчизняних програмних документах. Енергетичний фактор (як вже зазначалося) цілком врахований в індикаторах Стратегії сталого розвитку «Україна–2020». Загальна система оцінювання сталого розвитку виділяє такі підсистеми показників: економічні, екологічні, соціальні, інституціональні. Такий підхід пропонується ООН в рамках запропонованої системи індикаторів сталості. І облік енергетичного фактору, сенс якого полягає в обов'язковому виконанні показника енергоефективності (енергоемності), відіграє не останню роль.

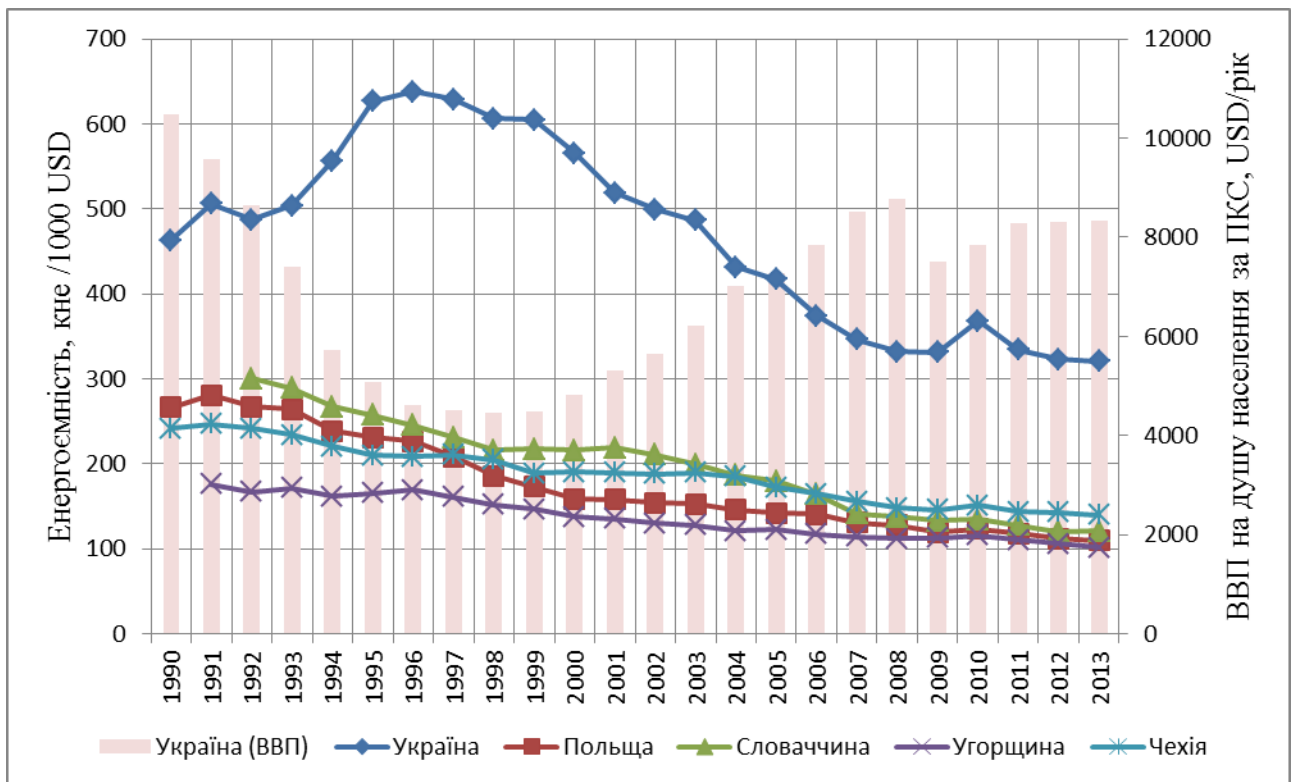

Рис. 3.3 Динамка енергоемності ВВП та ВВП на душу населення за ПКС (довідково) України та країн «Вишеградської четвірки»

Джерело: складено автором за даними [71]

Наразі слід підкреслити важливу тезу: принциповий розподіл індикаторів на економічні, екологічні та соціальні достатньою мірою умовний [103, с.9]. Деякі показники-індикатори, що є за своєю природою досить специфічними, тим не менш, можуть відображати різні аспекти сталості. За методичними розробками ООН, Світового Банку, Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) показник енергоефективності входить в різні групи індикаторів. В економічній групі він відображає рівень ефективності використання енергоресурсів в економіці; в екологічній – зв'язок з рівнями забруднення, викидів парникових газів; в соціальній – обсяг і склад викидів, що впливають на стан здоров'я людей. Це є свідомством комплексного характеру аналізованого індикатора для оцінки сталого розвитку.

Слід зазначити, що за останнє десятиліття індикатор енергоємності в Україні показав позитивну динаміку з тенденцією щодо значного зменшення від максимальних 637 кне у 1996 році до мінімальних 321 кне у 2013 р. в розрахунку на 1000 дол США. Разом з тим слід зазначити, що в Україні розрив за абсолютним значенням енергоємності порівняно з країнами «Вишеградської четвірки» залишається значним, при цьому резерв несистемного зменшення показника вже вичерпано. Разом з тим зазначимо, що позитивна оцінка динаміки енергоємності вітчизняного ВВП справедлива тільки для 1998–2008 рр. Саме в цей період зростання ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) супроводжувалося падінням споживання енергоресурсів. Але дані 2012–2013 р. вказують на незмінність співвідношення енерговитрат до ВВП, що вказує на переважний вплив ефекту масштабу на динаміку енергоємності. Таким чином, без суттєвої технологічної перебудови вітчизняного виробництва, без запровадження енергозберігаючих технологій не тільки в промисловості, а й в комунальному господарстві подальші позитивні зміни не можливі.

Невтішні тенденції у національному виробництві, падіння добробуту населення супроводжується загрозливою тенденцією накопичення бюджетного дефіциту та зростання державного боргу України (рис.3.4). Якщо у періоди сталого зростання ВВП 1997–2007 рр. державний борг країни майже не змінювався і становив близько 15–16 млрд дол США, то його відношення до ВВП скорочувалося від максимальних 48,4 % до мінімальних 12,3 % у 2007 р. Дефіцит зведеного бюджету в цей період не перевищував 2 % ВВП, а у 2000 та 2002 рр. навіть спостерігався профіцит на рівні 0,4–0,5 % ВВП. Але з початком світової фінансової кризи ситуація значно погіршилася. Рівень загального та гарантованого державою боргу стрімко виріс на 396,6 % від 17,6 млрд дол США до 69,8 млрд дол США на кінець 2014 р. Рівень співвідношення державного боргу до ВВП зріс до неприйняттого рівня у 78,9 % (за попередніми оцінками на кінець 2015 р.). Найбільший стрибок показника спостерігався у 2012–2015 рр., що було

зумовлено падінням ВВП у доларовому еквіваленті. Зазначимо, що стабільний рівень ВВП на душу населення (рис.3.2–3.3) обумовлений лише чинником еквівалентності (паритету) купівельної спроможності та немає відношення до реальних фінансових потоків.

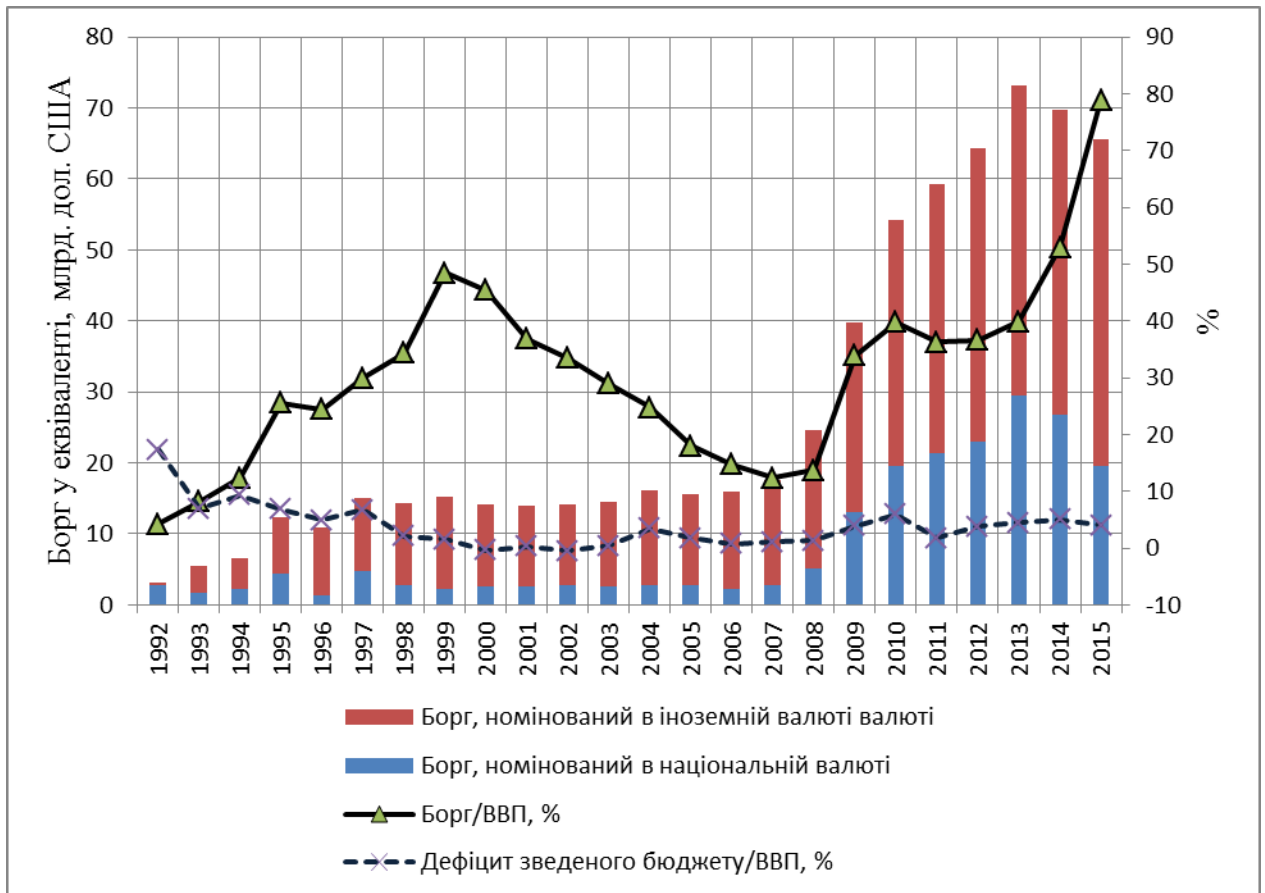

Рис.3.4. Динаміка загального та гарантованого державою боргу та рівня бюджетного дефіциту

Джерело: складено автором за даними [71]

Якщо ж аналізувати показник ВВП України у поточних цінах, то з 2013 р. по 2015 р. він скоротився від 183,3 млрд дол США до 83 млрд дол США (попередня оцінка). Все це викликає багато питань щодо спроможності України відповідати за своїми зобов'язаннями. До речі, саме у вересні 2015 року суверенний рейтинг національної економіки «Standard and Poors» впав до історичного мінімуму - «SD» (вибірковий дефолт).

Протягом 2013–2014 рр. спостерігається падіння державного боргу у доларовому еквіваленті, але це обумовлено тільки катастрофічним знеціненням гривні і відповідно боргу, номінованого у гривнях (скорочення 29,4 млрд дол США до 19,5 млрд дол США). Борг в іноземній валюті навпаки зростав від 43,8 млрд дол США до 46 млрд дол США. Факторами такого суттєвого зростання боргу стала глибока економічна рецесія, військовий конфлікт на Сході країни, потреба підтримки певних соціальних зобов'язань держави та відповідне фінансування за рахунок зовнішніх запозичень бюджетного дефіциту. Кейнсіанська та посткейнсіанська економічна теорія досить позитивно оцінює бюджетний дефіцит та борг як джерела державних витрат та відповідно чинників зростання сукупного попиту та забезпечення економічного зростання. Але для поточної ситуації в Україні ця теза є надієвою. Останні роки спостерігається процес самовідтворення бюджетного боргу та витрачання позикових коштів не забезпечує дію кейнсіанських мультиплікаторів.

Таким чином, результати аналізу динаміки цільових економічних індикаторів сталого розвитку національної соціально-економічної системи свідчать не просто про наявність економічної депресії, а про розгортання та поглиблення системної економічної кризи, «проїдання» створеного національного продукту та відсутність дієвих драйверів стабілізації та відновлення позитивного економічного розвитку.

Аналіз тільки економічних показників не є повним без аналізу існуючої інституційної надбудови, сукупності елементів спрямованих на забезпечення нормального відтворення існуючих соціальних та економічних взаємозв'язків. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» передбачає низку кількісних індикаторів рівня розвитку інституційного середовища реалізації економічних процесів (рис.3.1): рейтинг «*Doing Business*», індекс конкурентоспроможності «*WEF*», індекс сприйняття корупції, рейтинг агентства «*Standard and Poors*» та ін.

Проект «*Doing Business*» являє собою глобальне дослідження існуючих умов на предмет сприяння національної політики розвитку малого та середнього бізнесу. За прийнятою методологічною базою країні присвоюється відповідний рейтинг саме за показником створення сприятливих умов ведення бізнесу. В рамках проекту оцінюються і відстежуються внесення змін до нормативно-правових актів, регулюючих діяльність місцевих, насамперед малих і середніх, компаній на національному, а в деяких випадках на регіональному рівнях. Динаміка рейтингу України «*Doing Business*» свідчить про поліпшення ситуації з умовами ведення бізнесу. Порівняно з найгіршим показником 2010 р. (147 місце з 189 країн) вітчизняна економіка досягла у 2015 р. 96 місця, а згідно оновленої методики навіть 87 місця (табл.3.1).

Таблиця 3.1

Рейтинг «*Doing Business*» України та країн «Вишеградської четвірки»

Країни	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015(*)
Україна	132	128	144	145	147	145	152	137	112	96 (87)
Польща	74	75	72	76	73	70	62	55	45	32 (28)
Чехія	50	52	65	75	82	63	64	65	75	44 (33)
Словаччина	34	36	37	36	40	41	48	46	49	37 (29)
Угорщина	60	66	50	41	52	46	51	54	54	54 (40)

Джерело: складено автором відповідно до методики розрахунку «*Doing Business-2016*»

(*) наведено скорегований рейтинг відповідно до оновленої методики розрахунку «*Doing Business-2016*»

За останній рік акцент розробників методики «*Doing Business*» концентрувався переважно на ступені інформованості економічних агентів щодо особливості ведення бізнесу, а швидкість та транзакційні витрати відійшли на другий план. Саме це обумовлює додаткове зростання рейтингу України на 9 місць (з 96 по 87). Хоча, слід зазначити, що для вітчизняних реалій час та транзакційна витратність є найбільш важливими. Стратегія сталого розвитку передбачає досягнення Україною мінімум 30 місця до 2020 р. за рейтингом ведення бізнесу, але цей орієнтир є не тільки занадто оптимістичним, але й фактично не досяжним. Аналізуючи рейтинг еталонних

країн «Вишерадської четвірки» слід зазначити, що за останні 10 років всі країни покращили своє положення. Найкращі умови ведення бізнесу сформувалися в Польщі (місце 32(28 за оновленою методикою)), а відносно найгірші у Угорщині (місце (54(40))). Слід зазначити, що Угорська економіка з 2012–2015 рр. майже не покращила свій стан. Порівняно з «Вишерадською четвіркою» вітчизняна економіка підвищувала свій рейтинг в середньому на 15–20 позицій щорічно починаючи з 2012 р. Але очікування щодо збереження таких темпів інституційної перебудови бізнес –середовища, навіть враховуючи реформи «Революції гідності», є необґрунтованими. За останніми розрахунками рейтингу «*Doing Business*» у 2016 р. Україна покращила своє положення тільки на 4 пункти, що явно недостатньо. Проблемними для України залишаються питання отримання дозволів на будівництво (5 процедур та 260 днів – відповідно 140 місце), підключення до електромереж (10 процедур та 67 днів – відповідно 137 місце), проблеми неплатоспроможності (повернення 8,3 % коштів у разі банкрутства контрагентів - відповідно 141 місце). На жаль, «*Doing Business*» не враховує показники макросередовища та рівень корупції, що робить результати рейтингування досить умовними. Мабуть саме з цієї причини розробники Стратегії «Україна-2020» додатково взяли у розрахунок індекс сприйняття корупції «*Transparency International*».

Серед індикаторів сталого розвитку Індекс сприйняття корупції є орієнтиром для іноземних інвесторів та аналітичних структур урядів високорозвинених країн світу. Ефективності державного управління, рівень економічного розвитку та демократичні досягнення досліджуються через його призму. У площині політологічних та економетричних досліджень національного рівня найбільшу увагу науковців привертають дослідження Міжнародної неурядової організації «*Transparency International*». У науковому сенсі найбільш показовим результатом їх діяльності є складання "рейтингу корумпованості" у крос-аналізі різних країн. Індекс сприйняття корупції розраховується на підставі усереднених даних щорічно. Організація

використовує низку соціологічних опитувань, де зміст корупції визначається за напрямками поширеності, частоти, обмеження, звичайності, впливу на ділове середовище. Індекс охоплює оцінки підприємців, вчених та аналітиків щодо зловживання державними чиновниками владою з метою отримання особистої вигоди. Усі ці оцінки відносяться до певної шкали корупції, а узагальнений індикатор цілком відображає її сутність.

Методика формування індексу спрямовано базується на об'єднанні кількох досліджень за три минулі роки, з метою зменшення глибоких коливань значення показника. Це нівелює вплив політичних шоків, істотні зміни у рівні корупції відбуваються поступово, а громадське уявлення формується під впливом певних динамічних подій. За значенням індексу країні присвоюється рейтинг (місце) у загальному переліку країн (табл 3.2.).

Таблиця 3.2

**Місце України та країн «Вишеградської четвірки» у рейтингу
сприйняття корупції «*Transparency International*»**

Країни	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Україна	99	118	134	152	140	153	149	149	144	135
Польща	61	61	58	51	41	42	42	39	35	30
Чехія	46	41	46	52	53	57	54	59	53	37
Словаччина	49	49	52	60	60	68	63	62	54	52
Угорщина	41	39	47	46	50	54	47	47	48	53

Джерело: складено автором на основі даних Міжнародної неурядової організації «Transparency International»

Зазначимо, що Україна має неприпустимо високий рівень корупції (135 місце з 168 країн). Певне покращення в рейтингу (підйом від 144 до 135 місця) обумовлено діями громадських організація та журналістський розслідувань. Проте за 2015 р. рівень корупції у взаємодії влади та бізнесу значно виріс. Таким чином, можливість реалізації стратегічної мети по досягненню 50 місця є досить примарною. Еталонні країни «Вишеградської четвірки» за останні роки, не зважаючи на повну інфраструктурну та інституційну інтеграцію у Європейську Спільноту, не змогли показати

досить значних результатів (за винятком Чехії та Польщі). За десять років відносно найбільш корумпована національна економіка Польщі змогла забезпечити підйом у рейтингу сприйняття корупції від 61 до 30 місця. Враховуючи, що за базовими умовами вітчизняна економіка корумпована більше ніж Польща майже у 2,2 рази (61 місце Польщі у 2006 році та 135 місце України у 2015 році), то навряд до 2020 року вдасться провести таку інтенсивну боротьбу з корупційними проявами.

У сучасних складних економічних умовах євроінтеграції України та відображення ефективності процесів реформування все більш домінуючу роль серед індикаторів сталого розвитку відіграє індекс глобальної конкурентоспроможності. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» спирається на методичні положення Всесвітнього економічного форуму. Щорічно цією організацією готуються звіти про глобальну конкурентоспроможність національних економік на базі багатофакторного аналізу з метою виявлення глибинних причин та взаємозв'язків цієї властивості, на стимулювання розробки оптимальних стратегій та методів щодо зміцнення конкурентоспроможності. У якості комплексного інструменту оцінки мікро- і макроекономічних показників національної конкурентоспроможності використовується Індекс глобальної конкурентоспроможності «*Global Competitiveness Index*». При розрахунку індексу враховується складність економічних процесів і виводиться виважене середнє значення великої кількості різних компонентів, кожен з яких відображає один з дванадцяти аспектів (складових) конкурентоспроможності: 1) інституції, 2) інфраструктура, 3) макроекономічне середовище, 4) охорона здоров'я та початкова освіта, 5) вища освіта та професійна підготовка, 6) ефективність ринку товарів, 7) ефективність ринку праці, 8) рівень розвитку фінансового ринку, 9) технологічна готовність, 10) розмір ринку, 11) рівень розвитку бізнесу, 12) інновації. Крім того, ІГК враховує рівень економічного розвитку національної економіки, корегуючи розрахунок на складові, які більш

актуальні для стадії економічного розвитку країни. З цією метою складові згруповані у три субіндекси за ознакою стадії розвитку економіки. Субіндекс «підсилювачі ефективності» включає ті складові найбільш важливі на початковому етапі становлення ефективної економіки, а субіндекс «фактори розвитку» та «інноваційного потенціалу» враховує ті складові, що є актуальними для інноваційно-орієнтованих економік. Корируючі коефіцієнти розраховуються шляхом побудови регресій залежності темпів зростання ВВП на душу населення від результату по кожному субіндексу за минули роки. Після округлення економетричних результатів визначаються вагові коефіцієнти. Статистичною базою є дані Держкомстату, міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, МВФ і ВООЗ). Удосконалюючи методику розрахунку проводяться щорічного Опитування керівників Всесвітнього економічного форуму з метою досягнення більш якісної оцінки навіть при обмеженості статистичних даних та їх невідповідності міжнародним вимогам. У групі досліджуваних країн безперечними лідерами є Польща і Чехія (відповідно 41 та 31 місце у рейтингу 2015-2016 рр.) (табл. 3.3.).

Таблиця 3.3

**Місце України та країн «Вишеградської четвірки» у рейтингу
глобальної конкурентоспроможності (*Global Competitiveness Index*)**

Країни	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016
Україна	73	72	82	89	82	73	84	76	79
Польща	51	53	46	39	41	41	42	43	41
Чехія	33	33	31	36	38	39	46	37	31
Словаччина	41	46	47	60	69	71	78	75	67
Угорщина	47	62	58	52	48	60	63	60	63

Джерело: складено автором на основі даних звіту про рейтинг глобальної конкурентоспроможності (*Global Competitiveness Index*)

Україна займає 79 місце та спостерігається тенденція до погіршення глобальної конкурентоспроможності порівняно з 2014-2015 рр. Перш за все, це пов'язано з досить суттєвим погіршенням макроекономічного середовища

(134 місце), падінням рівня розвитку фінансових ринків (121 місце), недостатнім ступенем розвинення інституційного середовища (130) місце. Якщо порівняти зазначені чинники рейтингу з показниками Чехії (лідера вибірки), то макроекономічний стан оцінюється майже в чотири рази краще (21 місце), фінансові ринки – у п'ять разів краще (24 місце), розвиток інститутів – 57 місце. Найближча до України за рейтингом Словаччина (67 місце) має значно кращі показники фінансової та макроекономічної стабільності (35 та 41 місце). Сталий розвиток національної соціально-економічної системи не можливий в умовах значної залежності країни від зовнішніх кредиторів. З цією метою у Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» у якості обов'язкового індикатора введено «рейтинг за зобов'язаннями в іноземній валюті за шкалою рейтингового агентства *«Standard and Poors»*».

Міжнародне агентство *«Standard and Poors»* присвоює державам-емітентам боргових зобов'язань та органам місцевої влади суверенний рейтинг з метою інформаційного забезпечення інвестиційного процесу на світовому рівні. Іншими словами, це рівень довіри до країни емітента кредитних зобов'язань, і чим він вищий, тим сприятливіше умови кредитування, а саме термін та премія за ризик. Рейтинг це своєрідне підґрунтя формування адекватного попиту і ціни на державні боргові зобов'язання. Уряд країни з низьким індексом *«Standard and Poors»* має можливість розмістити кредитні цінні папери тільки у разі забезпечення їх достатньо високої дохідності. Високий рейтинг забезпечує значно більшу довіру до держави-емітента і відповідно більш сприятливі умови (меншу необхідну доходність) облігацій. Суверенний кредитний рейтинг впливає на міжнародний імідж держави та залежить від оцінки її кредитоспроможності, боргової стійкості, а відтак й фінансової безпеки. Для визначення цього рейтингу проводиться оцінка перш за все політичних ризиків країни, структури економіки, стабільності законодавчо-нормативної бази, гнучкості та ефективності бюджетно-податкової і кредитно-грошової політики, наявність кредитної історії з подальшим присвоєнням рейтингу згідно

розробленої шкали. Зниження кредитного рейтингу в спекулятивній категорії свідчить про збільшення ризику неповернення зобов'язаннями в іноземній валюті. Для України це означає погіршення умов залучення ресурсів на світових ринках капіталу, та насамперед, підвищення ставок і додаткових гарантій з можливістю висування вимог дострокових виплат або підвищенню процентних ставок. Зазначимо, що починаючи з липня 2010 р. рейтинг України скорочувався від «B+» до «CC» у квітні 2014 року (рис.3.5)..

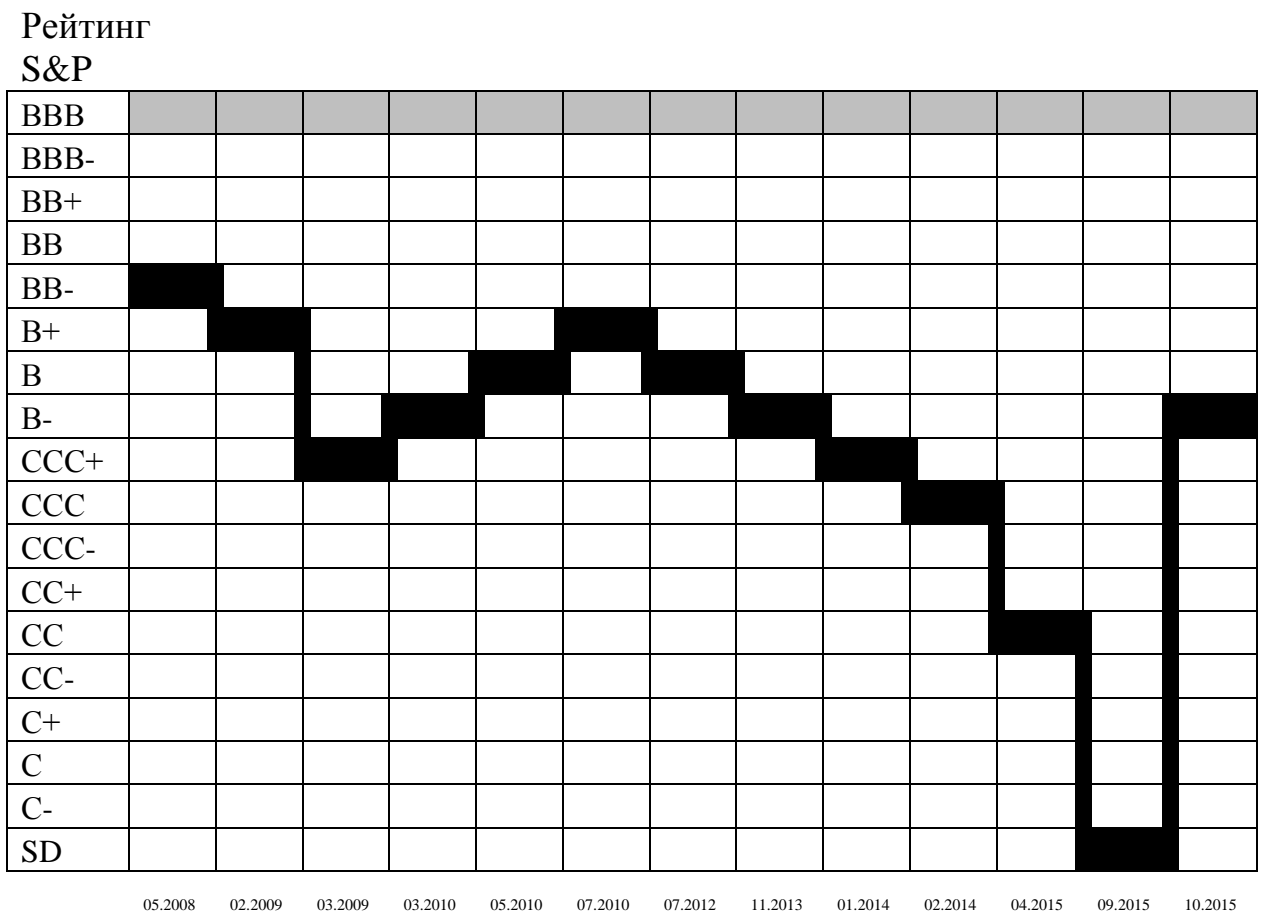

Рис. 3.5. Динаміка рейтингу за зобов'язаннями в іноземній валюті за шкалою рейтингового агентства «*Standard and Poors*»

Джерело: складено автором на основі даних рейтингового агентства «Standard and Poors»

Останній перегляд рейтингу для України стався 19 жовтня 2015 р.(рис.3.5). Зокрема, було підвищено довгострокові і короткострокові суверенні рейтинги України за зобов'язаннями в іноземній валюті від «SD» (вибірковий дефолт) до «B-». За повідомленням «*Standard and Poors*»

основною причиною позитивної зміни стало завершення переговорів уряду України щодо реструктуризації зовнішнього комерційного боргу. Оцінка фахівців рейтингового агентства побудована на оптимістичному прогнозі (на 2016 р. – зростання економіки на 2 %, в 2017 р.- на 3,5% та в 2018 р. – на 4 %) порівняно з реальним падінням ВВП України на 15 % за підсумками 2015 р.

У якості індикаторів виконання Стратегії сталого розвитку за вектором безпеки слід зазначити «Рівень довіри експертного середовища до суду», та «Рівень довіри громадян до органів правопорядку». Виконання цих векторів можливо лише за умови ефективної реалізації програми оновлення влади та антикорупційної реформи. Українське відділення міжнародної організації «*Transparency International*» активно здійснює модерацію процесу розробки відповідної програми та реформи.

У якості підсумків роботи антикорупційних інститутів «*Transparency International*» щорічно розраховує індекс сприйняття корупції та викладатиме рейтинг України. Адже саме позиції України в рейтингу цієї міжнародної організації є авторитетною оцінкою ефективності антикорупційних заходів та пов'язаного з цим цільового витрачання коштів державного бюджету та міжнародних донорів. Стратегія сталого розвитку "Україна–2020" передбачає, що Україна за індексом сприйняття корупції до 2020 р має увійти до 50 кращих держав світу, за результатами опитувань рівень довіри експертного середовища (адвокати, юристи) до суду має становити 70 відсотків; за результатами загальнонаціонального опитування рівень довіри громадян до органів правопорядку має становити 70 відсотків. Але заради об'єктивної критики слід зазначити відсутність чітких проміжних орієнтирів досягнення цієї мети (показників чи жодної конкретної цифри) у антикорупційній програмі, зазначається лише дуже формальне розмите формулювання «збільшення частки довіри». На жаль, це дасть посадовцям широкі можливості для інтерпретації досягнень, навіть несуттєве зростання на мізерні долі відсотків дасть змогу прозвітувати про успішне виконання антикорупційних заходів.

3.2 Ендогенні драйвери формування національної моделі соціально-економічного розвитку

Як вже зазначалося, Україна має значний природно-ресурсний потенціал, сформований паливно-енергетичний, металургійний та хімічний промислові агломерати, розвинуте сільське господарство. Але досягнуті параметри розвитку вітчизняної соціально-економічної системи є незадовільними та супроводжуються проявами регресу та деградації. Зазначені вже недоліки, ВВП як показника економічного розвитку країни, обумовлюють пошук більш органічного показника. В цьому аспекті слід звернутися до розробленого Всесвітнім банком індикатора загальної цінності національного багатства (формула 2.1).

Результати аналізу відповідних даних (табл. 3.4), оприлюднених Світовим банком [374], вказують на певні особливості у взаємозалежності рівнів доходу та структурою національного багатства. Частка виробленого капіталу у структурі національного багатства збільшується від 11,77 – 12,83 % в країнах низького рівня доходу та до 20,58 % - 24,18 % в країнах з доходом вище середнього. Наступні позиції за шкалою доходу (вище середнього рівня) характеризуються значно меншою часткою виробленого капіталу, хоча загальне співвідношення між окремими групами зберігається. У роботі О. Кануто та М. Каваларі (Canuto, Cavallari, 2012) таке відхилення пояснюється надзвичайно вагомим впливом на середньосвітові показники економіки Китаю [278]. Надзвичайно високі темпи зростання реального сектору цієї країни обумовлюють високу частку виробленого капіталу.

Нематеріальний капітал – найбільш вагома складова національного багатства незалежно від рівня отримуваних доходів. Питома вага цього показника збільшується одночасно зі зростанням національного багатства. Збільшення абсолютного розміру нематеріального капіталу та відносне падіння його питомої ваги у країнах з доходом нижче середнього є проявом ефекту «пастки середнього доходу» [377, 261, с.4-5].

**Структура багатства за типами капіталу
та рівнями доходу**

Показник на душу населення	Wt, долл. США	$\Delta Wt(\Delta i)$, %	Частка, %			
			IC	NFA	PC	NC
1995 (i=1)						
Низький рівень доходу	5 290	-	52,08	-4,45	11,77	40,61
Нижче середнього рівня	11 330	-	47,56	-2,30	20,58	34,16
Вище середнього рівня	73 540	-	70,14	-1,87	17,10	14,62
2000 (i=2)						
Низький рівень доходу	5 672	7,22	51,07	-4,23	11,88	41,28
Нижче середнього рівня	13 686	20,79	47,19	-1,37	21,79	32,40
Вище середнього рівня	77 986	6,05	71,31	-2,02	16,50	14,21
2005 (i=3)						
Низький рівень доходу	6 138	8,22	59,86	-3,10	12,83	30,41
Нижче середнього рівня	16 903	23,51	50,80	-0,22	24,18	25,23
Вище середнього рівня	81 354	4,32	70,89	-1,65	16,21	14,55

Джерело: розраховано автором за даними [71]

Високі темпи зростання багатства у секторі доходів нижче середнього обумовлені переважним спрямуванням інвестиційних потоків у вироблений капітал. Наявність дешевої робочої сили та низькі витрати виробництва дозволяють екстенсивним шляхом підтримувати зростання ВВП та підвищувати добробут. Але потенціал зростання, закладений виключно у реальному капіталі, швидко вичерпується: зростання заробітної плати та рівня життя не дозволяє національним виробникам конкурувати на експортних ринках з країнами з більш низькими витратами виробництва. Конкуренція стає неможливою як з країнами з низьким рівнем доходу, так і з розвинутими інноваційнонасиченими економіками. Подолання цієї «пастки» обумовлюється тільки нематеріальним капіталом. Підвищення якості

людського капіталу, вдосконалення інституційних структур, інноваційна перебудова формують додаткові чинники економічного зростання та забезпечують підвищення продуктивності виробленого капіталу.

Природний капітал складає значну частку національного багатства країн з низьким рівнем доходу – 40,61% у 1995 році та 30,41% у 2005 році. Еластичність національного багатства за обсягом природного капіталу протягом 2000-2005 років в цій групі перебільшувала -1,22 одиниць. Отже, економічне зростання супроводжувалося посиленням ролі виробленого та нематеріального капіталу.

В країнах з доходом вище середнього частка природного капіталу скорочується до 14,55-14,66%%, хоча в абсолютному вимірюванні вартість цієї складової національного багатства в рази більше, ніж в бідних країнах. Еластичність багатства за природним капіталом в цієї групі підвищується до 1,05 одиниць. Хоча це слід розглядати скоріш як нейтральний вплив, ніж стимулюючий. Потрібно зазначити, що скорочення питомої ваги природного капіталу у складі національного багатства при підвищенні рівня доходу може супроводжуватися його абсолютним зростанням у результаті технологічних інновацій або відкриття нових родовищ.

Окремо слід розглянути групу країні з доходом нижче середнього рівня. Природні активи зберігають досить значну питому вагу у національному багатстві, протягом аналізованого періоду цей показник скорочується, а еластичність національного доходу становить більше 4,82 одиниць. Темпи ж зростання національного багатства є найбільш суттєвими - 149% з 1995 по 2005 р.

Результати проведеного аналізу не дозволяють однозначно визначитися з позитивним або негативним впливом природного капіталу на економічне зростання, що співпадає з думкою деяких закордонних фахівців. Разом з тим є можливість доповнити висновки професора П. Колієра (Collier, 2007) [4, с.25]. В країнах з низьким рівнем доходу, слабкими інституційними структурами, недостатнім рівнем забезпеченості виробленим капіталом та,

відповідно, незначною вартісною оцінкою нематеріального капіталу безсумнівно знаходить свій прояв певна форма «прокляття ресурсів». Країни цієї групи теоретично спроможні, але фактично не здатні реалізовувати потенціал закладений у природному капіталі.

В країнах з більш високим рівнем доходу ефект «прокляття ресурсів» майже відсутній, а надвисока ефективність природного капіталу найбільш за все обумовлена ефективністю виробленого капіталу. У третьої групи країн (доходи вище середнього) вплив ресурсів на національний добробут слід розглядати як нейтральний, що обумовлено переважною орієнтацією на розвиток інноваційного сектора економіки.

Структура національного багатства багато у чому залежить від стартових позицій держав на момент формального початку в них перехідного періоду. Наприклад, істотні соціально-економічні зміни в Україні почалися тільки після розпаду Радянського Союзу, а в колишніх країнах соціалістичного табору у Центральній та Східній Європі - формувалися протягом декількох років або навіть десятиліть до цієї події, що визначило їхнє лідерство у реалізації ринкових реформ. У цьому аспекті підтверджується доцільність зіставлення з Україною країн «Вишеградської четвірки». Зрозуміло, що ці країни набагато випередили Україну на шляху ринкової трансформації та асиміляції до європейської соціально-економічної спільноти. Також, слід брати до уваги надзначний економічний, соціокультурний та, в певному розумінні, патерналістський вплив Росії на вибір пріоритетних напрямків розвитку України.

Протягом 2000–2005 рр. можна констатувати значний розрив між рівнями національного багатства України та Вишеградської четвірки (табл. 3.5). Обсяг природного капіталу станом на 2000 р. майже співпадав у Чехії, Словаччині та Україні, відповідно 7440, 7797 та 7235 долл США в розрахунку на душу населення. За п'ять років використання природного капіталу у еталонних країнах скоротилося на 34 – 36 %%, а в Україні лише на 4,7 %. Заміщення природного капіталу відбувалося за рахунок збільшення як

виробленого, так і нематеріального капіталу – в середньому у Вишеградській групі на 12,4 % та 33,7 %. За цей-же період використання виробленого капіталу в Україні впало майже на 8 % або 626 долл США на душу населення. Вітчизняне зростання нематеріального капіталу склало майже 203 %.

На перший погляд такі результати можна трактувати як тенденції до подолання «пастки середнього доходу» та перехід до інтенсивного економічного зростання. Але, у 2005 р. рівень ВВП на душу населення в Україні складав тільки 1828 долл США, що значно менше меж виникнення первісної та вторинної «пастки» (11,0 т долл США та 15,0 т долл США [260, с.4]).

Таблиця 3.5

**Структура багатства за типами капіталу
(Вишеградська група та Україна)**

Показник на душу населення	Wt, долл США	Частка, %			
		IC	NFA	PC	NC
2000					
Чехія	152 942	70,35	-0,60	25,38	4,86
Угорщина	134 456	74,31	-4,54	23,54	6,70
Польща	113 350	76,72	-1,95	15,74	9,49
Словаччина	112 471	68,51	-1,22	25,78	6,93
Україна	19 693	25,88	-2,62	40,00	36,74
2005					
Чехія	180 820	74,83	-1,85	24,47	2,54
Угорщина	173 007	81,67	-5,45	20,32	3,45
Польща	135 941	80,87	-2,51	15,10	6,54
Словаччина	142 373	77,45	-3,39	22,44	3,50
Україна	29 322	52,81	-1,06	24,73	23,53

Джерело: розраховано за даними [71]

По-друге, зростання нематеріального капіталу супроводжується абсолютним падінням обсягу природного та виробленого капіталу. Таким чином, інфраструктурні та інституціональні зміни в Україні, що знайшли своє відображення у зростанні нематеріального капіталу протягом 2000–2005 років, є свідомством «проїдання» реального капіталу. Економічне зростання в

Україні носить «штучний» характер, та в довгостроковому періоді (після вичерпання резервів виробленого та природного капіталу) підвищується вірогідність економічного колапсу.

Якщо використання невідновлюваного природного капіталу (корисних копалин) не забезпечує формування інших форм багатства, а спрямовується тільки на споживання, то вірогідна ситуація його повного вичерпання без утворення альтернативних активів здатних генерувати доход. Нераціональний управлінський режим та неефективна специфікація прав власності можуть обумовлювати виснаження відновлюваної частини природного капіталу.

Згідно міжнародної класифікації Україну відносять до країн з рівнем доходу нижче середнього рівня. Вітчизняна структура національного багатства дуже близька до середньосвітових показників за відповідною групою, проте характер використання капіталу має суттєві відмінності. Еластичність приросту національного багатства за рівнем природного капіталу складає – 10,52 одиниць (кожний додатковий відсоток багатства скорочує природний капітал на 10,52 %). Відповідний показник розрахований за обсягом виробленого капіталу – 6,14 %. І все це супроводжується зростанням національного багатства на 48,89 %. Така, у певному розумінні, нісенітниця пояснюється двома чинниками. По-перше, логікою розрахунку національного багатства як сукупності дисконтованих споживчих витрат, а не оцінки реальної вартості матеріальних та нематеріальних активів. А отже, зростаючий в Україні нематеріальний капітал є синтетичним, умовним показником. По-друге, вичерпання та недостатнє відтворення основних фондів в національній економіці є джерелом такого «зростання». Розширення поточного споживання йде за рахунок свідомого виведення коштів із інвестиційної сфери. Співвідношення ступеню зносу основних фондів та рівня ВВП в Україні є яскравою ілюстрацією цього процесу (рис.3.6).

В період з 2001 по 2014 р. ступінь зносу основних фондів в національній економіці зростає з 45 % до 83,5 %. Разом з тим ВВП в розрахунку на душу населення збільшився з 796 дол США до 4029,7 дол США на кінець 2013 року (у поточних цінах). Проте вже у 2014 році падіння ВВП за офіційними джерелами склало 23,5 % (хоча ВВП розрахований за ПКС майже не змінився). Процес «проїдання» виробленого та природного капіталу має певну межу і українська економіка її досягла. Отже, використання сформованої моделі економічного розвитку в майбутньому є не тільки нераціональним, а й не можливим.

Проведені дослідження дозволяють впевнено стверджувати про наявність ефекту «прокляття ресурсів» у досить спотвореній формі: природний капітал у вітчизняній моделі економічного зростання стимулює зростання національного багатства через своє вичерпання, що додатково посилюється недовідтворенням виробленого капіталу.

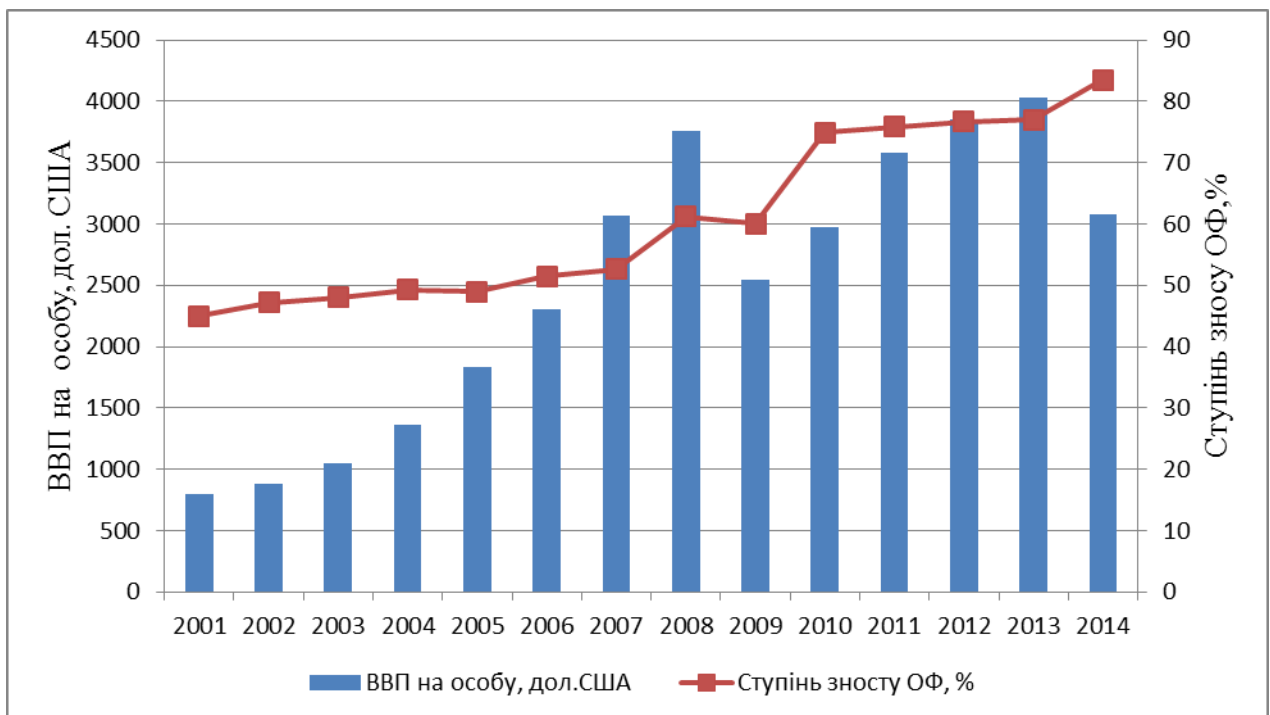

Рис.3.6. Динаміка ступеню зносу основних фондів та рівня ВВП на душу населення

Джерело: Побудовано автором за даними [368, 369]

Проблема вітчизняної економіки полягає в невідомості та недосконалості існуючих ринкових інститутів та системи державного управління взагалі. Надмірний зв'язок політичних сил та економічних угруповань, фактичне лобіювання менеджментом державного рівня інтересів окремих олігархів призводить до нераціонального безконтрольного вичерпання природного та виробленого капіталу. На тлі економічної стагнації зрозумілим є розширення (хоча і дуже помірне) державних витрат на соціальні потреби як інструмент забезпечення прихильності електорату. У той же час джерела ресурсів переводяться з виробничої сфери використання у діяльність спрямовану на вилучення економічної ренти. Сукупність цих та інших чинників спрямовує Україну до соціального та економічного колапсу. І ще раз наголошуємо, збройний конфлікт на сході України не є причиною незадовільного стану економіки, він тільки став каталізатором виходу на поверхню сформованих у попередні роки системних диспропорцій.

Події в Україні наприкінці 2013 р. та протягом 2014–2015 рр. підтверджують зроблені висновки. Чи зможе вітчизняна економіка та її суспільство в цілому подолати кризові явища? Мабуть так. Першим кроком повинно стати таке реформування інститутів держави, що не дасть можливості реалізації рентоорієнтованої поведінки – ні на рівні органів виконавчої та законодавчої влади, ні на рівні окремих підприємницьких структур. По-друге, потрібен виключно державний контроль за використанням природних ресурсів. Можлива природна рента повинна вилучатися і спрямовуватися в сферу публічного споживання. Тільки за цих мінімальних умов в Україні з'являться шанси подолати «прокляття ресурсів» та забезпечити умови сталого соціально-економічного розвитку.

Згадане вище явище «ресурсного прокляття» було введено у науковий обіг у результаті емпіричних досліджень Д. Сакса та А. Уорнера [58], Р. Ауті [4] та інших закордонних дослідників. Незважаючи на актуальність та важливість цієї проблематики (як це виходить з результатів нашого аналізу), вона не знайшла гідного відображення у вітчизняній економічній науці.

Винятком є оглядова стаття професора В. Міщенко присвячена вітчизняному контексту «прокляття ресурсів» [278]. Проблемою більшості трансформаційних економік є недостатня визначеність прав власності, недосконалість ринкового та інституційного середовища. За таких умов стає можливим розвиток рентоорієнтованої економічної поведінки та формування ситуації, коли економіка працює лише в інтересах певної еліти, а суспільні інтереси мають вторинне значення.

Результати аналізу індикаторів сталого розвитку та чинників формування національного багатства дозволяють сформулювати гіпотезу щодо комплексного негативного впливу на параметри соціально-економічного розвитку України, саме рентоорієнтованої економічної поведінки. У класичному визначенні рента - це доход, отриманий у результаті використання чинників виробництва, пропозиція яких абсолютно нееластична у довгостроковому періоді. В умовах товарно-грошових відносин обмеженість природних чинників виробництва, вичерпність та невідтворюваність обумовлює нееластичність їх пропозиції. Розмір ренти, по-перше, залежить від попиту на чинники виробництва, а по-друге, від безпосередньої їх пропозиції (вона має тенденцію до скорочення). Оскільки попит на природні ресурси є похідним від попиту на продукти, одержувані на основі природних ресурсів, які, у свою чергу із часом неминуче вичерпуються, то розміри ренти матимуть такі тенденції:

— вичерпання джерел природних ресурсів обумовлює підвищення їх цін, а отже і зростання доходу власника ресурсів (ренти);

— зростання попиту на продукцію, що виробляється з використанням природного ресурсу, також буде обумовлювати зростання рентних доходів;

— підвищення цін на природні ресурси, їх вичерпання обумовлюватиме пошук альтернативних чинників виробництва, а як наслідок, падіння попиту та скорочення ренти;

— використання природних ресурсів завжди пов'язано з проблемою зовнішніх ефектів, а отже, чим більш негативні зовнішні ефекти викликає використання природного ресурсу, тим менший обсяг ренти може бути вилучено.

Традиційне політекономічне розуміння категорії ренти пов'язано з повним відшкодуванням з валового доходу поточних витрат та розподіл результату на нормальний прибуток та ренти (надлишок власника чинників виробництва). Формальний запис цього визначення (у трактуванні А. Сміта) запропоновано у дослідженні Б. Малишева [260, с.19]:

$$R = S - (W + M + A + i \times K), \quad (3.1)$$

де R – валова рента; S – валовий продукт у грошовому еквіваленті (вартість); W – витрати на оплату праці; M – матеріальні та прирівняні до них витрати; K – капітал задіяний у виробництві; A – амортизація основного капіталу; i – середня норма прибутку;

Наведена залежність є тільки формальним записом і не дає відповіді на питання, що є безпосередньо джерелом ренти. Проте динаміка врахованих у рівнянні (3.1) елементів дає змогу визначити тенденції зміни обсягу ренти.

Раціональна державна політика повинна бути спрямована на підвищення обсягу національного продукту та підвищенні його якості. У нашому випадку це ілюструється, по-перше, зростанням елемента (S), а як наслідок – збільшенням надходжень у державний бюджет та підвищенням суспільного добробуту. По-друге, якщо власником ресурсів (частіш за все природних) є держава, то утворення та вилучення ренти теж стане стимулом для економічного зростання. Все змінюється за існуванням ситуації, коли рента привласнюється не державою, а окремим суб'єктом економіки. Якщо граничні витрати на збільшення продукту (S) перевищують граничні витрати на збереження права привласнення ренти, то економічно-нормальна спрямованість підприємців на максимізацію (S) буде підмінюватися

пріоритетом максимізації (R), а отже стане підґрунтям рентоорієнтованої поведінки. Найбільші ризики виникнення такої ситуації притаманні економікам трансформаційного типу, Україні у тому числі.

Отже, швидка трансплантація ринкових інститутів в сформоване десятиріччями планово-соціалістичне середовище і обумовила можливість примату пошуку ренти як цільової функції більшості вітчизняних фінансово-економічних угруповань.

Існує декілька рівнів аналізу процесів пошуку ренти: первинний (підприємство); локальний (галузевий); регіональний (просторовий утвір, що характеризується певною територіальною та соціально-економічною єдністю); національний (держава). Інструментарій аналізу є різним для кожного рівня адже різним є зміст економічних інтересів та відповідні рентні оцінки.

Національний рівень передбачає розробку стратегії в області рентокористування з її регіональною конкретизацією з одночасним управлінням взаємозв'язком національного та світового ринків. На національному рівні існують надширокі можливості вибору та взаємного заміщення ресурсів, тому перевага, як правило, віддається найбільш ефективним джерелам ресурсів. Не другорядну роль відіграє тут абсолютна рента. При цьому на національному рівні недостатньо враховуються місцеві (регіональні) інтереси, оскільки недосконалість економічних оцінок породжує суперечливість інтересів країни й регіонів.

Системна декомпозиція передбачає поступове розкладення економічних систем більш високого рівня на складові підсистеми. Отже, перший етап аналізу повинен базуватися на національному рівні дослідження. Перейдемо до більш докладного вивчення шляхів реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Елементи капітал та амортизація в значному ступені корельовані між собою (рівняння 3.1). Розмір амортизаційних відрахувань (A) залежить від існуючої амортизаційної політики та обсягу задіяного основного капіталу

(К). Отже скорочення капіталу обумовлює зменшення амортизаційних відрахувань, що, в свою чергу, призводить до ще більшої втрати основних фондів. Наслідком втрати та старіння капіталу (фізичного та морального) буде втрата конкурентоздатності продукції. Але, якщо прийняти апріорі, що мінімально достатню якість продукції можна підтримувати без значних капіталовкладень, а строк використання основних фондів є значним, то сформулюємо **Субгіпотезу 1**: *джерелом ренти у короткостроковому періоді є недовідтворення основного капіталу.*

Аналітичні матеріали Всесвітнього банку свідчать про значні темпи економічного зростання країн Вишеградської четвірки. Валовий внутрішній продукт в розрахунку на душу населення збільшився у Чехії з 2867,2 дол США у 1991 році до 19529,8 дол США у 2014 році. Майже у 6,5 разів збільшився цей показник у Польщі: від початкових 2192,7 до 14342,9 дол США. Не менш суттєвим були темпи зростання економіки Словаччини, що дозволило у 2014 році отримати ВВП на душу населення у розмірі 18501,1 дол США.

За такий самий період за параметрами економічного зростання Україна демонструє себе повним аутсайдером. Вітчизняний валовий внутрішній продукт в розрахунку на душу населення збільшився від 1489,7 дол. США у 1991 році до максимальних 4029,7 дол. США у 2013 році. Таке відставання від четвірки лідерів пояснюється недостатньо ефективною трансформацією як суспільних, політичних та економічних інститутів, так і переважаючими у економіці тенденціями до пошуку ренти. Отже, за припустимо рівними стартовими умовами Вишеградська четвірка є певним еталоном для вітчизняної економіки.

Формування ренти можливе за рахунок недовідтворення основного капіталу. А отже показник валового нагромадження основного капіталу в Україні буде значно відрізнятися від еталонової Вишеградської четвірки. За аналізований період цей показник мав тенденцію до зростання в усіх країнах аналізованої вибірки (рис. 3.7.)

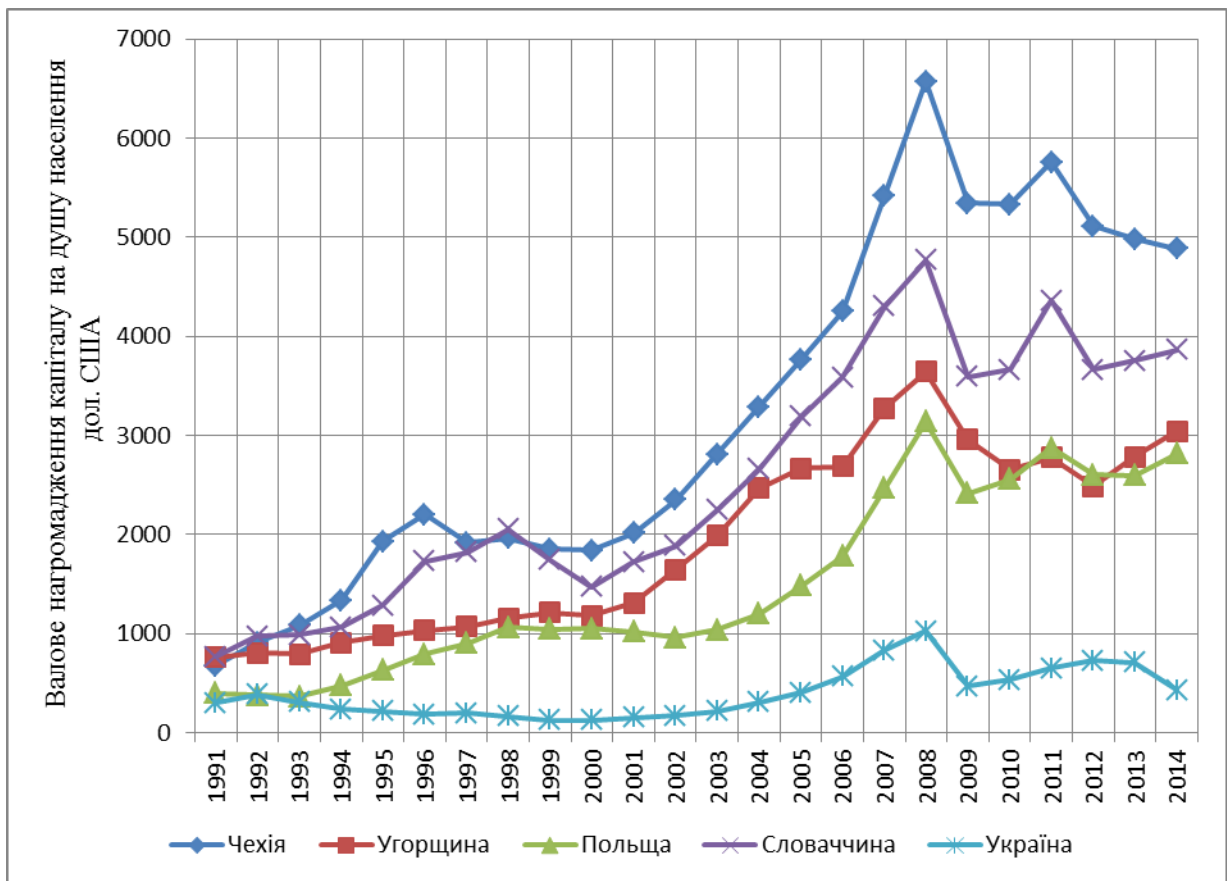

Рис. 3.7.– Динаміка показника валового нагромадження капіталу в розрахунку на душу населення, дол США

Джерело: побудовано автором за даними [71]

Але відставання України від інших країн з кожним роком збільшувалося і досягло максимального значення у докризовому 2008 р. Мінімальні темпи зростання валового нагромадження основного капіталу у 353 % спостерігалися в Угорщини, а максимальні у Польщі – 728 %. Слід зазначити, що у 1992 р. показник нагромадження в Україні та Польщі майже збігався і складав 384,8 та 379,1 дол США відповідно. Але у 2014 р. це співвідношення складало 431,5 та 2816,1 дол США. Виявлені темпи зростання майже співпадають з темпами зростання ВВП у відповідних країнах.

У результаті регресійного аналізу залежності обсягу ВВП (GDP_{PK}) від ступеню нагромадження основного капіталу ($GFCF_{PK}$) отримані залежності (3.2), (3.3):

$$\text{GDP_PK}_{\text{POL}}=4,6767\text{GFCF_PK}+355,22; \quad (3.2)$$

$$\text{GDP_PK}_{\text{UKR}}=4,1609\text{GFCF_PK}+165,8. \quad (3.3)$$

Коефіцієнти регресії вказують на відповідне зростання валового внутрішнього продукту на 4,6767 та 4,1609 дол США у результаті додаткового вкладення в основний капітал 1,0 дол США. Еластичність ВВП за обсягом капіталовкладень майже однакова в Україні та Польщі, а отже за інших рівних умов ефективність використання капіталу теж еквівалентна. Якщо на початок аналізованого періоду ВВП Польщі та Україні майже співпадав, то у 2014 році відрізнявся у 4,65 рази. Отже, існують інші чинники, що обумовлюють цю різницю.

Формування інституціональних форм ринкового типу, розбудова під впливом міжнародних економічних інтеграційних процесів і глобалізації обумовлює нестабільність трансформаційних економік. В умовах диспропорційності міжнародного розподілу чинників виробництва саме поєднання внутрішньої економічної, інституційної нестабільності та можливість інтегрування у світову ринкову систему може створювати несприятливий вплив на економічне зростання. Зовнішня торгівля в трансформаційних економіках може бути спрямована на отримання міжнародної економічної ренти.

Доцільно відокремити два основних канали впливу експорту на рівень ВВП країни. По-перше, експорт є безпосереднім елементом розрахунку ВВП. По-друге, експортна складова доходу стимулює внутрішній попит. Значні надходження від експорту, потенційно спрямовані на оновлення виробництва та інноваційний розвиток, є джерелом економічного зростання. А отже можуть обумовлювати і виявлені у рівняннях (3.2) та (3.3) відмінності. Результати аналізу експортної орієнтації економіки України вказують на збільшення частки експорту у ВВП з 27,64 % до 62,44 % за період 1990–2000 років, а потім відносне зниження до 50,95 % к кінцю 2012 року. Разом з тим обсяг товарів та послуг в розрахунку на душу населення збільшився за цей

період з 433,92 до 1970,31 дол США. Одночасно зростання обсягу експорту на 354 % супроводжувалося зростанням капіталовкладень у основний капітал тільки на 102 %. За останні десять років ступень зносу вітчизняних основних засобів підвищилася з 45 % до 83,5 %. Це цілком співпадає з сформульованою гіпотезою щодо недовідтворення основного капіталу з метою отримання міжнародної економічної ренти.

Результати дослідження, проведеного професором Т. Торосьяном, вказують на статистично суттєвий зв'язок між обсягом експорту країн СНД та рівнем їх ВВП, а саме показник відповідної еластичності складає 2,68 % [377, с.700]. Цей позитивний вплив обумовлюється як вказаними раніш чинниками, так і мультиплікативним ефектом. Врахування експортного впливу за умов нульового постійного коефіцієнту обумовило значні зміни у регресійних рівняннях:

$$GDP_PK_{POL}=3,3139GFCF_PK+0,5EXP_PK; \quad (3.4)$$

$$GDP_PK_{UKR}=2,2569GFCF_PK+1,058EXP_PK. \quad (3.5)$$

Вплив показника нагромадження основного капіталу ($GFCF_PK$) на вітчизняний ВВП має певне відставання від параметрів Польської економіки. Проте еластичність ВВП за експортом (EXP_PK) складає 1,058 одиниць, що більш ніж в два рази вище. Отже, значний відносний вплив експортних потоків на формування валового внутрішнього продукту України разом з фактом суттєвого відставання темпів зростання ВВП від еталонних є свідомою втратою національного продукту через експортні канали. Об'єктивним наслідком розвитку глобалізаційних процесів в Україні стала офшоризація господарської діяльності. Саме офшорно-експортні канали спричиняють втрату ресурсів та викривлення мотивації господарчих суб'єктів в бік рентаорієнтованої поведінки. Бізнес-схеми у цій сфері є економічним підґрунтям більшості олігархічних структур. Використання природного ресурсу для них не є ефективним у межах національної

економіки та внутрішнього ринку. Експортна орієнтація мінерально-сировинного та паливно-енергетичного сектору економіки привела до того, що, незважаючи на об'єктивну наявність мінерально-сировинних ресурсів, регіони та держава не отримують достатні рентні доходи та втрачають джерела економічного зростання.

Враховуючи, що частка експорту у валовому внутрішньому продукті України та Польщі (відповідно 50,95 % та 46,16 %) досить значна, можна припустити існування досить тісного зв'язку між обсягом експортних надходжень та капіталовкладеннями у основний капітал. Цілком слушно, що надходження від експорту реінвестують в оновлення основного капіталу, підвищуючи якість та конкурентоспроможність продукції. Регресійні моделі цього зв'язку (3.6), (3.7) ілюструють досить значні відмінності:

$$GFCF_PK_{POL}=0,4201EXP_PK+336,82; \quad (3.6)$$

$$GFCF_PK_{UKR}=0,381EXP_PK+71,862. \quad (3.7)$$

Суттєві розбіжності величини постійного коефіцієнта регресії обумовлені інституціональними, структурними та галузевими відмінностями економічних систем України та Польщі. Поєднання рівнянь (3.4,3.6) та (3.5,3.7) забезпечує елімінацію чинників припустимо пов'язаних з експортом:

$$GDP_PK_{POL}=3,3139(0,4201EXP_PK+336,82)+0,5EXP_PK; \\ GDP_PK_{POL}=1,8921 EXP_PK +1116,188; \quad (3.8)$$

$$GDP_PK_{UKR}=2,2569(0,381EXP_PK+71,862)+1,058EXP_PK; \\ GDP_PK_{UKR}=1,917EXP_PK+162,185. \quad (3.9)$$

При порівняній еластичності ВВП за експортом 1,8921 для Польщі та 1,917 для України, автономна «втрата» вітчизняного внутрішнього продукту складає (1116,188 – 162,185) 954,003 дол США в розрахунку на душу

населення. Ця величина є лише орієнтовною, але навіть припустимість її існування є доказом сформульованої субгіпотези.

Негативні наслідки орієнтації олігархічних груп на отримання експортної ренти посилюються системними ризиками. Офшорна організація бізнесу, недовідтворення вітчизняного основного капіталу створюють усі умови для переливу капіталу в закордонні активи. Законодавче лобювання збереження «розмитих» прав власності та активізація процесу приватизації підприємств природніх монополістів забезпечує додаткові можливості для отримання ренти без капіталопереозброєння. Орієнтація вітчизняних фінансово-промислових груп на отримання ренти є проявом національної специфіки «первісного» нагромадження капіталу.

Фактор капіталу у моделі ренти (3.1) пов'язаний ще з одним чинником – ставкою відсотка. Складова (iK) характеризує доход на капітал задіяний у виробництві продукту. Формально більш висока ставка за кредитом (якщо у виробництві задіяний позиковий капітал) зменшує обсяг ренти. Але, з іншого боку, саме високі ставки відсотку в умовах злиття промислового та банківського капіталу (фінансово-промислових груп) забезпечують отримання ренти.

Субгіпотеза 2. *Злиття капіталів у фінансово-промислові групи забезпечує вилучення ренти в умовах високої вартості позикового капіталу.*

Формування позикового відсотка вітчизняними банками (хоча ця практика справедлива для усіх країн СНД) відбувається з урахуванням декількох чинників. По-перше, вона відображає бажану прибутковість банківських інвестицій. По-друге, ставка враховує певну надбавку за ризик. Трансформаційним економікам притаманні досить високі кредитні ризики: зміна курсу національної валюти, політична нестабільність, націоналізація та ін. Але рівень загрози реального прояву таких ризиків дуже не значний, проте ставки відсотка знаходяться на межі максимально прийнятного рівня. Результати аналізу співвідношення динаміки ставок відсотка за кредитами у валюті (євро) наданих юридичним особам строком до одного року (рис. Б.1

Додаток Б) в Україні та Польщі вказують на майже чотирикратне перевищення вартості позикового капіталу для вітчизняних підприємців. У 2011 році середня ставка за кредитами в Польщі складала 3,6 %, а в Україні – 15 %. Якщо брати кредити у гривні для юридичних осіб, то відсоток за кредитом сягав значення 23 %.

Показовим є співвідношення ставок у період розгортання світової фінансової кризи (2008 рік і далі). Входження світової економіки у стан рецесії обумовило зниження ставок рефінансування центральних (національних) банків та відповідне зменшення вартості кредитів. У 2009 р. Національний банк України теж скоротив облікову ставку з 12 % до 11 %. Але банківська система відреагувала, навпаки, підвищенням вартості кредитів в середньому до 27 %, а в деяких банках зростання склало 1,5 рази порівняно з 2008 р. Поштовхом до таких дій була сукупність чинників: значне падіння промислового виробництва, майже двохкратна девальвація національної валюти, відмова НБУ підтримувати фіксований курс гривни, дефіцит зовнішньоторгового балансу, загроза дефолту та ін. У будь якому випадку усі можливі ризики були враховані у більш високих відсотках за кредитом.

Частіш за все під фінансово-промисловою групою розуміють об'єднання промислових підприємств з фінансовими установами на підґрунті встановлених між ними відносин економічної та фінансової взаємодії. Організаційно це господарські структури у формі багаторівневих різновекторних холдингів з обмеженою кількістю мажоритарних власників.

Дослідження особливостей функціонування вітчизняних фінансово-промислових (олігархічних) груп не є цілком поточного дослідження. Але, погоджуючись з президентом Центру ринкових реформ д.е.н. В. Лановим, зазначимо, що холдингова структура дозволяє фінансово-промисловій групі володіти кількома акціонерними товариствами, об'єднаними в єдину корпорацію формально – через управління портфелем пакетів акцій цих товариств, або реально, коли фінансова корпорація купує мажоритарні

пакети акцій, кредитує і рефінансує або поглинає окремі незалежні до того акціонерні утворення [248]. Сфера інтересів олігархічних груп пов'язана наперед усе з фінансовим бізнесом, а опосередковано с реальним сектором економіки. Саме прямий контроль над фінансуванням дозволяє потенційно і фактично отримувати ренту. Для ілюстрації можливої схеми вилучення ренти наведемо дві моделі організації бізнесу.

Модель 1. Гіпотетичне підприємство отримує прибуток до оподаткування у розмірі 1 млн грн. З урахуванням ставки податку на прибуток 19 % (актуально для 2013 р.) у розпорядженні підприємства залишаться кошти у розмірі 0,81 млн. грн. Потенційно ці кошти будуть або реінвестовані або сплачені у вигляді дивідендів. Цей логічний ланцюжок ілюструє звичайну поведінку підприємця (власника капіталу) орієнтовану на отримання прибутку.

Модель 2. Гіпотетичне підприємство, що входить у склад (фактично контролюється) фінансово-промислової групи, отримує прибуток до оподаткування у розмірі 1 млн грн. Банк зі складу групи надає підприємству річну кредитну лінію (наприклад для фінансування обігових коштів) у розмірі 5 млн.грн під 20 % річних. Витрати на сплату відсотків (1 млн грн) підприємство відносить до складу валових витрат і на кінець року сума оподаткованого прибутку складає нуль грн. Теоретично позикові кошти банку можуть складатися з 5 млн.грн депозиту (річна ставка 15 %) належних власнику капіталу. Після сплати відсотків за депозитом у сумі 0,75 млн.грн прибуток банку до оподаткування складатиме 0,25 млн грн. З урахуванням податку на прибуток у розпорядженні банку залишиться сума 0,2025 млн грн. Ця схема забезпечує власнику капіталу доход 0,9525 млн грн. Зростання доходу не є результатом підвищення ефективності національного виробництва, а є тільки наслідком перерозподілу коштів. Це і є реалізація рентоорієнтованої поведінки.

Розглянуті моделі є досить казуальними і можуть не віддзеркалювати усі реальні аспекти вилучення ренти. Але безперечно свідчать про

можливість отримання ренти при завищеній вартості кредитних коштів. Рентний дохід виникає у результаті ухилення від сплати податку на прибуток. Отже, використання офшорних схем фінансування (прямі інвестиції в акціонерний капітал, кредити) дозволяє отримати аналогічний результат.

Субгіпотеза 3. *Умовою виникнення економічної ренти є недостатнє загальнонаціональне відшкодування та відсутність розширеного відтворення людського капіталу.*

Результати аналізу продуктивності праці (співвідношення валового внутрішнього продукту на одного зайнятого) вказують на тенденції подібні до стану нагромадження капіталу. Якщо у 1990 р. продуктивність праці в Угорщині, Польщі та Україні майже співпадали (від 12088 дол США до 12576 дол США), то у 2011 р. відставання Української економіки складало більш ніж 200 %. За останнє десятиріччя темп зростання продуктивності праці в Україні склав 144 %, а порівняно зі зростанням середнього рівня оплати праці за 2001–2011 рр. майже 560 % (від 708,15 дол США до 3972,16 дол США на рік). В якості бази розрахунків показника продуктивності (рис. 3.8) використовувалася кількість зайнятого населення - величина майже постійна протягом аналізованого періоду (19,971 – 20,342 млн.осіб). Якщо ж розрахунки ґрунтувати на середньообліковій кількості штатних працівників, чисельність яких скорочується від 12,931 млн осіб у 2001 р. до 10,589 млн осіб у 2011 р., то оцінка динаміки продуктивності буде ще більш негативною.

Більш інформативною є відносна оцінка продуктивності праці, яка здійснюється шляхом співставлення валової доданої вартості з витратами на оплату праці. Чим глибший рівень обробки продукції, тим вище рівень доданої вартості створеної у процесі виробництва. Результати розрахунків зазначеного співвідношення вказують, що найвищий показник спостерігається у сільському господарстві: співвідношення коливається від максимальних 6,16 у 2004 р. до мінімальних 3,99 у 2007 р..

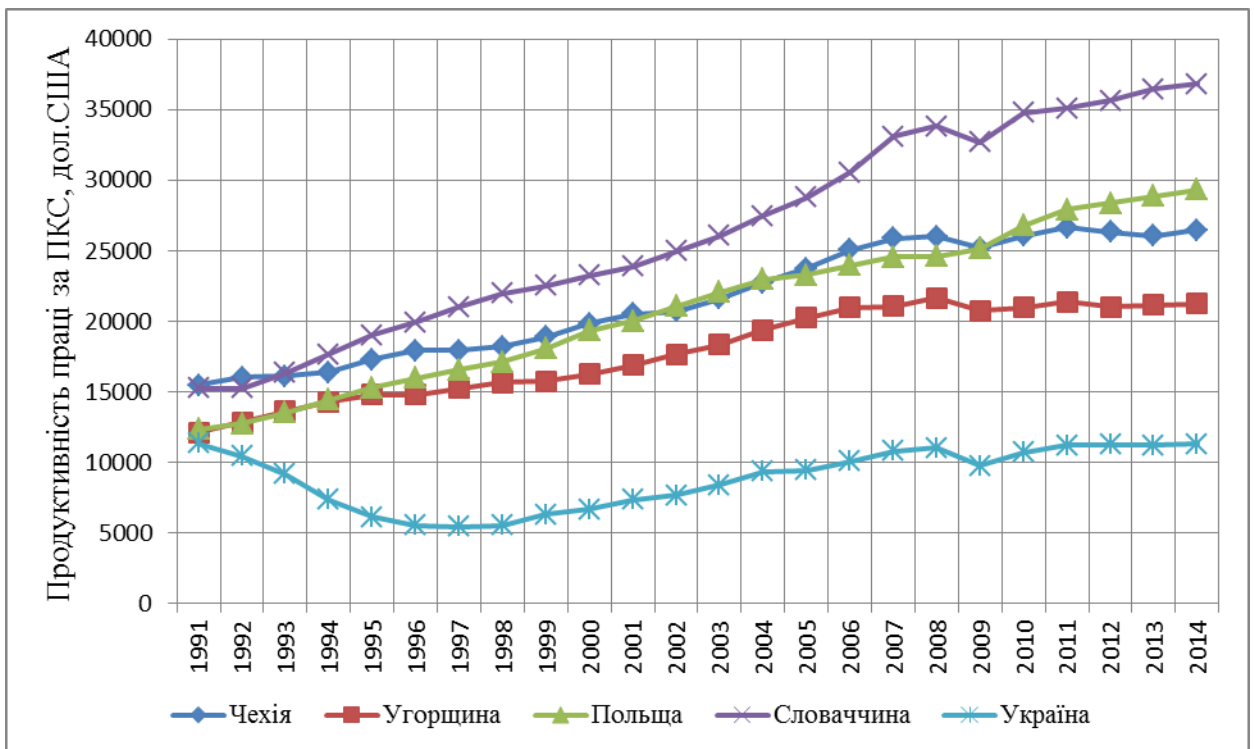

Рис. 3.8. Динаміка показника продуктивності праці (ВВП на одного зайнятого за ПКС), дол США

Джерело: побудовано автором за даними [71]

У переробній та добувній промисловості аналізовані співвідношення на кінець 2011 р. не перевищують 1,57 та 1,84 одиниць відповідно. Більш високе співвідношення доданої вартості до оплати праці у добувних галузях суперечить попереднім припущенням. Але висока частка сировини та напівфабрикатів у структурі промислової продукції та експорту пояснює таку невідповідність. Результати дослідження операційних витрат та їх складових забезпечують ще більш точну оцінку витрат на оплату праці (табл.3.6). Частка заробітної плати у собівартості вітчизняних товарів не перевищує в середньому 6 %, порівняно з 45 % у країнах ЄС [295]. Найвища частка характерна для добувної промисловості – 21–20 %%, але в середньому у промисловості цей показник не перевищує 9,4 % (показник 2006 р.). Наявна інформація за 2005-2011 р. свідчить про відносне скорочення витрат на оплату праці. Максимальне майже двохразове падіння від 19,1 % до 12,9 %

спостерігалось у сільському господарстві. Мінімальні структурні зміни від 8,1 % до 7,2 % були притаманні переробній промисловості.

Таблиця 3.6

Динаміка частки витрат на оплату праці у складі операційних витрат з реалізованої продукції, %

Вид економічної діяльності	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	19,1	18,8	18,1	17,1	13,7	13,4	12,9
Промисловість	9,1	9,4	9,1	9	9,3	8,5	8,1
добувна	21,6	21,8	22,6	22,1	22,3	20,7	20,2
переробна	8,1	8,6	8,2	7,9	8,1	7,4	7,2
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	8,0	7,4	7,4	7,7	7,9	7,2	6,5

Джерело: розраховано автором за даними [319, с.385-389]

Негативна динаміка витрат на оплату праці пояснюється декількома чинниками: низькою продуктивністю праці – у 2001 р. виробництво ВВП на одного зайнятого в Україні складало 10098 дол США, що менше ніж показники 1990 р. на 18 %; недосконалістю механізмів встановлення мінімальної заробітної плати; диспропорції попиту та пропозиції на ринку праці. Низький рівень оплати праці є не тільки хрестоматійним чинником інституційної пастки бідності. Це явище є підґрунтям інституційної пастки самовідтворення рентиорієнтованої поведінки. Формування та стягнення економічної ренти у первісному секторі економіки за рахунок економії витрат на відтворення людського капіталу призводить до формування додаткового соціального навантаження на державний бюджет. Недостатній рівень оплати праці та необхідність підтримання мінімальних соціальних стандартів обумовлюють розширення системи компенсуючих виплат з бюджету. В свою чергу проблема наповнення бюджету розв'язується через збільшення податкового навантаження на бізнес та безпосередньо фонд оплати праці. Результатом такого процесу є ще більша спрямованість

суб'єктів економіки на пошук та створення умов до стягнення економічної ренти.

Субгіпотеза 4. Умовою вилучення абсолютної форми економічної ренти є відносно низька органічна будова капіталу (наслідок субгіпотез 1,3)

Теорія ренти у розумінні К. Маркса передбачає виникнення абсолютної земельної ренти у результаті використання у сільському господарстві земельного капіталу з органічною будовою меншою за середню суспільну величину. Органічна будова за К. Марксом є співвідношенням вартісної оцінки кількості живої праці та праці упредметненій в засобах виробництва [265, с.151] Розвиток капіталізму та бажання отримувати надлишкову додану вартість стимулюватиме зростання постійного капіталу та скорочення змінного, обумовлюватиме технічне вдосконалення та застосування новітньої техніки. Міжгалузевий перелив капіталу та зростання його органічної будови потенційно скорочуватиме норму прибутку. Отже доцільно припустити, що штучне заниження органічної будови капіталу є інструментом отримання абсолютної ренти та ще однією умовою реалізації рентоорієнтованої поведінки. У першому наближенні ціна реалізації продукції «ЦР» є відображенням вартості витраченого капіталу (змінного «v» та постійного «c»), що формує собівартість та прибутку на цей капітал «р» (націнку над собівартістю):

$$ЦР = (c + v) \left(1 + \frac{m'}{1 + \frac{c}{v}} \right). \quad (3.10)$$

Норма прибутку «р'» прямо пропорційна нормі доданої вартості «m'» та обернено пропорційна показнику органічної будови капіталу «c/v». Отже тенденція до скорочення органічної будови обумовлюватиме зростання норми прибутку та абсолютного розміру прибутку.

Відмінності у органічній будові капіталу можуть досягати значних розмірів як в межах промисловості, так і в межах національних економік. Це є наслідком відхилення параметрів реальної економіки від умов досконалої

економіки. Чим більше структура економіки наближається до монопольного або олігопольного типу (а це притаманно економіці України), тим більше можливостей отримання абсолютної ренти. Обмеження у наявній статистичній інформації на макrorівні обумовлюють відносну оцінку органічної будови капіталу:

$$FC_{VC} = \frac{\text{амортизація (знос) основних засобів}}{\text{оплата праці найманих працівників у складі ВВП}}. \quad (3.11)$$

Таке розуміння органічної будови капіталу не суперечить змісту теорії вартості: витрати на оплату праці є оцінкою змінного капіталу, а амортизація – вартість витрачених на виробництво засобів виробництва. Результати емпіричних розрахунків (табл. 3.7) підтверджують висновок щодо скорочення органічної будови капіталу у вітчизняній економіці. За десять років (2001–2010 рр.) скорочення цього показника складало майже 200 % (від 0,74 до 0,36 одиниць у сільському господарстві та від 0,6 до 0,28 одиниць у виробництві та розподілі електроенергії, газу та води). У меншому ступені це падіння було притаманне добувній та переробній промисловості. Разом з тим, починаючи з 2012 р. спостерігається певна позитивна динаміка

Таблиця 3.7

Динаміка органічної будови капіталу за видами економічної діяльності*

Вид економічної діяльності	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	0,74	0,79	0,86	0,83	0,96	0,45	0,37	0,42	0,41	0,36	0,33	0,35	0,35
Промисловість:													
добувна	0,47	0,43	0,43	0,34	0,30	0,26	0,26	0,21	0,28	0,25	0,18	0,28	0,31
переробна	0,31	0,28	0,23	0,20	0,18	0,19	0,19	0,20	0,29	0,26	0,10	0,24	0,26
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	0,60	0,53	0,48	0,36	0,41	0,34	0,49	0,31	0,33	0,28	0,15	0,54	0,66

Джерело: побудовано автором за даними [369, с.30 – 33; 368, с.15-16].

Якщо припустити, що однакові галузі вітчизняної та світової економіки працюють з однаковими нормами доданої вартості, то менша органічна будова капіталу дозволить отримати значно більший прибуток вітчизняним виробникам. Використання ж офшорних схем експорту продукції дозволяє цей надлишковий прибуток перетворити на економічну ренту. Результати моделювання залежності валової доданої вартості від показника органічної будови капіталу за видами економічної діяльності (табл.3.8) забезпечують емпіричну доказовість сформульованої гіпотези.

Таблиця 3.8

Параметри моделей впливу органічної будови капіталу на рівень валової доданої вартості

Вид економічної діяльності	$GDP_{PK} = f(FC_{VC})$	2014 рік			
		Частка у EXP_{PK} , %	Частка у GDP_{PK} , %	Частка у VC_{Σ} , %	Частка у FC_{Σ} , %
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	279,48-160,82 FC_{VC}	9,50	8,26	3,06	5,24
Промисловість:					
добувна	299,36-622,51 FC_{VC}	15,00	6,72	7,56	7,2
переробна	845,62-2060,4 FC_{VC}	75,00	14,14	18,51	21,02
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	148,03-180,23 FC_{VC}	0,50*	3,32	4,72	5,69

Джерело: авторські розрахунки

Коефіцієнт еластичності валового внутрішнього продукту (валової доданої вартості) відносно органічної будови капіталу за видами економічної діяльності є від'ємним. Вітчизняним парадоксом економічного зростання є позитивний вплив скорочення органічної будови капіталу на ВВП. Економічне зростання є побічним наслідком реалізації рентоорієнтованої поведінки.

Сільське господарство та пов'язані з ним галузі генерують 8,26 % ВВП на душу населення використовуючи тільки 3,06 % загальних витрат на

оплату праці (VC_{Σ}) та 5,24 % загальних витрат постійного капіталу (FC_{Σ}). Експортна орієнтація відносно незначна і складає 9,5 % від загального обсягу експорту товарів. Разом з тим, у промисловості ситуація докорінно протилежна. Переробна промисловість використовує 18,51 % загальних витрат на оплату праці та 21,02 % витрат капіталу, але забезпечує створення тільки 14,14 % ВВП. Таке неефективне співвідношення вказує на втрати ВВП – перетворення його частки на економічну ренту, яка не може бути ідентифікована системою національних рахунків. Значна частка переробної промисловості у експорті (75 %, з яких 32,3 % недорогоцінні метали та вироби з них, 7,9 % продукція хімічної та пов'язаних галузей) вказує на основне джерело та шлях отримання економічної ренти.

Слід відзначити позитивну залежність між зміною обсягом експорту продукції та зростанням еластичністю ВВП (валової доданої вартості) відносно органічної будови капіталу. Так, 15 % вкладу у експорт добувної промисловості пов'язано з відповідним коефіцієнтом еластичності 622,51 умовних одиниці, а 75 % вкладу переробної промисловості – з коефіцієнтом еластичності 2060,4 умовних одиниці. Отже, казуальною умовою експортоспроможності продукції є відносно більшай органічно будова національного капіталу порівняно з світовим рівнем.

Таким чином, сформульовані гіпотези щодо здатності та можливості суб'єктів вітчизняної економіки стягувати економічну ренту отримали відповідну емпіричну доказову базу. Результати аналізу параметрів функціонування національної економіки свідчать, що наявність значного ресурсного потенціалу створює можливість для отримання рентних доходів, а рентиорієнтована поведінка, в свою чергу, сповільнює темпи економічного зростання. Вітчизняний феномен «ресурсного прокляття» знаходить свій прояв у загальній економічній стагнації та вимиванні ресурсного потенціалу. Подолання інституційної пастки рентиорієнтованої поведінки можливе тільки за умовою докорінної зміни інвестиційної та фінансової політики, відновлення виробничого та людського капіталу.

3.3 Специфіка пружної реакції параметрів національної економіки в умовах рецесивних шоків

У попередньому розділі на теоретичному рівні була доведена справедливність гіпотези щодо спроможності національної соціально-економічної системи зі всіма властивостями органічної цілісності, зберігати свою самоорганізацію та відповідні системні якості у результаті «коливальних рухів» (змін) її складових елементів та їх взаємозв'язків. Разом з тим будь-яке наукове положення (навіть теоретично доведене) потребує емпіричної верифікації для встановлення його істинності. Безпосередня верифікація «коливальних рухів» елементів та взаємозв'язків соціально-економічної системи як абстрактної цілісності неможлива. Отже, можливим шляхом розв'язання проблеми є непряма верифікація. Припустимо, що «коливальні рухи» знаходять свій прояв у зміні певних параметрів системи (наприклад, параметрів виробництва або споживання). Загальноприйнятим у економічних дослідженнях показником випуску є рівень валового національного продукту. Поквартальна динаміка фактичного ВВП (у поточних цінах) візуально (як попередня оцінка) свідчить на користь існування певних коливань (рис. 3.9). Візуально-графічна оцінка не є досконалим методом аналізу, отже, необхідно здійснити статистичну перевірку часового ряду ВВП на наявність (або відсутність) невинних коливань. Статистична перевірка гіпотези невинних коливань базується на динамічності середнього значення часового ряду ВВП(t_i) сформованого з сукупності спостережень над безперервним випадковим процесом (випадковою функцією обсягів валового внутрішнього продукту ВВП(t) в моменти часу $t=t_i$):

$$M(\text{ВВП}(t_i)) \neq \text{const.} \quad (3.12)$$

Загальна вибірка значень ВВП від 1 кварталу 2002 року до 3 кварталу 2015 р. може розглядатися як сукупність двох самостійних вибірок з нормальним

розподілом значень з 1 кварталу 2002 року до 3 кварталу 2008 року (кількість спостережень $n_I=22$) та від 4 кварталу 2008 року до 3 кварталу 2015 року (кількість спостережень $n_{II}=23$).

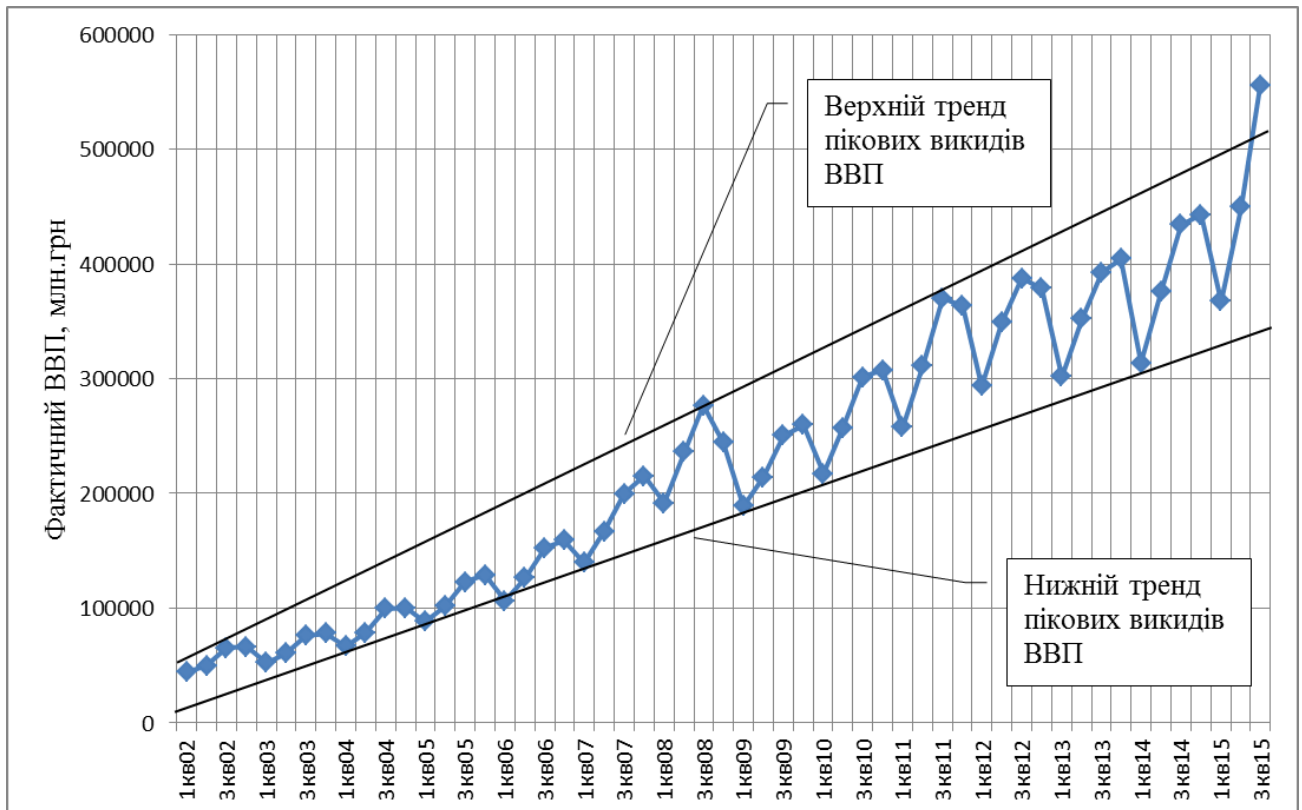

Рис.3.9 Динаміка фактичного ВВП (у поточних цінах)

Джерело: побудовано автором за даними [368, 369]

Перевірка наявності не випадковою складової зводиться до перевірки істотних відмінностей середніх значень отриманих самостійних вибірок. Вибіркова дисперсія s^2 розрахована за формулою [408]:

$$s^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (ВВП_i - \overline{ВВП})^2, \quad (3.13)$$

складає для першої вибірки $s^2_I = 3800242947$ та для другої вибірки $s^2_{II} = 7029012586$. Враховуючи виконання умови $s^2_I < s^2_{II}$ критична область ідентифікується як інтервал $(x_{пр,\alpha}, \infty)$, де точка $x_{пр,\alpha}$ розраховується з вірогідністю помилки $\alpha=0,05$ відповідно умови:

$$P(F < x_{пр,\alpha}) = \alpha. \quad (3.14)$$

Результати розрахунків з допомогою надбудови «Аналіз даних» програми Microsoft Excel вказують, що спостережуване значення $F = 0,5406$ знаходиться в межах критичної області ($x_{\text{кр},\alpha} = 0,5204$). Отже, коливання обсягу ВВП (рис. 3.10) є не випадковими та відображають існування суттєвої циклічності та певного тренду. Циклічні коливання свідчать про існування певного ступеню статистичного зв'язку між послідовностями значень ВВП, зрушених відносно одна одної на певний лаг. Для лагу в один квартал згаданий статистичний зв'язок характеризується коефіцієнтом автокореляції ВВП першого порядку ($l=1$):

$$r_{(l=1)} = \frac{\sum_{t=2}^n (ВВП_t - \overline{ВВП}_1)(ВВП_{t-1} - \overline{ВВП}_2)}{\sqrt{\sum_{t=2}^n (ВВП_t - \overline{ВВП}_1)^2 \sum_{t=2}^n (ВВП_{t-1} - \overline{ВВП}_2)^2}}, \quad (3.15)$$

де

$$\overline{ВВП}_1 = \frac{1}{n-1} \sum_{t=2}^n ВВП_t, \quad \overline{ВВП}_2 = \frac{1}{n-1} \sum_{t=2}^n ВВП_{t-1}.$$

Розрахунок для лагових значень від 1 до 12 кварталів (загально прийнято обмежувати автокореляційний аналіз довжиною лагу не більшою за $\frac{1}{4}$ від кількості спостережень) вказує на найбільш високе значення ($r(1)=0,981$) для річного лагу ($l=4$). Разом з тим, для лагу у 8 та 12 кварталів теж притаманні досить високі значення коефіцієнту автокореляції (рис.3.11). Результати розрахунку значущості коефіцієнтів автокореляції (з вірогідністю помилки $\alpha=0,05$ та кількістю спостережень $n=55$) за критерієм

$$T_{r(l)} = \frac{|r_l| \times \sqrt{n-2}}{\sqrt{1-r_l^2}}, \quad (3.16)$$

однозначно вказують на найбільшу значущість саме річного лагу ($T_{r(l=4)}=36,488$) порівняно з іншими варіантами (рис.3.10). Доведеність факту циклічних (невипадкових) коливань рівня ВВП економіки України за 2002-2015 рр. обумовлює подальшу необхідність ідентифікації базового тренду

(вектору розвитку) та циклічної складової. Попередня оцінка динаміки сукупності спостережень вказує на певне зростання амплітуди циклічних коливань. Верхній та нижній тренди пікових викидів є розбіжними (рис. 3.9), до того ж дисперсія другої складової вибірки (інтервал від 4 кварталу 2008 р. до 3 кварталу 2015 р.) значно більше ніж дисперсія першої складової.

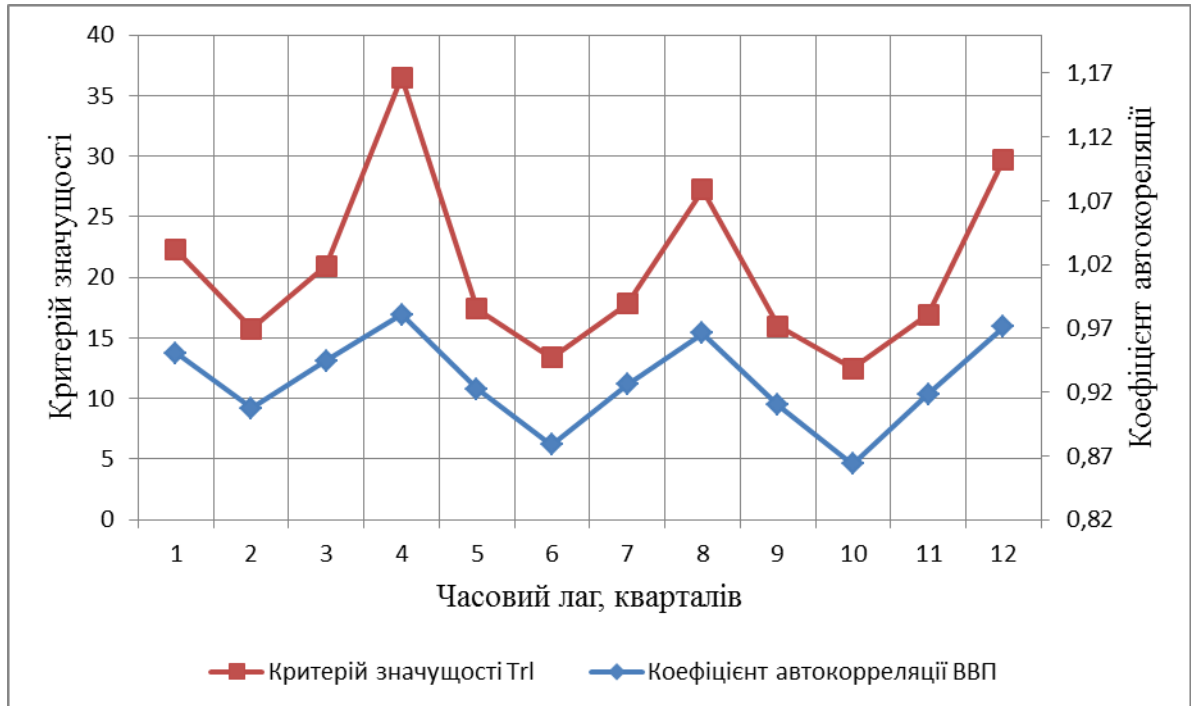

Рис. 3.10 Оцінка періоду коливання ВВП за корелограмою та критерієм значущості коефіцієнтів автокореляції

Джерело: побудовано автором за даними [368, 369]

Таким чином, доцільним є використання мультиплікативної моделі часового ряду ВВП вигляду:

$$\text{ВВП}(t_i) = T(t_i) \times P(t_i) \times E(t_i), \quad (3.17)$$

де $T(t_i)$ – трендова складова, що відображає стійку закономірність зміни ВВП у довгостроковому періоді (траєкторія умовної точки рівноваги фазового простору параметрів соціально-економічної системи); $P(t_i)$ – періодична (циклічна) складова, гіпотетично обумовлена діалектикою взаємозв'язків системних елементів, їх саморозвитком у процесі збереження цілісності (траєкторія параметрів в межах фазового простору); $E(t_i)$ –

випадкова компонента, обумовлена недетермінованістю соціально-економічних процесів (залишок після відокремлення системних складових часового ряду ВВП). Результати відповідних розрахунків (табл. 3.10) обумовлені циклоутворюючим лагом ($l=4$), передбачають, що періодичні коливання протягом циклу взаємозгладжуються (у мультиплікативній моделі ця умова трансформується у тотожність суми циклічних компонентів кількості періодів у циклі). Відповідно до методу ковзного середнього отримана скорегована оцінка циклічної компоненти за кварталами – 0,853387; 0,967407; 1,103535 та 1,075672 одиниць.

Таблиця 3.10

Оцінка квартальної циклічної компоненти ВВП (2002-2015 рр.)

Показник	Рік	Квартали				Разом за рік
		1кв	2кв	3кв	4кв	
Оцінка циклічної компоненти ВВП	2002	-	-	1,131425	1,110077	
	2003	0,840271	0,929933	1,104556	1,075547	
	2004	0,86053	0,941039	1,117932	1,060071	
	2005	0,878703	0,952487	1,090707	1,091351	
	2006	0,852351	0,955148	1,087253	1,064928	
	2007	0,869672	0,963406	1,068835	1,064663	
	2008	0,869904	1,011453	1,167888	1,044714	
	2009	0,830324	0,945844	1,079517	1,079656	
	2010	0,860772	0,969904	1,09271	1,068701	
	2011	0,850775	0,976568	1,120674	1,071661	
	2012	0,847645	0,996762	1,097342	1,067629	
	2013	0,848268	0,979147	1,078343	1,096876	
	2014	0,832198	0,971741	1,089683	1,069252	
	2015	0,837855	-	-	-	
Накопичені квартальні дані		11,07927	11,59343	14,32686	13,96513	
Середня оцінка циклічної компоненти $P(t_i)$		0,852251	0,966119	1,102067	1,07424	3,994678
Скорегована оцінка циклічної компоненти $P(t_i)$		0,853387	0,967407	1,103535	1,075672	4,0

Джерело: авторські розрахунки

Відповідно до формули 3.17 скорегована на оцінку циклічної компоненти $P(t_i)$ трендова складова ВВП $T(t_i)$ в першому наближенні характеризується регресійним рівнянням:

$$T(t_i) = 9994,665 + 7811,274t.$$

Отримана модель (засобами програми *Microsoft Excel*) характеризується ступенем адекватності на рівні 98,9% та ілюструє наявність значної залежності трендової складової ВВП від чиннику часу (коефіцієнт множинної кореляції на рівні 97,84 %). Коефіцієнт впливу чиннику часу ілюструє сталу тенденцію до зростання ВВП України на 7811,374 млн грн щокварталу (без урахувань циклічних коливань). Але ця оцінка є відносною адже не враховує інфляційні процеси. Для урахування цього чиннику можливе застосування дефлятора та перерахунку номінальних показників в реальні значення. Таке додаткове перетворення забезпечить тільки порівнянність різних періодів (вірогідно зменшить амплітуду коливань), але факт наявності циклічних змін залишиться.

Результатом емпіричної верифікації є підтвердження істинності гіпотези «коливальних рухів». Доведено, що з вірогідністю помилки не більше 5 %, коливання обсягу ВВП є не випадковими та відображають існування істотної циклічності з періодом у 4 квартали. Такі коливання слід інтерпретувати як сталі (коефіцієнт автокореляції річного лагу 0,981 при максимальному рівні значущості 36,488) та не пов'язані з трендовою складовою. Зростання амплітуди коливань параметру ВВП свідчить про переважно нерівноважні тенденції у розвитку національної соціально-економічної системи та узгоджується з висновками попереднього підрозділу. Як зазначалося у підрозділі 2.2 динамічність національної соціально-економічної системи може бути ідентифікована сукупністю показників (змінних) у заданий момент часу, які певним чином розвиваються (еволюціонують) відповідно до певного закону та фундаментального типу стійкості. Результати аналізу системи диференційних рівнянь (аналог моделі Лотки-Вольтери) та трансформація фазового простору у часову розгортку за окремими товарами вказують на можливість існування періодичних коливань обсягів випуску (споживання) засобів виробництва (товар X) та предметів споживання (товар Y). Емпірична верифікація цієї тези досить ускладнена

через неможливість точної ідентифікації обсягів споживчих товарів та засобів виробництва у відкритій соціально-економічній системі. З певними припущеннями можливо використати для аналізу дані щодо складу ВВП за методом кінцевого використання (СНР-2008). Таким чином, кінцеві споживчі витрати можна інтерпретувати як вартісну оцінку обсягу предметів споживання (товар Y), а валове нагромадження як оцінку засобів виробництва (товар X). Гіпотетично наявні ресурси можуть бути спрямовані або на споживання, або на нагромадження основного капіталу та формування запасів та цінностей. Врахування у методі кінцевого використання обсягів експорту, імпорту товарів та послуг функціонально відповідає за зовнішні системні зв'язки та не може ігноруватися. Разом з тим, сальдо експортно-імпортних операцій не перевищує 3-5 % від загальної суми валового внутрішнього продукту і при достатній кількості спостережень не виходить за допустиму вірогідність помилки ($\alpha=0,05$). Таким чином, можливо і доцільно використовувати складові ВВП за кінцевим використанням для побудови фазового простору станів вітчизняної економіки (рис.Б1 Додаток Б). Отримана фазова траєкторія не є стаціонарною, а має спіралеподібну форму. Зазначимо, що траєкторія точки умовної рівноваги (червона лінія на рисунку ліворуч – рис. Б1 Додаток Б) має декілька специфічних ділянок. По-перше, це ділянка сталого зростання від початкового моменту часу (1 кварта 2002 р.) до 2008 р. За цей період кінцеві споживчі витрати виросли на 445,6 %, а валове нагромадження на 580,9 %.

Для оцінки ступеню відхилення квартальних показників X та Y від середнього значення можливе використання показника стандартного відхилення (корінь квадратний з дисперсії обсягу кінцевих споживчих витрат та валового нагромадження відповідно). На ділянці сталого зростання стандартне відхилення кінцевих споживчих витрат знаходиться у межах 13–18 % від свого середньорічного значення. В той же час, розкид аналогічного значення для валового нагромадження значно більше – від мінімальних 27 % до максимальних 45 %. Разом з тим, спостерігається тенденція до

скорочення стандартного відхилення, а отже, і відносної амплітуди коливань часової розгортки фазової траєкторії (нижній графік на рис Б.2 Додаток Б).

По-друге, на ділянці шокового збурення (ділянка відповідає періоду розгортання світової фінансової кризи) від 3 кварталу 2008 р. до 1 кварталу 2009 р. обсяг валового нагромадження скорочується більше ніж у 4 рази, хоча обсяги кінцевого споживання втрачають тільки 12 % від своєї номінальної величини. Ще раз нагадаємо, що фазова траєкторія не враховує коливання купівельної спроможності і побудована на фактичних значеннях показників. У цей період спостерігається істотне зростання параметру стандартного відхилення валового нагромадження.

По-третє, на ділянці відновлення (з 2 кварталу 2009 р. до 3 кварталу 2011 р.) спостерігаються незмінні темпи зростання кінцевого споживання та повернення обсягів валового нагромадження до докризового рівня (за цей період спостерігалася девальвація гривні на 60 % і досягнення показником докризового рівня є відносним). Стандартного відхилення валового нагромадження зростає до 41–47 %, що ілюструється зростанням амплітуди коливань. З кінця 2011 р. та протягом всього 2012 р. ситуація відносно стабілізується: кінцеві споживчі витрати на середньому рівні 317400 млн грн, а валове нагромадження 64300–67500 млн грн. Важливим моментом є те, що стандартне відхилення валового нагромадження скорочується до 29,06 %.

По-четверте, на ділянці 2013–2014 років спостерігається подальше скорочення валового нагромадження та зростання амплітуди його коливань (стандартне відхилення зростає до 52–59 %). Коливання кінцевих споживчих витрат зберігають незмінну відносну амплітуду у 10–13 %.

Для нівелювання інфляційного чинника додатковий варіант фазової траєкторії обсягів кінцевих споживчих витрат (Y) та валового нагромадження (X) був побудований у доларовому вимірюванні. Доцільність використання доларів США для оцінки параметрів національної економіки обумовлюється двома чинниками. По-перше, це дозволяє інтегрально використовувати дані Державної служби статистики України та статистичну інформацію Світового

банку. По-друге, використання дефляторів або індексів цін ускладнено зміною бази порівняння вітчизняної статистики. Так до 2010 р. базою розрахунків вітчизняної статистики були ціни 2007 р., а з 2011 р. - ціни 2010 р.. Таким чином, необхідність проведення складних ланцюгових перетворень обумовила вибір саме доларових показників як не менш інформативних, але більш зручніших у використанні.

Результати візуального порівняння (рис. Б2 та рис Б3 Додаток Б) вказують на збереження істотних коливань часових розгортки фазової траєкторії. Це у достатньому ступені підтверджує справедливості висунутої раніш тези, про іманентність «коливальних рухів» існуванню (розвитку) соціально-економічної системи незалежно від способу вимірювання. Разом з тим, рис.Б3 (Додаток Б) дозволяє більш точно ідентифікувати шоківі збурення національної економіки. Наприклад, параметри ділянки сталого зростання майже не відрізняються у фактичних цінах та доларовому еквіваленті, що обумовлено досить високою стабільністю валютних курсів (курс національної валюти на цій ділянці коливався у межах 5,05 – 5,32 грн за долл США). Зазначимо, що стандартне відхилення як ступінь відхилення випадкової величини не залежить від одиниці вимірювання, а як наслідок отримані раніш висновки що до параметрів коливань залишаються справедливими. Аналогічний висновок можна зробити і для ділянки відновлення (з 2 кварталу 2009 р. до 3 кварталу 2011 р.).

Фазова траєкторія (рис.Б3 Додаток Б) побудована в доларовому еквіваленті є більш показовою з позиції ідентифікації кризи. Незважаючи на зростання кінцевих споживчих витрат від 34923 млн дол США в середньому за квартал в 2011 р. до 42373 млн дол США у 2013 р. валове нагромадження скорочувалося, що вже не є ознакою прогресивного розвитку системи, а навпаки свідчить про регресивні тенденції. Розгортання системної фінансово-економічної кризи після Революції Гідності та початку збройного конфлікту на сході країни проявилось у формуванні спадної траєкторії центру умовної рівноваги (червона крива на лівому графіку рис.Б3 Додаток Б). Середне

квартальне значення кінцевих споживчих витрат на початок 2014 р. скоротилося від 42373 млн дол США до 17592 млн грн для третього кварталу 2015 р. Цікавою є часова розгортка фазової траєкторії кінцевих споживчих витрат – вона майже повністю втрачає ознаки циклічності на ділянці 4 квартал 2013 р. – 1 квартал 2015 р. (падіння квартальних обсягів споживання від 47184 млн дол США до 14693 млн дол США). Разом з тим, коливання валового нагромадження зберігаються майже незмінними.

Узагальнюючи отримані результати слід констатувати повну доведеність та емпіричну обґрунтованість гіпотези «коливальних рухів» параметрів національної соціально-економічної системи. Враховуючи висновки попереднього підрозділу щодо рентоорієнтованої поведінки вітчизняних економічних агентів та «проїдання» виробленого та природного капіталу зазначимо, що погіршення стану національної економіки у результаті шоків збурень (фінансової кризи 2008–2009 р., суспільно-політичної кризи 2014 р., збройного конфлікту на сході України) перш за все знаходить свій прояв у диспропорційних змінах фазової траєкторії через зростання амплітуди коливань валового нагромадження та затухання коливань кінцевих споживчих витрат. Така специфічна поведінка параметру кінцевих споживчих витрат може бути пояснена як з позицій теорії перманентного доходу М. Фрідмана [22], так і згідно положень теорії життєвого циклу Ф. Модильяні [47]. У більш загальному вигляді та відповідно обраного методологічного підходу, визначена динаміка споживання відповідає гіпотезі «випадкового блукання» в умовах невизначеності Р. Холла. Основні положення цієї гіпотези акцентують увагу на відносній незалежності споживання від поточного доходу, та визначального впливу на споживчу поведінку тільки неочікуваних (суттєвих) змін доходу [27]. В межах нашого дослідження ці тези знаходять своє підтвердження саме в порушенні сталої циклічності споживчих витрат у періоди шоків збурення національної економіки (аномалії у часових розгортках фазової траєкторії у 2008–2009 рр. та 2014 р. – рис.3.12.2).

Щодо чинника валового нагромадження, то його непряма деталізація через показники капітальних інвестицій й сальдо прямих іноземних інвестицій (рис.3.11) свідчить на користь високого рівня пов'язаності.

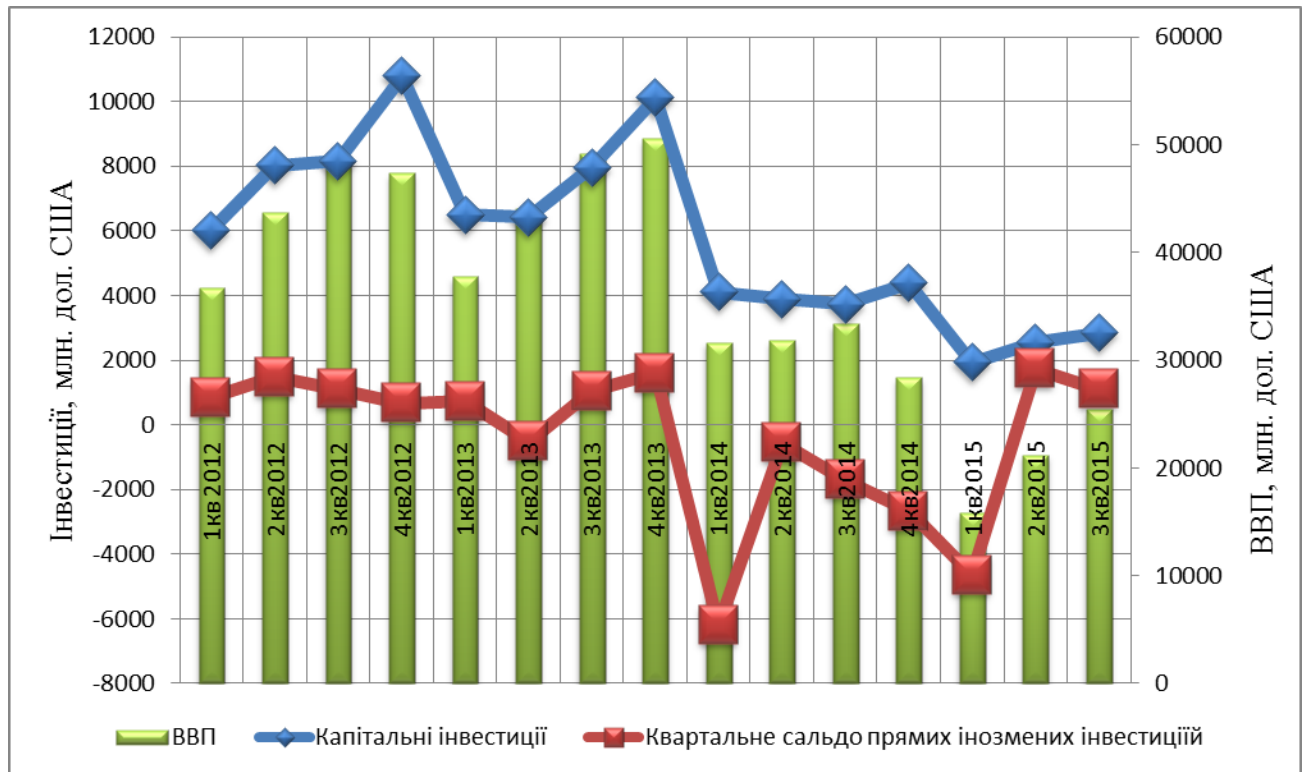

Рис. 3.11. Динаміка обсягу капітальних інвестицій й квартально сальдо прямих іноземних інвестицій, млн дол США

Джерело: розраховано автором на підставі [44, 71]

Результати регресійний аналізу ВВП та обсягу капітальних інвестицій за 2012–2015 рр. (кризова ділянка відповідно фазової траєкторії) вказують на високу точність моделювання. Точність моделі (ВВП як функція капітальних інвестицій) складає більше 93 %, а 87,18 % коливання квартального обсягу ВВП пояснюється саме квартальним обсягом капітальних інвестицій. Прямі іноземні інвестиції в сучасних реаліях є досить спотвореним показником, адже більша їх частка має офшорне походження і відображає повернення коштів, виведених з України.

Доведеність факту «коливальних рухів» національної економіки обумовлює необхідність більш глибокої оцінки цього явищу, а саме параметрів пружної реакції (як єдино можливої для відкритої, динамічної та

здатної до саморозвитку системи). Таким чином, наступним кроком є проведення діагностики відповідно «технічного», «екологічного» та «адаптивного» підходів до пружності.

«Технічний» підхід до пружності як зазначалося у попередньому розділі базується на «моделі провалів» М. Фрідмана. На теоретичному рівні була задекларована можливість дослідження «провалів» за чинником національного випуску (обсягу ВВП), так і за чинників зайнятості. Для збереження логіки аналізу зупинимся на показнику ВВП в розрахунку на душу населення в доларовому вимірюванні. Для компенсації наявної мультиплікативної природи вихідних даних (це доведено у результаті перевірки на не випадковість природи коливань) доцільне використання логарифмованих показників.

Результати аналізу динаміки логарифмованого рівня вітчизняного ВВП на душу населення за 1987–2014 рр. вказують на наявність трьох провалів – періодів рецесії (з 1989 р. по 2000 р.; з 2008 р. по 2009 р. та з 2014 р. до зараз) (рис.3.12).

Відновлення абсолютно симетричні провалам за амплітудою, хоч і відрізняються за своєю тривалістю. Так, тривалість першої з аналізованих рецесій складає 11 років, а період відновлення 8 років. Рецесія пов'язана зі світовою фінансовою кризою мала чіткі ознаки протягом 1 року, а відповідне відновлення складало 4 роки. Зазначимо, що вітчизняна економіка так і не змогла подолати наслідки світової фінансової кризи 2008-2009 р. (фактичний обсяг ВВП не досяг потенційних значень). Все це свідчить на користь дієвості «модель провалів» та підтверджують пружну реакцію, але, разом з тим, не пояснюють джерела провалів та механізми відновлення. До того ж слід зазначити, що не на одній з ділянок фактична динаміка випуску не виходила на лінію (тільки торкалася) «потенційного випуску».

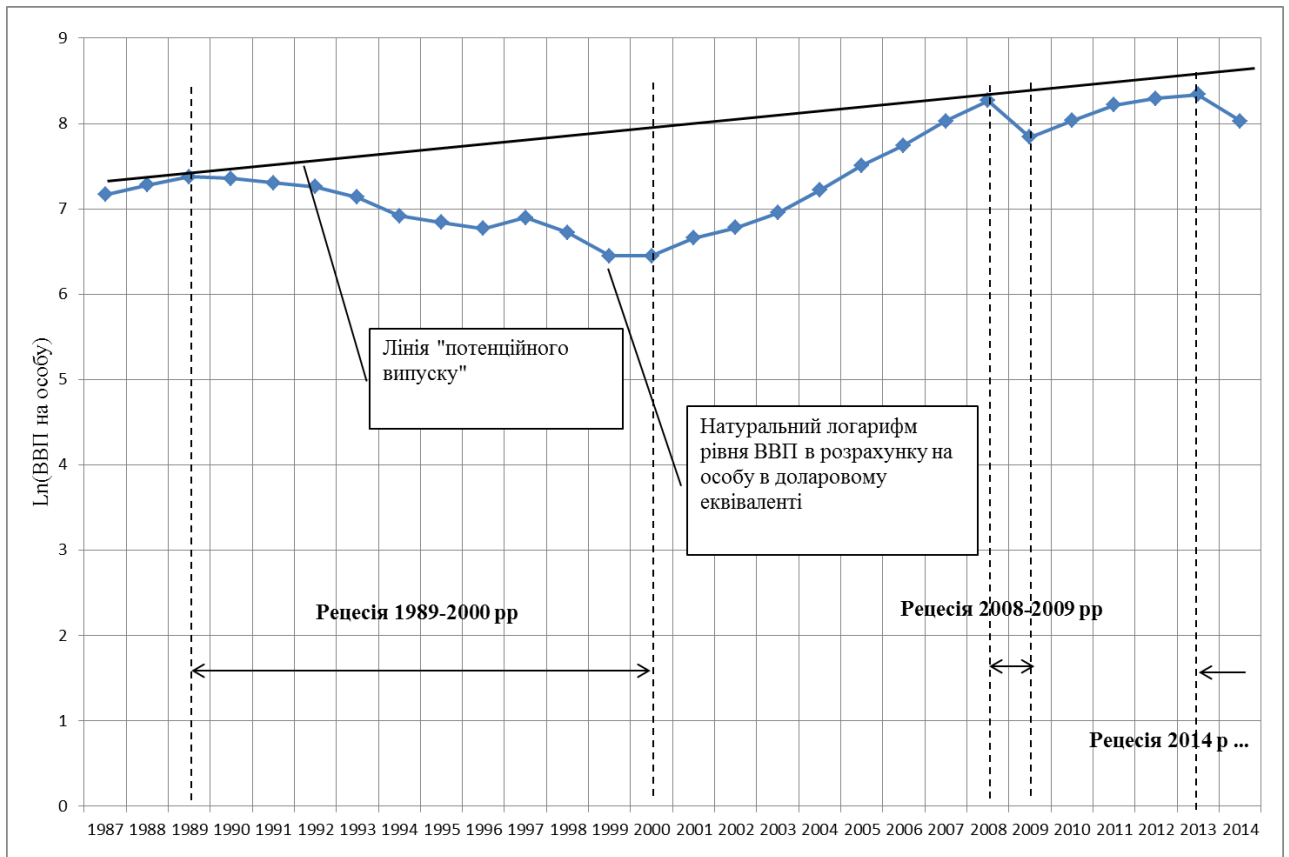

Рис. 3.12. Динаміка логарифмованого ВВП та «потенційного випуску» (1987 – 2014 рр.)

Джерело: розраховано автором на підставі [369]

Рівняння лінії «потенційного випуску» побудоване за двома піковими значеннями (1989 р. та 2008 р. є відповідно моментами часу $t=3$ та $t=22$) формалізується матричним рівнянням виду:

$$\begin{vmatrix} t & \ln(y^*) & 1 \\ 3 & 7,3762 & 1 \\ 22 & 8,2664 & 1 \end{vmatrix} = 0.$$

Відповідно кутовий коефіцієнт для заданих параметрів складатиме:

$$k = \frac{8,2664 - 7,3762}{22 - 3} = 0,04686,$$

а значення логарифмованого потенційного ВВП у нульовий момент часу дорівнюватиме:

$$\ln_{(t=0)}^* = 7,3762 - 0,04686 \times 3 = 7,2356.$$

Таким чином, шукана функція лінії «потенційного випуску» має вигляд:

$$\ln(y^*) = 7,2356 + 0,06488t.$$

Фактичні тренди відновлення 2000-2008 рр. та 2009-2013 рр. ілюструються рівняннями регресії (отримано в програмному продукті *Microsoft Excel*):

$$\ln(y_{2000-2008}) = 3,13235 + 0,231t; \quad \ln(y_{2009-2013}) = 4,99833 + 0,1259t.$$

Як вже зазначалося, ні аспект відтворення, ні аспект відновлення не відповідали пружній реакції на шокове збурення 2008 р. Ступінь відтворення на кінець 2013 р. (до початку кризи 2014 р.) складала тільки 92,7 % обсягу «потенційного випуску». Рівень відновлення відносно факту 2008 року, в той же час, складає 100,89 %, а швидкість відновлення 0,12447 нат ВВП на рік. Отже, за логарифмічними оцінками національна економіка відновила від шоку, але не змогла відтворити дошоковий тренд розвитку.

Відставання на 7,3 % від потенційного рівня (не повне відтворення) цікаво порівняти з опірністю. Її рівень складав у 2009 р. 10,15 % від відповідного «потенційного рівня», а від трендового значення ($\ln(y_{2000-2008})$) 7,14 %. Глибина шоку складала - 0,42438 нат ВВП або 5,13 % від фактичного рівня 2008 р.

Відповідно до «екологічного» підходу, соціально-економічна система, яка змогла перейти в нову постшокову конфігурацію або траєкторію розвитку кращу за передшоковий стан, має високу пружність. Така інтерпретація була ґрунтовно розглянута у методологічному розділі роботи (рис.2.4). Фактично для вітчизняної економіки тренд логарифмованого ВВП (вектор розвитку) в достатньому ступені ідентифікується кутовими коефіцієнтами. Порівняно з трендом «потенційного випуску» кутові

коефіцієнти фактичних трендів відновлення мають більшу величину ($0,231 > 0,06488$; $0,125 > 0,06488$), що вказує на потенційну можливість високопружної реакції. Але фактично визначити тип пружності за допомогою стандартної інтерпретації «моделі провалів» не є можливим. Але відносна оцінка пружності вказує, що траєкторія відновлення 2000-2008 рр. була більш пружною, ніж траєкторія 2009-2013 рр.. Таким чином, ідентифікаційні можливості проаналізованого підходу з використанням логарифмованих показників є обмеженою.

Лінійний характер довгострокового тренду розвитку у «моделі провалів» М. Фрідмана є досить умовним і не завжди знаходить достатнє емпіричне підтвердження. До того ж лінійний тренд дозволяє зробити тільки відносні оцінку пружності соціально-економічної системи. Більшість фахівців рекомендують для побудови кривої «потенційного випуску» використовувати рекурсивну методику Саммерса та ДеЛонга. Відповідно до положень цієї методики (формули) отримана послідовність:

$$y_{1998}^* = y_{1997}^* + \max \left[0, \max_{i=1..5} \left\{ \frac{y_{1998} - y_{1997}^*}{1}, \frac{y_{1999} - y_{1997}^*}{2}, \frac{y_{2000} - y_{1997}^*}{3}, \frac{y_{2001} - y_{1997}^*}{4}, \frac{y_{2002} - y_{1997}^*}{5} \right\} \right];$$

$$y_{1998}^* = 1394,4 + \max \left[0, \max_{i=1..5} \left\{ \frac{1449,96 - 1394,4}{1}, \frac{1597,49 - 1394,4}{2}, \frac{1569,73 - 1394,4}{3}, \frac{1489,68 - 1394,4}{4}, \frac{1417,87 - 1394,4}{5} \right\} \right] =$$

$$= 1495,945 \text{ дол. США};$$

$$y_{1999}^* = 1495,945 + \max \left[0, \max_{i=1..5} \{101,545; 36,892; -2,088; -19,518; -47,56\} \right] =$$

$$= 1597,49 \text{ дол. США};$$

$$y_{2000}^* = 1597,49 + \max \left[0, \max_{i=1...5} \{ -27,76; -53,90; -59,87; -84,83; -117,077 \} \right] =$$

$$= 1597,49 \text{ дол. США};$$

i. т. д.

Результати розрахунків ілюструють зростання «потенційного випуску» від постійного рівня у 1597,49 дол США (1989-2000 рр.) до максимального значення 4187,789 дол США на душу населення у 2013 р. Для використання «технічного» підходу досить показовим є рецесійний шок 2008 р., пов'язаний з розгортанням світової фінансової кризи. Потенційна опірність до рецесійного шоку може бути оцінена як різниця між фактичним рівнем ВВП на душу населення в умовах економічного «дна» (точка *C*) (результат змушеного шокового скорочення) і рівнем потенційно очікуваного «можливого максимуму» (точка *D*). «Можливий максимум» відповідає очікуваному рівню ВВП за умов відсутності шоку, а зростання національної економіки уздовж кривої «потенційного випуску». Для вітчизняної економіки цей показник склав 1404,97 дол США на душу населення у 2009 р., або 35,56 % від потенційного рівня. Глибина шоку у 2009 р. складає 34,58 %.

Альтернативний підхід до вимірювання трендової опірності передбачає прогнозування подальшого передшокового зростання. Із цією метою могла б використовуватися, наприклад, регресійна модель часового ряду або відповідна комплексна модель національної економіки. Прогнозований у такий спосіб очікуваний рівень ВВП на душу населення (точка *E*) можна порівняти з фактичним рівнем (точка *C*). Якщо використовувати в якості базового періоду ($t=1$) 1987 р., то найпростіша модель часового ряду відновлення 2000-2008 р. дасть прогнозний ВВП у точці *E* на рівні 4977,9 дол США на душу населення. Отже рівень трендові опірності в абсолютному вимірюванні складатиме 2432,46 дол США або 48,86 % від прогнозного трендового рівня випуску. Аналогічні розрахунки можуть бути проведені для оцінки відновлюваності соціально-економічної системи від шоку. Ступінь відновлення станом на кінець 2013 р. складає 107,63 %.

Показовим також є проміжок часу, необхідний для повернення економіки у передшоковий стан. Час повернення до передшовкового рівня випуску становить AN (рис.3.13) – приблизно 3 роки. Окрім цього, відновлюваність могла бути виміряна часовим періодом необхідним національній економіці, щоб повернутися до свого потенційно можливого шляху зростання (точка F). Це могло б бути періодом з моменту початку шоку (BG) або від економічного дна, викликаного шоківим скороченням (CG).

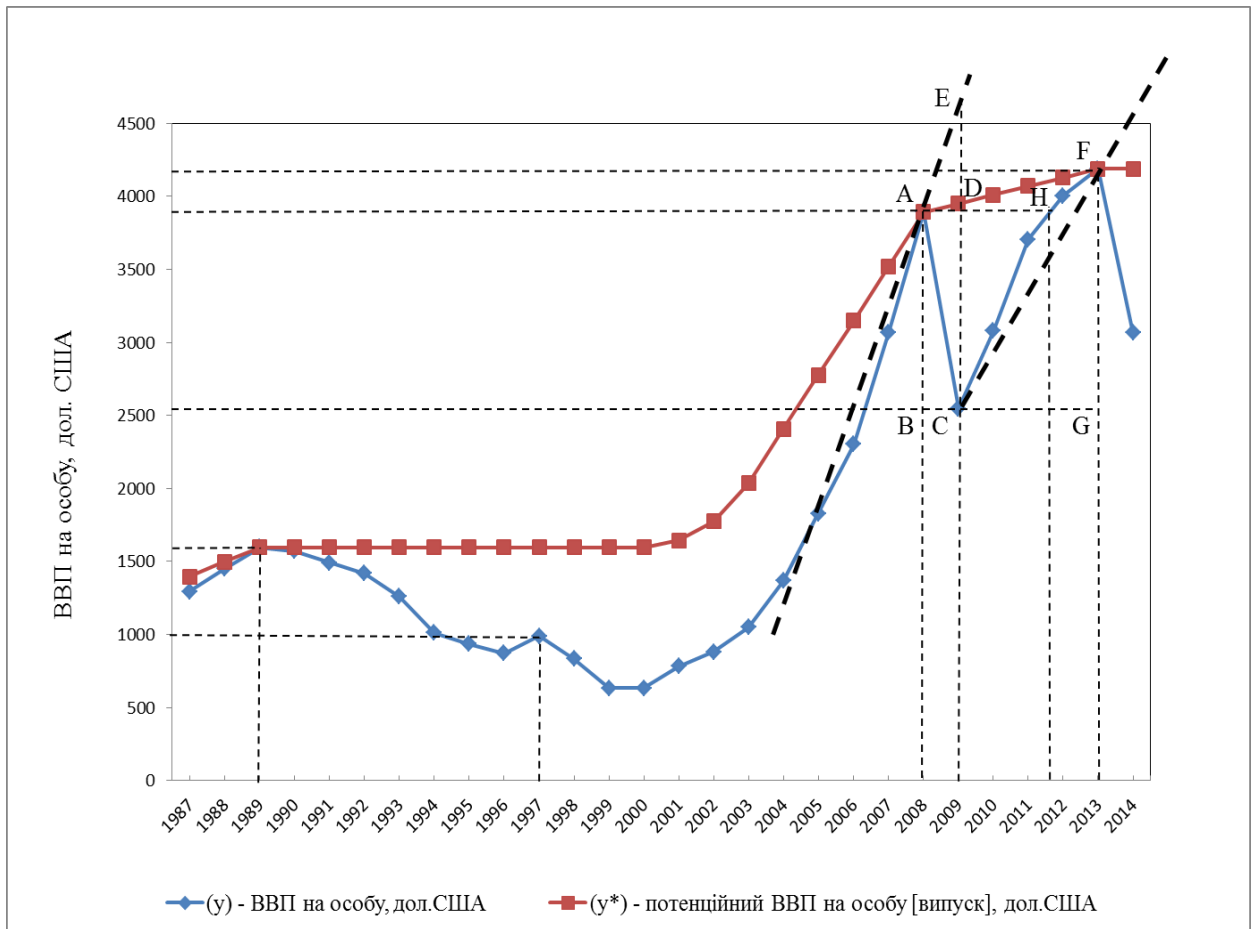

Рис. 3.13 Параметри пружності та відновлюваності економіки України за умов рецесійних шоків («технічний» підхід)

Джерело: розраховано автором на підставі [44, 71]

Середня швидкість відновлення розрахована до 2013 р. складає від мінімальних 401,59 дол США на душу населення до максимальних 486,44 дол США на душу населення за рік. Враховуючи, що згідно рекурсивної методики крива «потенційного рівня» відповідає поточному

максимуму фактичної динаміки, то рівень відтворення складає 100 %. «Екологічна» інтерпретація концепту пружності переважно оперує фактичним трендами розвитку сформованими в соціально-економічній системі. Результати аналізу фактичних трендів розвитку, пов'язаних з шоківим збурення (світовою фінансовою кризою 2008–2009 рр.), дозволяють досить точно ідентифікувати якість пружної реакції національної соціально-економічної системи (рис.3.14).

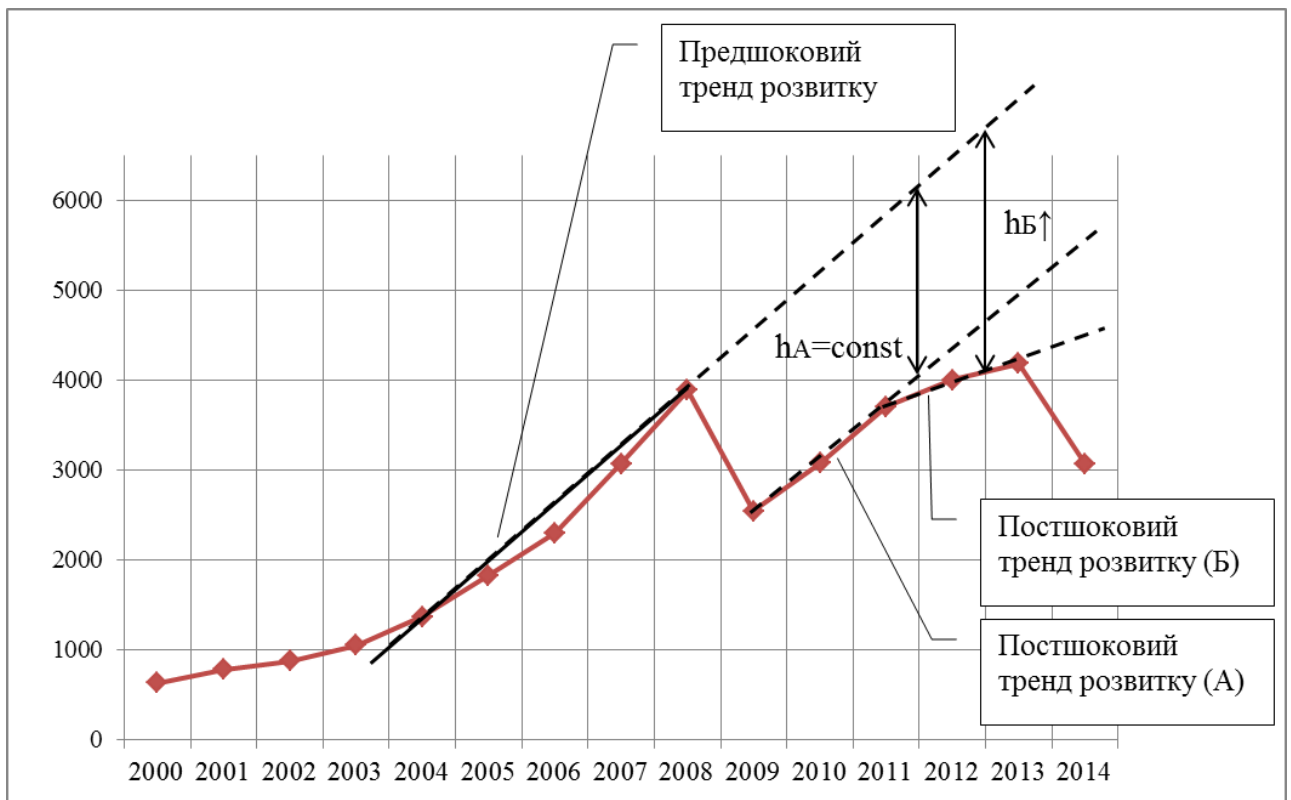

Рис. 3.14 Вплив шоківого збурення (світова криза 2008-2009 років) на тренд розвитку ВВП України – «екологічна» інтерпретація

Джерело: побудовано автором на підставі [44, 71]

Як і у випадку застосування рекурсивної методики Саммерса та ДеЛонга, для визначення передшокових тенденцій розвитку обирається обрій часу у 5 років. Результатом статистичної обробки показників часового ряду ВВП(t_i) є відповідні регресивні функції (табл.3.11).

Отримані регресивні функції мають достатню точність на рівні 98,08 % – 99,78 % та значимість за критерієм Фішера не вище 5 % помилки.

Враховуючи, що національна економіка зазнала суттєвої кризи, що продовжувалася з 1989 р. до 2000 р., її відновлення у першому десятиріччі XXI століття було досить суттєвим. Протягом 2004–2008 року середньорічне зростання ВВП на душу населення складало більше ніж 628,7 дол США на душу населення.

Таблиця 3.11

Передшокові та постшокові тренди розвитку (ВВП на душу населення, дол США)

Тип тренду	Функція тренду	Ступінь визначеності (R-квадрат)	Достовірність за критерієм Фішера	Постшокове лагове відставання	
				2012 t=26	2013 t=27
Передшоковий	$Y_{2004-2008} = -10082,7 + 628,7226t$	0,9808	0,001134	-	-
Постшоковий (А)	$Y_{2009-2011} = -10803,8 + 579,7219t$	0,9978	0,02962	1995,050	2044,048
Постшоковий (Б)	$Y_{2011-2013} = -2312,02 + 241,4548t$	0,9809	0,048359	2298,257	2685,520

Джерело: авторські розрахунки

Це супроводжувалося не тільки ростом обсягів виробництва, але й скороченням загального та гарантованого державою боргу та достатнім рівнем збалансованості бюджету (рис.3.4). Нагромадження валового капіталу в цей період характеризувалося високим рівнем мультиплікаційного ефекту (не менше 4,1609 одиниць – функція (3.3)). Серед негативних тенденцій слід відзначити помірне зростання ступеню зносу основних фондів та досить суттєве скорочення рівня органічної будови капіталу (табл. 3.7). Додатково слід відзначити і певне укріплення національної валюти від 531,27 грн за 100 дол. США у 2004 р. до 505 грн за 100 дол США на кінець 2007 р. Отже, цей період можна впевнено характеризувати сталим зростанням і використовувати в якості передшокового тренду розвитку.

Розгортання світової фінансової кризи у 2008 р., перш за все вплинуло на експортно-орієнтовані галузі (металургія, хімічна промисловість) та обумовило суттєве скорочення валютних надходжень в країну та посилення

диспропорцій зовнішнього торговельного балансу. Фактично, починаючи з 1999 р. вперше від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу було зафіксовано ще у 2006 р. і у розмірі 1,6 млрд дол США (1,5 % ВВП). Далі це від'ємне сальдо збільшувалося до 5,9 млрд дол США у 2007 р. та до 12,9 млрд дол США (7,1 % ВВП) у 2008 р. [303-305]. Запозичення Національним банком України спочатку 16,5 млрд дол США, а потім додатково ще 3 млрд дол США у Міжнародного валютного фонду дозволило зупинити розгортання кризи, і ознаки економічного відновлення почали спостерігатися вже на початку 2010 р. В цілому слід зазначити, що з позицій «екологічної» пружності економіка України змогла відновити свої докризові темпи зростання, хоча і з певним постійним лаговим відставанням ($h_A \approx \text{const}$). Це відставання складало 1995,05 дол США та 2044,048 дол США на душу населення у 2012 та 2013 рр. відповідно.

Чи було це відновлення сталим та пружним? У першому наближенні ідентифікуються ознаки досить високої пружності. Так, лаг відставання постшокового тренду (A) приблизно у 30 % від передшокової траєкторії доповнюється незначним розходженням у векторах на 0,0077':

$$\begin{aligned} \operatorname{tg}(\bar{y}_{2004-2008}; \bar{y}_{2009-2011}) &= \frac{k_{2009-2011} - k_{2004-2008}}{1 - k_{2009-2011} \times k_{2004-2008}} = \\ &= \frac{628,7226 - 579,7219}{1 - 628,7226 \times 579,7219} = -0,00013 \text{ рад.} \end{aligned}$$

Проте результати більш детального аналізу свідчать на користь низько пружної реакції. Так після 2х років відновлення з швидкістю рівною докризовій ситуація змінилася. Новий постшоковий тренд розвитку (B) мав зростаюче лагове відставання (2298,257 дол США та 2685,52 дол США на душу населення у 2012 та 2013 рр. відповідно). Така тенденція свідчить про тимчасовий характер стабілізаційних заходів (міжнародних запозичень) та розвитку деструктивних аспектів економічного спаду. Протягом 2012–2013 рр. відхилення фактичного тренду від докризового зросло на 7–8%, що підтверджується розходженням відповідних векторів на 0,146' ($h_B \uparrow$):

$$\begin{aligned} \operatorname{tg}(\bar{y}_{2004-2008}; \bar{y}_{2011-2013}) &= \frac{k_{2009-2011} - k_{2004-2008}}{1 - k_{2009-2011} \times k_{2004-2008}} = \\ &= \frac{628,7226 - 241,4548}{1 - 628,7226 \times 241,4548} = -0,00255 \text{ рад.} \end{aligned}$$

Вважаємо, що головною причиною недостатньо пружної реакції національної економіки України є рентоорієнтовна поведінка економічних агентів (рентна гіпотеза була теоретично сформульована та емпірично доведена у попередньому підрозділі) та «споріднення» олігархічних структур з державною владою.

Результати проведеного аналізу вказують на можливість та доцільність комплексного використання «моделі провалів» та рекурсивної методики визначення потенційного випуску для ідентифікації параметрів складових пружності (опірності та відновлюваності) у короткостроковому періоді. Разом з тим, дискусійним залишається питання незмінності потенційного випуску протягом довгострокових рецесій. В попередніх дослідженнях нами було доведено, що економічне зростання в Україні супроводжується вичерпанням природного та виробленого капіталу [9, с.25]. Таким чином, за умов надзвичайно високого рівня зносу основних фондів та недостатнього обсягу капітальних інвестицій, використання рекурсивної методики обчислення потенційного випуску може призвести до певного спотворення результатів. Отже, доцільним буде додаткове використання «адаптивного» підходу до пружності з метою підвищення якості отриманих результатів та покращення ступеню наукового обґрунтування можливих управлінських та регулюючих рішень.

Як зазначалося у попередніх розділах, ключову роль у формуванні чутливості або пружності соціально-економічної системи до шоків відіграє її економічна та інституційна структура. При інших рівних умовах, диверсифіковані економічні структури забезпечують значну ступінь пружності до шоків, ніж більш спеціалізовані структури. Зазначена теза складає підґрунтя «адаптивного» підходу до пружності.

Безсумнівною перевагою диверсифікованих економік вважається їх менша чутливість до коливань динаміки окремих галузей та шоківих збурень. Спад в одній галузі може компенсуватися ростом в іншій, що забезпечує стабільність економіки в цілому. Це також сприяє формуванню ефективної зайнятості: згладжування шоків в окремих галузях; формування більш гнучкого ринку праці за рахунок міжгалузевого переливу робочої сили. Різна ступінь еластичності попиту та пропозиції окремих галузей, відмінності у експортній орієнтації виробництва, диспропорції у капіталі та працездатності (загалом диверсифікація економічних структур) гіпотетично повинні не тільки забезпечити меншу уразливість соціально-економічної системи до шоків, але й більш високі темпи відновлення від шоку. Система з спеціалізованою економічною базою буде більш сприйнятлива к певним (притаманним домінуючим галузям) шокам та матиме менші можливості до переорієнтації. Практично різноманітність альтернативних шляхів відновлення економіки залежить від специфіки існуючої спеціалізації. Так, домінування добувної промисловості матиме різний вплив на пружність соціально-економічної системи порівняно, наприклад, з переважаючим сектором високих технологій.

Одним з дієвих інструментів розв'язання питань з окресленої проблематики є ентропійний підхід до оцінки ступеня хаотичності (структурних змін) складних систем. Такий підхід є досить популярним інструментом пояснення непередбачених аномалій соціально-економічного розвитку. Це обумовило появу широкого спектру досліджень тих або інших ентропійних проявів суспільно-економічного буття. Так, у монографічному дослідженні О. Корольова [304] показник ентропії використано для аналізу часових рядів та моделювання процесів розподілу ресурсів. Акцент на використанні ентропійних методів дослідження під час моделювання критичних явищ у фінансово-економічних системах зроблено у роботі під керівництвом В. Дербенцева [198]. У дослідженні С. Беренди [95] на підґрунті регіональної економічної ентропії робиться спроба кількісної

оцінки основних детермінант процесу економічної інтеграції на рівні ЄС. Разом з тим, відкритим залишається питання зіставлення динаміки ентропії соціально-економічної системи та механізмів її реакції на шоківі рецесійні прояви.

Аналіз останніх досліджень з даної проблематики обумовив увагу до близької за тематикою роботи проф. О. Грабчук щодо дослідження впливу невизначеності розподільчих процесів на загрозу виникнення фінансової рецесії. Автором робиться висновок, що «ентропія характеристик економічної системи, її субсистем та метасистеми у відношенні до системи може виступати як індикативна характеристика наближення до рецесії» [185, с.22]. Визнаючи справедливість цієї тези, слід привернути увагу до дискусійності використаної автором доказової бази. По-перше, у роботі О. Грабчук показник ентропії має від'ємне значення, що протирічить основним математичним вимогам [239, с.28] до цього показника. По-друге, сформована теза щодо зниження ентропії перед рецесією та під час її настання не знаходить достатньої емпіричної верифікації (результати розрахунків для різного складу регіональних систем дають різні показники динаміки ентропії). З цього приводу також слід зазначити, що наявні результати розрахунку ентропії Шеннона для оцінки кризових явищ, наприклад на валютних ринках, дійсно вказують на стрімке падіння показника (розрахованого на підґрунті часових рядів) у точці кризи [239, с.174]. По-третє, регіональна підсистема або національна соціально-економічна система є відкритою за своєю суттю, а отже оцінка виробництва ентропії без урахування обміну з зовнішнім середовищем (наприклад для національної економіки це, у першому наближенні, експортно-імпортні потоки) є помилковою.

Для ідентифікації кризових явищ в економіці та ступеню відповідної пружної реакції цілком логічне використання інтегральних показників економічної динаміки, наприклад, фондових індексів. Однак ступень розвитку вітчизняного фондового ринку знаходиться на такому низькому

рівні, що інформаційна цінність його індексів мінімальна. З певними припущеннями в роботі використовується тільки показник валового внутрішнього продукту в розрахунку на душу населення в доларовому вимірюванні. Структуроутворюючими є секції видів економічної діяльності (КВЕД-2010). Оцінюючи неоднозначність наявних результатів емпіричної верифікації зв'язку кризових явищ з рівнем ентропії [198, 185], слід сформулювати дві можливі субгіпотези.

Субгіпотеза 1. Якщо показник ентропії характеризує ступінь відхилення соціально-економічної системи від упорядкованого та структурованого стану в бік більш хаотичного та безструктурного, то рецесійні процеси (шокові збурення) порушують нормальне функціонування економіки та обумовлюють формування додаткових структур та зв'язків необхідних для підтримки функціонування. У структурному аспекті це може свідчити про підвищення рівня диверсифікації (скорочення рівня концентрації) валового продукту за видами економічної діяльності, а отже, зростання рівня ентропії. Ентропія Шенона для дев'ятнадцяти рівно-представлених секцій (КВЕД-2010) при абсолютно рівномірному розподілу видів діяльності буде наближатися до значення 2,944 нат.

Субгіпотеза 2. Порушення нормального функціонування економіки обумовлює руйнування (порушення функціонування) існуючих зв'язків, зникнення слабких та нежиттєздатних структур, а отже, скорочення рівня ентропії. Теоретично шоківий вплив може сформувати структуру діяльності з абсолютною перевагою тільки однієї секції та відповідною ентропією прагнучою до нульового значення.

Запропоновані гіпотези відповідають розглянутим у попередніх дослідженнях механізмам забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем [116, с.23]. Субгіпотеза 1 відповідає пружній реакції системи на шокові збурення адже передбачає адаптацію системи без значних структурних змін. Субгіпотеза 2 – пластична реакція системи (як результат значного шоку, або вичерпання резервів пружної реакції) та відповідна

деформація структури діяльності. З позицій синергетики реалізація першої гіпотези є еволюцією системи до рівноважного стану, який по аналогії з газовим середовищем є найбільш хаотичним. Друга ж гіпотеза, за своїм економічним змістом, ілюструє потенційний шлях виродження економки до рівня окремого виробництва (виду діяльності) та її фактичної «загибелі». Отже, ідентифікація (забезпечення) певних рівнів скорочення або зростання ступеню хаотичності не є свідомством (інструментом) позитивних або негативних процесів в соціально-економічній системі. Як справедливо зазначав проф. Ю. Клімонтович першочергове завдання полягає у визначенні певної «норми хаотичності», яка притаманна нормальному функціонуванню системи, а «корисність» певної динаміки ентропії обумовлена лише досягненням цієї норми [234, с. 1233]. В межах нашого дослідження «норма хаотичності» є тим нормальним станом національної економіки, до якого вона повинна повертатися у результаті пружної реакції. Саме така здатність забезпечує сталий розвиток відкритих соціально-економічних систем.

Виробництво ентропії пов'язане з незворотними процесами у нерівноважних системах. Відтік ентропії в оточуюче середовище (інші системи) забезпечує дисипацію – перетворення частини енергії упорядкованих процесів у енергію неупорядкованих процесів. Зміна ентропії за таких умов обумовлюється виробництвом ентропії в межах системи за рахунок процесів незворотності та переносом ентропії за межі системи. Динаміка ентропії у відкритій системі (ds/dt) як адитивна функція ендогенної (ds_i/dt) та екзогенної (ds_e/dt) компоненти може бути проілюстрована рівнянням (3.18) Пригожина [198, с.188]. Екзогенна компонента в межах даного аналізу відповідає експортно-імпортним потокам країни. Експортний потік (E) за своїм економічним змістом характеризує відтік ентропії, а імпорт (I) – навпаки надходження. Згідно Е. Шредінгеру така взаємодія відображає дуальний характер ентропійних процесів: у зовнішнє середовище система поставляє ентропію (безлад), а отримує негентропію (упорядкованість) [400S]. Використання цієї тези дозволяє провести оцінку впливу імпорту

(джерела ентропії) та експорту (джерела негентропії) на загальний показник швидкості зміни структурної ентропії. Таким чином, з урахуванням ентропійної функції К. Шеннона [408] та рівняння Пригожина структурна ентропія за видами економічної діяльності може бути представлена виразом:

$$\frac{ds}{dt} = \frac{d \left[\sum_{i=1}^n \frac{ВВП_i}{ВВП} \ln \left(\frac{1}{\frac{ВВП_i}{ВВП}} \right) - \sum_{i=1}^n \frac{ЕКС_i}{ВВП} \ln \left(\frac{1}{\frac{ЕКС_i}{ВВП}} \right) + \sum_{i=1}^n \frac{ІМП_i}{ВВП} \ln \left(\frac{1}{\frac{ІМП_i}{ВВП}} \right) \right]}{dt}, \quad (3.18)$$

де ВВП_i, ЕКС_i, ІМП_i –вартісна оцінка валового внутрішнього продукту, експорту та імпорту за і-ю секцією видів економічної діяльності (КВЕД-2010).

Результати розрахунків за формулою (3.18) самі по собі не мають особливої інформаційної цінності, проте, їх порівняння з динамікою валового внутрішнього продукту (рис.3.15) обумовлює такі висновки:

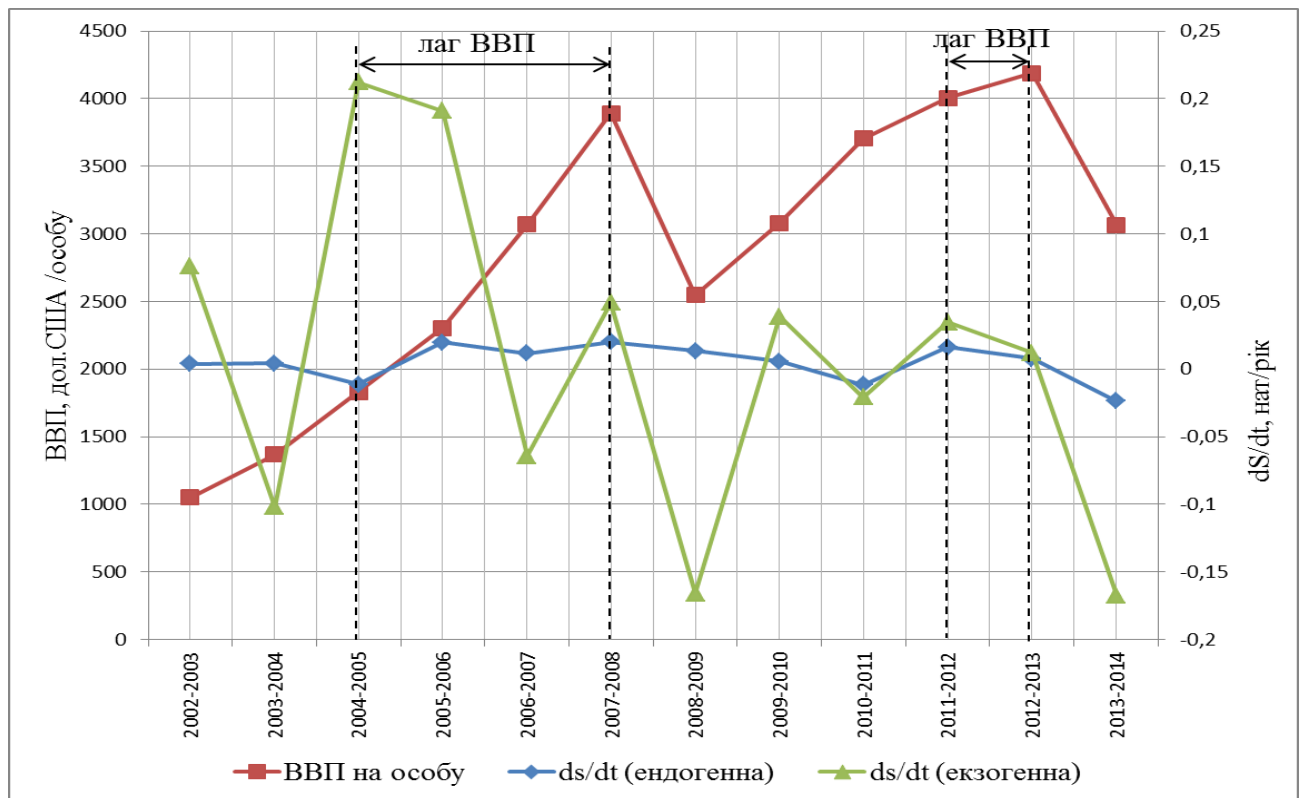

Рис. 3.15 Динаміка рівня ВВП та зміни структурної ентропії

Джерело: побудовано автором за [44, 71]

1) ідентифікується лаговий зв'язок між зміною ентропії та динамікою ВВП. Падіння екзогенної складової ентропії (реалізації гіпотези 2) передусім шоковому падінню ВВП (кризи 2008–2009 років та 2014 рр.). Значна дискретність розрахунків швидкості зміни структурної ентропії (1 рік) не дозволяє точно ідентифікувати параметри випереджального лагу. Характер реакції на шок вказує на брак пружності соціально-економічної системи України та переважно пластичну реакцію.

2) наявність «провалів» екзогенної складової структурної ентропії на ділянках економічного зростання пояснюється, перш за все, неоднозначністю трактування експортно-імпортних потоків як каналів ентропійного обміну з іншими системами. Наприклад, спрямованість секції «С» КВЕД-2010 (переробна промисловість) переважно на зовнішнього споживача обумовлює досить високу залежність національного виробництва від кон'юнктури світового ринку. Отже, прояв екзогенних кризових явищ спроможний підвищувати загальну ентропію, а не скорочувати згідно формули (3.18). Таким чином, інформаційна цінність запропонованої методики може бути підвищена за рахунок індивідуальної оцінки спрямованості секцій та розділів економічної діяльності в продуктивній структурі експорту та імпорту. До того ж, падіння екзогенної ентропії можна пов'язати з сальдо поточного рахунку платіжного балансу. Значний провал у 2006–2007 році, на нашу думку пов'язаний з формуванням саме від'ємного сальдо та суттєвого скорочення структурної ентропії імпортних потоків.

3) не визначено істотного зв'язку між зміною ендогенної складової структурної ентропії та динамікою ВВП в розрахунку на душу населення (коефіцієнт кореляції складає – 0,1285 одиниць). Таким чином, суттєві структурні зміни слід пов'язувати з саме екзогенними зв'язками вітчизняної економіки, а не з внутрішніми процесами структурної перебудови.

У результаті проведеного дослідження «адаптивного» підходу до пружності було запропоновано використання показника структурної ентропії Шеннона щодо видів економічної діяльності з урахуванням

експортно-імпортних потоків. На її підґрунті сформульовані альтернативні субгіпотези інтерпретації результатів емпіричної верифікації зв'язку кризових явищ з рівнем ентропії. В результаті аналізу доведено, що скорочення структурної ентропії відповідає пластичній реакції економіки, а зростання – пружній реакції. Обґрунтовано можливість використання структурної ентропії як випереджального індикатору рецесійних шоків. Отримані результати у значному ступені корельовані з результатами отриманими під час дослідження «екологічного підходу» до пружності. Так, зміна пружного постшокового тренду (А) на непружній постшоковий тренд (В) (рис.3.16) повністю відповідає спадній динаміці екзогенної та ендогенної структурної ентропії (рис.3.15). На додаток слід відзначити, що швидкість зміни екзогенної складової структурної ентропії на порядок вище зміни ендогенної складової, що обумовлює необхідність більш докладного вивчення цього факту.

Як вже зазначалося систему структурних зрушень вважають специфічним чинником динаміки ефективності функціонування соціально-економічної системи. Основним показником ефективності економічної структури є максимізація національного продукту або у випадку регіонів – валового регіонального продукту. Формування національного (регіонального) продукту є результатом: по-перше, існуючої структури випуску(складу та пропорцій між галузями); по-друге, спрямованістю та структурою інвестицій; по-третє, внутрішнім та зовнішнім попитом. Значний промисловий потенціал України, сформований ще у часи СРСР, не можливо було реалізувати тільки в межах національної економіки. Значну частину продукції вітчизняної обробної та видобувної промисловості отримували закордонні споживачі. Так, за даними Державної служби статистики, за останні 5 років частка експорту товарів та послуг в структурі ВВП складала від 56,4 % до 52,2 % (у фактичних цінах). Разом з тим досить у експортних потоках відбувалися значні структурні зрушення. Чинниками цих зрушень стали відсутність інвестицій спрямованих на модернізацію промислового

комплексу, рентоорієнтована поведінка олігархічних структур, офшорна організація бізнесу [144, с.42]. Сформовані таким чином абсолютні та відносні переваги у міжнародній торгівлі забезпечили збагачення обмеженого кола зацікавлених осіб, та разом з тим стали драйверами системної економічної кризи та втрати Україною спроможності адсорбувати (пружно реагувати на) шокові збурення.

Фахівці бюджетного управління МВФ Н. Коста Нето та Р. Ромеу у результаті дослідження впливу фінансової кризи 2008–2009 років на обсяги експорту країн Латинської Америки визначили певні істотні залежності [55, с.4]: різноманітність експорту сприяє підвищенню продуктивності країни, а тому продуктова диверсифікація торгівлі здатна обумовлювати наслідки впливу кризи (криза створює більш несприятливий вплив на менш продуктивні виробництва або галузі). Це дозволяє висунути гіпотезу щодо можливості існування аналогічної залежності для вітчизняної економіки. Для аналізу концентрації торгівлі (експорту) використовується показник подібний до індексу Герфіндаля-Гіршмана. Експорт поділений на n груп, частка S_i (у відсотковому виразі) кожної групи піднесена до квадрату, а індекс концентрації є сумою отриманих значень (максимальний рівень концентрації 10000):

$$IHH = \sum_{i=1}^n S_i^2. \quad (3.19)$$

Результати проведених розрахунків (рис.3.16) не дозволяють ідентифікувати безумовний якісний зв'язок між обсягами експорту та його товарною концентрацією.

Загалом високий рівень концентрації у докризовому періоді (максимальне значення 2767,7) скоротився до рівня 1300–1600 одиниць у післякризовий період. Разом з тим, існує чітко визначений лаг відставання (3 місяці) екстремумів обсягу експорту від індексу концентрації. З урахуванням компенсації лагового відставання (табл. 3.12) справедливі такі висновки:

1) у періоді зростання (01.2007 – 07.2008) еластичність експорту за рівнем концентрації складає 11,89 при варіації індексу ІНН не вище 10,44 %. Отримані показники досить умовні, що обумовлено неврахуванням даних попередніх періодів, де також спостерігалось зростання;

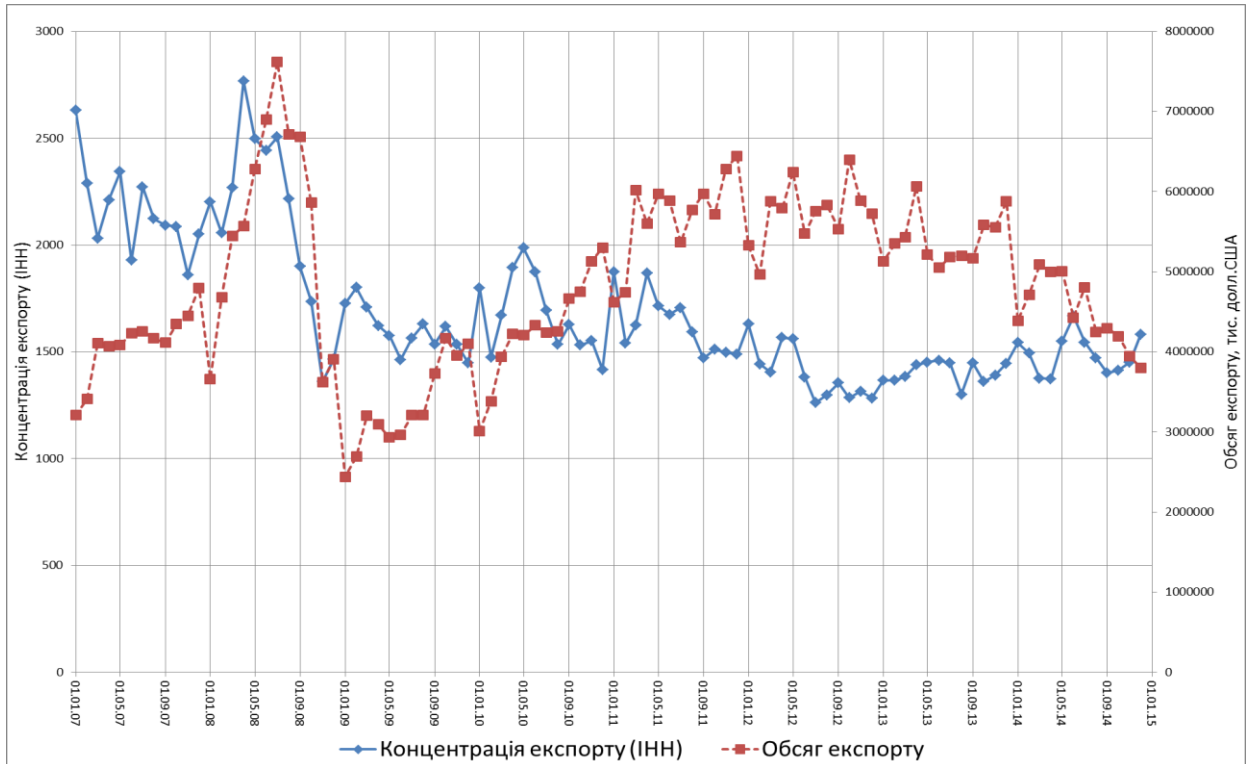

Рис.3.16. Динаміка обсягу експорту та його концентрації протягом 2007–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за [369]

2) у періоді падіння (07.2008 – 01.2009) показник концентрації скорочується від 2767,7 до 1736,2 одиниць (варіація 17,7 %), що обумовлює еластичність експорту на рівні 1,82. Це свідчить, що зростання індексу концентрації експорту (ІНН) продукції до кризи на 1 % (100 пунктів) обумовило б зростання на 1,82 % обсягу скорочення експорту в умовах кризи. Отже, надвисока концентрація експорту (переважно за рахунок домінування складової – «неблагородні метали та вироби з них») обумовила шоківий вплив світової фінансової кризи на вітчизняну економіку. За аналогічний період для країн Латинської Америки зростання індексу торгово-промислової концентрації на одну соту (при базовому

середньозваженому рівні 2200 одиниць) приводило до скорочення експорту на 0,47 % [55, с.5].

3) у період відновлення (01.2009 – 12.2011) середньозважений індекс концентрації не перевищував значення 1631,9 одиниць (варіація 8,95 %), а еластичність експорту мала від'ємне значення 4,37. Отже, підвищення диверсифікації продукції сприяло зростанню обсягів експорту. Разом з тим, повного відновлення експортних потоків не відбулося: максимальний обсяг після відновлення 6443 млн дол США порівняно з докризовим максимумом 7616 млн долл США. Зростання диверсифікації обумовлювалося, перед усе, не збільшенням обсягу експорту міноритарних товарних позицій, а скороченням частки домінуючих позицій. До того ж протягом 4 місяців від «дна» кризи індекс концентрації зростав від мінімальних до 1359,9 до максимальних 1801,2 одиниць, що й обумовлювалося більш високою швидкістю відновлення домінуючих позицій над міноритарними.

Таблиця 3.12

Показники структурних зрушень в експортному потоці за 2007-2014 рр.

Показник		Період / динаміка обсягу експорту			
		Зростання 01.2007 – 07.2008	Падіння 07.2008 – 01.2009	Відновлення 01.2009 – 12.2011	Падіння 12.2011 – 12.2014
<i>ІНН</i>	Начало	2629,9	2505,3	1726,2	1487,4
	Кінець	2505,3	1726,2	1487,4	1579,8
<i>ІНН</i> (лаг)	Начало	-	2767,7	1736,2	1469,7
	Кінець	2767,7	1736,2	1469,7	1401,1
$\sigma_{d1/d0}$	За період	57,849	38,946	27,256	78,348
	Порівняно з 01.2007		92,752	91,620	208,706
<i>Kg</i>	За період	0,112	0,194	0,153	0,323
	Порівняно з 01.2007		0,256	0,343	0,520
<i>Ks</i>	За період	0,215	0,252	0,263	0,449
	Порівняно з 01.2007		0,269	0,328	0,452
<i>Kr</i>	За період	0,079	0,139	0,109	0,234
	Порівняно з 01.2007		0,184	0,250	0,395

Джерело: розраховано автором за даними [369]

4) Період падіння (12.2011 – 12.2014) фактично складається з двох часових проміжків. До кінця 2013 р. спостерігалися коливання експорту коло рівня 5500 млн долл США з періодом 5-6 місяців. З початку 2014 р. почалося досить стрімке падіння експорту обумовлене (на відміну від падіння 2008 р.) ендогенними причинами – порушенням функціонування промислового комплексу Донецької та Луганської областей, проблемами у монетарному (кредитному) секторах економіки. В цілому еластичність експорту за рівнем концентрації склала 10,8 одиниць. Варіація індексу ІНН не перевищувала 7,03 %, а падіння експорту склало 40,9 % порівняно з максимумом 12.2011 р.. Певне зростання концентрації експорту протягом останніх 4 місяців 2014 р. є відображенням майже дворазового зростання частки «продуктів рослинного походження» (від 12,1 % до 24,9 %) в структурі експорту.

Для оцінки істотності структурних зрушень в дослідницькій практиці використовується сукупність інтегральних індексів. В межах даного аналізу обрано: квадратичний коефіцієнт відносних структурних зрушень ($\sigma_{d1/d0}$), інтегральний показник структурних розбіжностей А. Салаї (K_s), інтегральний коефіцієнт структурних зрушень К. Гатаєва (K_g) та індикатор відносних відмінностей структури В. Рябцева (K_r) [218, 62]. Результати розрахунку квадратичного коефіцієнту відносних структурних зрушень вказують на досить суттєві зміни у структурі експорту. У відносному вимірюванні в період реакції на шок 2008 р. структура відхиляється на 92,752 %, а у кризовий 2014 р. – на 208,706 %. Індикатор В. Рябцева вказує на істотні структурні зрушення протягом 2007-2013 рр. та значні зрушення у 2014 р.. Аналогічні висновки дає аналіз інших інтегральних коефіцієнтів. В цілому масштаб структурних зрушень 2014 р. мав значно більші розміри ніж у 2008 р..

Проведенні дослідження підтверджують справедливість висновків щодо негативного впливу високої концентрації (низької товарної диверсифікації) експорту на параметри реакції економіки на шоківі збурення. Цей висновок справедливий як для зовнішніх, так і для внутрішніх

драйверів кризи. Результати аналізу експортної детермінанти соціально-економічної пружності вказують на негативний вплив «сировинної» специфіки на здатність України забезпечувати сталий розвиток. Обмеженість формату цього дослідження залишає без відповіді питання пов'язане з наявністю випереджального лагу між динамікою рівня концентрації та обсягом експорту. Також потребує додаткового аналізу взаємозв'язок експортних та імпорتنних потоків. У дослідженнях Н. Коста Нето та Р. Ромеу емпірично доведено факт пом'якшення наслідків кризи через галузеву та продуктову диверсифікацію експорту, географічна диверсифікація не має суттєвого впливу. Для вітчизняної економіки перша теза знаходить свою верифікацію, проте нейтральність географічної диверсифікації є досить дискусійною, що обумовлює необхідність додаткових досліджень у цьому напрямку. Наявна статистична інформація та поточний об'єктивний кризовий стан національної СЕС дозволяють повно охарактеризувати пружну реакцію на рецесивний шок тільки на ділянці 2008-2013 рр. (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Параметри пружної реакції національної економіки України на шокове збурення (Світову фінансову кризу 2008-2009 рр.)

Підхід до пружності	Компоненти (аспекти) пружності			
	Відтворення	Відновлення 2013 рік	Опірність 2009 рік	Реорганізація
1	2	3	4	5
Технічний підхід «модель провалів» М. Фрідмана	92,7 %	ступінь - 100,89 %; швидкість – 0,42348 нат ВВП на рік	глибина шоку 5,13 %; потенційна опірність 10,15 %; трендова опірність – 7,14 %	Кількісно не оцінюється
Технічний підхід «рекурсивна методика» Саммерса - Де Лонга	100,0 %	ступінь - 107,63 %; швидкість – 401,59–486,44 дол.США на душу населення ВВП на рік	глибина шоку 34,58 %; потенційна опірність 35,56 %; трендова опірність – 48,86 %	Кількісно не оцінюється

Продовження табл. 3.13

1	2	3	4	5
Екологічний підхід	$Y_{2009-2011} - (h_A \approx \text{const} = 1995,05 - 2044,048 \text{ дол США на душу населення})$ $Y_{2011-2013} - (h_{A\uparrow} = 1995,05 - 2685,52 \text{ дол США на душу населення})$	$Y_{2009-2011} -$ висока пружність $Y_{2011-2013} -$ низька пружність	глибина шоку 34,58 %;	Кількісно не оцінюється
Адаптаційний підхід «ентропійна методика»	Кількісно не оцінюється	Кількісно не оцінюється	Кількісно не оцінюється	(ds_i/dt) ; (ds_e/dt) (див рис.3.15)
Адаптаційний підхід «екзогенна деталізація»	Кількісно не оцінюється	Кількісно не оцінюється	Кількісно не оцінюється	(IHH) ; $(\sigma_{d1/d0})$ (Ks) ; (Kg) ; (Kr) ; (див. табл. 3.12)

Джерело: розраховано автором

Результати досліджень вказують на доцільність комплексного використання «технічного», «екологічного» та «адаптивного» підходів до пружності. Якщо аспекти відтворення, опірності та пружності з достатнім ступенем точності ідентифікуються у межах «екологічного» та «технічного» підходів, то аспект реорганізації можливо кількісно оцінити тільки інструментарієм «адаптивного» підходу. Отримані результати, перш за все, вказують на недостатній рівень пружності національної соціально-економічної системи України. Неefективність економічної та інституційної структури сприяє реалізації рентоорієнтованої поведінки економічних агентів, а надвисока залежність вітчизняної економіки від екзогенних чинників обумовлює недостатньо пружну її реакцію на шоківі збурення. Ендогенна структурна недосконалість та екзогенна залежність є основними драйверами гальмування процесу відновлення після шоку 2008-2009 років та підґрунтям розгортання сучасної фінансово-економічної та соціально-політичної кризи.

Висновки до розділу 3

На підставі результатів дослідження сучасного стану та специфіки соціально-економічного розвитку в Україні отримано такі науково-практичні результати:

1. На основі результатів аналізу та оцінки індикаторів виконання реформ «Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»» виявлено значні проблеми у параметрах соціально-економічного розвитку національної соціально-економічної системи, що підтверджує справедливність висновків теоретичного аналізу діючої концепції сталого розвитку. На підставі результатів компаративного аналізу економічних показників України та еталонних країн «Вишеградської четвірки» встановлено катастрофічне зростання відставання національної економіки за останні 25 років при майже однакових стартових умовах. Цей висновок стосується таких базових індикаторів як рівень внутрішнього продукту, державний борг, енергоємність ВВП, обсяг інвестицій. Результати аналізу динаміки цільових економічних індикаторів сталого розвитку національної соціально-економічної системи свідчать не просто про наявність економічної депресії, а про розгортання та поглиблення системної економічної кризи, «проїдання» створеного національного продукту та відсутність дієвих драйверів стабілізації та відновлення позитивного економічного розвитку на тлі незадовільного стану інституційного та інфраструктурного забезпечення.

2. Результати аналізу формування національного багатства України та його складових (виробленого, природного та нематеріального капіталів) дозволяють впевнено стверджувати про наявність ефекту «прокляття ресурсів» у досить спотвореній формі: природний капітал у вітчизняній моделі економічного зростання стимулює зростання національного багатства через своє вичерпання, що додатково посилюється недовідтворенням виробленого капіталу. Проблема вітчизняної економіки полягає в недієвості та недосконалості існуючих ринкових інститутів та системи державного

управління взагалі. Надмірний зв'язок політичних сил та економічних угруповань, фактичне лобіювання менеджментом державного рівня інтересів окремих олігархів призводить до нераціонального безконтрольного вичерпання природного та виробленого капіталу. На тлі економічної стагнації зрозумілим є розширення (хоча і дуже помірне) державних витрат на соціальні потреби як інструмент забезпечення прихильності електорату. У той же час джерела ресурсів переводяться з виробничої сфери використання у діяльність спрямовану на вилучення економічної ренти. Сукупність цих та інших чинників спрямовує Україну до соціального та економічного колапсу.

3. У результаті проведеного аналізу була доведена гіпотеза щодо комплексного негативного впливу на параметри соціально-економічного розвитку України, саме рентоорієнтованої економічної поведінки. Результати аналізу параметрів функціонування національної економіки свідчать, що наявність значного ресурсного потенціалу створює можливість для отримання рентних доходів, а рентоорієнтована поведінка, в свою чергу, сповільнює темпи економічного зростання. Вітчизняний феномен «ресурсного прокляття» знаходить свій прояв у загальній економічній стагнації та вимиванні ресурсного потенціалу. Подолання інституційної пастки рентоорієнтованої поведінки можливе тільки за умовою докорінної зміни інвестиційної та фінансової політики, відновлення виробничого та людського капіталу.

4. Узагальнення отриманих результатів дозволяє констатувати повну доведеність та емпіричну обґрунтованість гіпотези «коливальних рухів» параметрів національної соціально-економічної системи. Враховуючи висновки щодо рентоорієнтованої поведінки вітчизняних економічних агентів та «проїдання» виробленого та природного капіталу зазначимо, що погіршення стану національної економіки у результаті шоківих збурень (фінансової кризи 2008-2009 року, суспільно-політичної кризи 2014 року, збройного конфлікту на сході України) перш за все знаходить свій прояв у диспропорційних змінах фазової траєкторії через зростання амплітуди

коливань валового нагромадження та затухання коливань кінцевих споживчих витрат. Доведеність факту «коливальних рухів» національної економіки обумовлює необхідність більш глибокої оцінки цього явищу, а саме параметрів пружної реакції (як єдино можливої для відкритої, динамічної та здатної до саморозвитку системи).

5. Результати проведеного аналізу вказують на можливість та доцільність комплексного використання «моделі провалів» та рекурсивної методики визначення потенційного випуску для ідентифікації параметрів складових пружності (опірності та відновлюваності) у короткостроковому періоді. Разом з тим, дискусійним залишається питання незмінності потенційного випуску протягом довгострокових рецесій. За умов надзвичайно високого рівня зносу основних фондів та недостатнього обсягу капітальних інвестицій, використання рекурсивної методики обчислення потенційного випуску може призвести до певного спотворення результатів. У результаті дослідження «адаптивного» підходу до пружності та використання показника структурної ентропії Шеннона щодо видів економічної діяльності з урахуванням експортно-імпортних потоків було сформульовано альтернативні субгіпотези інтерпретації результатів емпіричної верифікації зв'язку кризових явищ з рівнем ентропії. В результаті аналізу доведено, що скорочення структурної ентропії відповідає пластичній реакції економіки, а зростання – пружній реакції. Обґрунтовано можливість використання структурної ентропії як випереджального індикатора рецесійних шоків.

6. Результати проведених досліджень вказують на доцільність комплексного використання «технічного», «екологічного» та «адаптивного» підходів до пружності. Якщо аспекти відтворення, опірності та пружності з достатнім ступенем точності ідентифікуються у межах «екологічного» та «технічного» підходів, то аспект реорганізації можливо кількісно оцінити тільки інструментарієм «адаптивного» підходу. Отримані результати, перш за все, вказують на недостатній рівень пружності національної соціально-

економічної системи України. Неefективність економічної та інституційної структури сприяє реалізації рентиорієнтованої поведінки економічних агентів, а надвисока залежність вітчизняної економіки від екзогенних чинників обумовлює недостатньо пружну її реакцію на шоківі збурення. Ендогенна структурна недосконалість та екзогенна залежність є основними драйверами гальмування процесу відновлення після шоку 2008-2009 років та підґрунтям розгортання сучасної фінансово-економічної та соціально-політичної кризи.

Основні результати проведеного дослідження і висновки викладені в публікаціях [111, 113, 124, 125, 127, 129, 133, 140, 143, 148, 155, 160].

РОЗДІЛ 4

КОНЦЕПЦІЯ ТА МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Стратегічні імперативи сталого розвитку України

Імперативи сталого розвитку слід розглядати як сукупність основних вимог, виконання яких забезпечує розв'язання проблем взаємодії усіх складових національної соціально-економічної системи та збереження цілісності її існування. Відштовхуючись від категоричного імперативу І. Канта в контексті сталого розвитку, слід згадати висловлювання німецько-американського філософа Г. Йонаса: «дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісні з підтримкою справді людського життя на Землі» [214, с. 45]. Ця теза, на нашу думку, втілює в собі всі складові сталого розвитку – від необхідності забезпечення відповідального перед майбутніми поколіннями соціально-економічного розвитку до примату збереження та відновлення природного середовища.

Концептуальна схема сталого розвитку як результат горизонтального аналізу процесу еволюції фундаментальних теорій (розділ 1), повинна бути розглянута в площині трьох тісно пов'язаних з нею сфер:

економічної – джерелом та драйвером сталого розвитку є економічний розвиток, отже, економічний концепт є першопричинним;

інституційної – розроблені та впровадженні програми сталого розвитку за суттю покликані не тільки практично імплементувати вектори концепції, але й відповідати політичним трендам міжнародного співтовариства, які можуть взагалі бути не пов'язаними з мотивами національного сталого розвитку;

моральної - сталий розвиток потрібно розглядати не як наукову модель, а в якості парадигми спрямованої на запобігання глобальній екологічній катастрофі, що є загрозою існування всього людства.

В теоретичному плані концепція сталого розвитку розглядається через взаємопов'язаність трьох блоків взаємозв'язків та взаємозалежностей, що обумовлюють цілісність існування світової та національної соціально-економічної системи:

- блок векторів сталого розвитку (екологічного, соціального та економічного) та відповідних компонентів (стала якість життя, споживання, виробництво);

- блок підходів (механізмів) забезпечення сталого розвитку: дуже слабка, слабка, міцна та дуже міцна сталість (кожному підходу відповідає свій специфічний механізм використання та субституції (компліментарності) природного, виробленого та нематеріального капіталів (рис.1.2);

- блок складових національної соціально-економічної системи: суспільно-інституційна, екологічна підсистеми та підсистема забезпечення (рис.1.4).

З економічної точки зору теорія сталого розвитку стає новою моделлю економічного зростання. Зазначимо, що згідно класичної ліберальної економічної моделі характеристиками зростання є кількісні критерії, серед яких розширене відтворення, максимізація доходів і благ. За критерієм якісного зростання, сталий розвиток знаходиться в опозиції до кількісного (екстенсивного) росту, саме з яким пов'язаний кризовий стан в економіці і деградація навколишнього середовища. Навпаки, якісне зростання (сталий розвиток) сприймається як благо. Таким чином, економічний концепт протиставляє розвиток і зростання. Зростання припускає елементи експлуатації, тиску, відчуження від природного середовища (природи) ресурсів з метою максимізації прибутку. Такий ріст зупиняється з причини виснаження та деградації екосистеми або відсутністю можливостей отримувати дохід (перевищення витрат на отримання потенційного

прибутку). Якісний же ріст повинен здійснюватися за законами екосистеми і з урахуванням її можливостей, тому вимагає постійного якісного поліпшення технології, що дозволяє, в свою чергу, збільшувати норму прибутку. За економічною природою категорія зростання передбачає екстенсивне зростання виробництва товарів та продукції, врівноважене ринковими законами. Розвиток, що є в теоретичному плані також формою економічного зростання, базується на інтенсивних технологіях (модернізації виробництва) і сприймається як антитеза зростанню. При цьому обидві ці категорії існують і реалізуються в рамках контексту, що включає соціальні, культурні та екологічні складові. Соціальні та культурні складові (суспільно-інституційна підсистема) починають діяти з моменту залучення суспільства до вирішення проблем розвитку, соціально-культурне середовище у значному ступені впливає на процеси модернізації, нарівні з чинником навколишнього середовища. Імперативи сталого розвитку як загальні дефініції потребують додаткового обмеження та конкретизації. З гносеологічної точки зору необхідна процедура звуження обсягу поняття та розширення його змісту. Ознаки обмеження відображають специфічні умови реалізації концепції сталого розвитку в вітчизняних умовах і формують конкретизовані імперативи як підлеглі до імперативів загальних. З'ясування змісту та конкретизація імперативів до національних умов (прив'язка до конкретної національної соціально-економічної системи) є підґрунтям визначення шляхів забезпечення сталого розвитку в межах техноцентризму або екоцентризму.

Зазначимо, що загальні імперативи сталого розвитку базуються на складових проблемного поля концепції сталого розвитку (див. табл. 1.2 розділ 1) та спрямовані на забезпечення цілісного існування світової соціально-економічної системи. Вони можуть бути представлені у такому формулюванні:

— вимога (необхідність) підтримки масштабів економічної діяльності еквівалентних екологічній підсистемі життєзабезпечення;

— вимога (необхідність) забезпечення справедливого розподілу ресурсів як в межах існуючого покоління, так і між існуючим та майбутнім поколінням;

— вимога (необхідність) формування оптимального розподілу ресурсів в часі з адекватним урахуванням природного капіталу.

Ці імперативи (вимоги) пов'язані як з забезпеченням цілісного розвитку світової соціально-економічної системи так і з сталим розвитком її компонентів – національних економік. Дотримання зазначених вимог викликає ланцюжок пов'язаних проблем. По-перше, це співвідношення проблеми економічного зростання з постійною полемікою щодо неефективності кількісного зростання в умовах вичерпання ресурсної бази виробництва (як наслідок або, скоріш за все констатація глобалізації). Для національної економіки важливим є те, що обсяг природних ресурсів та територій обмежений тією кількістю, яка є в наявності в поточний момент, а отже, подальше екстенсивне розширення в рамках ринкового механізму відтворення стає неможливим.

По-друге, це проблема нормування обмеженого впливу на екосистему, яка являє собою матеріальну базу виробництва. У разі неможливості розширення цієї бази, виникає необхідність введення механізмів контролю за її ефективним використанням, перш за все контролю за забрудненням (наприклад, Кіотський протокол). Ще одним варіантом може бути виявлення вже існуючих механізмів контролю у діючій національній економічній моделі.

По-третє, це безпосередня проблема вичерпності ресурсів, що ставить під загрозу взагалі функціонування суспільного виробництва. В цій площині також спостерігається диспут щодо можливостей екзогенної організації або самоорганізації в межах національної економічної системи. Фактично концепт сталого розвитку повинен займати рівновіддалене положення між цими двома полярними тезами. Розвиток не передбачає зростання, що спостерігалось раніше та характеризувало ринковий механізм відтворення.

Це скоріше перехід на інший якісний стан до посткапіталістичного (постіндустріального) виробництва на підставі найефективнішого використання як виробленого капіталу так і матеріальної бази (природного середовища). Також національний сталий розвиток, хоч підлягає впливу тенденцій циклічного розвитку світової економіки, але при цьому передбачає формування ефективного економічного рівноважного домену в межах національної соціально-економічної системи.

В загальному випадку в якості бази деталізації імперативів сталого розвитку приймаються відповідні цілі, що встановлюються світовою спільнотою та окремими країнами. Слід зазначити, що на зміну згаданим у попередніх розділах Цілям розвитку тисячоліття 25 вересня 2015 року 193 держави-члени ООН прийняли нову програму розвитку до 2030 року, де задекларовані взаємопов'язані елементи сталого розвитку: економічного зростання, соціальної інтеграції та захисту навколишнього середовища (табл. 4.1). Розглянуті аспекти та цілі сталого розвитку досить важно безпосередньо «імпортувати» у вітчизняні умови. А отже, виникає потреба у конкретизації імперативів, що стануть підґрунтям розробки стратегії та відповідних механізмів забезпечення сталого розвитку національної економіки України.

Головною групою чинників конкретизації імперативів сталого розвитку є ступінь забезпеченості природними ресурсами та загальний рівень соціально-економічного й інституційного розвитку окремої національної соціально-економічної системи (рис.4.1). Розвинені країни в контексті сталого розвитку за рахунок дійової системи економічних та технологічних важелів, намагаються отримати додаткові доходи (ресурси) й зміцнити свій вплив в політичному та економічному просторі через надання консультативної чи технологічної допомоги країнам, що розвиваються. Країни, що розвиваються (і Україна у тому числі) прагнуть відстояти власні права на використання і розпорядження національними природними ресурсами разом з отриманням економічної допомоги від постіндустріальних держав.

Цілі сталого розвитку відповідно програми «Трансформація нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030»

Аспекти сталого розвитку	Цілі сталого розвитку		
Економічне зростання	Забезпечити загальний доступ до недорогого, надійного, стійкого і сучасного енергопостачання.		
	Сприяти неухильному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх.		
	Створити гнучку інфраструктуру, сприяти всеосяжній і стійкій індустріалізації і заохочувати інновації.		
	Забезпечити стійкі моделі споживання і виробництва.		
	Покінчити з бідністю в усіх її формах в усьому світі.		
	Соціальна інтеграція	Покінчити з голодом, забезпечити продовольчу безпеку і поліпшення харчування та сприяти сталому розвитку сільського господарства.	
		Забезпечити здоровий спосіб життя і сприяти добробуту для всіх в будь-якому віці.	
		Забезпечити всеохоплюючу і справедливу якісну освіту та заохочувати можливості навчання протягом усього життя для всіх.	
		Домогтися гендерної рівності та розширити права і можливості всіх жінок і дівчаток.	
		Зменшити нерівність всередині країн і між ними.	
		Зробити міста і населені пункти відкритими, безпечними, життєздатними і стійкими.	
		Сприяти створенню мирних і вільних від соціальних бар'єрів суспільств в інтересах сталого розвитку, забезпечувати доступ до правосуддя для всіх і створювати ефективні, підзвітні та засновані на широкій участі установи на всіх рівнях.	
		Зміцнювати засоби досягнення сталого розвитку й активізувати роботу механізмів Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.	
	Захист навколишнього середовища	Забезпечити наявність і раціональне використання водних ресурсів і санітарії для всіх.	
		Вжити термінових заходів із боротьби зі зміною клімату та її наслідками.	
		Зберігати і раціонально використовувати океани, моря і морські ресурси в інтересах сталого розвитку.	
Зберігати і відновлювати екосистеми суші і сприяти їх раціональному використанню, раціонально розпоряджатися лісами, боротися з опустелюванням, зупинити і повернути назад процес деградації земель і зупинити процес втрати біорізноманіття.			

Джерело: складено автором за матеріалами програми «Трансформація нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030»

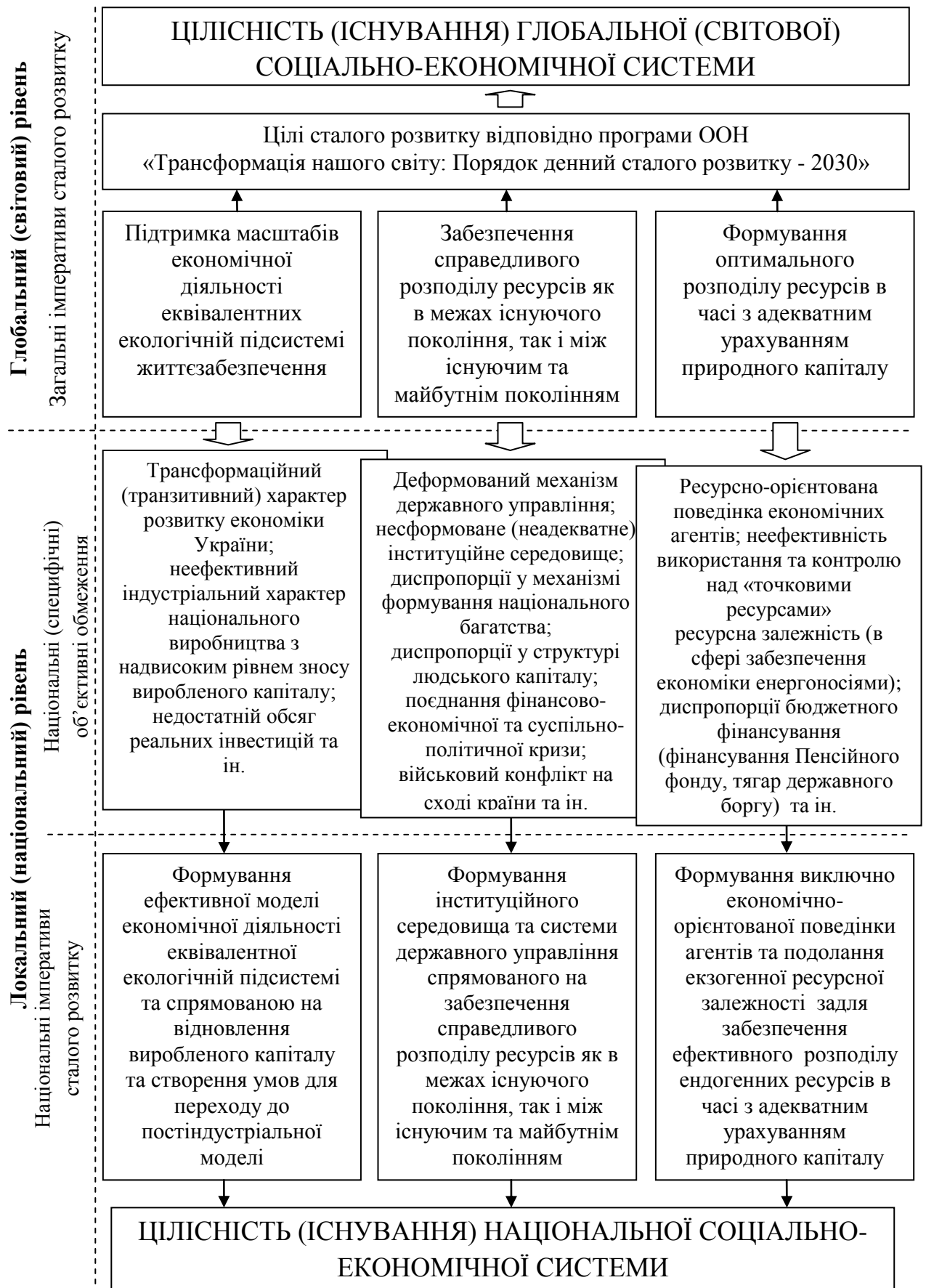

Рис.4.1. Конкретизація імперативів сталого розвитку

Джерело: складено автором

Однак, в силу специфіки концепту сталого розвитку, вирішальний вплив у рамках даної програми мають розвинені країни з достатньою інноваційною технологічною базою, фінансовими ресурсами для реалізації проектів на території інших країн. Це сприяє взаємопроникненню капіталу від країн донорів до країн реципієнтів і призводить, фактично, до монополізації екологічних ринків даними корпораціями.

Отже, країни, що розвиваються, вимушено застосовуючи еко-ефективні стандарти, з одного боку фактично відкривають свої ринки проникненню іноземного капіталу та інвестицій, що є додатковими джерелами фінансування та рефінансування в інші галузі економіки, з іншого боку, потрапляють в залежність від розвинених країн як у сфері економіки та екології, так і у сфері управління, оскільки розробка і контроль за реалізацією національних стратегій здійснюється цілком розвиненими країнами. З іншого боку, для країн, що розвиваються, спрямованих на реалізацію концепції сталого розвитку, є значний позитивний момент – можливість провести технологічне переозброєння у сфері природоохоронних технологій і технік управління, що призведе до зниження екологічних витрат, досягнення еко-стабільності і створення екоефективної економіки. Однак економічно слабкі країни з обмеженими ресурсами частіш за все потраплять у безумовну залежність. Разом з тим, наявність багатой ресурсної бази у країн (особливо з перехідною або трансформаційною економікою) може призвести і до негативних довгострокових наслідків (аналогічно ресурсно незабезпеченим економікам).

Негативні довгострокові ефекти зростання головним чином пов'язані з нафтою і корисними копалинами — сконцентрованими ресурсами, які можуть легко стати об'єктом пошуку ренти та перерозподільної боротьби, включаючи збройний конфлікт. У випадку України більш справедливо вказувати не скільки на сконцентровані ресурси, скільки на наявність галузей з чітко вираженими відносними перевагами (перед за все це чорна металургія). Отже, при високих цінах на нафту, природні копалини та метал

(перелік не вичерпний, але досить показовий) спостерігається негативний вплив на довгострокове зростання в країнах-експортерах з «деформованим» механізмом державного управління в протигагу значному позитивному впливу на зростання в країнах-експортерах з ефективним держуправлінням. Ця теза припускає, що тривалі високі ціни на ресурсні товари можуть забезпечити фінансовий потенціал, щоб прискорити економічний та соціальний розвиток в країнах-експортерах товарів з врівноваженою державною політикою і управлінням.

Існує декілька варіантів, при яких достаток природного ресурсу може призвести до гірших економічних показників, особливо за умов відповідного державного управління. Найрозповсюдженіший з них полягає у тому, що з політичних причин, країни зі слабким управлінням формують відповідну економічну політику, більш імовірно, не здатну управляти товарним бумом, сприяючи значному нерациональному безконтрольному використанню природних ресурсів. Наприклад, за політичною вмотивованістю надмірно перегромаджуються соціальні витрати з метою розширення протекціоністських мереж і поліпшення можливостей перебування у владі, в той час як джерела ресурсів трансформуються з продуктивної діяльності в непродуктивну рентоорієнтовану діяльність (наявність такого явища в українській економіці було досить переконливо доведено у розділі 3).

По-друге, бум природного ресурсу – це складне випробування навіть для соціально-економічних систем з належним управлінням і високоефективними інститутами, а вже тим більше в економічних системах без цих переваг. Одна з цих проблем - ефект «голландської хвороби», який пов'язаний зі зміною у структурі виробництва економіки у зв'язку із сприятливою дією позитивного шоку такого, як відкриття великих копалин природного ресурсу або підвищення світових цін експортного ресурсу. Такі структурні зміни, як очікується, спричиняють скорочення або застій інших (неприродних ресурсів) ринкових секторів економіки, таких як виробничий

сектор, і будуть супроводжуватися переоцінкою реального обмінного курсу країни.

Іншими макроекономічними проблемами, пов'язаними з природними ресурсами, є нестабільність цін на сировинні та похідні товари. Нестабільність у доходах від природного ресурсу може викликати нестабільність державних видатків і реального обмінного курсу, що неминуче завдасть шкоди капіталовкладенням та економічному зростанню. Іншим інструментом, за яким нестабільність товарних цін може вплинути на зростання, є надмірне кредитування. Високі товарні ціни у 1970-х стали приводом для багатьох багатих природними ресурсами країн зловживати міжнародними кредитами, фінансуючи великі інвестиційні проекти і високе суспільне споживання. В період падіння цін в 1980-х ці країни залишилися з кризами платіжного балансу і великою зовнішньою заборгованістю. Важливо зазначити, що фактичний масштаб «голландської хвороби», нестабільність і завищені розміри зовнішнього боргу будуть великою мірою залежати від державної політики, наприклад, наскільки фіскальна політика в змозі пом'якшувати тиск сукупного попиту, вирівняти нестабільність в урядових доходах і вести раціональну політику зовнішнього запозичення.

Крім того, в доповнення до проблем короткострокового економічного управління, багаті природними ресурсами країни стоять перед важливими довгостроковими питаннями щодо оптимального обсягу вичерпання ресурсів станом на зараз та подальшим його зберіганням для добробуту майбутніх поколінь. Відправним пунктом в цьому питанні є стала економічна стратегія країни, яка передає достатній капітал майбутнім поколінням, щоб дозволити їм досягти, принаймні, того ж самого рівня добробуту, що і поточні покоління. З цієї точки зору природні ресурси можуть бути розглянуті як частина сукупного капіталу країни, поряд з фізичним основним капіталом (таким як обладнання і будівлі) і нематеріальним капіталом (включаючи людський капітал, соціальний капітал і якість організаційного управління). Збільшення сукупного основного капіталу країни, інвестування в його

фізичний, людський та інші форми капіталу повинно бути більше, ніж знецінення цього капіталу, включаючи виснаження природних ресурсів. Країни з високими показниками виснаження природного ресурсу часто знаходяться на нестабільних шляхах розвитку, вони не запроваджують ефективні режими економії, щоб покрити виснаження, результатом чого є негативні скориговані темпи чистих заощаджень.

Означені об'єктивні обмеження реалізації загальних імперативів сталого розвитку дозволяють сформулювати відповідні національні імперативи, що створюють підґрунтя формування національної стратегії сталого розвитку, спрямовану на забезпечення цілісності (існування) соціально-економічної системи України. Ці локальні імперативи передбачають формування:

— ефективної моделі економічної діяльності, еквівалентної екологічній підсистемі та спрямованої на відновлення виробленого капіталу та створення умов для переходу до постіндустріальної моделі;

— інституційного середовища та системи державного управління, спрямованого на забезпечення справедливого розподілу ресурсів як в межах існуючого покоління, так і між існуючим та майбутнім поколінням;

— виключно економічно-орієнтованої поведінки агентів та подолання екзогенної ресурсної залежності задля забезпечення ефективного розподілу ендегенних ресурсів в часі з адекватним урахуванням природного капіталу.

Трансформація сформованих імперативів у концепцію стратегії сталого розвитку перш за все потребує об'єктної деталізації за складовими національної соціально-економічної системи. По-друге, результати проведених досліджень (розділ 2) вказують, що необхідною та достатньою умовою забезпечення сталого розвитку динамічних соціально-економічних систем є процес адаптаційного розв'язання системних конфліктів, що знаходить свій прояв у пружній реакції та коливанні в межах граничної фазової траєкторії.

Адекватна оцінка параметрів пружності до різного роду шоків та потрясінь дозволить зацікавленим особам (інститутам державної влади, громадам) більш якісно розставити пріоритети у стратегії та тактиці своєї діяльності, забезпечити оптимізацію фінансових коштів, сформувавши інноваційні механізми організації матеріальних і людських ресурсів. Відповідно до попередньо отриманих результатів (розділ 1), необхідно сконцентруватися на кожній з трьох ключових підсистем національної СЕС та їх компонентах.

Ці підсистеми та компоненти були обрані, ґрунтуючись на вичерпному огляді існуючого доробку в цій області та агрегації власних теоретико-методологічних напрацювань [111-161], що дозволило сконцентруватися на основних функціях динамічних соціально-економічних систем. Слід зазначити, що за своєю природою ці підсистеми є взаємозалежними та функціонально пов'язаними одна з одною. Вони взаємо перекриваються, і крім того, є досить складними, навіть для локальних соціальних систем (наприклад, місцевих громад). У кінцевому рахунку, цілісна сукупність саме цих основних підсистем максимально наближена до оптимуму. Разом з цим, відокремлені підсистеми є тільки відправною точкою для аналізу, а отже, локальна специфіка національної економіки може обумовити виділення інших підсистем, які є більш важливими або показовими.

У межах кожної підсистеми доцільна ідентифікація декількох атрибутів і характеристик пружності. Доцільним є визначення надійності ресурсної бази, що формує підсистему, та відповідно еталонного стану й уразливості до шоків (див. рис. 2.7). Це дозволить в межах «екологічного» та «технічного» підходів до пружності ідентифікувати параметри формування тренду передшокового розвитку, передшоковий домен сталості та рівень опірності. Визначення адаптаційного потенціалу передбачає кількісну оцінку таких компонентів пружності, як відновлення, відтворення та реорганізація (параметрів постшокового тренду розвитку або домену сталості). Разом з тим, аспекти (компоненти) пружності можуть змінюватися в залежності від

типу підсистеми. Наприклад, реорганізація в межах екологічної підсистеми може оцінюватися множиною видів та підвидів, а в економічній підсистемі це вже буде кваліфікаційний спектр трудових ресурсів, галузева або продуктова концентрація (диверсифікація). Така невизначеність та узагальненість (з першого погляду) обумовлює лише концептуальність підходу до формування сталого розвитку (рис.4.2). Тим не менш, сформована концепція, створить підґрунтя для розробки конкретного інструментарію.

Екологічна підсистема є комбінацією біологічних і фізичних елементів середовища, в межах якої здійснюється процес функціонування та розвитку суспільства. Люди є важливою частиною екологічної підсистеми, але не тільки вони грають важливу роль. Без зовнішніх ресурсів людство не спроможне до виживання, а у найпростішому випадку навколишнє середовище повинно забезпечувати умови розвитку сільського господарства та бути джерелом достатнього обсягу питної води.

Екологічна пружність може бути визначена багатьма способами (підрозділ 2.2). По-перше, це буферна ємність - здатність системи поглинати збурення, або гранична величина шоку, який може бути адсорбованим, перш ніж система змінить свою структуру шляхом зміни процесів, що контролюють її поведінку [32]. По-друге, це швидкість відновлення від шокowego впливу або відтворення попереднього тренду (домену) розвитку. Мінливість екологічних систем є в деякому сенсі передбачуваним процесом за своєю суттю, але завжди несподіваним. Основа раціонального природокористування визначається уявленням про оточуюче середовище, де людина розпоряджається ресурсами але сприймає себе як частку природи здатної до збалансованого, розвитку. Втручання людини неминуче призводить до неочікуваної ситуації, яка при можливій економічній ефективності не виправдовує соціальні очікування.

Як вже зазначалося (підрозділ 1.3) деякі компоненти екологічної підсистеми існують за межами контролю національної соціально-економічної системи, але тим не менш є досить впливовими екзогенними чинниками

формування пружності. Використання природних ресурсів критично важливо в періоди збурень.

Рис.4.2 Концептуальне підґрунтя розробки стратегії сталого розвитку
Джерело: складено автором

Першочерговим завданням є розгляд таких компонентів екологічних підсистем, які найбільш цінуються під час, коли СЕС змушена відхилитися назад від своєї траєкторії розвитку під впливом шокового збурення. Наприклад, важливо знати кліматичні особливості для оцінки наслідків природних шоків (буревійів, пожеж, повнів). Крім того, оцінюється наскільки локальна екосистема підтримує придатність середовища для місцевого виробництва продовольства чи сприяє вирощуванню нових сільськогосподарських культур у разі економічної недоцільності попередніх.

Адаптивний потенціал екологічної підсистеми може оцінюватися по тому, наскільки швидко ключові елементи локального середовища можуть регенеруватися в разі стихійного лиха, такого як повінь або пожежа, а також у наслідок збройного конфлікту (параметри відновлення та відтворення). Термін відновлення буде обумовлюватися довжиною життєвого циклу кожного елементу живої природи. В процесі еволюції живі компоненти екологічної підсистеми отримують адаптаційний потенціал, який дозволяє їм бути пружними, використовуючи «пам'ять» від попереднього шляху функціонування та відтворення після небезпек.

Компонентами підсистеми забезпечення є економічна та інфраструктурна складові (рис. 1.4). Пружна економіка має важливе значення для зусиль по відновленню у постшоковий період. Ресурси економічної системи є надійними, якщо вони задовольняють потребу в критично необхідних товарах та послугах в різноманітних умовах. Зміни в умовах можуть відбутися швидко або за більш тривалого періоду часу, наприклад, зміна клімату або рух фірм на нові ринки. Шокове збурення потенційно може поставити багато видів економічної діяльності в групу ризику. Пружні національні економічні системи підтримують малий бізнес, гарантують громадськості безпечність кредитно-грошової системи і захищеність індивідуальних банківських рахунків.

Одним з ключових економічних аспектів пружності є характер економічного зростання та стабільність розподілу доходів серед населення.

Залежність від вузького діапазону природних ресурсів (ресурсного потенціалу екологічної підсистеми) може збільшити дисперсію доходу і, отже, зменшити його стабільність. Зазвичай це відбувається по ряду причин. По-перше, ресурсна залежність може бути ризикованою для комерційної діяльності як в силу ринкових коливань, так і під впливом технологічних інновацій, що загрожують стійкості економічної активності, особливо в епоху глобалізації. По-друге, екологічна мінливість може підвищити ризик ураження ресурсозалежних систем через частоту екстремальних явищ в природі, таких як посухи чи повіні, вплив шкідників й хвороб, наприклад, у сільськогосподарських секторах.

Незахищеність економічного добробуту, що вимірюється через дисперсію джерел доходу, помилково вважається менш важливим, ніж зростання джерел доходу, в умовах стабільної економіки. Сучасна економічна теорія все більшою мірою ґрунтується на припущенні, що економічний розвиток сам по собі залежить від інститутів і соціальної інфраструктури (суспільно-інституційної підсистеми). В свою чергу стабільність соціальної підсистеми є активним стимулом інноваційного та технологічного розвитку. Крім того сталий розвиток залежить від позитивних ефектів інвестування в людський капітал. Обидва ці джерела економічного зростання (людський капітал та технологічний розвиток) підсилюються стабільною соціальною та економічною політикою держави.

Все більше існує доказів того, що сталий економічний розвиток є також результатом справедливого суспільного розподілу активів, в силу різних економічних зв'язків. За думкою економістів кейнсіанської течії, справедливий розподіл багатства підвищує сукупний попит в економіці, а масштабна нерівність негативно впливає на продуктивність робочої сили. Інші елементи пружності на рівні суспільства можна спостерігати за такими чинниками, як зайнятість, рівень злочинності та демографічні фактори. Ці показники дозволять відслідковувати зміни у виробництві ресурсів, від яких залежить життєдіяльність суспільства взагалі. Але на індивідуальному рівні,

результати вибору засобів до існування і соціальних інвестицій, швидше за все, будуть ідентифікуватися через доходи та рівень міграції, що є показниками сталості на рівні домогосподарств.

Мобільність та міграція - важливі показники пружності. Однак, висновки щодо пружності або змінах у пружності не можуть бути сформовані за наявності або відсутності мігрантів в якому-небудь регіоні, спільноті або національному утворенні. Ступінь мобільності робочої сили; збільшення або зменшення загальної чисельності населення з плином часу, значні переміщення населення можуть бути ознаками нестабільності, та, в свою чергу, можуть бути компонентом підвищення сталості та пружності, залежно від типу міграції. Міграції та мобільності виникають за безліччю причин. Це може бути викликано згубним станом чи втратою активів в регіоні і часто справляє негативний вплив на соціальну інфраструктуру в регіонах, що приймають міграційні потоки. З іншого боку, міграція, викликана привабливими умовами в певних регіонах або існуванням додаткових сезонних джерел доходів, часто супроводжується грошовими потоками, що може підвищити пружність. Але в умовах значних зовнішніх шоків напружень переміщення населення часто є індикатором підриву соціальної пружності та крайнім проявом уразливості.

На цьому етапі домогосподарства впроваджують копінг-стратегії - форми поведінки, що проявляються в готовності вирішувати життєві проблеми, спрямовані на пристосовування до важких обставин; припускають сформоване вміння використовувати певні засоби для подолання шоків проявів. Сам факт впровадження домогосподарствами копінг-стратегії сигналізує стан екстремального збурення, яке викликається різними факторами, починаючи від кліматичних крайнощів до військових дій. Такі копінг-стратегії, у першу чергу направлені на збереження наявного потенціалу домогосподарства генерувати дохід, а не на підтримку поточного споживання.

Таким чином, ресурсна надійність економічної підсистеми у загальному випадку буде включати продуктивність, різноманітність, достатність в межах ринку праці та ринку капіталу, землі та інших природних ресурсів щодо даного співтовариства. На думку деяких економістів така оцінка цих ресурсів означає потенційні можливості для адсорбції шоку [18, 21, 32]. Для оцінки ресурсів у межах економічної підсистеми додатковими індикаторами можуть стати стан ринку праці, умови розвитку бізнесу та ін.

Адаптивний потенціал економічної підсистеми може оцінюватися за потенційною наявністю умов та фактичною здатністю формувати та втілювати у життя ефективні стратегії розвитку бізнесу, регіональні та місцеві стратегії, спрямовані на створення сприятливих умов кредитування, інвестування, торгівлі та ні. Такі заходи збільшують спроможність протидії шоку і підсилюють здатність економічної підсистеми до сприйняття інновацій і нових форм знань. Важливим для оцінки адаптивного потенціалу в економічній підсистемі є фінансовий стан соціально-економічної системи – стійкі фінансові позиції повинні дозволити знижати податки або підвищувати витрати задля нейтралізації небезпечних наслідків шоку. Ретельна увага також повинна приділятися демонополізації ринку та можливості коригування ринкових відносин. Ринок праці повинен мати високу мобільність учасників та забезпечувати умови для перекваліфікації або додаткового навчання.

Інфраструктурна підсистема є найбільш неоднозначним компонентом національної СЕС. До інфраструктури відносяться основні фонди, що забезпечують доставку товарів і послуг. Вона включає транспортну інфраструктуру, систему комунального життєзабезпечення (водопостачання, тепlopостачання, електропостачання та ін.) засоби зв'язку і комунікаційні системи. Деякі дослідники відносять людський капітал, пов'язаний з експлуатацією цієї інфраструктури, до складу цієї ж підсистеми.

Оцінка надійності ресурсної бази в межах підсистеми інфраструктури національної СЕС потребують окремого обліку кожного інфраструктурного сектору з перерахованих вище, що обумовлено значними відмінностями у параметрах пружності цих секторів. Національна або регіональна соціально-економічна система може мати ефективну транспортну систему, але абсолютно неоптимальну систему водопостачання. Крім того, слід враховувати різний ступень контролю за складними інфраструктурними мережами, що формують територіальний устрій. Наприклад, всі економічні агенти використовують живлення від національної електричної мережі (незалежно від споживчої або виробничої цілеспрямованості). Але на локальному рівні (рівні окремої громади), агенти не можуть вплинути на її продуктивність та ефективність, тому що управління та регулювання здійснюється на більш високому рівні (регіональному та національному).

Громада може вимагати більш високого рівня інфраструктурного регулювання, включаючи відповідні заходи спрямовані на більш прискорене та невитратне відновлення від шокowego збурення. Разом з тим, інфраструктурне відновлення – це безумовно витратні заходи, які скоріш за все будуть компенсовані за рахунок споживачів в межах тарифної політики. Це є прикладом певних компромісів (між споживачами та виробниками інфраструктурних послуг), що повинні бути вирішені в інтересах підвищення інфраструктурної пружності в дошоківий період (за рахунок пролонгованих додаткових витрат) і скороченням відповідних значних втрат у короткостроковій постшоківій перспективі.

Як вже зазначалося, оцінка адаптивного потенціалу окремого сектора інфраструктури залежить від його характеру та специфіки. У деяких компонентах автоматичні адаптаційні спроможності закладені ще на етапі проектування. Інтернет, наприклад, автоматично перенаправляє інформацію повз пошкоджених ділянок мережі. Інші компоненти, які складаються з матеріальних основних фондів, таких, наприклад, як транспортна інфраструктура, може в короткостроковій перспективі адаптуватися тільки за

рахунок управлінських дій користувачів інфраструктури або менеджерів, що перенаправляють трафік повз пошкоджених ділянок.

Суспільно-інституційна підсистема включає до свого складу компоненти індивідуального розвитку, соціальний компонент та інститут державної влади. Такий склад підсистеми є функціонально доцільним, але, разом з тим, не забезпечує достатньої ідентифікації можливих точок впливу на параметри пружності. Особливо це зауваження стосується соціальної підсистеми та притаманній їй сукупності неформальних, а отже, слабо придатних до інституційного регулювання правил та норм. Отже, в соціальній підсистемі, на нашу думку, доцільне відокремлення більш інституційно організованої складової – громадянського суспільства.

У фокусі нашого дослідження під «громадянським суспільством» мається на увазі сукупність формальних і неформальних способів соціальної організації і колективних дій за межами державної влади (наприклад, неурядові та благодійні організації, релігійні організації, творчі спілки, волонтерський рух та ін.). Ці інститути сприяють розвитку громадських (суспільних) цінностей, забезпечують концентрацію дій громадянського суспільства та діалог з владою. Їх зусилля спрямовані на підвищення якості життя і соціального благополуччя. Вони часто є ключовими гравцями в порятунку від раптових шоківих збурень, таких як озброєний конфлікт. В цьому контексті є показовою діяльність вітчизняних волонтерських груп у зоні АТО по забезпеченню підрозділів ЗСУ, добровольчих батальйонів, загонів національної гвардії .

Оцінка надійності ресурсів у межах громадянського суспільства здійснюється за такими критеріями: різноманітність (присутність за різними напрямками діяльності), достатність (загальна чисельність за категоріями діяльності) і продуктивність при виконанні своїх місій. Велика кількість волонтерських організацій в суспільстві може здаватися занадто надмірною. Але у разі виникнення шоківих порушень сталого функціонування суспільства, навіть швидка мобілізація громадянського суспільства при

реалізації значущих проектів, буде менш ефективною ніж сформована заздалегідь відповідна ресурсна база (достатній рівень волонтерів) у передшоковому періоді.

Оцінка адаптивного потенціалу в даному секторі ґрунтується на ретельному вивченні механізмів і функціональних процедур інститутів громадянського суспільства, накопиченні колективного досвіду організації суспільних дій, формуванні нових інноваційних методів досягнення цілей суспільства, ідентифікації зв'язків між громадськими організаціями. Отже, на прикладі параметрів волонтерських організацій таких, як термін існування, плінність кадрів та розвиток нових організаційних форм буде формуватися загальне уявлення інституційної пам'яті.

Соціальна пружність в нашому розумінні поєднує в собі індивідуальну пружність та пружність притаманну інститутам громадянських суспільств. В сучасних дослідженнях концепт соціальної пружності зайняв центральне місце в формуванні стратегії подолання наслідків шоккових збурень. Разом з економічною та пружністю інфраструктури, соціальна пружність обирає все більше визнання в якості основного компонента в рамках можливості суспільства протистояти серйозним проблемам економічних, природних, техногенних та політичних небезпек. Існує безліч визначень соціальної пружності. Суть питання полягає навколо трьох основних складових. Перша складова - це можливість суспільства сприйняти збурення або серію збурень на підставі адаптивного підходу та пружньо реагувати на них у відповідності з масштабами лиха і масштабами його наслідків. Друга складова – це здатність потерпілого суспільства відновлюватися від нижньої межі функціональності, досягнутої після катастрофи. Незаперечна теза, що пружні спільноти відновлюються швидше, ніж уразливі. Третя особливість полягає у властивостях спільноти конструктивно використовувати невдалий збіг обставин, підвищувати якість свого функціонування або переходити в домен сталості з більш пружною позицією, ніж була до шоку. З стратегічних позицій пружні спільноти повинні більш оптимально використовувати

травматичний досвід, швидко адаптуватися до його наслідків, і з прискоренням просуватися вперед до більш пружного функціонального рівня.

Нечисленні прихильники концепту соціальної пружності активно намагаються позиціонувати цей феномен в якості стрижня формування загальної стратегії зменшення небезпеки шоккових збурень. Хоча у напрацюваннях більшості представників західної наукової думки, соціальній пружності приділяється набагато менше уваги, порівняно, наприклад з питаннями фінансових інвестицій або інших компонентів опірності, які призначені, головним чином, перешкодити шокковим збуренням зовсім або звести до мінімуму їх наслідки. Аналогічно, в контексті реагування і пружності, елементи економічної пружності привертають більше уваги, ніж її соціальний аналог. Такий стан пояснюється тим, що соціальна суспільна пружність менш відчутна і, отже, більш неоднозначна для директивних органів та інших зацікавлених сторін.

Маючи досить абстрактний характер, концепт соціальної пружності характеризується браком «технічної» переконливості, недостатньою придатністю до моделювання, «розмитим» інтерпретуванням і слабкою наочністю. Результатом цього є те, що соціальна пружність суспільства сприймається лише як додатковий або другорядний інструмент у боротьбі з природними, техногенними та соціальними небезпеками. Існує гостра необхідність подолання такого стану справ та надання соціальної пружності позицій, які вона цілком заслуговує, у сфері протидії надзвичайних соціально-економічних та екологічних шоків.

Концепт соціальної пружності повинен прийняти форму цілісної структурованої теорії та забезпечити конструктивне методичне підґрунтя для практичного застосування. Та як вже зазначалося, цьому концепту не приділяється відповідної уваги як провідному компоненту поряд з іншими, більш класичними чинниками зменшення небезпеки шоккових збурень. У більшості випадків формулювання дефініції соціальної пружності носить

розпливчастий і суб'єктивний характер, заснований на якісних оцінках, та обумовлюється інтересами зацікавлених сторін.

Можна припустити, що існуючого інструментарію недостатньо для виміру точного рівня соціальної пружності суспільств або спільнот. Навіть у постшоковій ситуації, відсутні загальноприйняті способи, щоб оцінити реальний рівень соціальної пружності суспільства. Більшість наявних методик носить поверхневий характер, не ґрунтуються на визнаних критеріях, а являють собою в кращому випадку абсолютні та відносні порівняння. Навіть ретроспективно, інформація про параметри соціальної пружності досить мізерна і непереконлива, що робить це поняття важко зрозумілим, не сприяє накопиченню досвіду для формування стратегії подолання (протистояння) майбутнім шокам.

Припустимим варіантом слід вважати ретроспективний аналіз та оцінку параметрів соціальної пружності зацікавленими особами до настання шоку та з постійним оновленням. Такого роду інформація критично важлива не тільки для планування, визначення пріоритетів і бюджетування, а й для оцінки реалізації стратегій «пружність–оновлення». Дійсно, вимірювання соціальної пружності суспільства повинно бути центральною і невід'ємною частиною підготовчого етапу, а не постфактум безперервного процесу накопичення досвіду. Це особливо актуально для тих спільнот (громад), які постійно стикаються з небезпеками. У цих випадках моніторинг пружності суспільства забезпечує міцну основу знань і, можливо, складатиме платформу для прогнозування у разі достатньої, систематичної і досить різноманітної бази даних.

Найбільш важкою перешкодою для успішного вимірювання соціальної пружності вважається ступінь неоднорідності суспільства. Оскільки пружність суспільства сприймається як вкорінені культурні, суспільно-політичні, інституційні та економічні атрибути спільноти в цілому так і окремих її членів, можна припустити, що чим більш однорідне суспільство, тим легше буде виміряти його характеристики. Гомогенна спільнота, з точки

зору свого значення і соціального складу, більш сприяє формуванню чіткої моделі пружності. Однак, сьогоднішні спільноти стають все більш гетерогенними. Це ще більш очевидно у випадку багатонаціональних держав або територіальних громад з невизначеною соціальною текстурою. Це не тільки знижує соціальну пружність суспільства, це також ускладнює процес вимірювання і, відповідно робить результати оцінки менш надійними. Треба пам'ятати, однак, що гіпотеза про те, що однорідні спільноти є більш пружними залишається гіпотезою. Тільки емпірична верифікація та порівняння відповідних даних щодо соціальної пружності забезпечить адекватні висновки щодо типів спільнот та їх параметрів пружності.

До підсистеми державної влади та її інститутів відносяться державні організації (політичні, адміністративні, законодавчі та судові інститути), які забезпечують здійснення державних функцій. Ця підсистема концентрує в собі процеси, за допомогою яких державні інститути приймають рішення та формують обмежуючі правила та норми спільної діяльності та поділу влади. Оцінка надійності ресурсів підсистеми державної влади та її інститутів часто зводиться до оцінки ефективності з точки зору самих органів влади, бо конкурування цих інституцій підривають функції підсистеми. Це проявляється в постконфліктному суспільстві, яке постраждало від злочинних владних структур. Ефективність може бути виміряна кількома способами – від вартості та якості наданих суспільних послуг до ступеню довіри суспільства до цих органів. У певних ситуаціях велике значення мають резервні запобіжні державні структури, особливо для критичних функцій і ресурсів, навіть якщо це не ефективно і коштує дорожче в короткостроковій перспективі.

Оцінка адаптивного потенціалу цього компоненту обумовлює ряд комплексних питань: чи має державна влада можливості інституціоналізації та адаптації накопиченого досвіду подолання шоківих збурень; наскільки широкими повноваженнями наділені державні органи влади під час шоку наприклад, повноваження реквізувати ресурси чи скасовувати (вводити)

нормативно-правові обмеження; як пов'язані різні підрозділи владних структур під час шокового збурення та ін.

Беззаперечні аргументи доводять, що державне управління лежить в основі економічних проблем, пов'язаних з розмаїттям природних ресурсів. Життєво важливо посилити раціональне управління всіма аспектами природного потенціалу. Ці аспекти передбачають необхідність безперервного моніторингу: умов контрактів з компаніями, зайнятими видобутком ресурсів; нагромадження та раціональне використання державним урядом податків та інших відрахувань від використання природних ресурсів та ін. Всебічні глобальні зусилля в цьому напрямку втілені у міжнародному стандарті ініціативи *Extractive Industries Transparency Initiative*, який гарантує транспарентність питань щодо видобутку нафти, газу та інших корисних копалин. На прикладі дій цієї організації можна прослідкувати як на національному рівні діють антикорупційні реформи, заходи щодо посилення транспарентності під пильною увагою з боку громадянського суспільства та ЗМІ, реформи в системі закупівель, зміцнення офіційного аудиту, парламентського нагляду та ін. Щодо України, то у вересні 2009 року Кабінет міністрів приєднався до ініціативи ЕІТІ, схваливши Постанову №1098 «Про приєднання України до Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях». У 2012 році діяльність в цьому напрямку була документально підтверджена перед МВФ, ЄС в межах Партнерства «Відкритий уряд» (Постанова КМУ №671 «Деякі питання реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд»»).

Інституційними інноваціями, до яких в останній час привернуто багато уваги, є створення окремого (позабюджетного) Фонду природних ресурсів *Natural Resource Fund (NRF)*, щоб полегшити раціональне управління доходами (створено у США, Російській Федерації, Норвегії, Ірані тощо). Досвід показує, що заснування таких фондів може допомогти підтримати правильну державну політику, але вони не замінюють в повному обсязі фіскальне та економічне управління. Фонди природних ресурсів (*NRFs*)

створюються, щоб захистити ресурсні доходи від політичного тиску, потенційного виснаження і корупції, і у цьому аргументі є незаперечні переваги.

Доповнюючи завдання державного управління, увага повинна бути звернена на фактичну сутність рішень економічної політики розподілу ресурсних доходів між споживанням і заощадженням. Ці рішення допоможуть визначити, наскільки країна в змозі вирішувати проблеми макrorівня, пов'язані з надлишком природного ресурсу («голландська хвороба»), нестабільністю споживчих цін і впливу природних ресурсів на довгострокове зростання країни та заходів щодо скорочення бідності.

Підсумовуючи результати аналізу соціальної та інституційної пружності, слід зацентувати увагу на такому. По-перше, соціальні та екологічні системи пов'язані, і таким чином, втілюють в собі синергетичні й еволюційні відносини. Пружність суспільно-інституційної підсистеми пов'язана з пружністю екологічної підсистеми, від якої й сама залежить. Це найбільш наочно ілюструється в межах соціально-економічних систем, які залежать від єдиної екосистеми або окремого ресурсу.

Набір ключових параметрів для моніторингу за соціальною пружністю повинен бути розроблений виключно з врахуванням складного взаємозв'язку між соціальною пружністю і залежність від природних ресурсів. Соціальна пружність визначається інституційно, тобто в тому сенсі, що інститути пронизують всі соціальні системи та корінним чином визначають економічну систему з точки зору її структури і розподілу активів. Щодо питання інституціональної пружності, то зазначимо, що інститути можуть бути стійкими, сталими і пружними, в залежності від ряду параметрів, в тому числі легітимності; наявності стратегічної програми та екологічних ризиків, які резонують з стратегічною програмою; соціальним капіталом та ін. Соціальний капітал суспільства вказує на наявність з'єднуючих особливостей соціальної організації. Культурний контекст інституційної адаптації, різні аспекти людської взаємодії з навколишнім середовищем мають центральне

значення для ідентифікації пружності інститутів. Ці соціокультурні контексти частіш за все випадають з поля зору при розгляді справедливості та економічної ефективності раціонального використання природних ресурсів. Звідси і пружність інститутів полягає не тільки в питанні економічних відносин обумовлених цими інститутами, а й в існуванні соціального капіталу, в його активності та ступені впливу на всю національну соціально-економічну систему.

Поняття пружності, як це зазначалося у підрозділі 2.3 широко застосовується в екологічному аспекті, але сенс цього явища та засоби його вимірювання постійно знаходяться у площині дискусії. Важливо інтегрувати цю дискусію в процес дослідження соціально-економічної пружності як стрижня цього наукового пошуку. Вкрай необхідне визначення прямого зв'язку між двома явищами – соціальною та екологічною пружністю. Соціальна пружність (як складова соціально-економічної пружності) є важливим компонентом обставин, за яких індивіди, громади і соціальні групи пристосовуються до змін навколишнього середовища. Екологічна і соціальна пружність можуть бути пов'язані через залежність суспільства та його економічної діяльності від екосистем. Логічним буде питання, чи є спільноти, залежні від ресурсів та екосистем, менш або більш пружними? Результати аналізу цього питання дозволяють визначити також пружність до інституціональних змін. Інститути в цьому випадку визначаються в самому широкому сенсі, включаючи поведінкові звички, правила та норми, за якими функціонує суспільство, а також формальні інститути встановлені державою. Таке універсальне визначення доцільне тому, що інституційні структури (наприклад, такі як майнові права) обумовлюють використання природних ресурсів та, відповідно, створення стимулів для того або іншого типу сталого розвитку. Отже, ці інституціональні структури стають центральним компонентом зв'язку соціальної та екологічної пружності, розгляд яких необхідно вести на стику екології, економіки та соціології.

4.2. Концепція стратегії забезпечення пружності сталого розвитку

Періодичність виникнення криз висунуло незаперечну аксіому: ідеалізована модель вільного конкурентного ринку у відсутності коригування державним, регіональним, галузевим, корпоративним, економічним і соціальним плануванням неминуче призведе до ринкових провалів. Цьому є неодноразові підтвердження в досвіді ринкових методів господарювання.

Інстинктивною формою всієї живої природи є слідування певній схемі розвитку і діям, що ведуть до майбутнього з подальшою реалізацією певної моделі цього майбутнього. Отже, з впевненістю можливо констатувати необхідність у набагато більшій мірі планування для цілеорієнтованих систем, свідомо створюваних людьми.

За своєю суттю планування і є постановкою мети у вигляді бажаного образу майбутнього, до досягнення якого прикладаються зусилля. Цей процес не залежить від формування такого образу і вкладеного в нього змісту. Навіть передбачуваний, прогнозований вигляд майбутнього має підґрунтя, вихідну фазу планування у формі передбачення, а частково і приречення прийдешніх подій і процесів. Неможливо існування жодного соціуму без чітко виробленої стратегічної мети, яка сприймається суспільством. У зв'язку з цим, не потребує доказів теза про те, що роз'єднаність, відсутність системності, цілеспрямованості всередині економічної системи є серйозною перешкодою для її розвитку в довгостроковій перспективі. На національному рівні відсутність стратегічного планування породжує невизначеність орієнтації соціально-економічного розвитку.

Подолання фрагментарності розвитку національної економіки за допомогою розробки і реалізації ефективної соціально-економічної стратегії є ключовим першочерговим завданням забезпечення сталого розвитку вітчизняної економіки та її окремих сфер в довгостроковій перспективі.

Сучасний науковий дискурс ведеться серед безлічі різних трактувань стратегії суспільного розвитку та економічної стратегії зокрема. На наш погляд, не слід звужувати стратегію тільки в межах траєкторії зміни економіки, її галузевої, просторової та соціальної структури та ресурсної бази. Адже обов'язково слід приймати до уваги і відповідну інституційну інфраструктуру. У якості базуютьорюючого підходу слід прийняти концепт стратегії академіка РАН В. Полтеровича: «траєкторія зміни інститутів і економічної політики, що «з'єднує» поточний стан з бажаним» [310, с.13].

Забезпечення відтворювального процесу на макроекономічному рівні потребує підтримки об'єктивно необхідних пропорцій між підсистемами економіки різного ступеня складності і організації, і, в першу чергу, всередині та між фазами виробництва, розподілу, обміну і споживання як взаємопов'язаними і взаємозалежними частинами єдиного процесу суспільного відтворення з урахуванням перспективних інтересів суспільства.

Довгострокове виробництво потребує підтримки об'єктивно необхідного співвідношення між матеріальною і нематеріальною сферами виробництва, а також між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання. У свою чергу збалансованість галузевої, територіальної та технологічної структури виробництва підсилює ефективність функціонування фази виробництва.

Ринкова економіка являє собою багаторівневий і багатоцільовий організм, в межах якого різні галузі, регіони і підприємства мають власні специфічні цілі функціонування і розвитку. За таких умов, спираючись лише на ринкові механізми, неможливо спрямувати їх розвиток до загальної перспективної мети. Отже, врахування перспективних інтересів в аспекті економічної стратегії полягає у створенні умов для суспільного відтворення, необхідних і достатніх для задоволення перспективних суспільних потреб, в той час як поточна економічна політика спирається на найближчі короткострокові економічні інтереси.

Виходячи з цього, під соціально-економічною стратегією слід розуміти форму довгострокового регулювання соціально-економічних процесів на різних рівнях суспільної структури, за якою здійснюється постановка цілей, вибір найкращих варіантів в умовах, що склалися, засобів і методів їх досягнення з урахуванням наявних ресурсів на основі узгодження і реалізації перспективних інтересів суб'єктів економіки. Теоретична новизна цього концепту економічної стратегії пов'язана з встановленням органічного зв'язку постановки цілей і завдань перспективного розвитку із підтримкою балансу інтересів суб'єктів економіки. Розробниками економічної стратегії як форми реалізації перспективних інтересів можуть бути різні суб'єкти стратегування в залежності від різних рівнів економічної системи. За цією ознакою стратегії можна класифікувати: державна стратегія; регіональна стратегія; стратегія розвитку територіальних утворень; галузева, міжгалузева стратегія (стратегія мезорівня); корпоративна стратегія (стратегія мікрорівня) та ін.

Найбільш загальною єдиною основою виступає загальнодержавна стратегія, незважаючи на відносну самостійність всіх інших видів економічної стратегії. При плануванні національної соціально-економічної перспективи слід враховувати об'єктивні взаємно суперечливі, різновекторні перспективні економічні інтереси суб'єктів економіки, узгодження яких сприятиме виробленню дієвої економічної стратегії й ефективного інструментарію її реалізації в усіх сферах економіки і на різних рівнях суспільної структури. Однак, ця умова не заперечує першочерговому завданню, а саме: «перш за все, слід пам'ятати про пріоритет вищих національних інтересів. Саме вони детермінують логіку і спрямованість довгостроковій стратегії. Вищі національні інтереси визначають саму природу держави, їх неможливо виконати без продуманої стратегії. Вони утворюють певну систему, з якої не можна вирвати якийсь один елемент, – на регіональному, галузевому, вищому державному рівні» [72].

З урахуванням найбільш важливих, значимих, принципових стратегічних орієнтирів та установок довготривалого характеру, що

відносяться до господарської і соціальної політики, можна сформулювати такі критерії економічної стратегії держави: довгостроковість часового періоду; цілеорієнтованість – спрямованість на досягнення заданих, чітко визначених та обґрунтованих цільових індикаторів в їх якісному і кількісному вимірах, які визначаються потребами економічного і соціального розвитку; концептуальність змісту та механізму реалізації, що виявляється в тому, що стратегічні плани відображають і виражають генеральний задум, магістральну лінію побудови запланованого майбутнього; інноваційність – наявність вираженої новизни, з принциповою різницею від неодноразово відтворюваних планів за структурою, цілями, завданнями, задіяними ресурсами, способами реалізації; системна цілісність – відображення в стратегії всіх значущих, сутнісних сторін, властивих встановленій проблемі і запланованим діям у їх взаємозв'язку і взаємному впливі.

Вочевидь недостатність розробки різних відносно часткових стратегій розвитку окремих сфер економіки. Першочергове актуальне завдання полягає не тільки в узгодженні та ув'язуванні різнорівневих стратегій, але й у розробці глобальної загальнонаціональної стратегії розвитку. Більше того, саме така стратегія дозволить адекватно визначити зміст приватних стратегій. Тільки за цієї умови країна може мати послідовний системний стратегічний курс. Академік В. Полтерович, маючи на увазі стратегічне планування і, зокрема, національну стратегію, прийшов до висновку, що однією з найважливіших умов ефективної реалізації стратегії є постійно діючий «майданчик» для взаємодії коаліцій: представників держави, бізнесу і суспільства за участю експертів. У склад таких коаліцій входять державні органи, асоціації бізнесу і споживачів, профспілки та інші об'єднання працівників і т. д. Мета їх взаємодії – виявлення інтересів, їх узгодження та розробка стратегій розвитку. Стратегічне планування стимулює створення асоціацій, сприяє виявленню інформації про контрагентів, створює можливості для моніторингу діяльності чиновників, підвищує їх кваліфікацію і покращує відбір, забезпечує «прозорість» планів, скорочує

базу корупції, сприяє зміцненню взаємної довіри. У кінцевому рахунку, воно наближає нас до розвинутого громадянського суспільства [310, с.18]. Конструювання стратегії повинно відштовхуватися від результатів існуючого стану національної соціально-економічної системи та спрямовуватися на визначення цілей, засобів (механізмів) та ресурсної бази бажаних змін. Важливим аспектом інкорпорації соціально-економічної пружності при формуванні сталого розвитку є зміна у часі доцільності та ефективності стратегій пружності. Як зазначалося раніше (розділ 2.2), стратегія статичної пружності є достатньо ефективною в умовах незначних збурень та може забезпечити повернення до передшочкових параметрів функціонування національної економіки. З часом потенціал статичної пружності буде вичерпано і подальший розвиток (перехід до більш ефективного домену сталості) буде залежати тільки від заходів динамічної пружності – активних дій, спрямованих на структурні зміни в економіці. Узагальнена структура концепції стратегії пружнього сталого розвитку представлена на рис 4.4. Враховуючи, що пропонована концепція має суттєві нововведення та базується на відмінних від існуючих принципах, доцільним є обов'язкове включення структурного блоку «Основні визначення».

1.1 Основні визначення

Представлена Концепція є цілісним теоретико-методичним підґрунтям формування засад довгострокового регулювання соціально-економічних процесів на різних рівнях національної соціально-економічної системи з метою реалізації національних імперативів сталого розвитку. Відповідно цієї концепції здійснюється постановка цілей сталого розвитку, вибір найкращих варіантів їх реалізації, засобів і методів їх досягнення з урахуванням наявних ресурсних та інституційних обмежень на основі узгодження і реалізації інтересів економічних агентів та збереженні цілісності існування та безпеки національної соціально-економічної системи.

Рис.4.4 Узагальнена структура концепції Стратегії пружності сталого розвитку

Джерело: складено автором

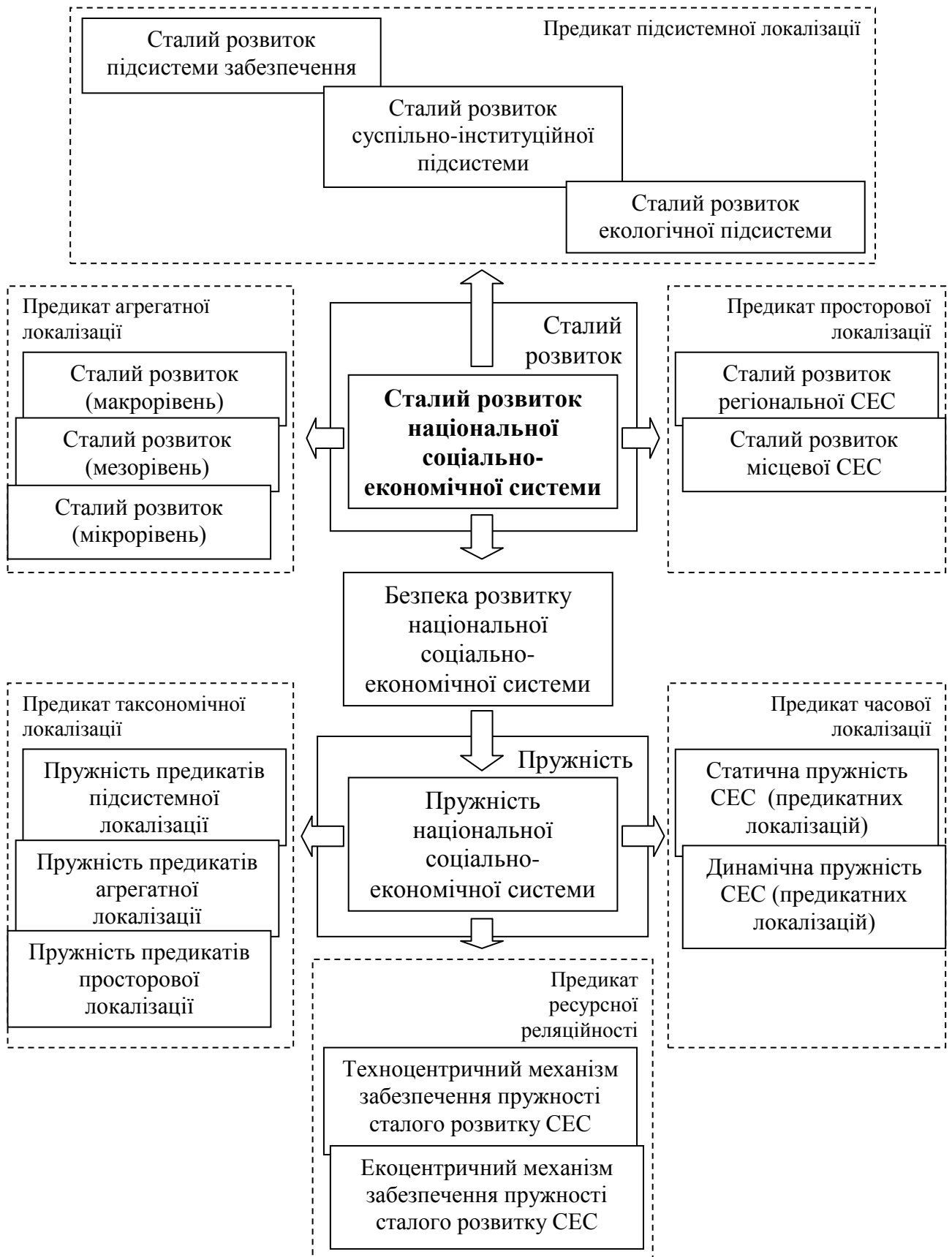

Рис.4.5. Предикативно упорядкована семантична мережа основних визначень концепції Стратегії пружності сталого розвитку

Джерело: складено автором

Ядром семантичної мережі основних визначень концепції Сталого розвитку є категорія розвитку та похідна від неї дефініція сталого розвитку національної соціально-економічної системи (рис.4.5). Предикатами категорії розвиток є дефініції сталість та національна соціально-економічна система. Отже, для цілей концепції сталий розвиток слід розуміти як властивість національної СЕС (територіально локалізованої цілісності, утвореної достатньою сукупністю економічних агентів, здатних до самовідтворення й відносно самостійного функціонування, та поєднаних мережею істотних структурних, генетичних та субординаційних формальних та неформальних зв'язків на чолі з системоутворюючим інститутом держави) зберігати ознаки цілісності завдяки певним обставинам відносно ендогенних та екзогенних змін у результаті розв'язання протиріччя.

Сталий розвиток може бути деталізований через термін безпеки. Безпека розвитку національної соціально-економічної системи – процес реалізації свободи соціально-економічної системи за умов діалектичної відповідності, спрямованості та змісту суб'єктивних чинників розвитку об'єктивним умовам цілісного існування. Безпека сталого розвитку реалізується через концепт соціально-економічної пружності.

Соціально-економічна пружність це: по-перше, спроможність національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, екологічних та інших зовнішніх шоків і повертатися на шлях сталого розвитку; по-друге, адаптивні зміни економічних структур, соціальних й інституційних механізмів для підтримки або відновлення попереднього шляху розвитку чи переходу до нового стабільного шляху; по-третє, примат повного і продуктивного використання виробленого, природного та нематеріального капіталів.

Сталий розвиток національних СЕС може бути локалізований через відповідні предикати (рис.4.5):

- на територіальному принципі (національна, регіональна, місцева);

- на підсистемному рівні (підсистема забезпечення, суспільно-інституційна підсистема, екологічна підсистема);
- на агрегатному рівні (макрорівень, мезорівень, мікрорівень).

В свою чергу, пружність національної СЕС (як похідна дефініція від сталого розвитку) конкретизується таксономічним (класифікаційним) предикатом через вже існуючі локалізації (наприклад, пружність сталого розвитку на макрорівні або пружність розвитку екологічної підсистеми та ін.).

Особливе значення для формування Концепції мають предикати часової локалізації та ресурсної реляційності. Якщо перша група характеризує цільову спрямованість стратегії (див. табл. 2.4), то друга – тип механізму (спосіб) реалізації стратегії та її етапи (див. рис. 1.2).

1.2 Необхідність підготовки Стратегії обумовлена сукупністю чинників:

- наявністю суттєвих недоліків (розділ 1.2) у діючій Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», схваленою Президентом України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [337];

- доцільністю формування нового стратегічного документа, розробленого відповідно отриманих у проведеному дослідженні наукових результатів та сформованих методичних рекомендацій;

Розроблення Стратегії здійснено з урахуванням змін, які відбулися в розвитку національної соціально-економічної системи України та її регіонів за останні роки.

1.2.1 Серед зовнішніх (екзогенних) чинників кризи слід відзначити, перш за все, приєднання України до ряду міжнародних договорів та угод, що накладають певні зобов'язання в сфері сталого розвитку: підтримкою в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро міжнародної конвенції «Порядок денний на XXI століття») [306]; реалізація починаючи з 1999 р. «Програми сприяння сталому розвитку в Україні»; підписання в 1996 р. Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору

[390]; приєднання в 2001 р. до Декларації Тисячоліття ООН [194]; приєднання в 2002 р. до міжнародних домовленостей на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (відповідна постанова КМУ №643) [215, 314]; підписання в 2008 р. Хартії Україна–США про стратегічне партнерство [391]; набрання чинності в 2011 р. Договору про заснування Енергетичного Співтовариства [335]; ратифікація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [336] ; підписання в 2016 р. Паризької Угоди Рамкової конвенції ООН з питань зміни клімату та ін.

Особливу роль відіграє розширення взаємодії України в межах «Вишеградської групи», «Веймарського трикутника», Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС), Організації за демократію та економічний розвиток (ГУАМ), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ). Україна також співпрацює з Євросоюзом під егідою Східного партнерства, яке спрямоване на створення умов для прискорення політичної асоціації та поглиблення економічної інтеграції між Європейським Союзом і країнами Східного партнерства, включаючи Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Молдову й Україну. Зазначимо, що Україна стала спостерігачем у договорі про енергетичне співтовариство ще в листопаді 2006 р. Після цього вона подала заявку на повне членство і прагне до реалізації законодавчих норм ЄС з енергетики, а саме, законодавчої бази для електроенергетики і газової галузі та в сфері відновлюваної енергетики, конкуренції і навколишнього середовища, що є невід’ємною складовою моделі сталого розвитку. Україна стала членом договору про енергетичне співтовариство у вересні 2010 р., після чого розпочався процес прийняття і реалізації ряду положень договору та розробки відповідного законодавства. Український уряд в 2014 р. підписав і ратифікував Угоду про асоціацію з Європейським Союзом; однак, вступ в силу Угоди про вільну торгівлю між Україною та Європейським Союзом

було відкладено. А поки Україна користується преференційним доступом на ринок ЄС.

1.2.2 Серед внутрішніх (ендогенних) передумов слід відзначити загальне погіршення соціально-економічного стану країни за останні роки.

По-перше, в Україні відбулися дві важких економічних кризи за останні п'ять років. Під впливом зовнішніх ринків Україна серйозно постраждала від глобальної економічної та фінансової кризи з осені 2008 р. Країна потрапила у глибоку рецесію в 2009 р.: реальний ВВП впав на 14,8 % і обсяг промислового виробництва згорнувся майже на 22 %. Міжнародний валютний фонд (МВФ) запропонував підтримку Україні і погодився на стенд-бай в листопаді 2008 р. у розмірі 16,4 млрд дол США для стабілізації банківської системи і пом'якшення наслідків різкого падіння обсягів виробництва. У загальній складності близько 11 млрд дол США було надано МВФ у рамках домовленості, а також близько \$ 3,4 млрд США згідно з другою угодою, що була узгоджена в середині 2010 р. Реальний ВВП України відновиться на 4,2 % в 2010 р. і ще на 5,2 % в 2011 р.. Україна увійшла в чергову рецесію в середині 2012 р., зростання ВВП склало 0 % в 2013 р., в останні роки: 6,8 % падіння у 2014 р. та 10,5 % у 2015 р. (хоча у четвертому кварталі 2015 р. ВВП показав зростання на 1,5 % порівняно з третім кварталом). Цей стан обумовлений такими факторами, як недостатнє інвестування капіталу, зниження попиту на сталь, високі ціни на імпортні енергоносії, відсутність структурних реформ і корупція, неповне відновлення національної економіки від кризи 2009 р.

По-друге, після Революції Гідності та зміни влади в березні 2014 р., був втрачений контроль над Автономною Республікою Крим та почався військовий конфлікт в східних районах з величезними жертвами, значними пошкодженнями інфраструктури та значними економічними втратами. Це стало драйвером катастрофічної девальвації гривні (від 8 грн за долл США в грудні 2013 р. до 25 грн за долл США в грудні 2015 р.), зниження надходжень у бюджет та падіння промислового виробництва у 2014-2015 рр.

Ситуація ускладнюється розривом усталених економічних зв'язків з Російською Федерацією та необхідністю пошуку нових торговельних партнерів на світовому ринку. Функціонування вугледобувних підприємств і транспортне сполучення в зоні проведення АТО були в значному ступені зруйновані. Постачання електроенергії, палива на теплоцентралі (ТЕЦ) також було порушено, особливо в регіонах дотичних до зони збройного конфлікту.

По-третє, в 2014 р. українська влада за стенд-бай угодами МВФ отримала два фінансових транші в розмірі 3,6 млрд грн та 1,4 млрд грн. Уряд України врегулював питання з МВФ щодо проведення структурних реформ, з метою стабілізації економіки та повернути її на шлях стійкого зростання. На додаток до цього, потужна фінансова підтримка була надана Європейським Союзом, Світовим банком, Європейським Банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) і кількома країнами на двосторонньому рівні. Наприклад, Європейський Союз погодився на програму фінансової допомоги для України у розмірі 1,61 млрд євро. Цільовий характер цих коштів зосереджується на управлінні державними фінансами, боротьбі з корупцією, торгівлі та оподаткуванні, реформах в енергетичному секторі (включаючи фінансування соціальних субсидій для найбільш незабезпечених сімей), реформах фінансового сектора. У березні 2015 р., МВФ і Україна уклали нову розширену домовленість на суму понад 17,5 млрд грн, скасовуючи попередні стенд-бай. Сторони погодили політику щодо зміцнення державних фінансів, просування структурних реформ і забезпечення фінансової стабільності. Незважаючи на значні обсяги фінансування, Україна не змогла забезпечити ефективну ліквідацію наслідків кризи.

Узагальнюючи наведені вище факти та ґрунтуючись на результатах проведеного аналізу (розділ 3), можлива ідентифікація основних ендогенних передумов переходу до моделі сталого розвитку (табл. 4.2). Зазначимо, що визначальну роль відграє недостатня пружність основних складових національної соціально-економічної системи.

Ендогенні передумови переходу до сталого розвитку

Підсистеми національної СЕС	Чинники переходу до сталого розвитку	Аналітичне обґрунтування	Індикатори пружності
Підсистема забезпечення	незадовільна динаміка ВВП та його структурні диспропорції	Рис. 3.2, 3.14-3.15, 3.17; Табл. 3.11 Досліджено у [112,140]	Рис.3.15, 3.16, 3.22-3.24 Табл. 3.13 Досліджено у [115,124,126,129, 145-147,150,157]
	надвисокий знос основних фондів	Рис. 3.6.-3.7 Досліджено у [113]	
	висока енерго та матеріалоємність виробництва, низька продуктивність праці	Рис. 3.3, 3.9 Табл. 3.6-3.8. Досліджено у [9,143]	
	незадовільні параметри інвестиційних процесів	Рис. 3.12.1, 3.13. Досліджено у [134,148,155]	
	недосконалість, надвисока структурна концентрація експортних потоків	Рис. 3.18, табл.3.12 Досліджено у [120,124]	
	надвисока залежність від імпорту енергоносіїв	Досліджено у [126,129]	
	нестабільність кредитно-грошової та бюджетної систем	Рис 3.4, 3.8. Досліджено у [118]	
	спотворена структура національного багатства	Табл 3.5, 3.15. Досліджено у [10,113]	
	диспропорції регіонального розвитку	Табл 3.16 Досліджено у [123,130]	
Суспільно-інституційна підсистема	низький рівень доходу, його надвисока нерівномірність	Досліджено у [150,161]	
	низька тривалість життя, звужений режим відтворення населення	Досліджено у [161,163]	
	недосконала система інститутів державної влади	Табл. 3.1 – 3.3 Досліджено у [162]	
	недостатня активність громадянського суспільства	Досліджено у [162]	

Продовження табл. 4.2

Підсистеми національної СЕС	Чинники переходу до сталого розвитку	Аналітичне обґрунтування	Індикатори пружності
Екологічна підсистема	інтенсивна експлуатація природних ресурсів	Табл 3.5 Досліджено у [150]	
	значний рівень природно-техногенного навантаження		
	низький рівень енергоефективності	Рис.3.3 (розділ 3) Досліджено у [154]	

Джерело: складено автором

Суспільно-інституційні передумови переходу до сталого розвитку були досить повно охарактеризовані раніше (підрозділ 1.2). Разом з тим, така важлива складова, як інституційне забезпечення використання ресурсів екологічної підсистеми (особливо в паливо-енергетичній сфері) залишилася поза увагою.

В Українському інституційному середовищі сформовано значний масив законодавчо-правових актів з питань регулювання паливо-енергетичної сфери. В контексті енергоефективності Україні необхідно дотримуватися Директиви 2006/32/ЄС про ефективність кінцевого використання енергії та енергетичних послуг, енергетичного менеджменту, енергоаудиту, маркування тощо. Проект нового закону «Про ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів» [324] і проект Закону «Про проведення енергетичних аудитів» [334], а також план дій з енергоефективності, підготовлений у відповідності з директивою, залишається на стадії розробки. В країні дотепер діє Закон «Про енергозбереження» 1994 р. [323]. Нинішній пакет законів передбачає підвищення енергоефективності в Україні на 20% до 2020 р. порівняно з рівнем 2010 р. Технічний Регламент енергетичного маркування енергоспоживчих продуктів, який знаходиться у сфері відповідальності Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ, є досить недосконалим та тільки частково вступив в силу у квітні 2014 р.. Проект

закону «Про енергоефективність» громадських і житлових будівель, що транспонує Директиву 1020/31/ЄС, був відхилений Верховною Радою та відправлений на доопрацювання [322]. Разом з тим, в межах Концепції існує необхідність реформування нормативного базису паливно-енергетичного сектору, забезпечення лібералізації ринків електроенергії, природного газу альтернативних теплоносіїв, з метою приведення у відповідність до зобов'язань прийнятих в межах Енергетичної Угоди.

Україна стикається з безпрецедентними викликами: геополітичною, економічною, фінансовою, гуманітарною та енергетичною кризами одночасно. Уряд України вживає заходи реагування на надзвичайні ситуації щодо дефіциту енергоносіїв на 2014-2015 та 2015-2016 зимовий період, але більш ефективними є заходи по усуненню можливих зривів газових, вугільних та електроенергетичних поставок, зниження ризиків в короткостроковій та середньостроковій перспективі. У той же час, Уряду потрібно розробляти, проводити і здійснювати докорінну реформу свого енергетичного сектору. Враховуючи енергетичну небезпеку країни, Уряд створив Центр управління кризовими ситуаціями при кабінеті прем'єр-міністра для вирішення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з основними державними і приватними суб'єктами енергетики. Витрати газу помітно знизилася в 2014 та 2015 рр.. Це пояснюється як здійсненими заходами, так і наслідками економічного спаду.

Зіткнення з такою кількістю криз не залишає Україні іншого вибору, крім як термінового реформування енергетичного сектору екологічної підсистеми. Незважаючи на необхідність задоволення невідкладних, найбільш нагальних проблем, Уряду потрібно вжити заходи, необхідні для структурних реформ. Передбачуване багаторазове підвищення комунальних тарифів залишається одним з найбільш потужних драйверів для стимулювання енергоефективності в житловому секторі, особливо якщо вони супроводжуються адресною соціальною політикою. Всеохоплюючий, добре скоординований стратегічний підхід до виявлення і розв'язання Україною

негайних структурних проблем енергетичної безпеки, і в першу чергу – сильна і непохитна політична воля, необхідні для стабілізації ситуації і швидкого проведення змін в енергетичному секторі для стимулювання сталого економічного розвитку.

В Україні недержавний сектор є дуже мобільним, має багаторічний досвід та глибокі знання в технічній, економічній, нормативній сферах та ключових питаннях ринку, і прагне підтримки уряду. Все співтовариство міжнародних донорів (Європейський Союз, США, Світовий банк, ЄБРР, МЕА, ОЕСР) мають потенціал для сприяння цим зусиллям.

Разом з тим, в енергетичному секторі, який давно потребує реструктуризації, спостерігається постійне гальмування реформ. Потрібна розробка та реалізація негайних заходів щодо прискорення структурних реформ, усунення політичних та інституційних бар'єрів, підвищення загальної ефективності процесу реформування. Важливо задіяти величезний потенціал недержавного сектору і міжнародної спільноти для надання допомоги уряду прискорити просування політики усунення ризиків і потенційних загроз в країні. Україна потребує трансформації енергетичного сектора в більш ефективний, безпечний і сталий компонент еколого-економічної системи.

Отже, підсумовуючи результати проведеного аналізу слід вказати на такі базові передумови переходу до сталого розвитку в еколого-економічному аспекті:

— висока енергоємність та низька енергоефективність: енергоємні галузі паралізовані через старіння активів по всьому ланцюжку енергопостачання. Системи централізованого теплопостачання, які постачають половину тепла, що використовуються в промисловості і задля обігріву приміщень близька 55 % домогосподарств гостро потребують реконструкції та адекватної тарифної системи, яка б повністю покривала витрати. Житловий фонд знаходиться у неналежному стані;

— скорочення видобутку вітчизняних газових ресурсів: видобуток вітчизняної нафти і газу знаходиться в стані стагнації, тоді як в країні не використовуються традиційні та нетрадиційні газові ресурси. Україна має потенціал, щоб задовольнити своє внутрішнє споживання газу власним видобутком до 2030 р.;

— енергетична безпека: залежність від імпорту газу, руйнування вугільного сектору та зриви поставок вугілля залишаються ключовими чинниками скорочення рівня енергетичної безпеки. Фактори, які сприяють поглибленню зазначеної проблеми включають: комерційні суперечки з Газпромом РФ з приводу цін, боргів, неустойок, зобов'язань «бери-або-плати», умов оплати; низькі обсяги транзиту; а також комерційні та економічні проблеми, високий рівень імпорту реверсного потоку. Дефіцит газу негативно позначився на централізованому тепlopостачанні, а дефіцит вугілля істотно вплинув на можливості виробництва електроенергії та стійкість мереж, особливо в періоди пікового попиту. Зростання вартості імпорту енергоресурсів та сильна залежність від імпорту газу призводить до додаткових викликів енергетичній безпеці. Через знецінення гривні імпорт нафти і газу в гривневому вимірі значно зріс. Тим не менш, слід очікувати подальшого зниження цін у зв'язку з падіння цін на нафту. Крім того, незважаючи на певні досягнення останніх років, Україна все ще потребує імпорту близько 50% всього обсягу споживання газу;

— субсидіювання енергетичного споживання: високий рівень державних витрат на субсидіювання газо-, тепло- та електроspоживання неможливо постійно підтримувати, особливо після рекордного рівня бюджетних субсидій 2014-2016 рр. після знецінення гривні, зростання вартості імпорту і недостатнього підвищення регульованих тарифів. Нафтогаз є економічно нежиттєздатним і, в цілому, компанії енергетичного сектора не є інвестиційно привабливими. Головний вектор дій повинен знаходитися у площині формування політичної і суспільної підтримки переходу до ринкових цін соціально прийнятним способом, який забезпечує

безпеку найбільш уразливих споживачів, забезпечує повну прозорість і підзвітність використання коштів;

— зниження впливу на навколишнє середовище: Україна має величезний потенціал для скорочення викидів парникових газів через розширення доступу до Міжнародного вуглецевого фінансування (згідно Кіотського протоколу). Головною проблемою в цьому питанні є високий рівень недовіри з боку міжнародних партнерів з приводу цільового використання коштів, а також перевищення пропозиції над попитом на ринку квот;

— залучення інвестицій: енергетична інфраструктура України вимагає великих капіталовкладень, враховуючі великий моральний та фізичний знос. Це особливо стосується газотранспортної системи, систем централізованого тепlopостачання та енергорозподільчих мереж.

2 Мета, принципи і пріоритети Стратегії.

Метою Стратегії є забезпечення цілісного існування соціально-економічної системи України та гідного рівня життя нинішніх та майбутніх поколінь, шляхом адаптаційного пружного розв'язання збурень та конфліктів між екологічною, економічною та соціальною сферами суспільного буття.

Формування Стратегії сталого розвитку, похідних від неї довгострокових соціально-економічних та екологічних програм та планів ґрунтується загальних принципах та національних імперативах сталого розвитку.

2.1 Національні імперативи

– формування ефективної моделі економічної діяльності еквівалентної екологічній підсистемі та спрямованою на відновлення виробленого капіталу та створення умов для переходу до постіндустріальної моделі;

– формування інституційного середовища та системи державного управління спрямованого на забезпечення справедливого розподілу ресурсів

як в межах існуючого покоління, так і між існуючим та майбутнім поколінням;

– формування виключно економічно-орієнтованої поведінки агентів та подолання екзогенної ресурсної залежності задля забезпечення ефективного розподілу ендогенних ресурсів в часі з адекватним урахуванням природного капіталу.

2.2 Основні науково-організаційні принципи

– принцип науковості – розробка методичного інструментарію та практична реалізація заходів забезпечення сталого розвитку ґрунтується на відповідних теоретико-методологічних напрацюваннях в цій області. Базисом є реляційна евристика захисного поясу синтезу методологічного індивідуалізму та методологічного холізму, а саме концепт інституційного індивідуалізму. Діалектичний синтез дозволяє ефективно досліджувати нестійкі, різнотипні, хаотичні, нерівноважні стани національної СЕС, її спроможність до збереження власної цілісності, сутність та механізми реалізації інститутів регулювання сталого розвитку;

– принцип інституційної обумовленості та узгодженості - функціонування підсистем та компонентів національної соціально-економічної системи обмежено інституційними нормами (сталими сукупностями формальних та неформальних правил та механізмів примусу), отже, обов'язковою умовою досягнення результативності Стратегії є відповідність міжнародним та національним нормам у сфері сталого розвитку, та інституційна взаємоузгодженість програмних документів усіх рівнів;

– принцип пружності – формування та реалізація Стратегії сталого розвитку базується на спроможності національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, екологічних та інших зовнішніх шоків та спрямований розвиток адаптивних механізмів збереження доменів (траєкторій) сталого розвитку;

– принцип системної цілісності – Стратегія сталого розвитку має сенс тільки для цілісних, локалізованих у просторі соціально-економічних систем і передбачає ідентифікацію взаємозв'язків та взаємозалежностей між усіма підсистемами та складовими, що забезпечує комплексне та збалансоване поєднання соціальної, економічної та екологічної політики держави;

– принцип локальності – кожен регіон, територія або агент економічної діяльності має специфічні характеристики (комбінацію природного, виробленого та нематеріального капіталу) та взаємозв'язки, що обумовлює необхідність врахування локальних особливостей при складанні програм і планів сталого розвитку;

– принципи структурної функціональності – глибина системної декомпозиції та відокремлення структурних елементів при формування інструментарію реалізації Стратегії сталого розвитку має бути достатнім для ідентифікації та подальшого прогнозування результатів функціонування базових підсистем та компонентів національної соціально-економічної системи;

– принцип керованості (регульованості) - приматом Стратегії є визначальна роль держави та державних інституцій в забезпеченні реалізації імперативів та завдань сталого розвитку, формуванні сталих прямих та зворотних зв'язків між суб'єктами та об'єктами державного управління та регулювання.

3 Стратегічні цілі

Мета Стратегії сталого розвитку (забезпечення цілісного існування соціально-економічної системи України та гідного рівня життя) конкретизується сукупністю стратегічних цілей.

3.1 Забезпечення безпеки цілісного існування (розвитку) національної соціально-економічної системи та створення інституційних умов реалізації свободи агентів соціально-економічної системи шляхом діалектичного розв'язання протиріччя змісту суб'єктивних чинників та пріоритетів розвитку об'єктивним екологічним, соціальним та економічним умовам цілісного

існування. Безпека сталого розвитку реалізується через механізми соціально-економічної пружності.

3.2 Формування механізмів забезпечення статичної пружності розвитку, спрямованої на зменшення глибини шоків (відхилення від траєкторії- домену сталого розвитку), підвищення потенційної та трендової опірності національної соціально-економічної системи до ендогенних та екзогенних збурень.

3.3 Формування механізмів забезпечення динамічної пружності розвитку спрямованої на скорочення витрат на реалізацію адаптивних заходів по формуванню більш якісних параметрів доменів сталого розвитку (підвищення швидкості та індексу відновлення).

Досягнення вказаних стратегічних цілей повинно забезпечувати підвищення якості життя населення, зростання добробуту усього суспільства, відновлення та подальший інноваційний розвиток системи економічного забезпечення, охорону навколишнього середовища та ефективне використання природних ресурсів.

В межах встановлених стратегічних цілей Уряд України повинен:

- переглянути короткострокові, середньострокові і довгострокові стратегії в економічній, соціальній та екологічній сфері, враховуючи нові реалії, наслідки тяжких порушень інфраструктури економіки України;

- сформулювати нову економічну політику і заходи, спрямовані на відновлення усіх секторів економіки, роблячи упор на самоокупність та сталість шляхом нарощування ступеню використання відновлюваних джерел енергії та збільшення прибутку від росту енергоефективності. Така політика має зосередитися на ефективних, відкритих та прозорих процедурах і структурах управління в межах державного та приватного сектора, здатного на швидкі реформи та термінову реструктуризацію ринків. Забезпечення адекватного і своєчасного відображення такої політики в національному законодавстві у відповідність з міжнародними зобов'язаннями;

– особлива увага повинна бути приділена фінансово сталому розвитку паливно-енергетичного сектора. Необхідна оптимізація тарифів на газ і тепло для повного відшкодування витрат шляхом прозорих і послідовних кроків, з тарифними пільгами, спрямованими на скорочення споживання і розробкою заходів соціальної політики по захисту найбільш вразливих споживачів. Нагальною потребою є подальше зміцнення платіжної дисципліни і простота процедури стягнення заборгованості. Необхідна поступова відмова від дотацій на видобуток вугілля і загальне реформування вугільної галузі, починаючи із закриття нерентабельних шахт і пов'язаних з цим соціальних програм підтримки;

– активізувати заходи для максимального підвищення ефективності енергетичного потенціалу в усіх секторах економіки. Приділяти особливу увагу управлінню попитом. Стимулювати зниження енергоспоживання в житловому і транспортному секторах. Використовувати масштабні інформаційні кампанії на національному, регіональному і муніципальному рівнях щодо переваг енергоефективності та наявних можливостей розгортання енергозберігаючих технологій. Розширення повноважень об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, зміцнення енергетичного менеджменту, застосування маркування електроприладів, формування відповідних будівельних норм; проведення обов'язкової аудиторської перевірки споживання електроенергії для державного та промислового секторів, які сприяють інвестиціям;

– активізувати розвиток відновлювального потенціалу України. Необхідною є адаптація «зелених» тарифів до змін технологічних витрат і місцевих вимог до різних технологій в цілях зниження витрат; спростити процедуру ліцензування у відповідності з зобов'язаннями за Договором Енергетичного Співтовариства; переглянути схеми податкових пільг (в тому числі «зелені» тарифи) для різних технологій ВДЕ, для заохочення їх більш широкого застосування для побутових потреб; задіювати потенціал біогазових і сільськогосподарських відходів для переробки та подальшого

енергетичного використання; прискорити розвиток малої гідроенергетики і розвивати існуючі напрацювання в сфері гідроенергетичних проєктів;

– в соціальній сфері сконцентрувати увагу на досягненні рівня життя порівняного з стандартами розвинутих країн, з одночасним формуванням системи забезпечення соціальних гарантій не конкурентоспроможним на ринку праці верствам населення та раціонального рівня споживання; забезпечити достатній рівень матеріального, соціального та екологічного добробуту;

– в екологічній сфері забезпечити збереження, відновлення та сталі відтворення природних екосистем та природного біотичного розмаїття.

4 Механізми реалізації Стратегії концептуально може бути охарактеризовано через такі складові: суб'єкти та об'єкти реалізації стратегії; організація та координація, інструментальне забезпечення стратегії; інституційне, фінансове та науково-методичне забезпечення; моніторинг та оцінка результативності.

5 Висока інерційність національних соціально-економічних системи передбачає поступову та поетапну реалізацію Стратегії сталого розвитку.

5.1 Етапи реалізації

На першому етапі (постшокової стабілізації) створюються умови для формування нових відновлення системних зв'язків та пропорцій національного суспільного виробництва, порушених під час криз 2008-2009 року та 2014–2015 рр. Формується (реформується) система інституційного забезпечення сталого розвитку (екологічне, інвестиційне, податкове, бюджетно-фінансове антикорупційне законодавство). Створюється сприятливі умови для ведення бізнесу та залучення інвестицій, формуються умови для мінімізації проявів рентоорієнтованої поведінки та деофшоризації національної економіки. Локалізується збройний конфлікт в східній частині країни. В інституційному середовищі визначальна роль відводиться державі та формуванню механізмів примусу до виконання формальних правил та норм. Механізм забезпечення сталого розвитку на першому етапі є

техноцентричним та передбачає формування «дуже слабкої сталості». Цільовим орієнтиром першого етапу є подолання тенденцій скорочення ВВП. Термін реалізації етапу- до 1-2 роки.

На другому етапі (етапі постшокового відновлення) забезпечується відновлення соціально-економічних параметрів функціонування економіки та її відтворювальної структури. Основними завданнями цього етапу є стабілізація кредитно-грошового ринку, подолання стагфляційних процесів, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, балансування державного бюджету, гальмування та подальше скорочення зростання державного боргу. Необхідною умовою є скорочення залежності (в найкращому варіанті відмова) від імпорту енергоносіїв. Важливим є досягнення енергетичної безпеки країни: зниження енергоємності валового внутрішнього продукту; перехід на ефективні технології та обладнання, в тому числі за допомогою сервісних компаній; реалізація проектів з використанням альтернативних джерел енергії; забезпечення широкої диверсифікації джерел енергоносіїв, зокрема нафти, природного газу, вугілля та ядерного палива; збільшення виробництва власних енергоресурсів; впровадження прозорих правил конкуренції та лібералізації ринків електричної і теплової енергії, вугілля та газу; інтеграція енергосистеми України до Європейської Континентальної системи електропостачання. Іншою особливістю інституційного забезпечення цього етапу є роль Громадянського суспільства та держави. Механізм забезпечення сталого розвитку на другому етапі є техноцентричним (аналогічно першому етапу) та передбачає поступовий перехід від «дуже слабкої сталості» до «слабкої сталості». Цільовим орієнтиром другого етапу є досягнення передшокового рівня ВВП на душу населення в доларовому еквіваленті. Термін реалізації етапу – 5–10 років.

На третьому етапі (етапі сталого зростання) створюються умови переходу до постіндустріальної моделі розвитку національної соціально-економічної системи. Цей етап передбачає остаточне подолання бідності та надмірної майнової стратифікації суспільства. В інституційному середовищі

визначальна роль відводиться Громадянському суспільству як принципалу, а державні інституції виконують лише агентські функції. Механізм забезпечення сталого розвитку на третьому етапі залишається техноцентричним та передбачає розвиток відповідно моделі «слабкої сталості». Цільовим орієнтиром третього етапу є подолання показником рівня ВВП на душу населення в доларовому еквіваленті «пастки середнього доходу». Термін реалізації етапу 10–15 років.

На четвертому етапі (етапі сформованої сталості) передбачається досягнення соціально-економічних показників на рівні розвинутих країн, функціонуючих на засадах сталого розвитку. Механізм забезпечення сталого розвитку на четвертому етапі змінюється від техноцентричного до екоцентричного та передбачає розвиток відповідно моделі «міцної сталості».

5.2 Індикатори

Основними індикаторами реалізації стратегії є параметри пружності складових соціально-економічної системи (достатньо обґрунтовані та розраховані у підрозділах 2.4, 3.2–3.3) та кількісні та якісні індикатори відповідно до Глобальної ініціативи зі звітності (*GRI*), тобто за стандартизованою системою звітування щодо економічної, природоохоронної та соціальної діяльності [350]. Кількісна оцінка економічних та екологічних параметрів базується на значному обсязі теоретичних, методичних та емпіричних напрацювань в цій сфері. Разом з тим, використовувані широким загальним соціальні індикатори є занадто загальними, а в контексті цього дослідження майже не відображають пружні процеси. Пропонується в якості базової кількісної моделі оцінки соціальної пружності використовувати напрацювання фахівців Ізраїльської мережі дослідників соціальної пружності (*INSRR*). Вперше запропонована методика була апробована у якості первинної моделі оцінки соціальної пружності на рівні місцевих громад у 2002–2003 р. під час Другої Палестинської Інтифади [37, 41]. Терористичні акти – це суттєві виклики до пружності суспільства, імпульс, що спонукає уряд до перегляду потенціалу інституціональної

міцності – здатності витримувати тривалий деструктивний тиск. Такий вектор дослідження між велике значення для сучасної України, особливо для регіонів територіально дотичних до зони проведення Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях.

За змістом, представлена модель прив'язана для ізраїльських обставин та спрямована на вивчення соціальних наслідків проблем, пов'язаних з триваючою боротьбою проти проявів тероризму. Але схожість вихідних посилок робить її корисною як для українського дослідника, так і для європейській спільності, що стикнулася з серією терористичних актів протягом 2015–2016 р. Модель заснована на припущенні про те, що тероризм є інструментом для психологічної війни проти цивільних осіб, спрямованим на деморалізацію противника. Будь-які форми тероризму покликані створити атмосферу нестабільності й страху, що призводить до соціального і політичного збурення в суспільстві. Бажаною відповіддю на такі збурення повинне бути зміцнення соціальної пружності суспільства (громад); це буде перешкоджати антагоністичним угрупованням в досягненні політичних цілей, навіть в умовах терактів.

Зазначимо, що хоча ця модель в першу чергу призначена для аналізу соціально-економічних систем функціонування яких пов'язано з терористичними загрозами, можна вважати що вона цілком придатна і до використання в випадку інших небезпек, включаючи техногенні та природні катаклізми, значні шоки викликані фінансово-економічними кризами та їх вплив на пружність постраждалого суспільства.

Першочерговим завданням є оцінка масштабів, часового фактору і трансформації доменів сталого функціонування суспільства у період деструктивних шоків. Оцінка ступеню первинної реакції соціально-економічної системи створює умови для кількісного прогнозування тенденцій відновлення. Основна мета полягає в ідентифікації (прогнозуванні) того рівня функціональності, коли суспільство починає збільшувати свій

соціальний потенціал у результаті конструктивного процесу пост-шокового навчання.

Модель *INSRR* призначена для моделювання сценарію, у яких деструктивні збурення мають затяжну фазу розвитку, що складається з довгої низки послідовних деструктивних впливів на інфраструктуру (матеріальну, інституційну) та населення. Типовішим прикладом є ситуація під час вже згаданої Другої Інтифади, коли сотні різноманітних терористичних атак були здійснені з різним масштабом пошкодження протягом тривалого періоду чотирьох років. Аналогічно, хоча і не настільки екстремальних, сценарії мали місце під час інших періодів (2006, 2008–2009 рр.), коли терористичні атаки здійснювалися щодня протягом декількох тижнів. У вітчизняних умовах, гострої актуальності набуває дослідження змін соціальної пружності суспільств (населення Донецької та Луганської областей), що перебувають у безпосередній територіальній близькості до бойових дій.

На практиці (та абстрагуючись від «антитерористичних» передумов напрацювань *INSRR*), ця модель поєднує три шари: перший шар реєструє частоти, величини і пошкодження викликані деструктивними шоками різної природи. Модель передбачає формування постійної бази даних, яка забезпечить моніторинг необхідних показників в різні періоди. Другий шар реєструє поведінку суспільства до, під час і після шоку. Гіпотеза полягає в тому, що різні громади і різні прошарки гетерогенного суспільства демонструють різну реакцію на шок. На практиці, другий шар буде контролювати чотири категорії суспільної поведінки:

а) повсякденний ритм життя вимірюється своєчасним відвідуванням місця роботи та школи; користування громадським транспортом; перегляд засобів масової інформації (телевізор, радіо, інтернет та соціальні мережи);

б) економічна поведінка контролюється частотою відвідування торгових центрів, проведенням біржових і банківських операцій;

в) прояви стресу буде визначатися зверненням за невідкладною допомогою, кількість дзвінків до місцевих "гарячих ліній" та стрес-центрів,

повідомили про випадки насильства в сім'ї та поза сім'єю, автомобільні аварії;

д) дозвілля буде досліджується шляхом вимірювання відвідування центрів розваги, кіно, театрів, ресторанів, готелів і подорожей.

Третій шар буде контролювати сприйняття суспільства шляхом індивідуальних опитувань. Модель передбачає збір даних за такими основними перцепційними категоріями: особистий стан (наприклад, настрій, тривожність, впевненість у собі); сприйняття особистої (соціальної, фізичної, матеріальної), громадської та національної безпеки; показник оптимізму, як у відношенні окремого індивіда, так і взагалі суспільства; страх небезпек; відносини солідарності та готовності продовжувати жити в громаді/країні; довіра до місцевих/військовий/національних лідерів; гордість за народ і країну.

Після зібрання даних для всіх трьох шарів, проводиться порівняльний аналіз з метою вивчення стану поведінки і настрою суспільства та його окремих верств (майнових, соціальних, національних страт). Інформація поєднується в багатовимірну матрицю «подібності і відмінності», що дозволяє проводити порівняльний аналіз передшочкових станів та періодів шочкових збурень, перед – та пост-шочкові тенденції в різних суспільних громадах та на національному рівні. Результати таких порівнянь дозволять в кінцевому рахунку оцінити ступінь пружної реакції (глибину, швидкість відновлення та відтворення) суспільної компоненти національної СЕС у різних обставинах. Кінцевим результатом буде адекватна оцінка соціальної сталості (пружності) країни в цілому.

4.3 Механізм реалізації Стратегії забезпечення пружності сталого розвитку

Держава, виконуючи базову функцію суб'єкту управління, повинна нести максимальну відповідальність за реалізацію Стратегії сталого розвитку національної соціально-економічної системи. Інститути державної влади повинні координувати процеси згідно встановлених орієнтирів, у якості яких виступають стратегічні цілі сталого розвитку з відповідними індикаторами (розділ 4.2).

Аналіз категорії «управління» не лежить в площині цього дослідження, тому вважаємо доцільним зупинитися на розумінні дефініції управління як «процесу впливу суб'єкта на об'єкт, спрямованого на впорядкування, збереження та зміну структури (параметрів властивостей) об'єкту у відповідності з поставленою метою» [182]. В будь-якій системі управління нагальним є виділення обов'язкових елементів, по-перше, керуючої підсистеми (суб'єкта управління), по-друге, керованої системи (об'єкта управління) і, по-третє, процесу їхньої взаємодії. Ці елементи обумовлюють безпосередньо структуру управління.

Ґрунтуючись на базових компонентах національної СЕС «цілісність» ($\beta 1$) та «локальність» (γ) (див табл.1.1 розділ 1) і, як наслідок, наявності «зовнішнього» і «внутрішнього середовища», виникає необхідність поділу управління на внутрішньосистемне і зовнішнє, іншими словами, управління внутрішнім середовищем національної економіки та управління національною економікою у зовнішньому середовищі. Оскільки національна соціально-економічна система приймає невід'ємну участь у процесах, що відбуваються в світі (а її регіональні складові, у свою чергу, є учасниками національних та міжнародних процесів), то управління розвитком розглядається з точки зору відповідності розвитку країни об'єктивним вимогам до її змісту, організації та результатам. З урахуванням цих

положень, управління соціально-економічною системою необхідно розглядати у двох аспектах: внутрішньосистемному і зовнішньому.

Діалектика «функціонування – стійкості» – «розвитку – сталості» (див. рис.1.3 розділ 1) обумовлює поділ управління на дві складові, по-перше, управління функціонуванням і, по-друге, управління розвитком. Управління функціонуванням базується на наданні державних послуг (робіт) і виконанні державних функцій при відсутності або несуттєвому рівні екзогенних та ендогенних збурень, тобто забезпеченні рамкових умови існування економічних агентів. Управління розвитком передбачає управління довгостроковим позитивним трендом, викликано істотними змінами у зовнішньому або внутрішньому середовищі та передбачає активне втручання держави. Формально управління розвитком впливає з довго – і середньострокових програмних документів (у нашому випадку стратегії сталого розвитку), управління функціонуванням – з середньострокових відомчих, регіональних, галузевих програм і планів.

Структурованість, що є властивістю національної соціально-економічної системи похідною від аксіоматичних умов «достатність» та «єдність» й відповідних компонентів A_1 , A_2 , α (див табл.1.1 розділ 1), визначає механізм управління через взаємодію деякої сукупності елементів. В цьому аспекті слід загадати, що дефініція механізм була введена в суспільні науки Ф. Гегелем: «механічний характер полягає в тому, що, яким би не було співвідношення компонентів, що з'єднуються [об'єктів], воно чуже їм, не стосується їх природи, і хоча б воно і було пов'язане з видимістю чогось єдиного, воно все ж залишається тільки складанням, сумішшю, купою тощо» [175]. Таким чином, механізм – це, перед за все сукупність частин. Ідентифікація неконкретних механізмів потребує встановлення саме складу сукупності «частин». В ході визначення складових і елементів, що взаємодіють у процесі реалізації механізму, доречно привести висловлювання У. Ешбі: «Самим фундаментальним поняттям кібернетики є поняття «відмінності», що означає, що або дві речі відчутно різняться, або

одна річ змінилася з плином часу. Те, що відчуває дію, називається операнд; діючий фактор - оператор; а те, у що перетворився операнд - образ. Зміна, що відбувається при цьому - перехід. Безліч переходів для деякої безлічі операндів є перетворення» [408]. Отже, найважливішими взаємодіючими компонентами механізму є об'єкт (операнд) і суб'єкт (оператор). У нашому контексті операндом (об'єктом управління) виступають фактори та компоненти національного сталого розвитку, оператори (суб'єкти управління) мають складну структуру і включають державну владу та громадянське суспільство.

Операндом механізму забезпечення реалізації Стратегії сталого розвитку з боку держави виступає, перш за все, Президент України, Прем'єр-міністр України, Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади.

Інституційні утворення громадянського суспільства приймають участь у реалізації Стратегії через:

- участь у Ініціативі «Партнерство «Відкритий Уряд» (підвищення доступності інформації про діяльність державних органів; підтримки залучення громадянського суспільства у прийняття рішень і розробці політики сталого розвитку; контролю над впровадженням антикорупційної політики, забезпеченням прозорості державних фінансів, зміцненні верховенства права;

- систему громадських експертиз концептуальних документів, програм, планів та проектів з питань сталого розвитку; інформуванні суспільства про діяльність державних органів;

- участі у громадських радах (консультативно-дорадчих органах в структурах виконавчої влади;

- забезпечення консультацій з громадськістю у питання забезпечення сталого розвитку.

До операндів механізму сталого розвитку відносять також міжнародні організації (ЄС, ООН, уряди країни тощо) та міжнародні фінансові інститути (Європейський банк реконструкції і розвитку, Група Світового банку, Європейський інвестиційний банк, Міжнародний валютний фонд), які надають консультаційну допомогу та фінансові ресурси для забезпечення реалізації Стратегії сталого розвитку.

Реалізація Стратегії сталого розвитку здійснюється відповідно принципам інституційної обумовленості та узгодженості шляхом координації діяльності всіх відповідних органів. Формування механізму стратегії сталого розвитку повинно базуватися на основних властивостях та характеристиках національно соціально-економічної системи.

Такі характеристики національної СЕС як багаторівневність та відкритість обумовлюють групування факторів розвитку СЕС за критерієм контрольованості, а саме, неконтрольовані, частково контрольовані і контрольовані. Крім того виникає необхідність у додатковій деталізації об'єкта управління. Оскільки неконтрольовані фактори за своєю суттю не підлягають контролю з боку суб'єкту управління (держави, суспільства), об'єкт управління слід розглядати з позиції тільки двох факторів - частково контрольованих і контрольованих. Неконтрольовані просто необхідно приймати до уваги.

Властивість національної СЕС – локальність, що відділяє внутрішнє середовище країни від її зовнішнього оточення, вносить доповнення у визначення сфери взаємодії суб'єкта і об'єкта. Ця сфера може бути як всередині системи, тобто являти собою внутрішнє середовище, так і у зовні - зовнішнє середовище і, зокрема, в процесі впливу на частково контрольовані фактори.

Множинність цілей розкриває сутність результату впливу суб'єкта на об'єкт в процесі взаємодії. У роботах У. Ешбі акцентується увага на тому, що операнд в процесі впливу оператора трансформується в певний образ або сукупність образів [408]. Результатом управління процесами розвитку

соціально-економічної системи є перетворення оператором об'єктів у образи. У випадку національної СЕС, маються на увазі індикатори реалізації цілей розвитку в кожному предикаті локалізації.

Структурованість та похідна від неї складність внутрішньої структури національної соціально-економічної системи (підсистеми, компоненти, елементи та зв'язки) обумовлює необхідність взаємоузгодження зв'язків і структур у результаті цілеспрямованого впливу операндів.

Грунтуючись на зазначених положеннях, механізм реалізації Стратегії сталого розвитку ідентифікується через комплекс певних управлінських або регулюючих дій оператора (державної влади, інститутів громадянського суспільства), спрямованих на зміну функціонування контрольованих (частково контрольованих) компонентів сталого розвитку в ендогенному та екзогенному середовищі для досягнення задекларованих цілями сталого розвитку параметрів у кожному предикаті локалізації. Такий комплекс забезпечує цілеспрямоване взаємоузгодження протиріч між елементами, структурними процесами у просторовому, часовому та функціональному предикатах локалізації.

Визначення механізму реалізації Стратегії сталого розвитку національної СЕС дозволяє відокремити такі складові елементи: суб'єкт впливу (оператор) - державна влада, суспільство, міжнародні інституції; об'єкт впливу (операнд) - контрольовані та частково контрольовані фактори сталого розвитку; мета впливу (образ) - індикатори цілей у кожному ідентифікаційному просторі (предикатах локалізації); процес впливу - вирішення протиріч, координація зв'язків між елементами та структурними процесами (рис. 4.6).

Для забезпечення процесу ідентифікації функціонування механізму сталого розвитку необхідно врахувати два елементи: методи і інструменти. Залишаючи поза межами нашого дослідження дискусію щодо формулювань даних дефініцій, під методами будемо розуміти інструментарій, способи,

технології процесів досягнення цілей; а інструменти – це конкретні дії і їх однорідні сукупності.

Взаємоузгодження та синхронізація процесів реалізації Стратегії сталого розвитку забезпечується шляхом використання таких підходів до координації функціонування державних інститутів виконавчої влади та місцевого самоврядування як:

горизонтального — на окремому рівні інститутів державної влади через формування зв'язків між рівними за статусом суб'єктами-операторами (окремо для центральних органів виконавчої влади, окремо для регіональної влади, місцевої тощо);

вертикального — через поєднання ієрархічних рівнів інститутів державної влади (прямі та зворотні зв'язки центральних та місцевих органів виконавчої влади; органів місцевого самоврядування різної локалізації, інститутів громадянського суспільства).

Організація реалізації Стратегії передбачає обов'язкову синхронізацію планування сталого розвитку з урахуванням особливостей окремих секторів та галузей національної економіки, потенціалу регіонів та територій з метою підвищення рівня їх пружної реакції на шоківі збурення.

Моніторинг індикаторів сталого розвитку (параметрів пружності) є системою повторюваних спостережень за визначеними цілями (орієнтирами) у кожному предикаті локалізації (в просторі та часі) у відповідності с певною програмою. Метою моніторингу є не тільки отримання оперативної інформації о параметрах національної соціально-економічної системи, а й забезпечення інформаційним підґрунтям процесу контролю за виконанням завдань Стратегії сталого розвитку. При наявності значного дисбалансу або відхилення фактичних показників від прогностичних (планових) відбувається процес корекції існуючого або формування нового інструментарію впливу на параметри розвитку. Результати аналізу досліджень з цього питання обумовлює виокремлення трьох груп інструментів: адміністративно-інституційних, фінансово-економічних та морально-етичних [240, 181].

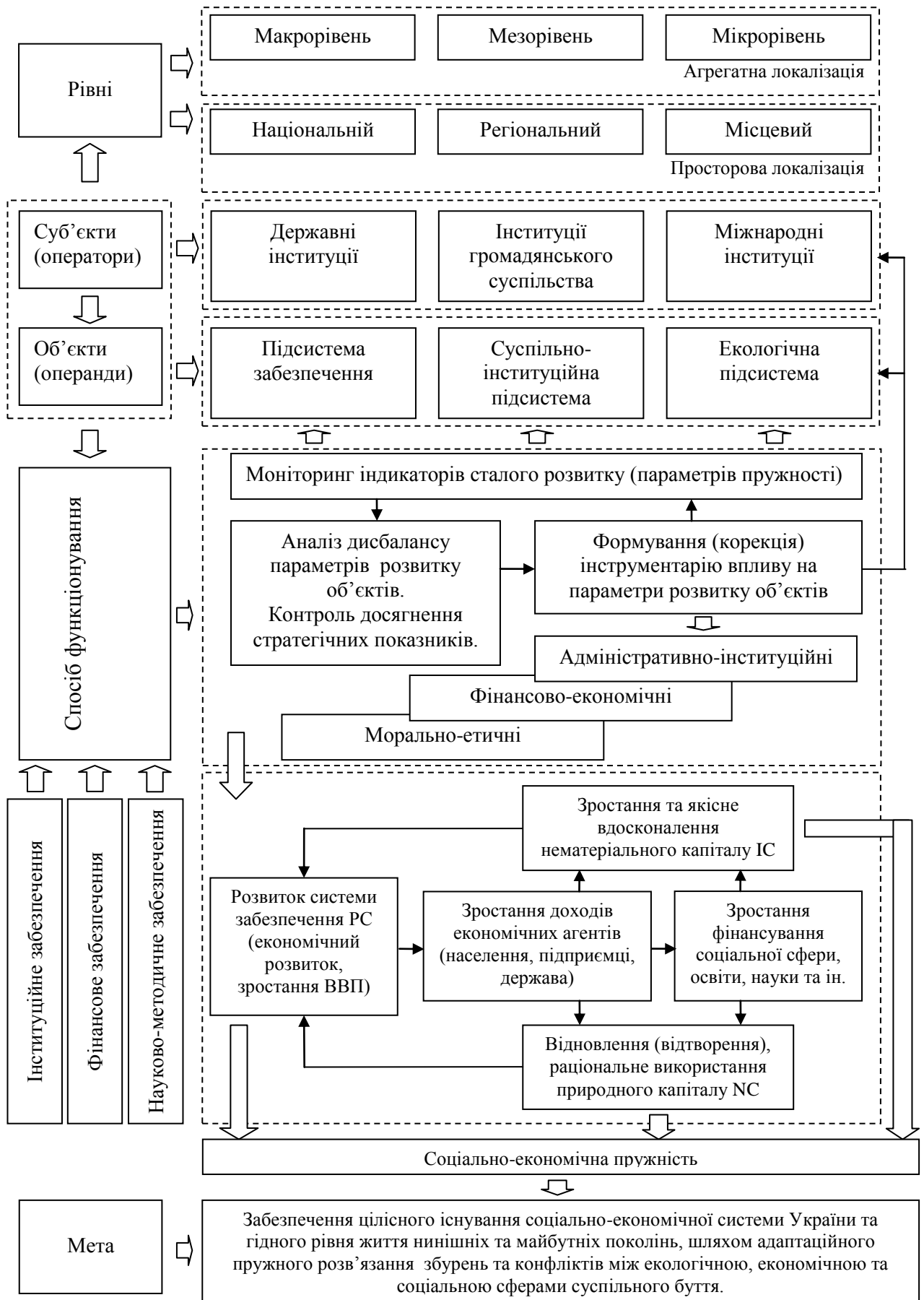

Рис.4.6 Структура механізму реалізації Стратегії пружності сталого розвитку

Джерело: складено автором

До адміністративно-інституційних інструментів слід віднести нормативно-законодавчу базу забезпечення сталого розвитку, адміністративну, цивільно-правову відповідальність, стандарти та нормативи екологічну експертизу та ін. Морально-етичні нормативи пов'язані з просвітницькою діяльністю в сфері популяризації ідей сталого розвитку, формування відповідних неформальних інститутів та норм (екологічний маркетинг, раціональне природокористування, еколого-орієнтований попит та ін.).

До фінансово-економічних інструментів слід віднести державне регулювання ціноутворення (особливо на ринку ресурсів, прав на викиди, «зелених тарифів»), адміністративні платежі та виплати (штрафи та субсидії), державні інвестиції, кредити, гранти, податково-бюджетні важелі тощо. До останніх належать: податкові ресурсні платежі; екологічні податки; податкові пільги; бюджетне фінансування у сфері сталого розвитку; пряме бюджетне субсидування та кредитування; прогресивне оподаткування, бюджетне фінансування соціальної сфери [181, с.58].

У більш загальному вигляді сучасне бачення проблем фінансового забезпечення сталого розвитку окреслені у Проекті резолюції Міжнародної конференції Організації Об'єднаних Націй по фінансуванню розвитку на Міжнародній конференції з фінансування розвитку «Адіс-Абебська програма дій» (13-16 липня 2015 р.) [217]. Передбачається використання чотирьох рівнів фінансового забезпечення реалізації Стратегії сталого розвитку: місцевий, регіональний, національний та міжнародний (табл. 4.3). В рекомендаціях Міжнародної конференції з фінансування розвитку [217] акцентується увага, що державна політика, мобілізація та ефективне використання внутрішніх ресурсів на основі застосування принципу національної відповідальності мають центральне значення для спільних зусиль щодо досягнення сталого розвитку. Внутрішні ресурси формуються в першу чергу і головним чином за рахунок економічного зростання, підкріпленого сприятливими умовами на всіх рівнях.

Таблиця 4.3

Загальна характеристика джерел та рівнів фінансування сталого розвитку

Рівень	Джерело	Спрямованість
Національний, місцевий, регіональний	Внутрішні державні ресурси	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізація бюджетного планування і прогнозування з використанням програмно-цільового методу; - формування збалансованої моделі міжбюджетних відносин в межах процесів децентралізації; - збільшення частки видатків державного та місцевих бюджетів спрямованих на реалізацію програм сталого розвитку;
Національний, місцевий, регіональний	Внутрішні державні ресурси	<ul style="list-style-type: none"> - посилення контролю над ефективністю (відповідністю Стратегії сталого розвитку) головних розпорядників бюджетних коштів; - формування відповідної до стратегії сталого розвитку системи державних субсидій, бюджетних кредитів та урядових інвестицій;
	Приватне фінансування	<ul style="list-style-type: none"> - залучення національних та міжнародних джерел приватного фінансування для реалізації інвестиційних проектів спрямованих на реалізацію настанов сталого розвитку; - формування системи державно-приватного партнерства;
Міжнародний	Міжнародне фінансування	<ul style="list-style-type: none"> - удосконалення процедур залучення і використання міжнародної інституційної (технічної) допомоги та ресурсів від фінансових інститутів та організацій (фінансування програм «Місцевий розвиток, орієнтований на громадськість - етап III», «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», «Меморандум про розуміння щодо програми макрофінансової допомоги для України-2014», «Контракт для України з розбудови держави», «Альтернативна енергетика в Україні (USELF)», «Підвищення енергоефективності та стимулювання використання відновлюваної енергетики в агро-харчових та інших малих і середніх підприємствах», «Комплексна програма на підтримку енергетичних цілей Бакинської ініціативи та Східного партнерства», «Чотирьохрічна програма фінансування EFF» та ін.)
	Міжнародна торгівля	<ul style="list-style-type: none"> - формування умов для розвитку зовнішньої торгівлі та співпраці в межах СОТ; -розширення доступу до торгових кредитів, гарантій, страхуванню;

Продовження табл 4.3.

Рівень	Джерело	Спрямованість
Міжнародний	Міжнародне боргове фінансування	<ul style="list-style-type: none"> - мінімізація державної заборгованості шляхом її реструктуризації; - вдосконалення аналітичного забезпечення управління суверенною заборгованістю на підґрунті співпраці з МВФ та Світовим банком; - впровадження принципів відповідального суверенного кредитування та позичання згідно з рекомендаціями Конференції ООН з торгівлі та розвитку (<i>UNCTAD</i>); - розширення співпраці щодо списання державного боргу з «Паризьким клубом» (Неапольські та Ліонські угоди) та «Лондонський клубом кредиторів».

Джерело: узагальнено автором за [217]

Для досягнення стратегічних цілей необхідно забезпечувати раціональну соціальну, екологічну та економічну політику, включаючи антициклічну бюджетно-фінансову політику, належний простір для маневру в бюджетно-фінансовій сфері, ефективне управління на всіх рівнях і наявність демократичних і транспарентних установ.

Необхідно зміцнювати національні контрольні механізми, такі як вищі ревізійні установи та інші незалежні наглядові інститути. Необхідно раціоналізувати неефективне субсидіювання горючих корисних копалин, що веде до марнотратного споживання. Це можливо провести шляхом усунення ринкових диспропорцій у відповідності з національними умовами, в тому числі шляхом реорганізації оподаткування та поступової відмови від субсидій, що мають прямиий зв'язок з екологічними наслідками.

Відповідно рекомендації ООН приватна підприємницька, інвестиційна та інноваційна діяльність — це ще одна з основних рушійних сил підвищення продуктивності, всеохоплюючого економічного зростання і створення робочих місць. Тому основний вектор зусиль необхідно спрямовувати на вдосконалення політики і зміцнення нормативної бази для забезпечення тісного зв'язку стимулів приватного сектора з суспільними цілями, включаючи стимулювання приватного сектора до використання раціональних методів і сприяння довгостроковим інвестиціям. За створення

сприятливих умов на всіх рівнях відповідає державна політика, а в сфері стимулювання внутрішнього підприємницького сектора — нормативна база. Приток міжнародного приватного капіталу, особливо прямих іноземних інвестицій, поряд зі стабільністю міжнародної фінансової системи є життєво важливими доповненнями до національних зусиль в області сталого розвитку. Тим не менш, слід відзначити наявність значних інвестиційного дефіциту у ключових для сталого розвитку секторах (див. Розділ 3). Прямі іноземні інвестиції в багатьох країнах, що розвиваються (та в Україні безпосередньо), сконцентровані в невеликій кількості секторах та носять здебільше короткостроковий характер.

Таким чином, і державні, і приватні інвестиції відіграють ключову роль у фінансуванні проектів сталого розвитку. Ці процеси необхідно реалізувати як по лінії банків розвитку, так і фінансових інститутів з питань розвитку. При цьому необхідно використовувати і такі інструменти й механізми, як державно-приватне партнерство, змішане фінансування, що поєднує пільгове державне фінансування з приватним фінансуванням на комерційних умовах, безрегресне фінансування проектів, інструменти пом'якшення ризику та структури спільного фінансування. Інструменти змішаного фінансування, включаючи державно-приватне партнерство, дозволяють знизити конкретні інвестиційні ризики і стимулюють додаткове фінансування по лінії приватного сектора у всіх ключових секторах розвитку на основі регіональної, національної і субнаціональної державної політики та з урахуванням пріоритетів сталого розвитку. Використання потенціалу інструментів змішаного фінансування в цілях сталого розвитку, вимагає ретельної проробки відповідної структури і засобів застосування цих інструментів. Проекти з участю змішаного фінансування, включаючи державно-приватне партнерство, повинні ґрунтуватися на справедливому розподілу ризиків і винагород, включати чіткі механізми підзвітності і відповідати соціальним і екологічним стандартам.

Міжнародне державне фінансування відіграє важливу роль, доповнюючи зусилля країн з мобілізації державних ресурсів на національному рівні, особливо у випадку найбідніших і найуразливіших країн з обмеженими внутрішніми ресурсами. В контексті значущих заходів з пом'якшення наслідків та забезпечення прозорості здійснюваних рішень розвинені країни взяли на себе зобов'язання спільно забезпечити до 2020 р. мобілізацію з різноманітних джерел 100 млрд дол США в рік для задоволення потреб країн, що розвиваються [217].

Міжнародна торгівля є однією з рушійних сил економічного зростання і скорочення масштабів бідності, що наприкінці сприятиме досягненню сталого розвитку. Ця торговельна система заохочує довгострокові інвестиції у виробничі потужності. При наявності відповідних допоміжних стратегій, інфраструктури та освіченої робочої сили торгівля може також сприяти продуктивній зайнятості та отримання гідної роботи, забезпеченню продовольчої безпеки, а також скороченню нерівності і досягненню цілей у галузі сталого розвитку. Обмеженості у фінансуванні торгівлі скорочують торговий потенціал країни і призводять до втрати сприятливих можливостей для використання торгівлі в якості рушійної сили розвитку. Слід зазначити вагомий внесок Групи експертів СОТ щодо розробки шляхів використання ринкових стимулів для розширення фінансування відповідно правилам світової організації торгівлі та доступу до торгових кредитів, гарантій, страхуванню, факторинговим операціям, акредитивам та інноваційним фінансовим інструментам, у тому числі для підприємницьких структур країн, що розвиваються.

Безпосереднє співвідношення джерел фінансування обумовлюється етапом реалізації стратегії та механізмом забезпечення сталого розвитку (типом сталості). Важливим аспектом є параметри перерозподілу бюджетних коштів. Достатність коштів на регіональному та місцевому рівні є не тільки умовою забезпечення сталого розвитку, але й забезпечує фінансовий аспект безпеки цілісного існування.

Фінансова безпека регіону (території) як складова системи фінансової безпеки країни забезпечує реалізацію загальної цільової функції (в нашому випадку – забезпечення умов сталого розвитку усіх складових соціально-економічної системи). Разом з тим функціональність фінансової безпеки країни не може бути виведена як наслідок з властивостей її складових. Отже складові підсистеми фінансової безпеки регіону при взаємодії з елементами фінансової системи країни (ці елементи не співпадають ні в якісному, ні в функціональному сенсі) формують загальну цільову функцію. Такі властивості фінансової системи як валютний курс, облікова ставка НБУ, стан зовнішнього державного боргу не можуть належати до сфери компетенції окремого регіону або мати різне значення для окремих територій. На регіональному рівні вартим уваги є розгляд тільки тих складових фінансової системи які відображають територіальні особливості господарювання та належать до компетенції регіональних місцевих органів влади.

Така постановка питання актуалізує проблему фінансової децентралізації та бюджетного федералізму. Законодавчо Україна – унітарна країна, проте використання принципів фіскального федералізму не тільки не суперечить унітаризму, але й забезпечує поєднання загальних інтересів держави та місцевого самоврядування. Слід додати, що Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною, передбачає право місцевої влади на свої адекватні фінансові ресурси, принаймні частина яких формується за рахунок місцевих податків та зборів. Вихідні положення сучасної теорії фіскального федералізму були закладені ще у середині ХХ сторіччя. В роботі Р. Мусгрейва «Теорія суспільних фінансів» акцентувалася увага на доцільності державного перерозподілу ресурсів для найбільш повного задоволення суспільних та приватних потреб [49]. Також в дослідженні Е. Остром «Керування спільним. Еволюція інституцій спільної дії» акцентується увага на принципах оптимального розвитку територій та збереження демократичності [294]:

- 1) здатність громад до саморегулювання забезпечує ефективне управління суспільними ресурсами;
- 2) переважно інституційні регламенти створення й використання суспільних благ, а не форми власності, обумовлюють ефективність цього процесу;
- 3) доцільність і можливість децентралізації влади обумовлюється зацікавленістю та узгодженістю інтересів споживачів суспільних благ.

Отже цільовою настановою децентралізації повинно бути не формальний перерозподіл коштів між місцевими та державним бюджетом, а підвищення якості надання суспільних благ за рахунок розширення фінансової бази місцевих громад. Україною зроблено все багато кроків в напрямку фінансової децентралізації. Головне, це прийняття низки необхідних нормативних актів спрямованих на підвищення фінансової самостійності громад: Закони України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи», «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин»; проект Закону №2984 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування та оптимізації надання адміністративних послуг» та ін.

Реалізація заходів фінансової децентралізації у першому кварталі 2015 р. дійсно забезпечила доходи місцевих бюджетів на 14 % або 8,8 млрд грн, але разом з тим не можна стверджувати про підвищення фінансової безпеки регіонів [166]. По-перше, за аналізований період індекс споживчих цін зріс на 40,1 %, що не тільки «з'їдає» додаткове зростання, але й зменшує фінансові спроможності. Така ситуація є яскравим свідомством емерджентного характеру фінансової безпеки. Зростання фінансового забезпечення регіонів та потенційне збільшення регіональної фінансової безпеки нівелюється дією компонентів системи більш високого рівня (наприклад, режимом інфляційного таргетування НБУ). По-друге, податкова

реформа, формально спрямована на збільшення фінансових ресурсів в регіонах, фактично призвела до скорочення частки доходів місцевих бюджетів у зведеному бюджеті (відповідно 43,1 % та 49,2 % за перший квартал 2015 та 2014 рр.). По-третє, за аналізований період місцеві бюджети отримали накопичений профіцит у 13,8 млрд грн [166], що свідчить про невикористання отриманих коштів, а отже про неефективне використання ресурсів та свідоме гальмування фінансових драйверів економічного розвитку.

Додаткові перешкоди для децентралізації та забезпечення фінансової безпеки створює значна стратифікація регіонів за рівнем фінансової спроможності. Так, стаття 64 Бюджетного кодексу України передбачає, що 60% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО) зараховується до загального фонду місцевих бюджетів (бюджетів громад). Разом з тим наявний доходу розрахунку на одну особу, наприклад, в Дніпропетровській області складає 120,4 % від середнього рівня по Україні, а в Закарпатській тільки 64,2 % [166]. Враховуючи, що ПДФО у 2014 р. забезпечував майже 70 % загальних надходжень місцевих бюджетів, то маємо значущий рівень диспропорційності за цим джерелом. До того ж, слід зазначити, що у попередній «централізованій» версії Бюджетного кодексу місцеві бюджети отримували 75 % від ПДФО.

Аналогічні зіставлення можна провести і за іншими статтями. Фінансова децентралізація передбачає додаткові джерела надходжень до місцевих бюджетів: відрахування з рентної плати за користування надрами, акцизний податок від реалізації через роздрібні мережі алкогольних напоїв, тютюнових виробів, екологічний податок, оподаткування комерційного майна і т.ін. Отже, регіони де відсутні, наприклад, екологічно шкідливі підприємства або активне використання природних надр автоматично втрачають свій фінансовий потенціал. Існуючі диспропорції у можливостях самостійного наповнення місцевих бюджетів скорочує фінансову безпеку регіонів, та ставить їх у залежність від міжбюджетних трансфертів. Отже

децентралізація потенційно несе додаткові загрози регіональній фінансовій безпеці, особливо в умовах проведення АТО, відповідної фінансово-економічної кризи. Зростання ефективності місцевого управління, підвищення фінансової незалежності регіонів, як ціль децентралізації, повинне підкріплюватися не тільки повноваженнями, але й дієвими стимулами спрямованими на формування привабливих умов для господарчої діяльності. Перерозподіл фінансових ресурсів та повноважень між центром та регіонами не тільки не забезпечить сталого розвитку територій, а й може погіршити соціально-економічний стан країни.

Інституційне забезпечення реалізації стратегії сталого розвитку потребує реформування значної кількості нормативно-законодавчих актів, та їх гармонізації з світовими нормами та вимогами. Процес попередніх змін у законодавстві, однак, був досить повільним і гальмувався численними змінами в урядових структурах і політичною нестабільністю. В якості основних інституційних змін в цій сфері та в контексті забезпечення сталого розвитку екологічної підсистеми слід відзначити.

Застарілий Закон «Про електроенергетику» 1997 р. [321] був замінений на новий «Про засади функціонування ринку електричної енергії України», прийнятий 24 жовтня 2013 р. [325]. Нормативні зміни повинні були забезпечувати правове поле щодо нагляду, управління та розвитку інфраструктури, ліцензування та функціонування компаній в сфері передачі, розподілу і постачання електроенергії за регульованими цінами. Це також стосується безпеки роботи системи, розподілу транскордонної пропускної здатності та розвитку мереж. Закон «Про засади функціонування ринку електричної енергії України» спрямований на поступовий перехід від моделі єдиного покупця до ліквідної двосторонньої торгівлі та кінцевого формування ринку «на добу вперед» (біржа електроенергії) до 2017 р.. Крім того, законом вводиться система перехресного субсидіювання між різними генеруючими потужностями (ВДЕ, АЕС, ГЕС та ГАЕС). Ця система працює шляхом створення Фонду врегулювання вартісного дисбалансу.

У газовій галузі регулювання здійснюється за низкою законів, включаючи Закон «Про засади функціонування ринку природного газу» [326], Закон «Про нафту і газ» [329], Закон «Про трубопровідний транспорт» [339], Закон «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг» [320] та Закон «Про природні монополії» [333]. Закон «Про засади функціонування ринку природного газу» був прийнятий у 2010 р., з метою узгодити українське законодавство з директивами ЄС 2003/55. Це вимагає подальших змін та розробки комплексу підзаконних актів для повної відповідності законодавства на газовому ринку України з положеннями другого енергопакету ЄС. Закон забезпечує основу для відкриття газового ринку, забезпечує можливість споживача обирати постачальника газу. Першими таке право отримали промислові споживачі з 1 січня 2012 р., бюджетним установам та організаціям з 1 січня 2013 р., теплоенергетики з 1 січня 2014 р. і всі інші категорії споживачів, включаючи житлові з 1 січня 2015 р.. Нормативна база для стороннього доступу до газотранспортної системи була прийнята у квітні 2012 р..

Реформа "Нафтогазу" і його мережевих компаній, відповідно до директиви ЄС 2003/55/ЄС та зобов'язань України в рамках енергетичного співтовариства, домоглася прогресу у якості внесених поправок у Закон «Про трубопровідний транспорт» щодо створення незалежного оператора передавальної системи. Це включає вільне ціноутворення, транспортування, зберігання, виробництво і розподільну діяльність, а також забезпечення фінансової стійкості та "прозорості" компанії та її філіалів. Незалежний оператор передавальної системи повинний бути розділений юридично та функціонально і мати самостійне управління, фінансову автономію та можливість здійснювати функції розподілу. Юридичне та функціональне розукрупнення облгазу (спочатку запропоноване до 2015 р.) не були здійснено дотепер.

Новий законопроект про ринок газу в Україні, що транспонує Третій енергетичний пакет, був підготовлений за сприянням Секретаріату

Енергетичного Співтовариства і представлений в уряд для подальшого обговорення в квітні 2014 р.. Запропонований проект деталізує процедуру функціонального розукрупнення Укртрансгазу і Нафтогазу. Проект Закону «Про ринок газу» була докладно розглянутий за підтримкою Секретаріату Енергетичного Співтовариства і був прийнятий парламентом у березні 2015 р.. Це стало важливим кроком на шляху реформування українського ринку газу, НАК Нафтогазу, а також прийняття положень Третього енергетичного пакета в Україні. Подальші дії торкаються прийняття пов'язаних підзаконних актів та регулювання.

Україні необхідно побудувати резервуари для запасів нафти у відповідності з директивою 2009/119/ЄС, підготувати проектів відповідних правових засад, у тому числі законопроект про запаси нафти, що почався в 2012 р., з дедлайном до липня 2015 р.. Кінцевий термін комплексу заходів - до 2022 р., отже Україна потребує негайних дій для досягнення цієї мети. Перед за все необхідна будівля мінімальних резервів для запасів нафти, що покладено на Лисичанський НПЗ.

Законодавча база України щодо відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) складається з десяти законів, у тому числі альтернативних джерел енергії, електроенергетики та енергозбереження. У липні 2012 р. парламент прийняв ряд поправок до Закону «Про електроенергетику», за якими передбачається розширення "зелених" тарифів для біогазу та побутових відходів, а також запроваджується диференційовані коефіцієнти для електроенергії, виробленої на малих ГЕС відповідно з встановленою потужністю.

Україна, як співучасниця Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, повинна розвиватися на добровільній основі, застосовувати директиви ЄС щодо стимулювання виробництва електроенергії з ВДЕ (2001/77/ЄС) та біопалива чи інших відновлювальних видів пального для виконання Директиви (2003/30/ЄС). У серпні 2011 р. Кабінет Міністрів підписав постанову про плановані заходи для виконання зобов'язань України за Договором про Енергетичне Співтовариство і доручив агентству щодо

розвитку пропонуваніх заходів перевірити дотримання директив. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України запланувало розробити Національний план дій з відновлюваної енергетики у відповідності з моделлю Енергетичного Співтовариства наприкінці 2012 р., але щільного опрацювання достало тільки в жовтні 2014 р.. Більш того, дискусії щодо прийняття Директиви 2009/28/ЄС по просування відновлюваної енергетики, включаючи встановлення обов'язкових завдань для всіх Договірних Сторін, достали логічного кінця в 2014 р., коли КМУ прийняв Розпорядження «Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 р.» *Plan5* [330], з метою доведення ВДЕ до 11 % у валовому кінцевому споживанні енергії вже у 2020 р..

Уряд України розпочав процес реформування енергетичного сектору для вирішення завдань, визначених у програмі економічних реформ на 2010-2014 р. кілька років тому. Цей процес був повільним, але був рішуче прискорений в 2014 р. після зміни Уряду і нагальної необхідності вирішення геополітичної та енергетичної кризи. За підсумками проведеного аналізу згідно Указу президента України «Про затвердження Річної національної програми на 2010 р.з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору» [328] визначено, що енергетичний сектор України знаходиться в поганому стані через старіння фондів, неефективну генерацію і передачу електроенергії, неефективне управління державними компаніями, непрозорість та непослідовність регулювання енергоринку, цінові диспропорції, державне субсидювання та відсутність стимулів для інвестицій у підвищення енергоефективності. Стимулювання енергоефективності за допомогою цінових сигналів і підвищення конкурентоспроможності та надійності енергетичного сектора були основними цілями програми економічних реформ в енергетичному секторі.

Оновлена енергетична стратегія України на період до 2030 р. [338] була прийнята у липні 2013 р. після тривалих консультацій і обговорень. Хоча оновлена стратегія є кроком у правильному напрямку, вона залишається

багато в чому інструментом шантажу з боку політики. Енергетична ефективність, яка потребує більш помітного акценту, залишилася за рамками стратегії. Відсутність регулювання попиту і формування політики або концепції прийняття екстрених заходів для боротьби з дефіцитом енергозабезпечення, зробили цю оновлену стратегію застарілою майже після її прийняття. Тому стратегія вимагає істотних змін для вирішення ключових напрямків політики з урахуванням нових економічних і геополітичних реалій, отже, робота над проектом нової енергетичної стратегії була почата в кінці 2014 р.. Така стратегія має сприяти істотному зростанню внутрішнього видобутку газу; розвитку інтегрованої та ефективною нормативної бази, максимально сприятливою більшої конкуренції, дерегулюванню і різноманітності джерел енергії; широкому розвитку внутрішніх енергетичних ресурсів; заходів щодо поліпшення енергоефективності; ціноутворення на основі обліку витрат; поліпшення умов для залучення приватних інвестицій.

Висновки до розділу 4

На підставі результатів дослідження теоретичних, методологічних та практичних основ, передумов та шляхів забезпечення розробки стратегії та механізмів забезпечення сталого розвитку національної соціально-економічної системи було отримано такі наукові результати:

1. Результати систематизації об'єктивних обмежень реалізації загальних імперативів сталого розвитку дозволили визначити відповідні національні імперативи, що створюють підґрунтя формування національної стратегії сталого розвитку, спрямовану на забезпечення цілісності (існування) соціально-економічної системи України. Ці локальні імперативи передбачають формування: ефективною моделі економічної діяльності, еквівалентної екологічній підсистемі та спрямованою на відновлення виробленого капіталу та створення умов для переходу до постіндустріальної

моделі; інституційного середовища та системи державного управління, спрямованого на забезпечення справедливого розподілу ресурсів як в межах існуючого покоління, так і між існуючим та майбутнім поколінням; виключно економічно-орієнтованої поведінки агентів та подолання екзогенної ресурсної залежності задля забезпечення ефективного розподілу ендогенних ресурсів в часі з адекватним урахуванням природного капіталу.

2. Доведено, що в контексті формування стратегії сталого розвитку адаптивний потенціал економічної підсистеми може оцінюватися за потенційною наявністю умов та фактичною здатністю формувати та втілювати у життя ефективні стратегії розвитку бізнесу, регіональні та місцеві стратегії, спрямовані на створення сприятливих умов кредитування, інвестування, торгівлі та ні. Такі заходи збільшують спроможність протидії шоку і підсилюють здатність економічної підсистеми до сприйняття інновацій і нових форм знань. Важливим для оцінки адаптивного потенціалу в економічній підсистемі є фінансовий стан соціально-економічної системи – стійкі фінансові позиції повинні дозволити знижати податки або підвищувати витрати задля нейтралізації небезпечних наслідків шоку. Ретельна увага також повинна приділятися демонополізації ринку та можливості коригування ринкових відносин. Ринок праці повинен мати високу мобільність учасників та забезпечувати умови для перекваліфікації або додаткового навчання.

3. Запропоновано розуміння стратегії як форми довгострокового регулювання соціально-економічних процесів на різних рівнях суспільної структури, за якою здійснюється постановка цілей, вибір найкращих варіантів в умовах, що склалися, засобів і методів їх досягнення з урахуванням наявних ресурсів на основі узгодження і реалізації перспективних інтересів суб'єктів економіки. Теоретична новизна цього концепту економічної стратегії пов'язана з встановленням органічного зв'язку постановки цілей і завдань перспективного розвитку із підтримкою балансу інтересів суб'єктів економіки. Важливим аспектом інкорпорації соціально-

економічної пружності при формуванні сталого розвитку є зміна у часі доцільності та ефективності стратегій пружності. Стратегія статичної пружності є достатньо ефективною в умовах незначних збурень та може забезпечити повернення до передшочкових параметрів функціонування національної економіки. З часом потенціал статичної пружності буде вичерпано і подальший розвиток (перехід до більш ефективного домену сталості) буде залежати тільки від заходів динамічної пружності – активних дій, спрямованих на структурні зміни в економіці.

4 В роботі запропоновано ідентифікувати механізм реалізації Стратегії сталого розвитку через комплекс певних управлінських або регулюючих дій оператора (державної влади, інститутів громадянського суспільства), спрямованих на зміну функціонування контрольованих (частково контрольованих) компонентів сталого розвитку в ендогенному та екзогенному середовищі для досягнення задекларованих цілями сталого розвитку параметрів у кожному предикаті локалізації. Такий комплекс забезпечує цілеспрямоване взаємоузгодження протиріч між елементами, структурними процесами у просторовому, часовому та функціональному предикатах локалізації. Це дозволяє відокремити такі складові елементи: суб'єкт впливу (оператор) – державна влада, суспільство, міжнародні інституції; об'єкт впливу (операнд) – контрольовані та частково контрольовані фактори сталого розвитку; мета впливу (образ) – індикатори цілей у кожному ідентифікаційному просторі (предикатах локалізації); процес впливу – вирішення протиріч, координація зв'язків між елементами та структурними процесами.

Основні результати проведеного дослідження і висновки викладені в публікаціях [9, 10, 112, 116, 149, 154, 156, 162].

РОЗДІЛ 5

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ПРУЖНОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

5.1. Вимоги до методичного забезпечення стратегії пружності сталого розвитку в межах предикатів локалізації

Сучасний етап розвитку національної економіки України пов'язаний з сукупністю складних соціально-економічних та політичних процесів та явищ. Послідовність шоків останніх років (світова фінансова криза, революція Гідності, збройний конфлікт на Сході країни) негативно вплинули на усі сфери суспільного буття – економічну, соціальну та політичну. Прояви рецесії, що почали формуватися ще наприкінці 2012 р. трансформувалися в системну фінансово-економічну кризу, а геополітичне протистояння «Схід–Захід» в центрі якого опинилася Україна стало приводом до порушення територіальної цілісності країни. Розгортання на цьому фоні боротьби за переділ влади між олігархічними угрупованнями вилилося у повномасштабну політичну кризу. Саме в таких умовах перед країною як ніколи постає завдання стабілізації та забезпечення свого сталого розвитку. Корінною відмінністю у розумінні сталого розвитку розвинутими країнами та Україною є відповідні умови та спрямованість концепції. Якщо для розвинутих країн умовами переходу до сталого розвитку було високоефективне постіндустріальне виробництво та майже максимальна задіяність ресурсів, то для України це застарілі технології та загальна низька ефективність суспільного виробництва, низький рівень життя, незбалансованість кредитно-фінансової сфери. З точки зору спрямованості концепції – позиції більш схожі: бажання забезпечити безпечне існування соціально-економічних національних систем та забезпечити достатній рівень добробуту сьогоdnішнім та прийдешнім поколінням. Адже ж для розвинутих

країн питання існування знаходиться у площині, де поєднується обмеження потреб та якісне вдосконалення вже досить ефективного виробництва. Для України – це проблема перебудови неефективної моделі суспільного виробництва та формування відповідної інституційної надбудови. Вважаємо, що запропонований концепт пружності може стати тією науковою базою для формування нового та удосконалення існуючого інструментарію забезпечення специфічної моделі сталого розвитку в Україні. Формування відповідного методичного забезпечення оцінки пружних процесів та механізмів національної економіки є необхідним етапом побудови стратегії виводу економіки країни з кризового стану та її подальшого сталого розвитку.

Загальна спрямованість дослідження передбачає переважно оцінку параметрів пружності сталого розвитку підсистеми забезпечення як базової складової національної соціально-економічної системи. Разом з тим, вектор сталого розвитку потребує обов'язкового урахування параметрів суспільно-інституційної та екологічної підсистеми. Формат дослідження обмежує можливості для розробки авторських методик оцінки пружності усіх пердикатов підсистемної локалізації. Логічним буде використання наявних методик та підходів до оцінки стану оточуючого середовища, соціального розвитку та якості життя. В попередніх розділах роботи було доведено, що на поточному етапі розвитку національної економіки України найбільш приємним є техноцентричний механізм забезпечення пружності сталого розвитку спрямований на реалізацію моделі «дуже слабкої сталості». Таким чином, параметри соціальної та екологічної складової є стільки ціловими, скільки обмежувачими. А отже, на першому етапі реалізації Стратегії пружного розвитку (етапу постшокової стабілізації) динаміка соціальних та екологічних індикаторів не повинні мати негативного тренду. Разом з тим, параметри інституційного середовища повинні мати позитивну динаміку. Склад таких інституційних показників відповідає рейтинговим оцінкам Стратегії сталого розвитку «Україна–2020».

Для загальної кількісної оцінки параметрів соціальної та екологічної складової пропонується використання «Методики вимірювання регіонального людського розвитку» затвердженою рішенням Президії НАН України та колегії державної служби статистики України №123-м від 13.06.2012 р. Доцільним є використання не інтегрованого індексу, а складових людського розвитку: відтворення населення, соціальне становище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта [270]. Для первісної оцінки екологічної підсистеми можливе застосування складових інтегрального показника стану навколишнього природного середовища – показників стану земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря [270, Додаток 2].

Окрему увагу слід приділити динамічному та статичному аспектам пружності у відповідному їм предикаті часової локалізації. В статичному розумінні економічну пружність слід розглядати як здатність соціально-економічної системи підтримувати свої функції під час шокового збурення [127]. Таким чином, фундаментальною економічною проблемою, яка загострюється в контексті шоку, є ефективний розподіл ресурсів. Цей аспект інтерпретується як статичний, тому що може бути забезпечений без відновлення та реконструкції, і стосується не тільки поточного рівня економічної активності, але й майбутньої траєкторії розвитку. Ще одна ключова особливість статичної економічної пружності знаходить свій прояв, в першу чергу, в аспекті сукупного попиту та переважно зачіпає власників вхідних потоків ресурсів (споживачів), а не виробників (постачальників). Способи використання наявних ресурсів повинні бути максимально ефективними. При цьому контрастує аспект сукупної пропозиції, де, як правило, потрібне відновлення або реконструкція ключового вхідного капіталу. Отже, статична пружність потрібна розглядатися переважно з точки зору каналів формування сукупного попиту та кінцевого споживання.

Більш загальне розуміння проблеми інкорпорує динамічний аспект і пов'язане з динамічною економічною пружністю – швидкістю відновлення соціально-економічної системи від шоку до бажаного стану. На перше місце

у такому розумінні виходить явище системної стабільності, яке відображає спроможність системи повертатися до певної «норми». Таке трактування пружності є більш складним, оскільки передбачає аналіз довгострокових інвестицій, пов'язаних з відновленням і реконструкцією, які є постшоковими процесами.

Динамічна пружність відноситься до постшовкових умов і реакцій та обумовлює терміни й витрати коштів на подолання наслідків шоку. Передшовкові заходи, пов'язані з статичною пружністю, навпаки спрямовані на скорочення можливих втрат шляхом їх нейтралізації. Інший спосіб ідентифікувати специфіку динамічної пружності полягає у тому, що вона є потоковою характеристикою економічного випуску протягом заданого періоду часу. Отже, статична пружність, відповідно, є характеристикою запасу. Так статична пружність основного капіталу (інфраструктури) пов'язана з здатністю «запасів» поглинати шоки (наприклад, збереження функціональності при деструктивних шоках або при відсутності додаткових інвестиційних вкладень) і найкраще ілюструється термінами «опір або надійність».

Феномен статичної та динамічної пружності пов'язаний з об'єктом аналізу: короткостроковою та довгостроковою перспективою. У короткостроковій проміжок часу, на рівні окремого бізнесу або організації, деякі продуктивні вхідні потоки фіксовані, і, навпаки, у довгостроковій перспективі – змінні. Фіксованим вхідним потоком є, як правило, основний капітал, тому що потрібен час для суттєвої зміни його вартості або якості. Змінним вхідним потоком, поперед усе, є трудові, природні ресурси й проміжні товари (їх вартість та обсяг досить волатильні в короткостроковому періоді).

У короткостроковій перспективі можлива ситуація незмінності вхідних потоків (навіть трудових або матеріальних), що характерно для статичної пружності при незмінності технологій та використанні існуючих ресурсів з максимальною ефективною віддачою. Динамічна пружність змінює

продуктивність всіх вхідних потоків за рахунок збільшення виробничої потужності i , отже, відповідає довгостроковим перспективам. Таким чином, збільшення фіксованих (незмінних) вхідних потоків зменшує пружність системи та вірогідність, що соціально-економічна система досягне граничного рівня ефективного розподілу ресурсів.

В цілому, слід зазначити, що стратегія статичної пружності повинна бути спрямована на скорочення втрат від шокowego збурення, а стратегія динамічної пружності забезпечувати прискорення процесу відновлення соціально-економічної системи.

Здатність соціально-економічних систем абсорбувати шоківі збурення або прискорювати відновлення після кризи може бути уродженою або адаптивною якістю. Уроджену пружність відносять до загальної здатності протистояти кризовим явищам (наприклад, спроможність окремих фірм або галузей до ресурсної та товарної субституції, або здатність ринків перерозподіляти ресурси у відповідь на цінові сигнали). Адаптивна пружність передбачає можливість соціально-економічних систем підтримувати власне функціонування у кризових ситуаціях на основі комплексу додаткових зусиль або заходів. Наприклад, захисні функції можуть бути посилені після шоку шляхом поліпшення технологій. Адаптивна пружність має багато спільного з динамічною пружністю та пов'язана з постшоковим відновленням (розширенням) меж ефективного виробництва, але, разом з тим, необов'язково передбачає додаткові інвестиції або витрати. Відповідно до наведених у попередніх підрозділах положень, статична пружність ($RESstat$) кількісно може бути оцінена як відношення фактичного відхилення обсягу випуску (зайнятості) у результаті шокowego збурення до максимально можливого падіння:

$$RESstat = \frac{Vout_s - Vout_{max}}{Vout - Vout_{max}}, \quad (5.1)$$

де $Vout$ – фактичний передшоковий обсяг випуску системи;

$Vout_{max}$ – максимальне можливе падіння обсягу випуску (зайнятості) системи у результаті шокowego збурення та відсутності пружної реакції;

$Vout_s$ – фактичне падіння обсягу випуску (зайнятості) системи у результаті шокowego збурення та дії стратегії статичної пружності.

Шоковий вплив на соціально-економічну систему обумовлює падіння обсягу випуску(зайнятості) у межах підсистеми забезпечення від фактичного значення $Vout$ до рівня $Vout_s$, що обумовлено існуванням певних страхових запасів вхідних ресурсів (рис. 5.1).

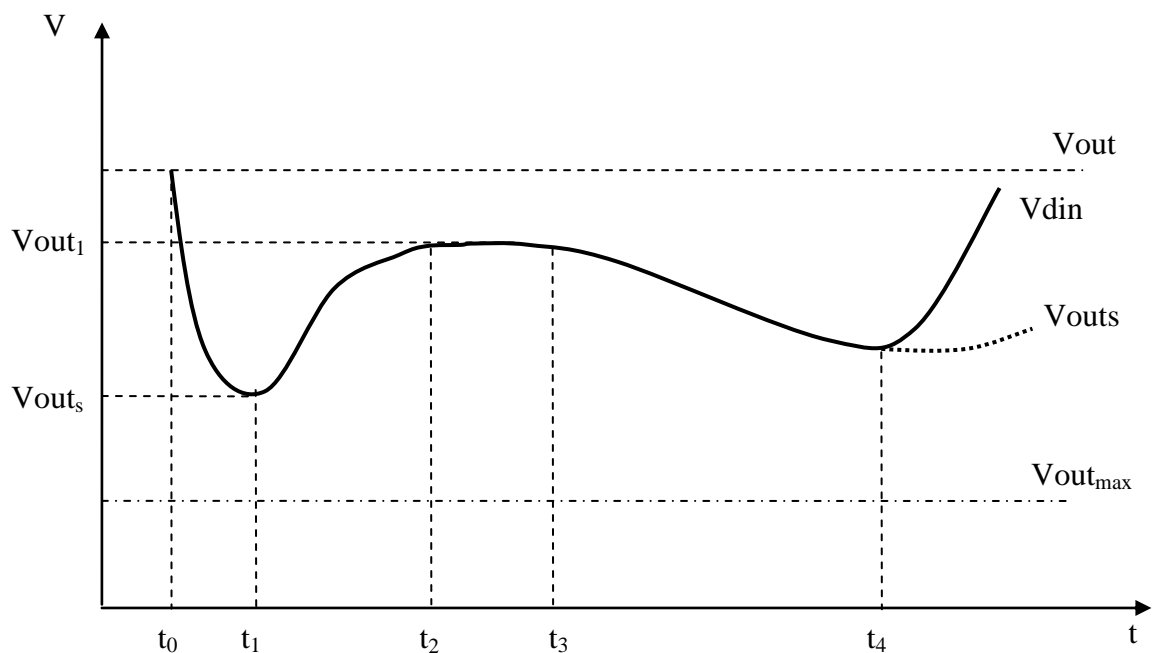

Рис. 5.1. Статична та динамічна пружність підсистеми забезпечення в умовах шокowego збурення

Джерело: розроблено автором

Потенційне падіння до рівня $Vout_{max}$ зупиняється дією уроджених механізмів статичної пружності, які дозволяють за період часу $t_1 - t_2$ частково відновити обсяги випуску (зайнятості). Теоретично стратегія статичної пружності може забезпечити повернення до передшокових параметрів функціонування системи, але це справедливо лише для незначних збурювань. В умовах значних, а особливо деструктивних шоків в найліпшому випадку можна буде досягти обсягу випуску $Vout_1$. Тимчасова рівновага в період часу

$t_2 - t_3$ призведе до вичерпання резервів статичної пружності. Вичерпання обумовлено, перед за все, дією цінових механізмів: зростанням витрат зі сторони вхідних ресурсів або зростанням цін та скороченням попиту з боку випуску. Отже, вектор функції постшокового випуску скоріш за все буде спадним, а можливе зростання буде залежати тільки від швидкості чинників шоку. Разом з тим перехід до стратегії динамічної пружності може зменшити потенційні втрати системи.

Динамічна пружність (RES_{din}) кількісно може бути оцінена як скорочення сукупних втрат у результаті реалізації адаптивних заходів по відновленню випуску (зайнятості) порівняно з фактичним значенням, обумовленим виключно статичною пружністю:

$$RES_{din} = \int_{t_4}^{\infty} (V_{din} - V_{outs}) dt, \quad (5.2)$$

де V_{outs} – функція випуску (зайнятості), обумовлена виключно статичною пружністю; V_{din} – функція випуску (зайнятості), обумовлена реалізацією адаптивних заходів.

Таким чином, чим швидше соціально-економічна система перейде після моменту часу t_3 до стратегії динамічної пружності, тим з меншими втратами випуску (зайнятості) вона зіштовхнеться. Не слід забувати також про соціальні наслідки пов'язані з втратами випуску- зростання соціального навантаження на фінансову сиситемиу, скорочення суспільного добробуту тощо [9]. Ще одним аргументом на користь обов'язкового переходу до стратегії динамічної пружності є рекурсивний характер пружних процесів: будь-які заходи щодо адаптації системи до постшокових умов функціонування формують майбутнє підґрунтя статичної пружності, що в свою чергу робить траєкторію майбутнього розвитку більш сталою.

Як вже вказувалося, оцінка пружності може здійснюватися за різними агрегатної або прсторової локалізації (рис.4.5): національна соціально-економічна система, регіон, адміністративно-територіально одиниця, галузь,

промисловий кластер, підприємство тощо. Результати попередніх досліджень актуалізують увагу особливо на питанні визначення та вимірювання регіональної соціально-економічної пружності [137, 146, 150]. Важливість такої проблематики посилюється сучасними тенденціями до децентралізації влади, фінансових ресурсів, зростанням повноважень територій та громад. Якщо феномен регіональної пружності обов'язково розглядається в контексті залежності від місця розташування регіону або територіального утворення, то чи можливо сформулювати єдині принципи визначення, вимірювання та пояснення цього явища?

По-перше, територіальні соціально-економічні утворення – композитні складні системи, сформовані з численних гетерогенних фірм, працівників, інституцій, пов'язаних складними зв'язками та взаємовідносинами між собою та зовнішнім середовищем. Усі ці компоненти відрізняються один від одного за ступенем та спроможністю поглинати та пристосовуватися до шоківих збурень, за здатністю переорієнтувати свою діяльність в межах регіональних (територіальних) обмежень, за наявністю ресурсних джерел. Отже, регіональний або територіальний рівень реакції на шоки є результатом емерджентного сумування дискретних реакцій цих різномірних соціально-економічних агентів, що ще більше ускладнює аналіз. Така неоднорідність підвищує ймовірність того, що параметри пружності будуть відрізнятися не тільки для фірм або працівників, але й також у межах різних фірм та різних працівників.

По-друге, існує досить велика диференціація у чинниках регіональної соціально-економічної пружності. Безсумнівно є певні універсальні базові фактори та механізми, але діють вони, залежно від регіонального контексту, по-різному, що обумовлюється значною неоднорідністю та специфікою компонентів регіональних систем. Нами було запропоновано декілька найбільш визначальних груп можливих факторів. Але їх вплив може змінюватися не тільки від одного регіону до іншого, але й від одного типу шоку до іншого. Наприклад, в одному окремому просторово-часовому зрізі,

економічна спеціалізація могла б бути чинником динамічного розвитку, і отже й джерелом пружності; але в іншому випадку (випадку шоку), трансформувалася б у дестабілізуючий чинник. До того ж, регіональна економічна пружність формується під впливом умов і обмежень зовнішнього середовища. Регіональні соціально-економічні системи не існують в ізоляції, тому не можна ігнорувати вплив інших систем – інших регіонів, держави взагалі, світової економіки.

По-третє, концепт пружності потрібно розглядати в історично-еволюційному контексті. Це обумовлено динамічністю взаємодії сукупності аспектів: уразливістю, пружністю, пластичністю, здатністю до відновлення [136, с.23]. Вказані параметри формуються під впливом попереднього шляху розвитку регіону та, в свою чергу, обумовлюють подальший вектор та динаміку соціально-економічної системи. Рекурсивність такої взаємозалежності має специфічні особливості для кожного окремого регіону. Зрозуміло, що історичний контекст є одним з визначальних чинників у еволюційних трендах, наприклад, східних та західних регіонів України.

Якщо методика аналізу в межах «технічного» або «екологічного» підходів до пружності без будь-яких змін можна перенести на будь який рівень (від регіону до окремого домогосподарства), то «адаптивний» підхід потребує специфічних інструментів. В регіональних дослідженнях популярним є метод трикомпонентних структурних зрушень. В нашому випадку регіональний показник пружності розкладається на національний, секторний та безпосередньо регіональний компонент. Якщо аналіз стосується зміни параметрів випуску під впливом шоківих збурень, то для кожного сектора сукупна динаміка визначаються сумою зазначених складових [277]:

$$E_{ir}^t - E_{ir}^{t-1} = N_{ir}^t + M_{ir}^t + R_{ir}^t, \quad (5.3)$$

де національний компонент (N_{ir}^t) для сектора (i) в регіоні (r) визначається як частка приросту регіонального показника (E_r), пропорційного зміні національного показника (E_N):

$$N_{ir}^t = E_{ir}^{t-1} \times \frac{E_N^t}{E_N^{t-1}}; \quad (5.4)$$

секторний компонент (M_{ir}^t) визначає рівень приросту регіонального показника, обумовленого секторною (галузевою) особливістю структури регіону:

$$M_{ir}^t = E_{ir}^{t-1} \times \left(\frac{E_{iN}^t}{E_{iN}^{t-1}} - \frac{E_N^t}{E_N^{t-1}} \right). \quad (5.5)$$

Секторний компонент ілюструє можливе значення приросту регіонального показника у випадку, як би досліджуваний сектор регіону змінювався з темпом еквівалентним національному рівню; регіональний компонент (R_{ir}^t) характеризує різницю між реальними та можливими змінами у випадку, якщо темп змін сектора співпадає з загальнонаціональним темпом:

$$R_{ir}^t = E_{ir}^{t-1} \times \left(\frac{E_{ir}^t}{E_{ir}^{t-1}} - \frac{E_N^t}{E_N^{t-1}} \right). \quad (5.6)$$

Для регіонального порівняння структурних адаптивних змін у результаті шоків збурень з еталонним показником (як правило це національна економіка в цілому) може бути використаний індекс Хечмена [277]:

$$I_{HAC} = \frac{1}{\sum_{i=1}^n \left[\left(\frac{d_i^r}{d_i^N} \right) \times d_i^r \right]}. \quad (5.7)$$

Коефіцієнт (I_{HAC}) ілюструє наскільки структурні зміни в окремому регіоні наближені до відповідного показника на національному рівні. Значення індексу близьке до одиниці вказує на еквівалентність адаптаційних регіональних процесів національному рівню. Нульове значення, навпаки

свідчить про повну несхожість структур. Значною перевагою індексу Хечмена від попередніх показників є врахування не тільки структури регіональної соціально-економічної системи, але й її масштабів порівняно з національною економікою.

По-четверте, визначальне значення для оцінки пружної реакції регіону відіграє характер шокового збурення. Прикладами таких шоків є значні коливання цін на сировину (нафту), неочікувані зміни облікової ставки центрального банку, раптові технологічні вдосконалення, цикли оптимізму/песимізму інвесторів та споживачів, природні катаклізми, терористичні акти. Саме останній тип шоку (масштабний збройний конфлікт в східних областях) є визначальним драйвером соціально-економічних процесів в Україні та її регіонах починаючи з 2014 р. Необхідність адекватної оцінки такого шоку потребує формування не тільки теоретичного та методичного інструментарію визначення відповідних соціально-економічних наслідків (пружної реакції), але й розробки на цьому підґрунті концепції відновлення постраждалих територій. Незважаючи на наведені аргументи, вважаємо за доцільне формування загальних методичних підходів необхідних не тільки для порівняльних оцінок пружності в просторі та часі, а й для обґрунтування та формування ефективної державної регіональної політики сталого економічного розвитку.

Більшість дослідників дотримуються думки щодо необхідного поділу наслідків від терористичних актів/військових дій (деструктивних шоків – далі за текстом) на прямі та непрямі збитки. Прямі збитки передбачають втрату ринкових (товари та послуги) та неринкових (людський капітал, екосистеми) цінностей. Непрямі збитки, у свою чергу, безпосередньо не пов'язані з руйнуванням активів, а є наслідком впливу прямих збитків на пов'язані ринки та території. В цілому вважаємо доцільним приєднатися до позиції НАС США щодо агрегування збитків у дві групи: втрати активів та втрати випуску (скорочення потоку доходів). Якщо під втратою активів, перш за все,

мається на увазі скорочення обсягів виробленого капіталу, то втрати випуску можуть передбачати:

- безпосереднє припинення господарської діяльності агентів на території деструктивного шоку (враховується також припинення інвестицій у постраждалий регіон, підсистему);
- руйнування активів господарської одиниці та відповідне скорочення обсягів виробництва;
- руйнування інфраструктури (скорочення виробництва за умов обмежень у ресурсному постачанні або неможливості реалізації продукції).

В межах теоретичних досліджень можна стверджувати, що за певних умов вартість активу дорівнює чистій приведеній вартості очікуваного майбутнього виробництва. Отже, щорічні втрати випуску у наслідок деструктивного шоку дорівнюватимуть вартості витраченого капіталу, помноженого на граничну віддачу капіталу. При такому ідеалізованому підході втрати випуску можуть бути обраховані за допомогою неокласичної однопродуктової моделі Самуельсона – Солоу-Свана [376] - виробничої функції (функції капіталу (K) та праці (L) задіяних у суспільному виробництві). Отже, деструктивний шок, пов'язаний з втратою активів (ΔK), призведе до формування модифікованої виробничої функції.

Якщо деструктивний вплив шоку призводить до несуттєвого скорочення продуктивного капіталу (втрати активів), то відповідні втрати випуску еквівалентні граничній віддачі капіталу. Враховуючи, що гранична віддача ілюструється кутом нахилу дотичної до точки фактичного випуску, то втрати випуску складають A_1A_2 (рис.5.2).

Слід зазначити, що цей тезис справедливий за умови відсутності втрат в обсягах задіяної праці. Деструктивні шоки (подібні до АТО на Сході країни) характеризуються досить значними втратами капіталу (ΔK), а отже, скорочення випуску буде пропорційним середній віддачі капіталу та ілюструватиметься зсувом точки вздовж виробничої функції (траєкторія A_0A_3). Формально втрати можуть бути проілюстровані рівнянням:

$$\Delta Y = Y_3 - Y_0 = f(L, K) - f(L, K - \Delta K). \quad (5.8)$$

Пружна реакція регіональної економічної системи в цьому випадку ілюструється коливаннями вдовж базової виробничої функції. Разом з тим, як зазначають А. Коен та Дж. Харкерт, прогнозний випуск, отриманий за однопродуктовою функцією, передбачає оптимальне рівноважне накопичення капіталу (є ілюстрацією рівноваги залежної від попереднього шляху розвитку) [376].

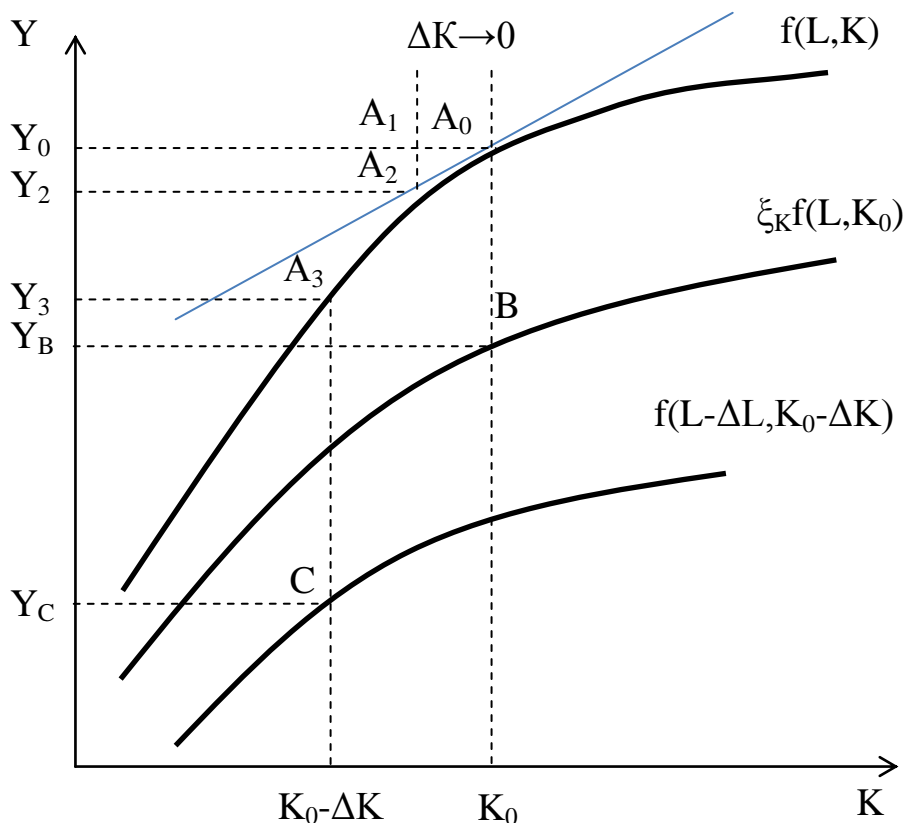

Рис.5.2. Втрати випуску в наслідок деструктивних шоків
Джерело: побудовано автором за [376]

Деструктивний шок за своїм змістом протирічить оптимальному накопиченню, а отже, оцінка втрат у точці A_3 адекватно не відображає реальну ситуацію. Фахівцями Світового банку була запропонована альтернативна модифікована модель Самуельсона–Солоу–Свана з додатковим коефіцієнтом цілісності капіталу ξ_K [376]. При такій методиці обсяг випуску після деструктивного шоку залежить від потенційного

продуктивного капіталу (K_0) та передбачає формування нової виробничої функції:

$$Y_B = \xi_K f(L, K_0). \quad (5.9)$$

Запропонована модель оцінює втрати випуску в $1/\beta$ разів вище ніж ринкова вартість втрачених активів (β – гранична віддача капіталу). Скорочення випуску від Y_0 до Y_3 ілюструється переходом від точки A_0 до точки B . Отже, такий підхід акцентує увагу на структурних змінах у чинниках виробництва та існуванні потенційного обсягу капіталу (він еквівалентний вартості активів до шоку). У такому трактуванні пружна реакція ілюструватиметься сукупністю виробничих функцій відповідних ліній K_0 . Не відкидаючи загальну справедливість підходу Світового банку, слід зазначити, що вітчизняні реалії мають специфічні особливості, не враховані рівнянням (5.9). По-перше, вітчизняний деструктивний шок пов'язаний з вивільненням робочої сили та формуванням нового співвідношення капіталу та праці. Отже, економіка регіону (країни) дійсно перейде на нову виробничу функцію, але її траєкторія буде ще нижчою, бо враховуватиме як вивільнення праці ΔL , так і втрату капіталу ΔK . До того ж, наявність неконтрольованих територій в зоні АТО призводить до повної втрати виробничих активів не за рахунок їх знищення, а через неможливість здійснення виробничого процесу (насилені відчуження прав власності та/або виведення з економічної сфери України). По-друге, оцінка за функцією (5.9) є недієвою у випадку інфраструктурних втрат. Втрати від руйнування державного майна (наприклад, залізнична інфраструктура, автомобільні дороги) не можуть бути оцінені тільки ринковою ціною відновлення адже мають переважне суспільне значення. Таким чином, їх оцінка повинна враховувати екстерналії (зовнішні ефекти), що багаторазово ускладнює відповідні розрахунки. Так, на початок 2015 р. тільки руйнування інфраструктури в Донецькій області внаслідок збройного конфлікту склали [395, с.8]: житлового фонду – 531,373 млн грн; об'єктів теплопостачання – 10,422 млн грн; об'єктів водопостачання –

181,275 млн грн; об'єктів електропостачання – 476,6 млн грн; об'єктів залізничної інфраструктури – 823,4 млн грн; автомобільних доріг – 2386,4 млн грн.

В цілому можна запропонувати таке бачення трансформації виробничої функції в умовах деструктивного шоку:

$$Y_c = f(L - \Delta L, K_0 - \Delta K). \quad (5.10)$$

Наведені теоретичні викладки потребують відповідної емпіричної верифікації. Результати обробки статистичних даних щодо динаміки показників валового регіонального продукту, вартості трудових ресурсів (річних витрат на оплату праці) й залишкової вартості основних фондів (наприклад, Луганської та Донецької областей як безпосередньо постраждалих від військових дій) можливо реалізувати у середовищі *Microsoft Excel* з використанням логарифмічного перетворення виробничої функції:

$$\ln(Y) = \ln(A) + \alpha \ln(L) + \beta \ln(K). \quad (5.11)$$

Вірогідно, отримані результати будуть вказувати на значні відмінності у трансформації виробничих функцій не тільки від ступеню деструктивного впливу, а й залежно від попередньо сформованих тенденцій регіонального розвитку. Економічна система Донецького регіону характеризується функцією з спадним ефектом масштабу:

$$Y_{\text{ДОН}} = 8,01112L^{0,950718}K^{-0,06425}.$$

Отже, 95,0718 % економічного зростання обумовлені динамікою задіяних трудових ресурсів, а кожен додатковий відсоток капіталу, навпаки, скорочує випуск на 6,425 %. За своїм економічним змістом отримані

результаті співпадають с розрахунками проф. О. Кузьміна. Отримана ним виробнича функція для вітчизняної економіки в цілому має теж від'ємну еластичність випуску за рівнем капіталу [227]. Відповідна функція для Луганської області характеризується навпаки зростаючим ефектом масштабу:

$$Y_{ЛУГ} = 0,33176L^{0,185855}K^{0,909781}.$$

Результати моделювання вказують на більш високий вклад капіталу (90,9781 %) порівняно з (18,5855 %) вкладом праці в загальне економічне зростання. Разом з тим, продуктивність наявної технології для Донецької області (8,01112) набагато більше, ніж чим у Луганській області (0,33176). Можна впевнено стверджувати, що отримані результати підтверджують доведену в наших роботах тезу щодо специфіки вітчизняної моделі економічного зростання: стимулювання зростання національного багатства через вичерпання природного капіталу та неповним відтворенням виробленого капіталу [10, р.26]. У 2014 році Луганська та Донецька області характеризувалися шоковим падінням випуску на 52,79 % та 66,65 % відповідно, що абсолютно не корелюється з граничною продуктивністю регіональних капіталів. Така ситуація пояснюється недосконалістю наявної статистичної бази щодо ступеню контролю над капіталами на тимчасово окупованих територіях. Поєднання отриманих результатів з напрацюванням попередніх розділів формує комплекс методичного забезпечення стратегії пружного сталого розвитку в межах предикатів локалізації (табл. 5.1). Увага, перед за все, спрямована на методичне забезпечення предиктаїв підсистемної локалізації на національному (макро) рівні. Методологічно обґрунтовані та емпірично верифіковані результати дослідження щодо пружності підсистеми забезпечення національної економіки доведено до відповідних методичних розробок. Разом з тим, ці результати можуть бути поширені на суспільно-інституційну та екологічну підсистему (в аспекті «технічного» та «екологічного» підходів), мезо- та мікрорівні.

Складові методичного забезпечення стратегії пружності сталого розвитку в межах предикатів локалізації

Предикат локалізації	Базові індикатори	Науково-методичне підґрунтя	
		Визначення базового показника	Визначення параметрів пружності сталого розвитку
1	2	3	4
Пружність забезпечення (макрорівень)	1 Компоненти валового внутрішнього продукту	Методичні рекомендації щодо розрахунку валового внутрішнього продукту у постійних цінах, затверджені наказом Держкомстату від 16.02.2004 №113	1. Методика визначення параметрів «технічного», «екологічного» та «адаптаційного» підходу до пружності, модифікована модель Лотки-Вольтери (розділ 2.3) 2. Методичний підход (розділ 5.1, 5.2)
	2 Зайнятість	Методологічні положення щодо класифікації та аналізу економічної активності населення, затверджені наказом Держкомстату від 19.01.2011 №12	
Соціальна пружність (макрорівень, мезорівень)	1 Відтворення населення 2 Соціальне становище, 3 Комфортне життя, 4 Добробут, 5 Гідна праця, 6 Освіта	Методика вимірювання регіонального людського розвитку [270]	1. Методика визначення параметрів «технічного» та «екологічного» підходу до пружності (розділ 2.3)
	7 Індекс соціальної пружності	Методика Ізраїльської мережі дослідників соціальної пружності (INSRR) [37, 41]	
Інституційна пружність (макрорівень)	1 Рейтинг Світового банку «Doing Business»	Методика www.doingbusiness.org/methodology	1. Методика визначення параметрів «технічного» та «екологічного» підходу до пружності (розділ 2.3)
	2 Глобальний індекс конкурентоспроможності (WEF)	Методика http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report	
	3 Індекс сприйняття корупції Transparency International	Методика http://ti-ukraine.org/	
	Рейтинг за зобов'язаннями в іноземній валюті Standard and Poors	Методика www.standardandpoors.com	

Продовження табл. 5.1

1	2	3	4
Екологічна пружність (макрорівень, мезорівень)	1 Індекс стану земельних ресурсів 2 Індекс стану водних ресурсів 3 Індекс стану атмосферного повітря 4 Енергоємність валового внутрішнього продукту	Методика вимірювання регіонального людського розвитку [270, Додаток 2]	1. Методика визначення параметрів «технічного» та «екологічного» підходу до пружності (розділ 2.3)
Соціально-економічна пружність (макрорівень)	1 Національне багатство 2 Вироблений капітал, 4 Природний капітал 4 Нематеріальний капітал	Методика Світового банку [70]	1 Методика оцінки ендогенних драйверів соціально-економічного розвитку (розділ 3.2)
Пружність просторової локалізації (мезорівень)	1 Компоненти валового регіонального продукту	Методичні рекомендації щодо розрахунку валового регіонального продукту виробничим методом, затверджені наказом Держкомстату від 04.06.2004 №351	1 Методика визначення параметрів «технічного» та «адаптаційного» підходу до пружності (розділ 5.3) 2 Методика визначення втрат випуску в умовах деструктивних шоків (розділ 5.1)
	2 Регіональний рівень національного багатства	Методика розрахунку (підрозділ 5.3)	
Соціально-економічна пружність (мікрорівень)	1 Індикатори Глобальної ініціативи зі звітності (GRI)	GRI4 - стандартизована система звітування щодо економічної, природоохоронної та соціальної діяльності [350]	1. Методика визначення параметрів «технічного», «екологічного» та «адаптаційного» підходу до пружності (розділ 2.3)

Джерело: складено автором

Запропоновані математичні моделі (підрозділ 2.3, 5.1) досить ефективно можуть бути використані для кількісної оцінки впливу шоків. Їх застосування актуально до тих пір, поки вони відображають суттєві особливості соціально-економічних систем і дозволяють простежити причинно-наслідкові зв'язки, що зв'язують екзогенні зміни відповідних соціально-економічних змінних. Це

справедливо також для моделей загальної рівноваги, які являють собою системи рівнянь, що описують основні елементи економічної системи та відповідних взаємних зв'язків. Результат впливу шоку аналізується гіпотетично, тобто порівнюється рішення моделі з урахуванням і без урахування впливу шоку. Значення відповідних ендогенних змінних, визначених шляхом рішення рівнянь, приймаються як база. Потім вони порівнюються з даними, розрахованими при впливі екзогенних шоків, модифікованих введенням відповідних екзогенних змінних (параметрів). Різниця або відсоткова зміна ендогенних змінних або індикаторів відображає інформацію про наслідки шоків на економічну систему.

На результати аналізу впливають, крім типу і масштабності екзогенних шоків, введених у модель, спосіб моделювання соціально-економічної системи. Результати особливо чутливі до припущень щодо так званого макроекономічного і ринкового закриття, тобто рівноваги макроекономічних балансів, таких як державний бюджет, заощадження-інвестиції і зовнішні поточні рахунки, а також, як досягається рівновага на ринках факторів виробництва після шоку. Дійсно, різні припущення щодо перерахованих вище балансів відображають абсолютно різні бачення того, як соціально-економічна система пристосовується до зовнішніх шоків.

5.2 Методичний підхід до моніторингу індикаторів пружності підсистеми забезпечення сталого розвитку

Забезпечення реалізації механізму реалізації розробленої Стратегії сталого розвитку (підрозділ 4.3) потребує конкретизації аналітичного та методологічного забезпечення складових її способу функціонування. Це обумовлює необхідність формування організаційно-методичного підходу до моніторингу індикаторів сталого розвитку національної соціально-економічної системи. Як зазначалося раніше одним з ключових економічних

аспектів пружності є характер економічного зростання та стабільність розподілу доходів між економічними агентами. Підґрунтям розробки організаційно-методичного забезпечення процесу моніторингу є доведені у попередніх розділах взаємозалежні тези: справедливий розподіл багатства (національного доходу) підвищує сукупний попит в економіці, а масштабна нерівність негативно впливає на продуктивність робочої сили; залежність від вузького діапазону природних ресурсів (ресурсного потенціалу екологічної підсистеми) скорочує стабільність отримуваних доходів; надійність та достатня пружність економічної підсистеми обумовлюється продуктивністю, різноманітністю природних ресурсів в межах збалансованого ринку праці та ринку капіталу. параметри сталого розвитку обумовлюються позитивними ефектами інвестування в людський капітал та технологічний розвиток (за умов реалізації стабільної соціальної та економічної політики держави).

Головною метою індикаторів пружності підсистеми забезпечення сталого розвитку є оцінка результативності реалізації Стратегії сталого розвитку, похідних від неї програм та планів та визначення тенденцій (трендів) розвитку параметрів економічної складової національної соціально-економічної системи. Враховуючи, що національна соціально-економічна система як органічна цілісність, зберігає свою самоорганізацію та відповідні системні властивості у результаті «коливальних рухів» (змін) її складових елементів та їх взаємозв'язків, пропонується в якості базису методичного підходу до моніторингу індикаторів пружності використовувати адаптовану модель Лотки-Вольтери (теоретично обґрунтовану у підрозділі 2.2 та емпірично верифіковану у підрозділі 3.2):

$$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= \alpha X(t) - \gamma Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= \delta X(t)Y(t) - \beta Y(t). \end{aligned} \right\} \quad (5.12)$$

де $X(t)$ – часовий ряд сукупності обсягів інвестиційних товарів у вартісній оцінці; $Y(t)$ – часовий ряд сукупності обсягів споживчих товарів у вартісній оцінці.

Така модель характеризує динамічну рівновагу системи – рівновагу між цілісністю та її порушенням, та ілюструє як розподіл національного доходу, так і ефективність інвестицій в національній економіці.

Отримані залежності 2.1–2.8, 5.12 та статистичні дані є достатніми для формулювання задачі Коші щодо знаходження часткового (наближеного) розв’язання системи диференційних рівнянь першого порядку при початкових умовах $X(0)=Xf(0) = 5138$ млн дол США та $Y(0)=Yf(0) = 34178$ млн дол США.

Формалізація цієї задачі у програмному середовищі *Mathcad* 15.0 (*Parametric Technology Corporation*) передбачає формування вектору невідомих коефіцієнтів моделі Лотки-Вольтери та використання оператора розв’язання диференційних рівнянь. Модельна дискретизація приймається на рівні 10 періодів на рік при фактичній частоті оновлення часового ряду один раз у квартал (4 періоди на рік).

$$S(\alpha, \gamma, \delta, \beta) := \text{Odesolve} \left[\begin{pmatrix} X \\ Y \end{pmatrix}, t, \max(tf) \right] \quad (5.13)$$

Вбудована функція пакету *Mathcad* «*Odesolve*» забезпечує розв’язання системи диференційних рівнянь (5.12) методом Рунге-Кутти з фіксованим шагом та знаходження вектору коефіцієнтів S (функція 5.13). Додатково потрібно ввести початкові (очікувані) значення вектору S . Добір повторюється до отримання припустимої помилки апроксимації:

$$\text{Given} \left| \begin{pmatrix} X \\ Y \end{pmatrix} \leftarrow S(\alpha, \gamma, \delta, \beta) = \text{augment}(Xf, Yf) \right. \quad (5.14)$$

$$\left. \text{augment}(\overline{X(tf)}, \overline{Y(tf)}) \right.$$

Фактичні значення обсягів кінцевих споживчих витрат (Y) та валового нагромадження (X) (рис.3.12.2) трансформуються у масив функцією «augment»:

$$\begin{pmatrix} \alpha \\ \gamma \\ \delta \\ \beta \end{pmatrix} := \text{Minerr}(\alpha, \gamma, \delta, \beta) \quad (5.14)$$

Поєднання функцій (5.13), (5.14) та функції «minerr» дозволяє отримати кінцевий результат розв'язання системи диференціальних рівнянь першого порядку (5.12):

$$\begin{pmatrix} \alpha \\ \gamma \\ \delta \\ \beta \end{pmatrix} := \begin{pmatrix} 2,6962 \\ 7,0146 \times 10^{-5} \\ 3,0328 \times 10^{-5} \\ 0,1668 \end{pmatrix} \quad (5.16)$$

$$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 2,6962X(t) - 7,0146 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 3,0328 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,1668Y(t). \end{aligned} \right\} \quad (5.17)$$

Коефіцієнти рівняння (5.17) вказують, що 1 грошова одиниця валових нагромаджень потенційно спроможна до генерації в наступному періоді (кварталі) додаткових інвестиційних товарів на суму 2,6962 грошових одиниць. Разом з тим, необхідність спрямування частки коштів на розширення споживання скорочує цей показник на $7,0146 \times 10^{-5}$ одиниць мультиплікативного показника $Y(t)X(t)$. Також в національній економіці України спостерігається тенденція до скорочення обсягів споживчих товарів (за рахунок безпосередньо процесу сукупного споживання) у розмірі 16,68% за квартал. Інвестування ж частки валового нагромадження у виробництво споживчих товарів гальмує цей процес на $3,0328 \times 10^{-5}$ одиниць мультиплікативного показника $Y(t)X(t)$. Діалектика споживання-інвестиції обумовлюють коливальні рухи параметрів соціально-економічної системи теоретично обґрунтовані в підрозділі 2.2 та емпірично ідентифіковані у

третьому розділі дослідження. Отримані диференціальні рівняння забезпечують приблизний розрахунок значень функцій споживчих витрат $Y=f(t)$ та інвестицій $X=f(t)$. Так, якщо відоме фактичне значення $Xf(t_0)$ в умовній точці t_0 та її похідна $dX(t_0)/dt$. Значення функцій $X(t)$ у точці $(t_0+\Delta t)$ визначиться:

$$\begin{aligned}\Delta X &= f(t_0 + \Delta t) - f(t_0); & dX &= f'(t_0)\Delta t; \\ X(t_0 + \Delta t) &\approx X(t_0) + \frac{dX(t_0)}{dt} \Delta t.\end{aligned}\quad (5.18)$$

Аналогічний вираз для споживчих витрат має вигляд:

$$Y(t_0 + \Delta t) \approx Y(t_0) + \frac{dY(t_0)}{dt} \Delta t. \quad (5.19)$$

Подвоєння рівня дискретизації при моделюванні значень функцій споживчих витрат та інвестицій дозволяє отримати відповідні часові ряди при встановлених раніш початкових умовах: $X(t=0)=Xf(t=0) = 5138$ млн дол США; $Y(t=0)=Yf(t=0) = 34178$ млн дол США;

$$\left. \begin{aligned}\frac{dX(t_0)}{dt} &= 2,6962X(t_0) - 7,0146 \times 10^{-5}Y(t_0)X(t_0) = \\ &= 2,6962 \times 5138 - 7,0146 \times 10^{-5} \times 34178 \times 5138 = 1534,978; \\ \frac{dY(t_0)}{dt} &= 3,0328 \times 10^{-5}X(t_0)Y(t_0) - 0,1668Y(t_0) = \\ &= 3,0328 \times 10^{-5} \times 34178 \times 5138 - 0,1668 \times 34178 = -375,095.\end{aligned}\right\} \quad (5.20)$$

Відповідно до функцій 5.18, 5.19 диференціал вартісного обсягу споживчих та інвестиційних товарів у нульовий момент часу складає 1534,978 млн дол США та (-375,095) млн дол США. Відповідно до умови подвоєння рівня дискретизації 50 % обчислених значень диференціалів (функції 5.20) формують початкові умови на момент часу $t_0+0,5$.

$$\left. \begin{aligned} X(t_0 + 0,5) &\approx X(t_0) + \frac{dX(t_0)}{dt} \times 0,5 = 5138 + 1534,978 \times 0,5 = 5905,489; \\ Y(t_0 + 0,5) &\approx Y(t_0) + \frac{dY(t_0)}{dt} \times 0,5 = 34178 + (-375,095) \times 0,5 = 33990,453. \end{aligned} \right\} (5.21)$$

Розглянута процедура визначення диференціалів повторюється і відповідно 50 % від 1841,965 млн дол США валового нагромадження та 418,139 млн дол США споживчих витрат формують значення $X(t_0+1)$, $Y(t_0+1)$.

$$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t_0 + 0,5)}{dt} &= 2,6962X(t_0 + 0,5) - 7,0146 \times 10^{-5} Y(t_0 + 0,5)X(t_0 + 0,5) = \\ &= 2,6962 \times 5905,489 - 7,0146 \times 10^{-5} \times 33990,453 \times 5905,489 = 1841,956; \\ \frac{dY(t_0 + 0,5)}{dt} &= 3,0328 \times 10^{-5} X(t_0 + 0,5)Y(t_0 + 0,5) - 0,1668Y(t_0 + 0,5) = \\ &= 3,0328 \times 10^{-5} \times 33990,453 \times 5905,489 - 0,1668 \times 33990,453 = 418,139. \end{aligned} \right\}$$

$$\left. \begin{aligned} X(t_0 + 1) &\approx X(t_0 + 0,5) + \frac{dX(t_0 + 0,5)}{dt} \times 0,5 = 5905,489 + 1841,956 \times 0,5 = 6826,467; \\ Y(t_0 + 1) &\approx Y(t_0 + 0,5) + \frac{dY(t_0 + 0,5)}{dt} \times 0,5 = 33990,453 + 418,139 \times 0,5 = 34199,523. \end{aligned} \right\}$$

Проведення аналогічної процедури за функціями (5.20–5.21) для інших точок дозволяє отримати модельну фазову траєкторію. Відповідно до отриманого рівняння (5.12) фазова траєкторія обсягів товарів X та Y це замкнута інтегральна крива (рис. 5.2) з умовним центром у точці «О» з координатами (формула 2.9):

$$X_0 = \frac{0,1668}{3,0328 \times 10^{-5}} = 5499,868 \text{ млн дол США}; \quad Y_0 = \frac{2,6962}{7,0146 \times 10^{-5}} = 38436,974 \text{ млн дол США}.$$

Фактична та змодельована фазова траєкторія майже співпадає, що підтверджує точність моделювання. Для точної оцінки якості моделі передбачається використання параметру середньої абсолютної похибки у відсотках [207]:

$$MAPE_Y = \frac{1}{N} \sum_{t=0}^{N-1} \frac{|Y_f(t) - Y(t)|}{Y_f(t)} \times 100\%, \quad MAPE_X = \frac{1}{N} \sum_{t=0}^{N-1} \frac{|X_f(t) - X(t)|}{X_f(t)} \times 100\%. \quad (5.22)$$

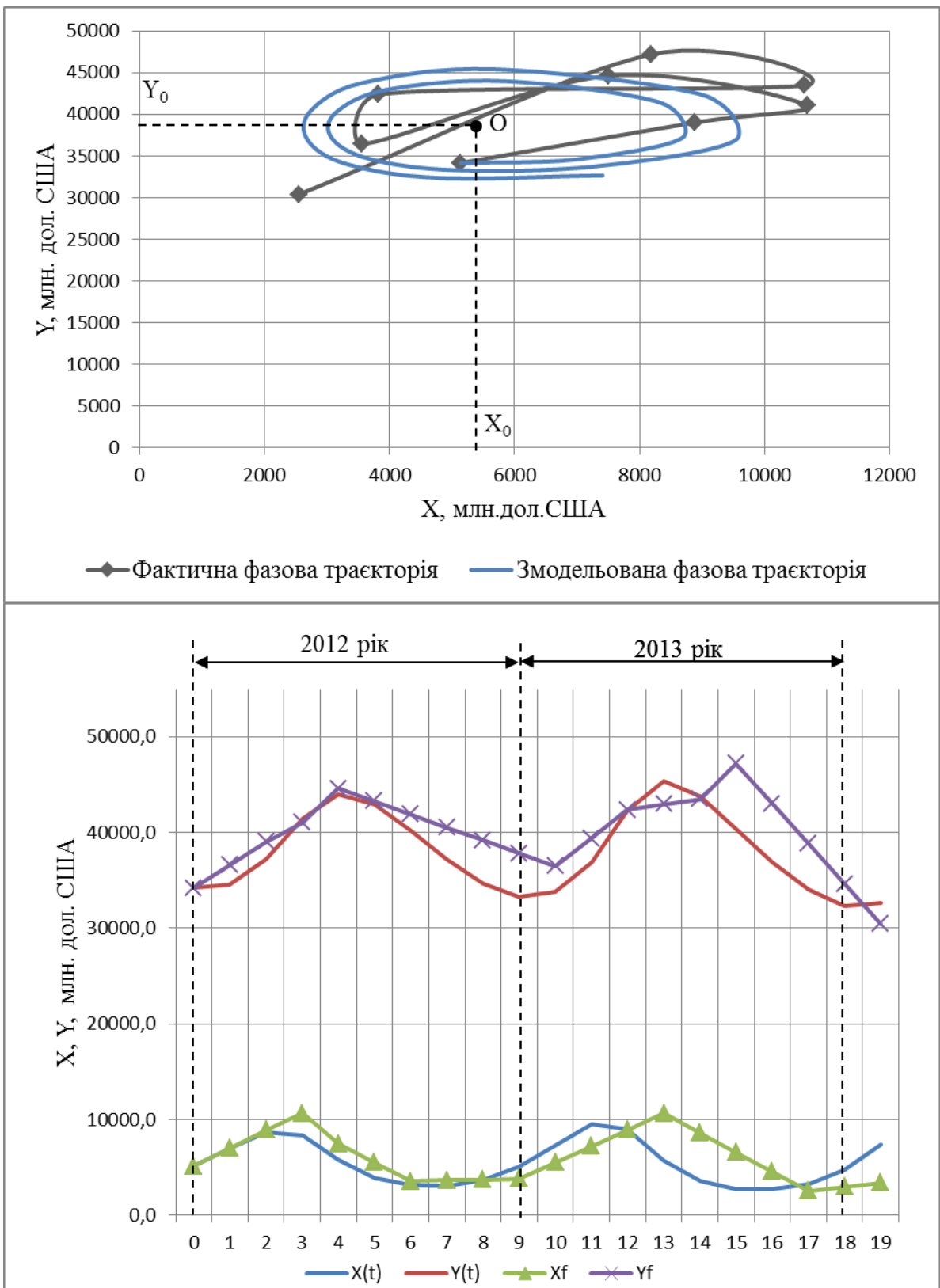

Рис. 5.2 Фазова траєкторія фактичних та змодельованих обсягів кінцевих споживчих витрат (Y) та валового нагромадження (X), млн дол США

Джерело: побудовано автором за даними [369]

Отримані результати розрахунків складають 9,9 % для валового нагромадження та 6,2 % для споживчих витрат що є припустимим показником порівняно з припустимою помилкою апроксимації 8-10 % [207]. У разі перевищення припустимої помилки процедура розрахунків відповідно формул 5.13-5.23 повторюється. Параметри системи диференціальних рівнянь Лотки-Вольтери у межах визначених трендів «екологічної» інтерпретації концепту пружності (розділ 3) у значному ступені відрізняються (табл. 5.2). Коефіцієнти системи рівнянь Лотки-Вольтери можуть бути використані в якості індикаторів зрушень у пружній реакції соціально-економічної системи. По-перше, соціально-економічна система прагне до умовної точки рівноваги, але фактично коливається коло неї в межах граничної фазової траєкторії. Отже, аналіз еластичності детермінант умовної точки рівноваги (X_0 , Y_0) забезпечить ідентифікацію прогностичних змін у тренді розвитку національної економіки. По-друге, співставлення індексів зміни валового нагромадження (інвестування) та сукупного споживання ілюструє швидкість появи нових трендів розвитку. Еластичність детермінант умовної точки рівноваги визначиться за формулами дугової еластичності:

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{\beta_2 - \beta_1}{\beta_2 + \beta_1} \div \frac{\delta_2 - \delta_1}{\delta_2 + \delta_1} \right|, \quad E_{\alpha\gamma} = \left| \frac{\alpha_2 - \alpha_1}{\gamma_2 + \gamma_1} \div \frac{\delta_2 - \delta_1}{\gamma_2 + \gamma_1} \right|, \quad (5.22)$$

де α_1 , β_1 , γ_1 , δ_1 – коефіцієнти моделі Лотки-Вольтерри для поточного періоду (тренду); α_2 , β_2 , γ_2 , δ_2 – коефіцієнти моделі Лотки-Вольтери для наступного періоду (тренду).

Наприклад, розрахунок за отриманою функцією 5.13 для перехідних моментів між визначеними трендами «екологічної» інтерпретації концепту пружності вказує на певні сталі залежності.

Системи рівнянь модифікованої моделі Лотки-Вольтери для визначених трендів «екологічної» інтерпретації концепту пружності

Період		Система диференціальних рівнянь	Умовна точка рівноваги, млн дол США
Передшоковий	2006–2007	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 1,0058X(t) - 4,3385 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 6,2419 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,3738Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=5988,561$ $Y_0=23183,128$
	2007–2008	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 0,7919X(t) - 2,7048 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 7,6043 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,5837Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=7675,920$ $Y_0=29277,581$
Шок	2008–2009	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 0,6243X(t) - 2,3613 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 7,6905 \times 10^{-6} X(t)Y(t) - 0,0592Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=7697,891$ $Y_0=26438,826$
Постшоковий (А)	2009–2010	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 2,3382X(t) - 9,167 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 4,4123 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,162Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=3671,554$ $Y_0=25506,709$
	2010–2011	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 2,2637X(t) - 7,4557 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 4,0964 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,1778Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=4349,396$ $Y_0=30362,005$
Постшоковий (В)	2011–2012	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 2,1802X(t) - 6,1758 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 3,2106 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,1819Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=5665,607$ $Y_0=35302,309$
	2012–2013	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= 2,6962X(t) - 7,0146 \times 10^{-5} Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 3,0328 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,1668Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=5499,868$ $Y_0=38436,974$
Передшоковий-Шок	2013–2014	$\left. \begin{aligned} \frac{dX(t)}{dt} &= -0,1531X(t) - (-5,5554 \times 10^{-6})Y(t)X(t); \\ \frac{dY(t)}{dt} &= 3,84 \times 10^{-5} X(t)Y(t) - 0,1659Y(t). \end{aligned} \right\}$	$X_0=4320,312$ $Y_0=27558,772$

Джерело: розраховано автором

(2006 p.–2007 p.) – (2007 p.–2008 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,5837 - 0,3738}{0,5837 + 0,3738} \div \frac{7,6043 \times 10^{-5} - 6,2419 \times 10^{-5}}{7,6043 \times 10^{-5} + 6,2419 \times 10^{-5}} \right| = 2,2292;$$

(2007 p.–2008 p.) – (2008 p.–2009 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,0592 - 0,5837}{0,5837 + 0,0592} \div \frac{7,6905 \times 10^{-6} - 7,6043 \times 10^{-5}}{7,6043 \times 10^{-5} + 7,6905 \times 10^{-6}} \right| = 0,9994;$$

(2008 p.–2009 p.) – (2009 p.–2010 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,162 - 0,0592}{0,162 + 0,0592} \div \frac{4,4123 \times 10^{-5} - 7,6905 \times 10^{-6}}{4,4123 \times 10^{-5} + 7,6905 \times 10^{-6}} \right| = 0,6609;$$

(2009 p.–2010 p.) – (2010 p.–2011 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,1778 - 0,162}{0,162 + 0,1778} \div \frac{4,0964 \times 10^{-5} - 4,4123 \times 10^{-5}}{4,4123 \times 10^{-5} + 4,0964 \times 10^{-5}} \right| = 1,2524;$$

(2010 p.–2011 p.) – (2011 p.–2012 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,1819 - 0,1778}{0,1819 + 0,1778} \div \frac{3,2106 \times 10^{-5} - 4,0964 \times 10^{-5}}{3,2106 \times 10^{-5} + 4,0964 \times 10^{-5}} \right| = 0,094;$$

(2011 p.–2012 p.) – (2012 p.–2013 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,1668 - 0,1819}{0,1819 + 0,1668} \div \frac{3,0328 \times 10^{-5} - 3,2106 \times 10^{-5}}{3,2106 \times 10^{-5} + 3,0328 \times 10^{-5}} \right| = 0,5206;$$

(2012 p.–2013 p.) – (2013 p.–2014 p.):

$$E_{\beta\delta} = \left| \frac{0,1659 - 0,1668}{0,1659 + 0,1668} \div \frac{3,84 \times 10^{-5} - 3,0328 \times 10^{-5}}{3,84 \times 10^{-5} + 3,0328 \times 10^{-5}} \right| = 0,023.$$

Нееластичне значення показника ($E_{\beta\delta} < 1$) вказує на тенденцію до переходу на траєкторію з низьким рівнем пружності у постшоковому періоді та загрозу виникнення шоку у результаті істотного збурення. Еластичне значення показника ($E_{\beta\delta} > 1$) є свідомством переходу до більш пружної порівняно з базовою траєкторією розвитку. Теоретично можлива ситуація ($E_{\beta\delta} = 1$) характеризує не розвиток національно-економічної системи, а її стійке функціонування. Аналогічні висновки можливо сформулювати і для показника $E_{\alpha\gamma}$. Індекси зміни валового нагромадження (інвестування) та

сукупного споживання відображають пануючі настрої в економіці. При збільшенні коефіцієнту α слід констатувати позитивні очікування з боку пропозиції та можливе збільшення обсягу інвестицій. Навпаки, зростання коефіцієнту β відображає очікування з боку сукупного попиту. Сформовані методичні рекомендації щодо прогнозування змін трендів «екологічного» концепту пружності в залежності від рівня індексу постшокового відтворення (табл. 5.3) забезпечують відповідним інструментарієм процес державного регулювання сталого розвитку.

Таблиця 5.3

Прогнозування змін «екологічних» трендів розвитку національної економіки

$E_{\beta\delta}$	$E_{\alpha\gamma}$	Прогноз відповідно до методики оцінки шоків та індексу відтворення	
		$I_{\text{ВТВ}} < 1$	$I_{\text{ВТВ}} \geq 1$
> 1	> 1	$\alpha \uparrow$ або $\beta \uparrow$ - перехід до більш пружного тренду розвитку D з можливістю відтворення;	$\alpha \uparrow$ або $\beta \uparrow$ - перехід до більш пружного тренду розвитку D після відтворення;
1	> 1		
> 1	1	$\alpha \uparrow, \beta = \text{const}$ або $\alpha = \text{const}, \beta \uparrow$ - перехід до менш пружного тренду розвитку A без можливості відтворення;	$\alpha \uparrow, \beta = \text{const}$ або $\alpha = \text{const}, \beta \uparrow$ - перехід до пружного тренду розвитку C після відтворення;
> 1	< 1	$\alpha \uparrow$ або $\beta \uparrow$ існує можливість відновлення економіки, перехід до менш пружного тренду розвитку B без можливості відтворення;	$\alpha \uparrow, \beta \uparrow$ або $\alpha, \beta = \text{const}$ існує можливість збереження існуючого тренду;
< 1	> 1		
< 1	< 1	Перехід до менш пружного тренду розвитку, загроза рецесії	
1	1	Стійке функціонування, з однаковою вірогідністю переходу до прогресивного чи регресивного сценарію розвитку	

Джерело: складено автором

Результати діалектичного синтезу методологічного індивідуалізму та методологічного холізму (отримані у другому розділі) дозволяють виявити організаційно-економічні протиріччя, породжені сучасними формальними інститутами, що у кінцевому рахунку стримує сталий національний розвиток. Як зазначалося, гносеологічний потенціал сформованого концепту інституціонального індивідуалізму забезпечує не лише ідентифікацію причин

невдалих державних реформ, а перш за все дозволяє обґрунтувати рекомендації що сприяють формуванню ефективної стратегії державного регулювання сталого розвитку національної економіки. Дихотомічність сформованого методологічного концепту полягає у визначенні місця та ролі людини у розвитку системних (інституційних звязків) та одночасно ідентифікації впливу інститутів на індивідуальну поведінку. Отримані у результаті моделювання прогностичні параметри пружної динаміки споживчих витрат та валового нагромадження є відображенням не тільки розподілу внутрішнього продукту, але й відображає певні закономірності поведінки різних прошарків соціально-економічних агентів. Посткейнсианська теорія як складова позитивної евристики обраного методологічного концепту акцентує увагу на тому, що динаміка валового нагромадження залежить від того яка група агентів їх формує. Головною передумовою є значно менше значення граничної схильності до заощадження у найманих працівників ніж у фірм (власників капіталу). А отже, представники посткейнсианської течії вважають, що наймані працівники більшу частку додаткових доходів спрямовують на поточне споживання, а зростання заощаджень майже не спостерігається [48]. Таким чином, як зазначає І. Розмаїнський, виграш найманих працівників у боротьбі за розподіл доходу збільшує споживання (на національному рівні) та стимулює виробництво та зайнятість. У випадку виграшу фірм зростають заощадження, але обсяги виробництва починають скорочуватися [349].

Такі протиріччя досить близькі за своїм змістом до моделі Лотки-Вольтери та вперше були проаналізовані Гарвардським дослідником професором Р. Гудвінім. Так звана модель «класової боротьби Гудвіна» базується на припущенні незмінності темпів зміни продуктивності та пропозиції праці [24]. Ендогенними змінними є норма споживання та коефіцієнт зайнятості. Результати розрахунків та графічного аналізу (рис. 5.2) про існування в національній економіці України залежності визначеної Р. Гудвінім.

Норма споживання в національному доході визначена як відношення споживчих витрат $Y(t)$ до рівня ВВП має виражену коливальну динаміку:

$$c(t) = \frac{Y(t)}{GNP(t)}. \quad (5.23)$$

Коефіцієнт зайнятості розрахований як відношення зайнятого населення до чисельності економічно активного населення у працездатному віці:

$$l(t) = \frac{L(t)}{N(t)}. \quad (5.34)$$

Важливим є по-перше, факт фазового зсуву циклів норми споживання та коефіцієнту зайнятості (рис.5.3), а, по-друге, друге досить стабільний характер коливань норми споживання протягом 2013-2014 рр.. Лише криза 2014-2015 рр. обумовила значні зміни у параметрах споживання, що є свідомством деструктивного характеру відповідного шокового збурення. Коефіцієнт зайнятості виявляє більшу чутливість до шоків і показово ілюструє загальні тренди динаміки ВВП України.

Екзогенними складовими моделі класової боротьби Гудвіна є [207, с.51-52]:

- фондівдача в розрахунку на одиницю виробленого капіталу:

$$m = \frac{GNP(t)}{PC(t)}; \quad (5.35)$$

- коефіцієнт динаміки фондів (виробленого капіталу):

$$\frac{dPCt}{dt} = It - \mu PCt, \quad (5.36)$$

де μ - коефіцієнт вибуття фондів;

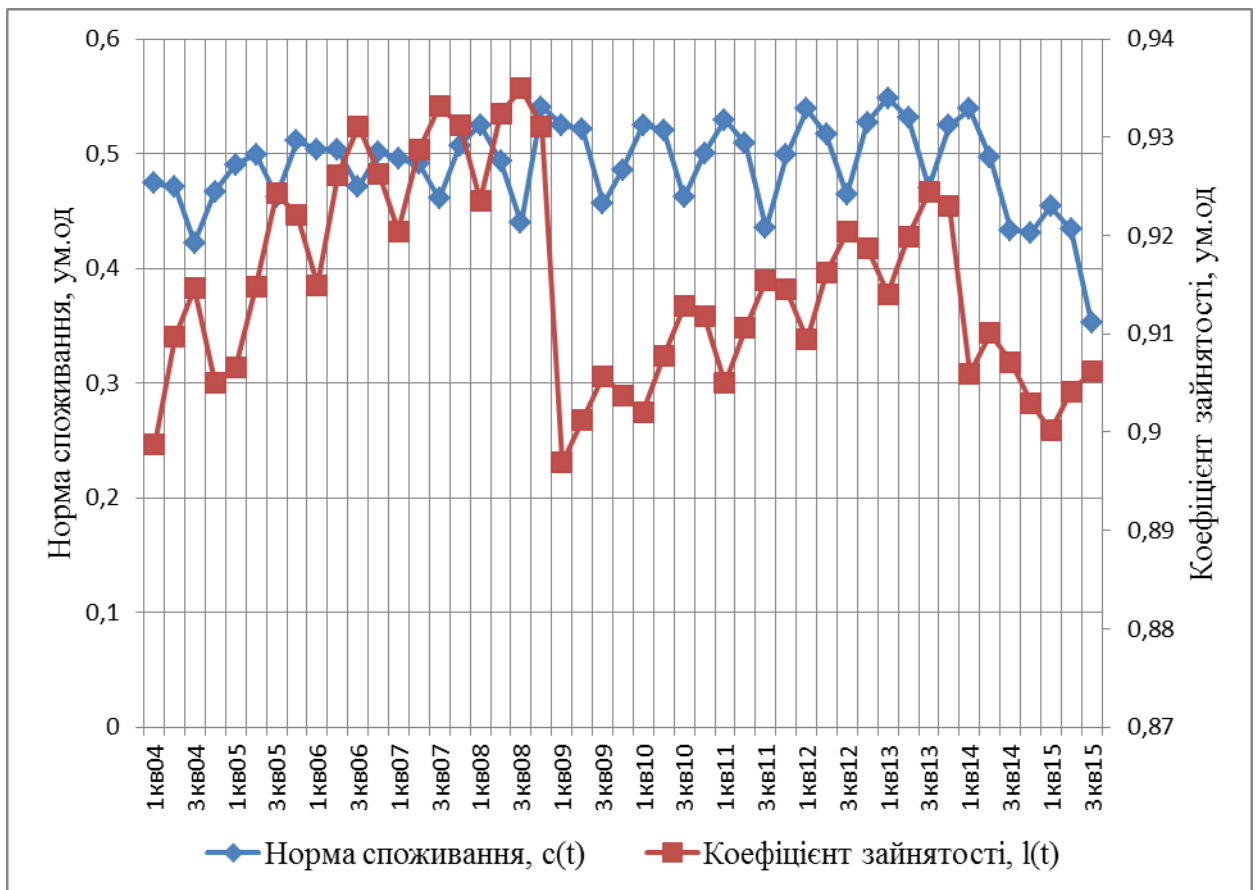

Рис. 5.3 Динаміка ендогенних змінним моделі «класової боротьби Гудвіна»

Джерело: побудовано автором

- динаміка зміни продуктивності праці «а» та пропозиції на ринку праці « N » ілюструється експоненціальними функціями:

$$at = \frac{GNP(t)}{L(t)} = a_0 e^{gt}, \quad (5.37)$$

$$Nt = N_0 e^{nt}, \quad (5.38)$$

де a_0 , g , N_0 , n – постійні коефіцієнти.

Результати аналізу кількісних параметрів «екологічної» інтерпретації концепту пружності, пов'язаних з шоківим збурення (світовою фінансовою кризою 2008-2009 рр.), дозволили досить точно ідентифікувати якість пружної реакції національної соціально-економічної системи. Відповідно до

визначених раніш передшочових та постшочових трендів (рис.3.16) ідентифікуються значні відмінності у параметрах продуктивності та пропозиції на ринку праці (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Параметри часових рядів показників продуктивності праці та чисельності економічно активного населення (працездатного віку)

Тренд	Квартальна продуктивність праці $at = a_0 e^{st}$, тис дол США		Економічне активне населення $Nt = N_0 e^{nt}$, тис осіб	
	Функція квартального тренду	Ступінь визначеності (R-квадрат)	Функція квартального тренду	Ступінь визначеності (R-квадрат)
Передшочовий 2004-2008	$at = 0,7183e^{0,0655t}$	0,9433	$Nt = 20352e^{0,0012t}$	0,9157
Постшочовий (А) 2009-2011	$at = 1,3553e^{0,04882t}$	0,8859	$Nt = 20351e^{-0,0005t}$	0,8407
Постшочовий (Б) 2011-2013	$at = 1,4986e^{0,00296t}$	0,9269	$Nt = 20195e^{0,0014t}$	0,8611
Передшочовий -Шок 2013-2014	$at = 2,5464e^{-0,046t}$	0,8974	$Nt = 21015e^{-0,013t}$	0,8803

Джерело: розраховано автором

Отримані регресивні показникові функції мають достатню точність на рівні 84,07 % – 94,33 % та значимість за критерієм Фішера не вище 5 % помилки. Протягом 2004–2008 р. середньорічне зростання ВВП на душу населення складало більше ніж 628,7 дол США на душу населення (табл. 3.11). Це супроводжувалося скороченням загального та гарантованого державою боргу та зростанням продуктивності праці з швидкістю 6,55 % у квартал при зростанні чисельності активного населення на 0,12 %. Після першої хвилі відновлення (постшочовий тренд А) зростання квартальної продуктивності праці скоротилося від 4,882 % до 0,296 %. Новий постшочовий тренд розвитку (Б) мав характеризуватися також відновленням зростання кількості економічно активного населення на рівні 0,14 %. Шок 2013-2014 рр. супроводжувався скороченням продуктивності праці на 4,6 % у квартал та падінням пропозиції робочої сили на 1,3 %. Отримані коефіцієнти моделі «класової боротьби Гудвіна» (табл. 5.5) є релевантними протягом дії

визначених трендів «екологічної» пружності, що формально відповідає встановленим вимогам до екзогенних змінних [24].

Таблиця 5.5

Базові коефіцієнти моделі «Класової боротьби Гудвіна»

Тренд	Рік	Коефіцієнти			
		<i>g</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	μ
Передшоковий 2004-2008	2004	0,0655	0,0012	0,0975	0,0376
	2005			0,1128	0,0349
	2006			0,1246	0,0341
	2007			0,1369	0,0354
	2008			0,1192	0,0305
Постшоковий (А) 2009-2011	2009	0,04882	-0,0005	0,0825	0,0348
	2010			0,0787	0,0343
	2011			0,0561	0,0304
Постшоковий (В) 2011-2013	2012	0,00296	0,0014	0,0509	0,0313
	2013			0,0441	0,0387
Передшоковий-Шок 2013-2014	2014	-0,046	-0,013	0,0453	0,0241

Джерело: розраховано автором

Результати аналізу параметрів фондоддачі виробленого капіталу вказують на зростання показника протягом дії передшового тренду (2004-2008 р.) та негативну динаміку протягом постшових періодів та шового тренду 2013-2014 рр. В цілому виявлена динаміка фондоддачі корельована з результатами отриманими під час аналізу структури національного багатства України (табл. 3.5) та додатково верифікує гіпотезу рентоорієнтованої поведінки національних економічних агентів. Додаткове рівняння моделі «класової боротьби Гудвіна» відображає зростання ставки оплати праці при високому рівні зайнятості та її падіння при безробітті [207, с.51-52]:

$$\frac{1}{w(t)} \times \frac{dw(t)}{dt} = bc(t) - r, \quad (5.39)$$

де *b*, *r* – емпіричні коефіцієнти.

Наведена залежність з посткейнсіанської точки зору ілюструє орієнтацію найманих робітників на поточний рівень цін та є лінійною

формою кривої Філіпса. Отже боротьба за перерозподіл доходу викликає зростання споживання, сукупного попиту та інфляції, а рівень безробіття скорочується. Скорочення рівня норми споживання та формування нерівності ($bc(t) < r$) свідчить про від'ємне значення диференціалу зваженої ставки оплати праці та падіння її абсолютного значення. Для ідентифікації емпіричних коефіцієнтів (b, r) передбачається додаткова процедура диференціювання рівняння споживчих витрат (Y) моделі Лотки-Вольтери.

$$\begin{aligned} \frac{dc(t)}{dt} &= \frac{d\left(\frac{Y(t)}{GNP(t)}\right)}{dt} = \frac{\frac{dY(t)}{dt} GNP(t) - \frac{dGNP(t)}{dt} Y(t)}{GNP(t)^2} = \\ &= \frac{dY(t)}{dt} GNP(t)^{-1} - \frac{dGNP(t)}{dt} Y(t) GNP(t)^{-2}. \end{aligned} \quad (5.40)$$

Доцільним є використання припущення $GNP(t) = Y(t) + C(t)$. Сальдо експорту-імпорту в середньому коливається на рівні 5–8 % від ВВП, а отже цією складовою можна знехтувати при диференціюванні/

$$b = \frac{\frac{dY(t)}{dt} GNP(t)^{-1}}{c(t)l(t)} = \frac{\delta X(t)Y(t) - \beta Y(t)}{c(t)l(t)GNP(t)}; \quad (5.41)$$

$$r = \frac{b\left(\frac{dGNP(t)}{dt} Y(t) GNP(t)^{-2}\right)}{c(t)} - g = \frac{b\left(\frac{dY(t)}{dt} + \frac{dX(t)}{dt}\right)Y(t)}{c(t)GNP(t)^2} - g. \quad (5.42)$$

З урахуванням введених коефіцієнтів система диференціальних рівнянь моделі «класової боротьби Гудвіна» матиме вигляд:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dc(t)}{dt} &= bc(t)l(t) - \frac{r+g}{b}c(t); \\ \frac{dl(t)}{dt} &= l(t)(m-g-n-\mu) - ml(t)c(t). \end{aligned} \right\} \quad (5.43)$$

Моделльні диференціальні рівняння для 2012–2013 рр. розраховані при початкових умовах: $X(0)=Xf(0) = 5138$ млн дол США; $Y(0)=Yf(0) = 34178$ млн дол США; $GNP(0) = 36747$ млн дол США; $c(t=0) = 0,5388$; $l(t=0) = 0,9094$. Параметри емпіричних коефіцієнтів (b, r)

отримані відповідно формул 5.21–5.22 та за умов подвоєння рівня дискретизації:

$$b = \frac{\delta X(t_0)Y(t_0) - \beta Y(t_0)}{c(t_0)l(t_0)GNP(t_0)} = \frac{(-375,095 + 418,139) / 2}{0,5388 \times 0,9094 \times 36747} = 0,0012;$$

$$r = \frac{b \left(\frac{dY(t)}{dt} + \frac{dX(t)}{dt} \right) Y(t)}{c(t)GNP(t)^2} - g =$$

$$= \frac{0,0012 \times (1534,978 - 375,095 + 1841,956 + 418,139) / 2 \times 34178}{0,5388 \times 36747^2} - 0,00296 = -0,0018.$$

Додаткове рівняння диференціалу (5.19) зваженої ставки оплати праці у моделі «класової боротьби Гудвіна» приймає вигляд:

$$\frac{1}{w(t)} \times \frac{dw(t)}{dt} = bc(t) - r = 0,0012c(t) + 0,0018.$$

Від'ємне значення параметру (r) докорінно змінює економічний зміст кривої Філіпса. У посткейнсианському трактування це є свідченням монополізації ринкової влади фірмами та виграшу ними агентської боротьби за перерозподіл доходу. Рівень споживчих витрат є значно меншим за потенційний рівень, а отже будь-який зниження рівня сукупного попиту та зростання безробіття не буде призводити до скорочення ставки оплати праці. Отримані результати підтверджують висновки попередніх розділів щодо наявності в національній економіці України інституційної пастки бідності та пастки самовідтворення рентоорієнтованої поведінки. Зрозуміло, що ця проблема в інституційному аспекті повинна отримувати своє вирішення на національному рівні, а в організаційно-економічному аспекті – на мікроекономічному рівні (рівні фірм). Стратегію формування механізмів оплати праці можливо формувати на підґрунті систем квантифікації балансових зв'язків фінансових результатів та граничної продуктивності праці найманих робітників [122, 131]. Такий підхід забезпечить оптимізацію агентської боротьби за перерозподіл доходів. Сформовані диференційні

рівняння моделі «класової боротьби Гудвіна» вказують на досить високу чутливість до норми споживання (-96,67 %) та незначну реакцію на параметри зайнятості (+2,334 %).

$$\left. \begin{aligned} \frac{dc(t)}{dt} &= bc(t)l(t) - \frac{r+g}{b}c(t) = \\ &= 0,0012 \times c(t)l(t) - \frac{-0,0018 + 0,00296}{0,0012} \times c(t) = 0,0012c(t)l(t) - 0,9667c(t); \\ \frac{dl(t)}{dt} &= l(t)(0,0509 - 0,00296 - 0,0014 - 0,0313) - 0,0509l(t)c(t) = \\ &= 0,02334l(t) - 0,0509l(t)c(t). \end{aligned} \right\}$$

Відповідно до отриманих рівняння фазова траєкторія норми споживання та коефіцієнта зайнятості це замкнута інтегральна крива з умовним центром у точці з координатами:

$$l_0 = \frac{r+g}{b}; \quad (5.44)$$

$$c_0 = 1 - \frac{g+n+\mu}{m}. \quad (5.45)$$

Модель «класової боротьби Гудвіна» не враховує використання природного капіталу як чинника економічного зростання та джерела створення валового продукту. Враховуючи, що техноцентричний енвайронменталізм базується на варіанті «слабкої сталості» та тези щодо високого рівня субституції між виробленим (*PC*) та природним (*NC*) капіталом. В кожен визначений період часу часка природного капіталу трансформується у процесі виробничого використання, що у першому наближенні ілюструється відповідною нормою субституції. Отже, якщо в базовому рівнянні (5.36) зростання виробленого капіталу було детерміновано тільки поточними інвестиціями, то з неявне урахування природного капіталу можливе через субституцію спожитого природного капіталу. Такий підхід обумовлюється неможливістю розрахунку релевантної вартості природного капіталу задіяного в суспільному виробництві.

$$\frac{d(PCt(NCt))}{dt} = It - \mu PCt + s_{pn} PCt, \quad (5.46)$$

де s_{pn} – норма субституції обсягу спожитого природного капіталу у вироблений.

Зазначена норма субституції може бути отримана при співставленні умовного рівноважного та фактичного значення норми споживання розрахованих за формулами (5.23, 5.25).

$$c(t) = 1 - \frac{g + n + \mu - s_{pn}}{m} = 1 - \frac{g + n + \mu}{m} + \frac{s_{pn}}{m}; \quad s_{pn} = (c(t) - c_0) \times m; \quad (5.47)$$

Отримані результати розрахунків (рис.5.4) вказують коливання норми субституції на рівні 2 %–5 % протягом 2004–2013 рр. Різне падіння показника у 1-ому кварталі 2014 р. обумовлено втратою державного контролю над частиною територій Донецької та Луганської областей та відповідно формуванням дефіциту природного капіталу на рівні 6,05 %-6,24 %.

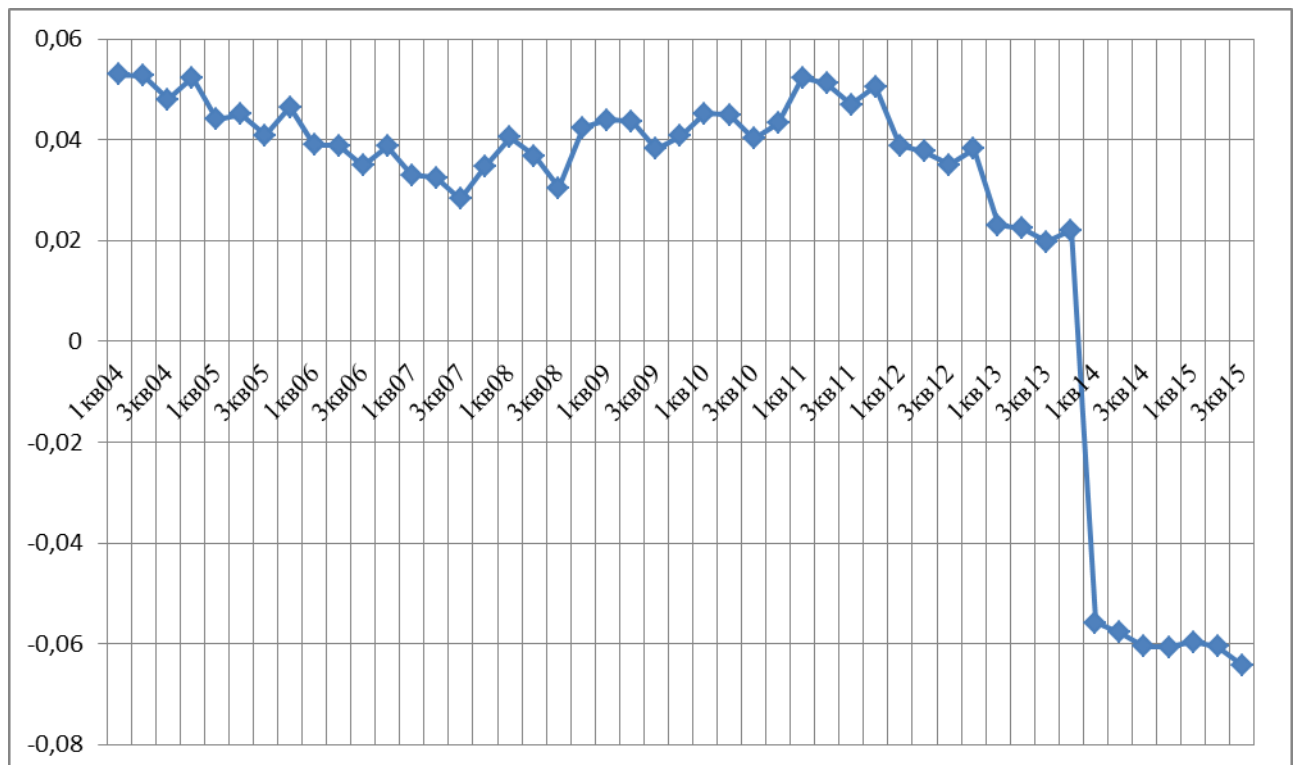

Рис. 5.4 Динаміка норма субституції обсягу спожитого природного капіталу у вироблений

Джерело: побудовано автором

Зазначимо, що ідентифікований «провал» норми субституції s_{pn} є комплексним показником і враховує не тільки безпосередні втрати природного капіталу, але й втрати виробленого капіталу пов'язаного з видобутком (переробкою) природних ресурсів, додаткові витрати на імпорт ресурсів (наприклад, вугілля). Так протягом перших кварталів 2015 року ці втрати склали від 28827,88 млн дол США до 25064,88 млн дол США. Рівняння 5.43, 5.47 становлять методичне підґрунтя визначення додаткового обсягу ресурсів (інвестицій) для забезпечення відновлення національної соціально-економічної системи та подальшого відтворення тренду сталого розвитку. Можливо запропонувати декілька сценаріїв розвитку національно-економічної системи України в залежності від обсягу додаткових інвестицій (рис.5.5, табл. 5.6).

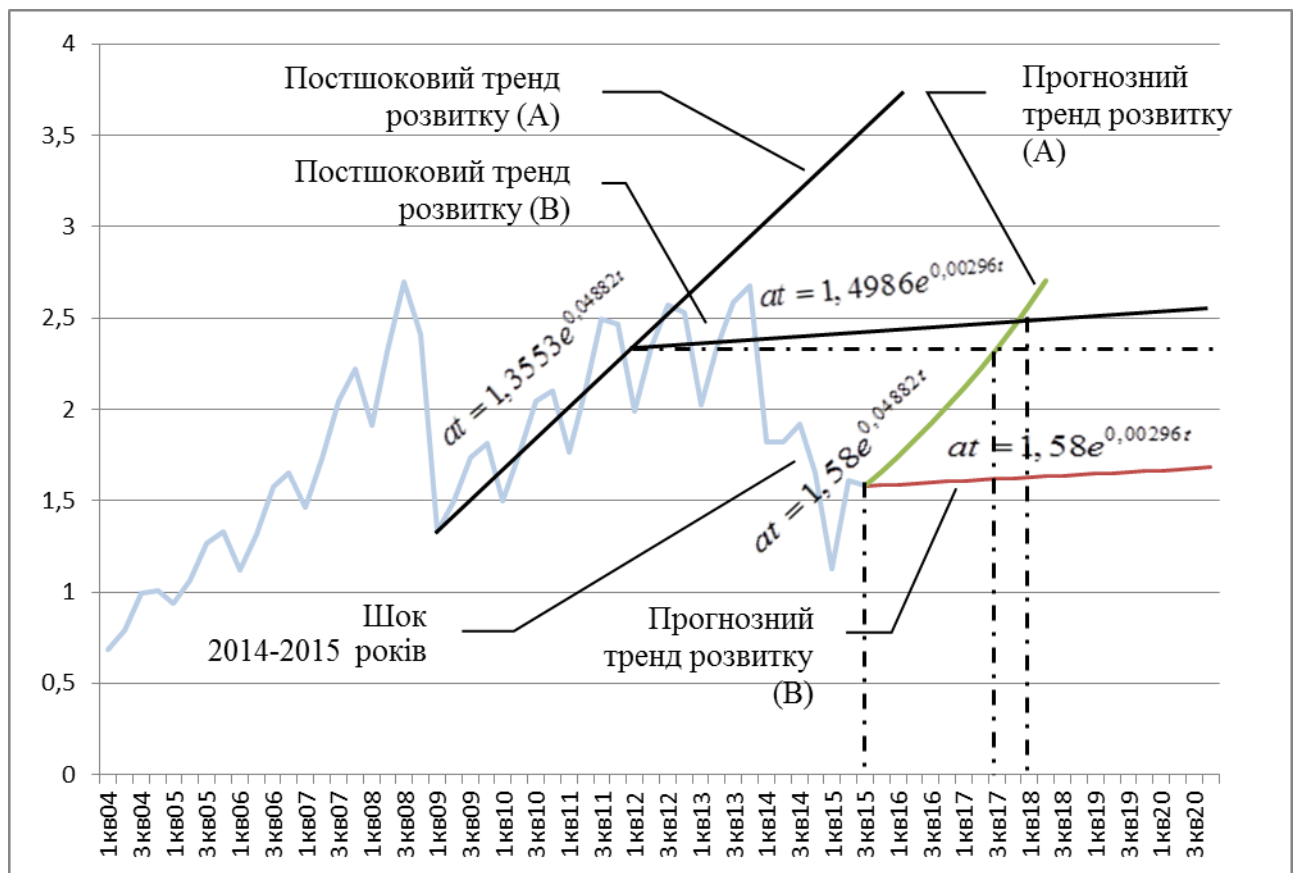

Рис. 5.5 Вплив шокового збурення 2014–2015 рр. на тренд розвитку продуктивності праці та прогностичні тренди («екологічна» інтерпретація)

Джерело: побудовано автором

Отримані прогнознi сценарії побудовані на припущенні про відсутність істотних технологічних змін у суспільному виробництві (галузева структура залишається незмінною) та незмінності світових цін на ресурси та сировину.

Таблиця 5.6

**Прогнознi сценарії підтримки пружності підсистеми забезпечення
сталого розвитку національної економіки України
(квартальні розрахунки)**

Тренд / Квартальні темпи зростання продуктивності праці (g)	Обсяг додаткових інвестицій в економіку (I), млн долл США	Потреба у додатковому виробленому капіталі (капітальні інвестиції) (PC), млн долл США	Потреба у додатковому природному капіталі (NC), млн долл США
Сценарій 1. Стійке функціонування с загрозою виникнення депресії / g=0,0	20642,31	12456,75	8185,56
Сценарій 2. Відновлення економіки, перехід до менш пружного тренду розвитку Б / g=0,00296	21970,60	15113,32	6857,28
Сценарій 3. Відновлення економіки (з подальшою можливістю відтворення), перехід до більш пружного тренду розвитку А / g=0,04882	42550,10	28827,88	13722,22

Джерело: розраховано автором

Відповідно до Сценарію №1 для забезпечення стійкого функціонування національної економіки України потрібні додаткові квартальні інвестиції в обсязі 20642,31 млн дол США. При оптимальному розподілі 12456,75 млн дол США потрібно спрямувати у збільшення виробленого капіталу, а 8185,56 млн дол США у залучення додаткового природного капіталу. Незмінність продуктивності праці (g=0,0) буде супроводжуватися зростанням норми споживання. Такий прогноз багато в чому повторює ситуацію 2009–2014 рр., коли боргове фінансування економіки (зростання загального та гарантованого державою боргу від 17,6 млрд дол США до 69,8 млрд дол США) не приводило до реальних позитивних змін, а фактично «проїдалося».

5.3. Методичне забезпечення ідентифікації параметрів пружності в предикатах просторової локалізації

Виявлення та опис фундаментальних взаємовідносин між структурними елементами економічної системи є передумовою для розуміння того, як ця система еволюціонує і пристосовується до екзогенних та ендогенних імпульсів. З метою підвищення корисності результатів аналізу, слід враховувати причинно-наслідковий зв'язок між шоками, пов'язаними з внутрішньою специфікою або, породжені зовнішніми чинниками та змінами, що відбуваються в самій економічній системі. Як зазначалося у попередніх підрозділах, специфікою вітчизняної економіки є переважаюча рентоорієнтована поведінка економічних агентів. Слід припустити, що ступінь та можливість реалізації такої поведінки регіонально диференційована та, як наслідок, розрізняється і ступінь реакції регіонів на шоківі збурення.

В попередніх розділах нами був запропонований концепт пружності - спроможності економіки (регіону) протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, політичних, екологічних і інших зовнішніх шоків і повертатися на шлях зростання, при необхідності, перетерпівши адаптивні зміни у економічних, соціальних та інституціональних механізмах [115, с.55]. Центральне питання полягає у визначенні чинників, що обумовлюють відмінності у пружній реакції регіонів, міста або певних територій. Накопичені закордонними дослідниками емпіричні дані свідчать про істотність таких відмінностей [56], і подальший напрямок досліджень повинен бути спрямований на формування відповідного теоретичного та методичного підґрунтя. Різні наукові школи пропонують своє розв'язання поставленого питання. Так, сучасна теорія ендогенного економічного зростання підкреслює важливість локальної продуктивності та мобільності капіталу. В межах еволюційної економічної географії найбільш визначальними є секторна різноманітність виробництва, інноваційна

спроможність та відповідні інституційні механізми [26, 53]. Фактично, регіональна соціально-економічна пружність – результат взаємодії комплексних груп факторів, перша з яких носить загально економічний характер (варіюються від регіону до регіону або від міста до міста) [9]. Друга група факторів – специфічні, дієві виключно в місцевому масштабі. І нарешті, третя група факторів обумовлена більш широкими інституційними умовами або чинниками міжнародного впливу. Національна політика спрямована, наприклад, на подолання рецесійних проявів, може справити неоднаковий вплив на різні регіони, забезпечуючи швидке відновлення в певних регіонах і, можливо, навіть перешкоджати відновленню в інших. Іншим напрямком державної політики може бути цілеспрямований вплив на регіони особливо уражені шоківим впливом (наприклад можливі заходи по відновленню Донецької та Луганської області).

В якості підґрунтя ідентифікації міжрегіональних відмінностей пропонується використання показнику національного багатства з деталізацією на окремі регіони (області) України. Обмеженість наявної статистичної інформації не дозволяє повністю виконати усі рекомендації Всесвітнього банку, а отже, розрахунок охоплює тільки період з 2001 по 2014 р.. Верхня межа інтегрування обмежується 14-ю роками. Відсутність значних коливань обсягів споживання та майже лінійний характер їх зростання обумовлює також відмову від використання середніх значень за 3 роки.

Неповна інформація щодо кінцевого споживання в регіонах України обумовлює вибір непрямого методу відновлення недостатньої інформації. Представлені у статистичних збірниках [367, с.93; 366, с.91] дані щодо обсягів колективного кінцевого споживання (ССЕ) не охоплюють період 2001 – 2004 рр. Результати розрахунків вказують, що найбільш високий рівень кореляції (0,998 одиниць в національному розрізі протягом періоду 2005-2014 рр.) спостерігається між кінцевим колективним споживанням та індивідуальними кінцевими споживчими витратами домогосподарств (ІСЕН).

Доцільним є формування відповідних регресійних лінійних рівнянь (табл. В.1 Додаток В).

Коефіцієнти кореляції отриманих моделей коливаються на рівні 94 %-99 %, що доводить наявність тісного (істотного зв'язку) між признаками (кінцевим колективним споживанням та індивідуальними кінцевими споживчими витратами домогосподарств). Коефіцієнти детермінації також статистично суттєві. Наприклад, для Львівської області це значення максимальне, т.е. 99,27 % варіації ССЕ пояснюється варіацією ІСЕН. Для Донецької області – мінімальне – 88,88 %.

Ступінь еластичності колективного кінцевого споживання за рівнем ІСЕН коливається в межах 0,065-0,183 одиниць в залежності від регіону. Єдиним виключенням є м. Київ з показником еластичності 0,022 одиниці. Разом з тим, автономне колективне споживання цього суб'єкту економіки складає 6081,1 млн грн, що на порядок вище середнього регіонального рівня. Така особливість обумовлена функціональними та інституціональними особливостями міста – столиці країни, а отже, залучення м. Києва до аналізу є недоцільним. До того ж, для забезпечення порівнянності даних за різні роки з аналізу виключається анексована АР Крим та м. Севастополь.

Оцінка сформованого за 14 років національного багатства вказує на досить значні регіональні диспропорції: від максимальних 856613,5 млн грн у Донецькій області до мінімальних 152657,6 млн грн у Чернівецькій області (табл. 3.15). Показник W_{PK} (обсяг національного багатства за 14 років станом на 2010 р. в розрахунку на душу населення) дає більш прийнятну для порівняння оцінку. Серед лідерів можна відзначити Харківську та Одеську області з 248,5 та 240,2 т грн на душу населення відповідно. Параметр W_{PK} не слід розглядати в якості досконалого індикатора економічного розвитку. Справа у тому, що відповідно залежності (1.1) національне багатство є сумою тільки приведених рівнів споживання, а отже, не враховуються інвестиційні потоки, заощадження та(або) інші чинники.

В одній з наших попередніх робіт в якості базових індикаторів пропонувалося використовувати показники зростання споживання на душу населення (TC_{PK}) та валового регіонального продукту ($TGNR_{PK}$). Але, у контексті цього дослідження вважаємо такий підхід дещо спрощеним. По-перше, значення TC_{PK} мультиплікативно пов'язане з регіональним національним багатством та адитивно з темпом зростання ВРП, а отже, з позиції мультиколінеарності один з показників (а саме TC_{PK}) потрібно вивести з аналізу. По-друге, співвідношення темпів росту споживання та регіонального продукту дає лише непряму оцінку спрямованості економічного розвитку, та не є однозначним, бо не враховує базу розрахунку. Таким чином, показники темпів зростання є орієнтованими, а більш комплексним є фактичне співвідношення обсягу кінцевого споживання та регіонального продукту (C/GRP).

Отже, індекси TC_{PK} та $TGRP_{PK}$ відображають співвідношення відповідних показників за 2001 та 2013 рр. (табл 5.7). В якості року порівняння обрано саме 2013 р., як останній рік відновлення після кризи 2008-2009 рр. Так, для Харківської області (лідера серед областей по рівню W_{PK}) співвідношення TC_{PK} та $TGRP_{PK}$ становить 9,38 до 8,69. Отже, швидкість зростання ВРП не перевищувала швидкість зростання кінцевих споживчих витрат. Споживчі витрати складають 112 % від валового регіонального продукту на душу населення. Для Одеської області (друге місце за рівнем W_{PK}) ситуація аналогічна – співвідношення становить 11,6 до 7,58. Співвідношення споживчих витрат до регіонального продукту ще вище – складає 121,2 %. Тільки у п'яти областях (Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Львівській та Полтавській) ситуація була протилежна - швидкість зростання споживання не перевищує швидкість генерації регіонального продукту. Разом з тим, у Дніпропетровській області споживання (C/GRP) складає 66,8 % ВРП, а у Львівській – вже 106,6 %.

Таблиця 5.7

Регіональні складові оцінки національного багатства

Регіон (область)	W, млн. грн	W _{PK} , тис.грн	TC _{PK}	TGRP _{PK}	C/GRP
Вінницька	296863,6	179,9	10,92	7,93	1,147
Волинська	190784,3742	184,0	8,91	7,33	1,325
Дніпропетровська	734289,9702	218,8	8,92	10,17	0,668
Донецька	856613,5035	191,8	10,94	8,06	0,783
Житомирська	229088,0738	178,2	10,74	8,94	1,259
Закарпатська	201360,2781	161,8	10,16	7,72	1,317
Запорізька	392008,8515	216,4	8,34	7,42	0,985
Івано-Франківська	234614,0979	169,9	11,51	8,72	1,087
Київська	385825,6331	224,1	8,89	11,41	0,832
Кіровоградська	179947,0866	176,8	8,19	9,15	0,956
Луганська	365652,8988	158,2	9,94	8,45	1,054
Львівська	485951,2115	190,6	8,84	9,01	1,066
Миколаївська	231141,816	194,3	10,46	7,99	1,017
Одеська	574233,4664	240,2	11,60	7,58	1,212
Полтавська	279312,3847	186,3	8,49	9,88	0,635
Рівненська	198585,416	172,4	9,01	7,01	1,295
Сумська	201000,1837	171,5	7,98	7,47	1,007
Тернопільська	168865,9585	155,1	10,02	8,21	1,318
Харківська	688127,5665	248,5	9,38	8,69	1,120
Херсонська	197011,3694	180,2	11,14	7,61	1,329
Хмельницька	237593,3467	178,1	9,01	8,03	1,202
Черкаська	238714,5905	184,3	10,71	10,28	0,992
Чернівецька	152657,6001	168,8	9,05	7,52	1,543
Чернігівська	200457,8556	180,6	9,31	8,13	1,133

Джерело: розраховано автором за даними [71, 366]

Для більшості регіонів логічним буде висновок: існуюча система редистрибуції національного продукту в Україні, наявність неформального сектору економіки та відповідна можливість отримання економічної ренти дозволяє окремим суб'єктам економіки споживати набагато більше, ніж створювати доданої вартості. Враховуючи, що вказані показники мають різний масштаб вимірювання, доцільне проведення процедури стандартизації, так щоб кожна змінна мала очікуване середнє на рівні нуля, а стандартне відхилення – одиниця (рис. В.1 Додаток В).

Результати аналізу діаграми розсіювання стандартизованих показників *C/GRP* та *TGRP_{PK}* вказують на наявність суттєвого зв'язку: скорочення співвідношення *C/GRP* обумовлює зростання *TGRP_{PK}*. Це підтверджує раніш сформульовану тезу та ілюструє диспропорції у розподілі

національного продукту не тільки на національному рівні, але й у регіональному розрізі. З врахуванням раніш зазначеного зупинимося на показниках W_{PK} та C/GRP як кластероутворюючих, що дозволяє згрупувати регіони України у кластерні групи з схожими параметрами. Схожість параметрів у процесі кластерного аналізу оцінено з допомогою показника ступеню близькості – евклідової відстані:

$$d_{ik} = \left(([C/GRP]_i - [C/GRP]_k)^2 + ([W_{PK}]_i - [W_{PK}]_k)^2 \right)^{\frac{1}{2}}, \quad (5.48)$$

де d_{ik} – відстань між і-ою та к-ою областю; $[C/GRP]$, $[W_{PK}]$ – стандартизовані значення частки споживання у ВВП та регіональному обсязі національного багатства.

Матриця міжобласних евклідових відстаней побудована з відповідних значень d_{ik} (рис. В2 Додаток В) дозволяє визначити послідовність ієрархічної кластеризації та зробити певні прогнози щодо можливої кількості кластерів. Результати реалізації ієрархічної кластеризації у пакеті *StatSoft Statistica 10* (рис.В.2 Додаток В) вказують, що на першому етапі відбувається об'єднання Вінницької та Чернігівської областей (мінімальна евклідова відстань 0,07). Накопичені обсяги регіонального багатства на душу населення в означених областях майже співпадають (179,852 т грн та 180,641 т грн на душу населення). За показником C/GRP області можна віднести до регіонів реципієнтів – споживання складає 114,7 % та 113,3 % відповідно. На другому етапі поєднуються Волинська та Херсонська області (евклідова відстань – 0,16). Вони подібні як за показником W_{PK} (184,03 т грн та 180,182 т грн відповідно), так і за показником C/GRP (132,5 % та 132,9 %).

Третій етап передбачає поєднання у групу Житомирської та Хмельницької областей з мінімальною евклідовою відстанню – 0,26 одиниць. Ця нова група має подібні до попередніх етапів характеристики: регіональне багатство на рівні 178,106 – 178,168 т.грн та рівень споживання – 120,2 % – 125,9 % від ВВП. На наступних етапах перша група (Вінницька та

Чернігівська області) поєднується з третьою групою (Житомирська та Хмельницька області) та Рівненською областю. Зазначимо, що ці угруповання стосуються тільки областей реципієнтів не спроможних забезпечити власне споживання за рахунок генерації ВРП. Не наводячи подальшого детального аналізу дендрограми ієрархічної кластеризації областей, зазначимо, що доцільне виділення чотирьох кластерів зі специфічним набором параметрів W_{PK} та C/GRP . Отриманий результат щодо кількості кластерів та подальше використання методики K -середніх обумовлюють кластерні характеристики (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Характеристики кластерів та їх склад

№ кластеру	Склад кластера (області)	Показник	Середнє значення	Мінімум	Максимум
1	Дніпропетровська Донецька Запорізька Київська Полтавська	W_{PK}	207,480	186,300	224,100
		C/GRP	0,780	0,630	0,980
		GRP_{PK}	38,928	30526,000	46333,000
		TC_{PK}	9,116	8,340	10,940
		$TGRP_{PK}$	9,388	7,420	11,410
		$d_{i(центр)}$	0,580	0,450	0,760
2	Вінницька Івано-Франківська Кіровоградська Луганська Львівська Миколаївська Сумська Черкаська Чернігівська	W_{PK}	178,460	158,200	194,300
		C/GRP	1,050	0,960	1,150
		GRP_{PK}	24,5502,000	22303,000	27355,000
		TC_{PK}	9,760	7,980	11,510
		$TGRP_{PK}$	8,570	7,470	10,280
		$d_{i(центр)}$	0,340	0,250	0,580
3	Волинська Житомирська Закарпатська Рівненська Тернопільська Херсонська Хмельницька Чернівецька	W_{PK}	172,330	155,100	184,000
		C/GRP	1,320	1,200	1,540
		GRP_{PK}	18,450	15154,000	20286,000
		TC_{PK}	9,760	8,910	11,140
		$TGRP_{PK}$	7,800	7,010	8,940
		$d_{i(центр)}$	0,360	0,090	0,710
4	Одеська Харківська	W_{PK}	244,350	240,200	248,500
		C/GRP	1,170	1,120	1,210
		GRP_{PK}	30,123	29118,000	30123,000
		TC_{PK}	10,490	9,380	11,600
		$TGRP_{PK}$	8,130	7,580	8,690
		$d_{i(центр)}$	0,189	0,189	0,189

Джерело: складено автором

Третій кластер з мінімальним середнім значення регіонального багатства (172,33 т грн на душу населення) та досить значним випередженням індексу споживання над індексом зростання ВРП (9,76 до 7,8) в середньому забезпечує генерацію 18,449 т грн ВРП на душу населення (дані 2013 р.). Часка споживання у ВРП складає 1,32, що є максимальним значенням серед усіх кластерів.

Другий кластер має досить схожі характеристики (накопичене регіональне багатство на душу населення складає 178,46 т грн), але випередження індексу споживання над індексом зростання ВРП не таке значне (9,76 до 8,57). Рівень генерації ВРП у 2013 р. в середньому складає 24,55 т грн на душу населення, а індекс *C/GRP* значно нижче третього кластеру – 105 %.

Перший кластер випереджає попередні як за рівнем національного багатства на душу населення (207,48 т.грн), так і за генерацією ВРП – 38,927 т грн. Разом з тим, спостерігається певне відставання *ТС_ПК* від *TGRP_ПК* (співвідношення 9,116 до 9,388). Частка споживання у ВРП складає 78 %. Якщо третій та четвертий кластери виступали як реципієнти у процесі перерозподілу національного продукту, то перший кластер є донором.

Четвертий кластер є лідером по рівню сформованого регіонального багатства – 244,35 т грн. Але, по обсягу генерації ВРП 30,12 т грн на душу населення у 2013 р. він програє першому кластеру. Четвертому кластеру притаманне значне відставання індексу зростання над індексом споживання ВРП (10,49 до 8,13), що робить його схожим на третій та другий кластери. Рівень показника *C/GRP* (117 %) дозволяє віднести області цього кластеру до реципієнтів.

Можна впевнено констатувати, що високий рівень валового регіонального продукту забезпечує формування суттєвого регіонального багатства переважно за умови випереджального зростання ВРП над кінцевими витратами. Протилежне співвідношення *TGRP_ПК* та *ТС_ПК*

свідчить про скорочення ефективності функціонування регіональної економічної системи. Єдиним виключенням є четвертий кластер, де максимізація рівня W_{PK} не відповідає сформованим умовам. Цей факт гіпотетично можна пояснити так: відставання споживання від зростання ВРП вказує на можливість формування певних обсягів валового нагромадження та відповідно інвестицій спрямованих на забезпечення економічного зростання. Цілком можливий випадок, коли регіон для свого зростання не потребує значних капітальних інвестицій, наприклад за рахунок переважного розвитку посередницького сектору, (прикладом цього цілком можуть області четвертого кластеру). Разом з тим, таке пояснення не є єдино можливим та достатньо вичерпним. В загальному випадку можна припустити: перевищення TC_{PK} над $TGRP_{PK}$ може бути свідомим вилучення ренти із сфери офіційних економічних відносин.

Показник $d_{i(\text{центр})}$ (табл. 5.8) характеризує стандартизовану евклідову відстань від окремого елемента (області) до умовного центру кластеру. Отже, мінімальна відстань дозволяє визначити найбільш типовий елемент кластеру. Відповідно до отриманих результатів, маємо такі типові області за кластерами: 1 кластер – Донецька область; 2 кластер – Сумська область; 3 кластер – Рівненська область; 4 кластер – Харківська область.

Національне (регіональне) багатство за своєю суттю є джерелом економічного зростання та забезпечує генерацію національного продукту. Підґрунтям є взаємопов'язаність та взаємозалежність таких процесів: збільшення обсягів споживання є результатом економічного зростання та чинником росту національного багатства; національне багатство, у свою чергу, як сукупність виробленого, натурального та нематеріального капіталів є чинником подальшого економічного зростання. Показником ефективності такого процесу генерації є продуктивність регіональної складової національного багатства:

$$Pr_w = \frac{GRP_{PK}}{W_{PK}}. \quad (5.49)$$

Суспільно-необхідний показник генерації ВРП базується на мінімальному значенні продуктивності ($Pr_{w(min)}$):

$$GRP_PK_{min} = Pr_{w(min)} \times W_PK. \quad (5.50)$$

Якщо регіон спроможний генерувати ВРП більший за суспільно необхідний рівень, то це є свідомством формування економічної ренти абсолютного типу:

$$RENT_PK = GRP_PK - GRP_PK_{min} \dots \quad (5.51)$$

Джерелом такої ренти є поєднання багатьох чинників: більш високої продуктивності праці, наявності та складу природних ресурсів, стану основних фондів, безпосередньої специфіки та спрямованості виробничо-посередницького сектору. Розрахунок економічної ренти за раніш ідентифікованими кластерами дозволило отримати досить цікаві результати (табл. 5.9).

Порівняння, наприклад, Харківської та Запорізької областей свідчить про втрати у національному регіональному багатстві (248,5 т грн та 216,4 т грн) при майже однакових рівнях ВРП. Поясненням є значно більший обсяг економічної ренти вилучений у Запорізькій області порівняно з Харківською (11,099 т грн та 8,819 т грн). Аналогічний висновок можна зробити і для областей належних одному кластеру. Наприклад, Луганської та Львівської областей. При рівні ВРП на душу населення 24,514 т грн на Луганщині та 24,937 т грн на Львівщині маємо сформовані рівні багатства 158,2 т грн та 190,6 т.грн відповідно. Такі відмінності, як і у попередньому прикладі, пояснюються значно більшим обсягом вилученої економічної ренти - 10,312 т грн та 7,826 т грн відповідно. Така залежність спостерігається і для пари Київська та Полтавська області. Більшому обсягу ренти 23,237 т грн відповідає менший обсяг регіонального багатства - 186,3 т грн для Полтавської області, і навпаки 19,869 т.грн ренти і 224,1 т грн обсягу регіонального багатства для Київської області.

Таблиця 5.9

Непряма ідентифікація регіональної економічної ренти

№ кластеру	Суб'єкт економіки (область)	GRP_PK	W_PK	Pr_w	GRP_PK_{min}	$RENT_PK$
1	Дніпропетровська	46,333	218,8	0,212	19,643	26,690
	Донецька	37,83	191,8	0,197	17,219	20,611
	Запорізька	30,526	216,4	0,141	19,427	11,099
	Київська	39,988	224,1	0,178	20,119	19,869
	Полтавська	39,962	186,3	0,215	16,725	23,237
2	Вінницька	22,303	179,9	0,124	16,151	6,152
	Івано-Франківська	24,022	169,9	0,141	15,253	8,769
	Кіровоградська	25,533	176,8	0,144	15,872	9,661
	Луганська	24,514	158,2	0,155	14,202	10,312
	Львівська	24,937	190,6	0,131	17,111	7,826
	Миколаївська	27,355	194,3	0,141	17,443	9,912
	Сумська	23,517	171,5	0,137	15,396	8,121
	Черкаська	26,168	184,3	0,142	16,546	9,622
	Чернігівська	22,603	180,6	0,125	16,213	6,390
3	Волинська	19,817	184	0,108	16,519	3,298
	Житомирська	20,286	178,2	0,114	15,998	4,288
	Закарпатська	17,044	161,8	0,105	14,526	2,518
	Рівненська	19,003	172,4	0,110	15,477	3,526
	Тернопільська	16,819	155,1	0,108	13,924	2,895
	Херсонська	19,311	180,2	0,107	16,177	3,134
	Хмельницька	20,165	178,1	0,113	15,989	4,176
	Чернівецька	15,154	168,8	0,090	15,154	0,000
4	Одеська	29,118	240,2	0,121	21,564	7,554
	Харківська	31,128	248,5	0,125	22,309	8,819

Джерело: розраховано автором

Узагальнення отриманих результатів обумовлює висновок щодо посилення міжрегіональних диспропорцій у процесі ринкової

трансформації вітчизняної економічної системи. Це ілюструється як відмінностями у рівнях валового регіонального продукту, кінцевого споживання, так і обсягами сформованого національного багатства. Регіональні відмінності формування національного багатства обумовлені не тільки об'єктивними диспропорціями у розподілі капіталу (природного, виробленого та нематеріального), але й специфікою вилучення економічної ренти. Запропонована методика ідентифікації економічної ренти абсолютного типу дозволяє обґрунтувати регіональні відмінності у економічному розвитку. Отримані результати створюють певний теоретико-методичний базис формування регіональних стратегій забезпечення сталого розвитку та формують наукове підґрунтя розробки механізмів, спрямованих на ліквідацію каналів вилучення економічної ренти та переорієнтацію відповідних фінансових потоків у реальний сектор економіки.

В межах проблематики дослідження рентоорієнтована поведінка є пояснюючим чинником недостатньо пружної реакції національної соціально-економічної системи на шоківі збурення. Доцільним є вивчення пружних параметрів в регіональному розрізі. На попередньому етапі вважаємо достатнім аналіз пружних параметрів не за всіма областями, а тільки за «типовими» представниками у розрізі сформованих вище кластерів. Для порівнянності з розрахунками підрозділу 3.2 регіональні розрахунки наведемо у доларовому вимірюванні. Динаміка ВРП в розрахунку на душу населення «типових» областей наведена на рис. 5.6.

За динамікою ВРП на душу населення у доларовому вимірюванні лідерами є Донецька та Харківська області. Ці дані повністю корелюються з відповідними оцінками в поточних цінах (табл. 5.9). Результати оцінки наслідків шоку, викликаного Світовою фінансовою кризою 2008–2009 років, вказують, що рівень постшокового ВРП складає 71,50 % та 80,19 % від фактичних значень на кінець 2008 року (глибина шоку відповідно формули (2.11) складає 28,50 % та 19,81 % для Донецької та Харківської області).

Сумська та Рівненська області мають значно менший показник ВРП на душу населення - 2173,54 дол США та 1949,36 дол США на кінець 2008 р. Відповідно рівень постшокового ВРП на кінець 2009 р. знаходиться на рівні 80,49 % та 77,02 % (глибина шоку 19,51 % та 22,98 %). Порівняння даних щодо глибини шоку з параметрами сформованого багатства та економічної ренти регіонів (табл.5.7, 5.9) не виявляє ніякого суттєвого зв'язку. Разом з тим, швидкість відновлення після шоку має суттєвий зв'язок з продуктивністю регіональної складової національного багатства: чим вищий рівень Pr_w , тим більша швидкість відновлення.

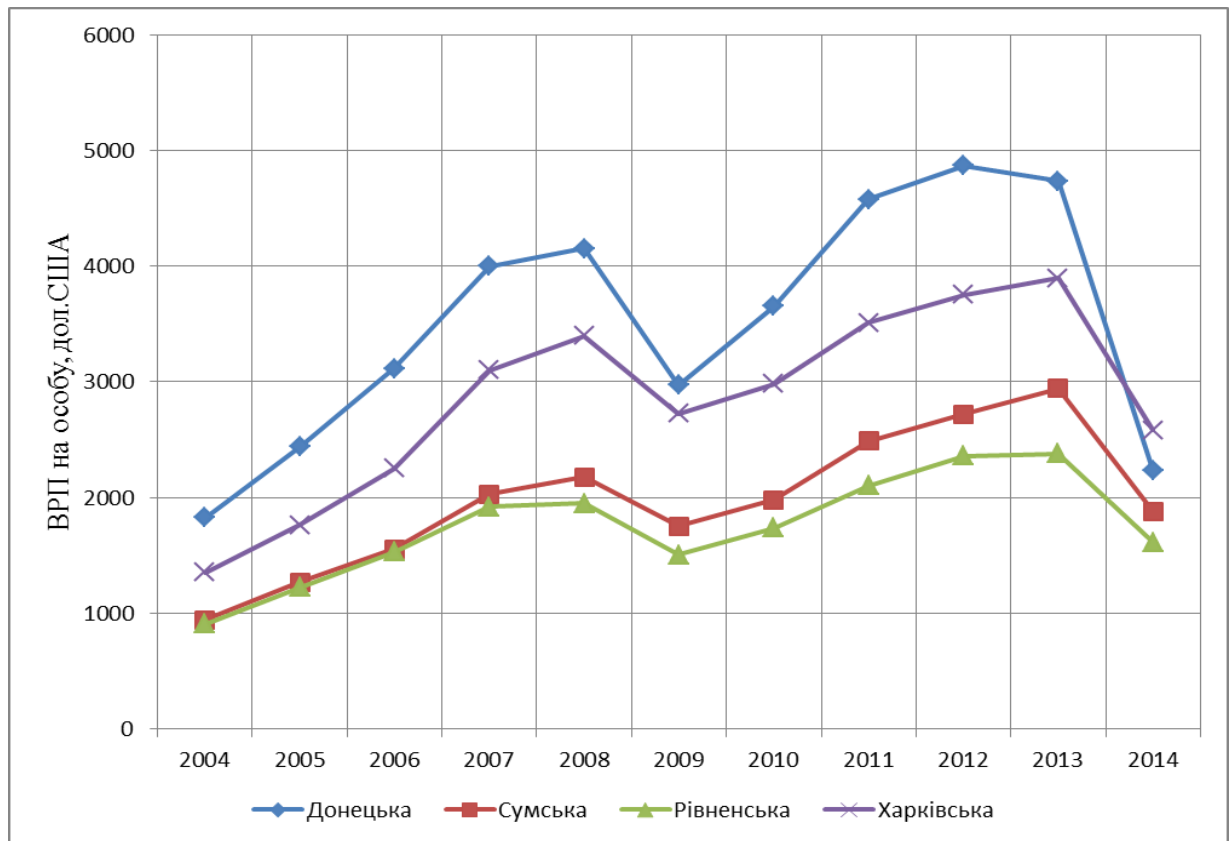

Рис.5.6 Динаміка ВРП на душу населення в «типових» областях
Джерело: побудовано за розрахунками автора

Так, для Донецької області (максимальне Pr_w серед «типових» областей) це співвідношення складає 0,197 одиниць до 633,073 дол США на рік на душу населення. А для Рівненської області (мінімальне Pr_w) – 0,11 одиниць до 218,972 дол США. Цікавим є також значення індексу

відновлення на кінець 2012 року (цей рік обрано для порівнянності даних адже тільки до 2012 р. «типові» області мали тенденцію до збільшення ВРП). За Донецькою, Сумською, Рівненською та Харківською областями цей індекс становив 117,20 %, 125,06 %, 121,07 % та 110,39 % відповідно. Як виходить з табл.3.17, чим вищий показник економічної ренти, тим меншим є індекс відновлення. Цей висновок ще раз доводить негативний вплив рентоорієнтованої поведінки на пружні параметри національної економіки в цілому та регіональних соціально-економічних систем окремо.

Для більш поглибленого аналізу проведемо аналіз виключно параметрів «технічної» пружності за всіма областями. Показники глибини шоку та швидкості відновлення безпосередньо характеризують пружність регіональної системи, а індекс відновлення дозволяє оцінити вплив пружності на довгострокову динаміку розвитку. Для емпіричної перевірки розглянутих взаємозв'язків доцільним є розрахунок запропонованих показників для областей України. Для аналізу вибрано проміжок часу з 2008 по 2014 р. Таке рішення обумовлено наявністю чітко ідентифікованих шоків для економіки України: світової фінансової кризи 2008-2009 рр. та вітчизняної соціально-економічної (політичної) кризи 2013-2014 рр. Якщо імпульсами поточного шокowego збурення стали Революція Гідності, анексія Криму, війна на Донбасі і подальша динаміка розвитку економіки України об'єктивно відрізнятиметься від попереднього вектору, то криза 2008 р. повністю відповідає припущенням концепту пружності.

В якості інструменту визначення відмінностей у параметрах пружності регіонів (областей) України використано кластерний аналіз. Саме такий підхід дозволяє провести багатовимірну класифікацію вихідних даних. Враховуючи різноманітність показників глибини шоку та швидкості відновлення, була проведена процедура стандартизації параметрів за формулою:

$$X_{cm} = \frac{X - \bar{X}}{\sqrt{\frac{\sum (X - \bar{X})^2}{n-1}}}, \quad (5.52)$$

де X_{cm} – стандартне значення аналізованої величини; X – фактичне значення аналізованої величини; \bar{X} – середнє значення аналізованої величини; n – кількість елементів у виборці (у нашому випадку 24 області).

Обробка (ієрархічна кластеризація) стандартизованих даних в програмному пакеті *IBM SPSS Statistics* дозволила отримати відповідний протокол (табл.В.2 Додаток В) та діаграму розсіювання (рис.5.7). Результати аналізу протоколу кластеризації вказують на найбільш високу подібність параметрів пружності Сумської та Харківської областей (відповідні номери 17 та 19). Отриманий мінімальний кластер буде далі об'єднано з Чернігівською областю на 3 етапі. Оптимальна кількість кластерів дорівнює різниці між кількістю спостережень (24 області) та номеру етапу кластеризації після якого спостерігається стрибкоподібна зміна коефіцієнту відстані між кластерами. В нашому випадку (табл.В2. Додаток В) мова йде про 5 або 3 кластери з відповідною евклідовою відстанню між стандартизованими параметрами кластерів 2,099 та 3,717 одиниць. Двохкластерний розподіл відповідно до діаграми розсіювання (рис.5.7) ідентифікує Київську область як систему з найменшою глибиною шоку та максимальною швидкістю відновлення. Інші області мають досить різні параметри пружності, що обумовлює необхідність подальшого їх розподілу.

Трьохкластерний поділ сукупності додатково відокремлює елементи з максимальною глибиною шоку та середніми темпами відновлення – це Луганська, Запорізька, Дніпропетровська та Донецька області. Можливий поділ на 4 кластери передбачає відокремлення в особливу групу Полтавської області. Дійсно, за заданими параметрами вона характеризується середнім рівнем глибини шоку (80 %) та дещо вищими за середні показниками швидкості відновлення – 533,17 дол США в розрахунку на душу населення на рік.

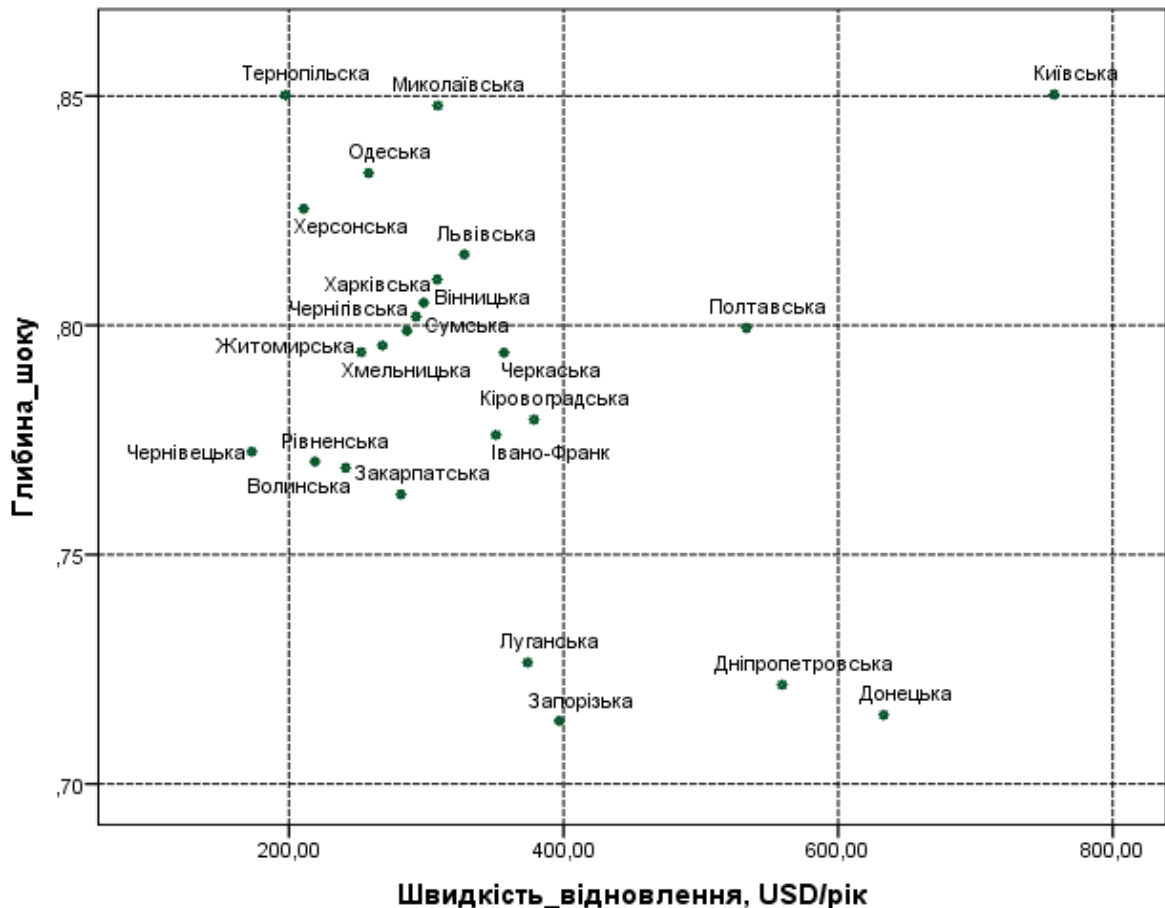

Рис. 5.7 Діаграма розсіювання параметрів пружності областей за 2009-2013 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [366]

Мінімальний рівень глибини шоку (0,853 одиниці) та максимальна швидкість відновлення 757,34 дол США на душу населення характеризують Київську область. Максимальний рівень глибини шоку (0,72 одиниці) та швидкість відновлення 596,11 дол США на душу населення притаманні кластеру у складі Запорізької та Луганської областей. Більш висока швидкість відновлення (596,12 дол США) при попередньому рівні глибини шоку має кластер в складі Донецької та Дніпропетровської області. Параметри пружності останніх двох кластерів обумовлені експортною спрямованістю їх виробничого комплексу (металургія, хімічна промисловість, важке машинобудування, добувна промисловість). А отже, їх відновлення цілком залежне від відновлення світової економіки. До того ж

функціонування саме цих регіонів України пов'язано з негативними проявами ефекту «прокляття ресурсів» [9, с.23]. Найбільший кластер нараховує 18 областей має найменшу швидкість відновлення (278,34 дол США) та глибину шоку 0,8 одиниць. Отримані результати вказують на чітку залежність між характеристиками регіону (виробничим потенціалом, галузевою домінантою, ступенем інтегрованості у світове господарство) та параметрами пружності.

Наявна статистична звітність щодо обсягів валового регіонального продукту в Україні (2014 р.) має попередній характер, але дозволяє зробити певні висновки. По–перше, вплив шоку 2014 р. на національну економіку та регіони набагато деструктивніший, ніж у 2008-2009 рр. (показник глибини шоку 0,636 та 0,788 відповідно). По-друге, природа шоку 2008-2009 р. мала загальносистемний характер, а реакція окремих регіонів обумовлювалася їх чутливістю до зовнішніх відносно національної економіки збурень. Шок 2014 р. мав умовно внутрішнє джерело збурення, а ступінь реакції окремих регіонів була обумовлена не тільки чутливістю до зміни загальносистемних параметрів (валютний курс, умови кредитування, ступінь бюджетного фінансування, податкові умови та ін.), але й ступеню їх взаємозв'язків з Луганською та Донецькою областями (зоною проведення АТО). Попередні розрахунки вказують, що ступінь кореляції між параметрами пружності, обумовлені шоком 2008-2009 та глибиною шоку 2014 р., складають від 0,33 до 0,51 одиниці. Це свідчить про відсутність суттєвого функціонального зв'язку між пружною реакцією попереднього та поточного шоків. Отже, логічним є висновок про визначальну роль природи та характеру шокового збурення на реакцію регіональної соціально-економічної системи.

Значний шоковий вплив на економіку регіону може викликати зникнення непродуктивних (неефективних) виробництв та відповідне вивільнення капітальних та людських ресурсів. Використання цього додаткового потенціалу у більш ефективних сферах гіпотетично сприяло б зростанню продуктивності та самопідсиленню соціально-економічного

зростання. Вірогідність такого розвитку подій обумовлена наявністю в регіоні бізнесових сфер спроможних використати переваги постшокового відновлення. У такому випадку державна (міжнародна) підтримка швидкого регіонального відновлення забезпечила б додаткове залучення трудових та капітальних ресурсів навіть з інших регіонів та обумовила не тільки повернення до дошокового «потенціального випуску» але й перехід до більш високих показників зростання. Але, вітчизняна специфіка вказує на низьку вірогідність такого оптимістичного сценарію. Надзвичайно високий рівень зносу виробленого капіталу, несприятливий інвестиційний клімат, значні інституційні ризики ведення бізнесу є чинниками скорочення «потенційного випуску» та обумовлюють загрози переходу до сценарію депресивного розвитку.

Результати проведеного аналізу вказують на можливість використання показників глибини шоку, швидкості та індексу відновлення для ідентифікації рівня регіональної соціально-економічної пружності. Емпіричні розрахунки в цілому підтверджують доцільність використання «технічного» підходу до пружності для опису довгострокових тенденцій розвитку регіональних систем. Разом з тим, слід відзначити визначальний вплив природи та характеру шокового збурення на пружну реакцію та подальшу динаміку тренду «потенційного випуску» регіонів.

Додатково слід акцентувати увагу, що проведена багатовимірна класифікація параметрів пружності не дозволила ідентифікувати деякі особливості регіонів. Так представники різних кластерів, а саме: Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська та Луганська області на відміну від інших регіонів вже у 2013 р. мали певні ознаки стагнації. Отже, подальші дослідження потрібно спрямовувати на пошук додаткових попереджувальних індикаторів пружної реакції та підвищення адекватності відповідних управлінських та регулюючих дій держави..

С певним спрощенням, що регіональна соціально-економічна пружність може визначатися динамікою чотирьох базових взаємодіючих

підсистем: структурною бізнес підсистемою; підсистемою ринку праці; фінансовою підсистемою; підсистемою управління. Вважається, що перша підсистема є визначальною у забезпеченні пружної реакції регіону та віддзеркалює дію специфічних чинників місцевого (регіонального масштабу). Саме економічна структура регіону (структура наявних видів діяльності) може впливати на схильність і уразливість до різних видів шоку та сформувати надійність територіальної соціально-економічної системи. Оцінка економічної структури може передбачати визначення як загальної структурної диверсифікації, так і параметрів модульності, структурної субституційності та компліментарності.

Модульність передбачає, що економіка регіону буде більш стійкою, а, отже, і більш пружною, якщо її галузі промисловості тісно не зв'язані в місцевому масштабі (негативним прикладом є пов'язаність Авдіївського коксохімічного заводу з Маріупольським металургійним комбінатом та порушення їх діяльності у результаті військових дій у Донецькій області). При цьому допускається наявність некритичної залежності у межах ланцюжка поставок.

Структурна субституційність, у свою чергу, ілюструє спроможність секторів або фірм замінювати один одного в умовах кризи, та можливість альтернативного або пов'язаного використання регіональних ресурсів. Таким чином, особливе значення для пружності має не тільки економічна різноманітність, але й спроможність цієї різноманітності забезпечувати модульність і надлишковість, обмежуючи поширення шоку через економічну структуру регіону. Модульність гіпотетично спроможна забезпечити переорієнтацію наявної структури до більш еластичних або міцних регіонів.

Разом з тим, дослідниками підкреслюється важливість так званої «структурної компліментарності» у забезпеченні сталого розвитку регіональної економіки. Чим більше «зв'язаність» між галузями промисловості регіону, особливо компліментарність характеристик людського капіталу, тим вище рівень пристосовуваності економіки у

довгостроковому періоді. Так, для робітників з'являються додаткові можливості для працевлаштування у інших типах економічної діяльності, якщо їх «первісна» галузь увійде в рецесійний стан. Таким чином, з одного боку, структурна компліментарність суперечить модульності, але, з іншого боку, збільшує потенціал для адаптивного перерозподілу ресурсів між різними видами діяльності.

Будь-який шоковий вплив на соціально-економічну систему передбачає певне порушення існуючих зв'язків та привнесення певного «хаосу». З такої позиції доцільним є використання вже раніше згаданих ентропійних оцінок функціонування регіону. Таким чином, фактично потребується одночасний аналіз великої кількості показників: виробництва, зайнятості, валютних курсів та ін. У першому наближенні припустимо обмежитися обсягом виробництва регіонального продукту за окремими видами економічної діяльності, а використання в якості коригуючого коефіцієнту курсу гривні до долара США дозволить забезпечити порівнянність показників у часі та врахувати стан (волатильність) грошового обігу.

Достовірність оцінки рівня ентропії часових рядів залежить від довжини досліджуваного шаблону (вектору) даних, але наявні ретроспективні дані щодо динаміки ВРП в Україні не достатні для повного аналізу. До того ж регіональний аспект та специфіка досліджуваної проблематики передбачає, головним чином, вивчення структурної ентропії. Для кількісної оцінки структурної диверсифікації регіонів пропонується модифікувати ентропійну функцію К. Шенона [239, с.26] та розрахувати рівень структурної ентропії (S) за видами економічної діяльності:

$$S = \sum_{i=1}^n \frac{ОРП_i}{ОРП_\Sigma} \cdot \ln \left(\frac{1}{\frac{ОРП_i}{ОРП_\Sigma}} \right), \quad (5.53)$$

де ОРП_{*i*} – обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) за *i*-им видом економічної діяльності (з аналізу виключено лише секції «*T*» та «*U*»

(діяльність домашніх господарств та екстериторіальних організацій і органів), що обумовлено обмеженістю наявної статистичної інформації); ОРП_Σ - сукупний обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) окремого регіону (області), тис.грн.

Отримані показники структурної ентропії за 2014 рік (рис.5.8) вказують на досить високий рівень регіональних диспропорцій: від максимального значення 1,669 нат для Одеської області та мінімальних 0,835 нат для Луганської області. Більш високе значення ентропії вказує на переважно рівномірний розподіл реалізації продукції між видами діяльності. Низьке значення ентропії – перевага певного виду (видів) діяльності над іншими. Абсолютний показник ентропії (високий або малий) не містить інформації щодо реакції регіону на шоківі збурення.

Перед усе, важлива динаміка ентропії відносно певного базисного рівня, так званої «норми хаотичності». Дійсно досить близькі за своїм рівнем показники ентропії Донецької, Дніпропетровської, Запорізької та Полтавської областей не свідчать про їх однаковий стан у світлі проведення АТО на сході України.

Обробка (ієрархічна кластеризація) стандартизованих даних в програмному пакеті *IBM SPSS Statistics* забезпечила більшу інформативну базу для додаткових висновків. Результати порівняння (рис. 5.9) швидкості зміни структурної ентропії та глибини шоку (відсотка падіння ВРП у доларовому вимірюванні в розрахунку на душу населення) вказують на істотні відмінності в пружній реакції регіонів (областей) на шоківі збурення.

По-перше, ідентифікуються три базових кластери по критерію співвідношення глибини шоку та швидкості зміни ентропії. Перший кластер (Луганська та Донецька області) характеризується найбільшою глибиною шоку (падіння ВРП у 2014 р. 66,64 % та 52,79 % відповідно) й скороченням структурної ентропії на 0,2305 нат та 0,10618 нат відповідно.

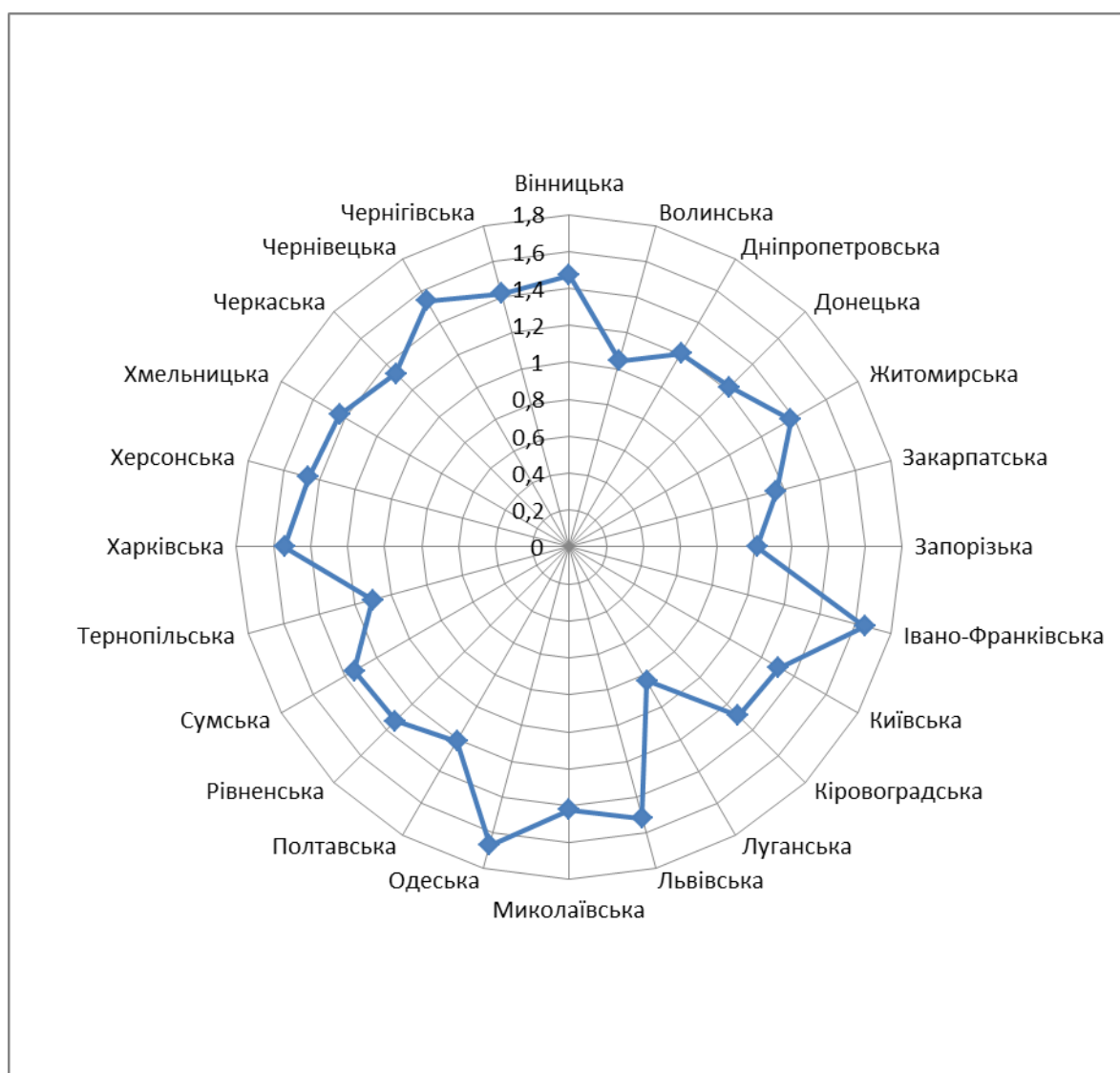

Рис. 5.8 Показники структурної ентропії за регіонами (постшоковий період - 2014 р.)

Джерело: побудовано автором за даними [366]

Умовно ці дві області можливо вважати ендегенним джерелом поточного рецесійного шоку. Зрозуміло, що поточна криза національної економіки має досить глибоке системне коріння, проте, події на сході України стали визначальним драйвером значного падіння національного виробництва та загального добробуту населення.

Другий кластер (Запорізька область) при середньому (порівняно з національним показником) рівні падіння ВРП – 34,23 % має найвищий показник зростання ентропії (0,2182 нат). Це пояснюється активними процесами спрямованими на вирівнювання структури діяльності.

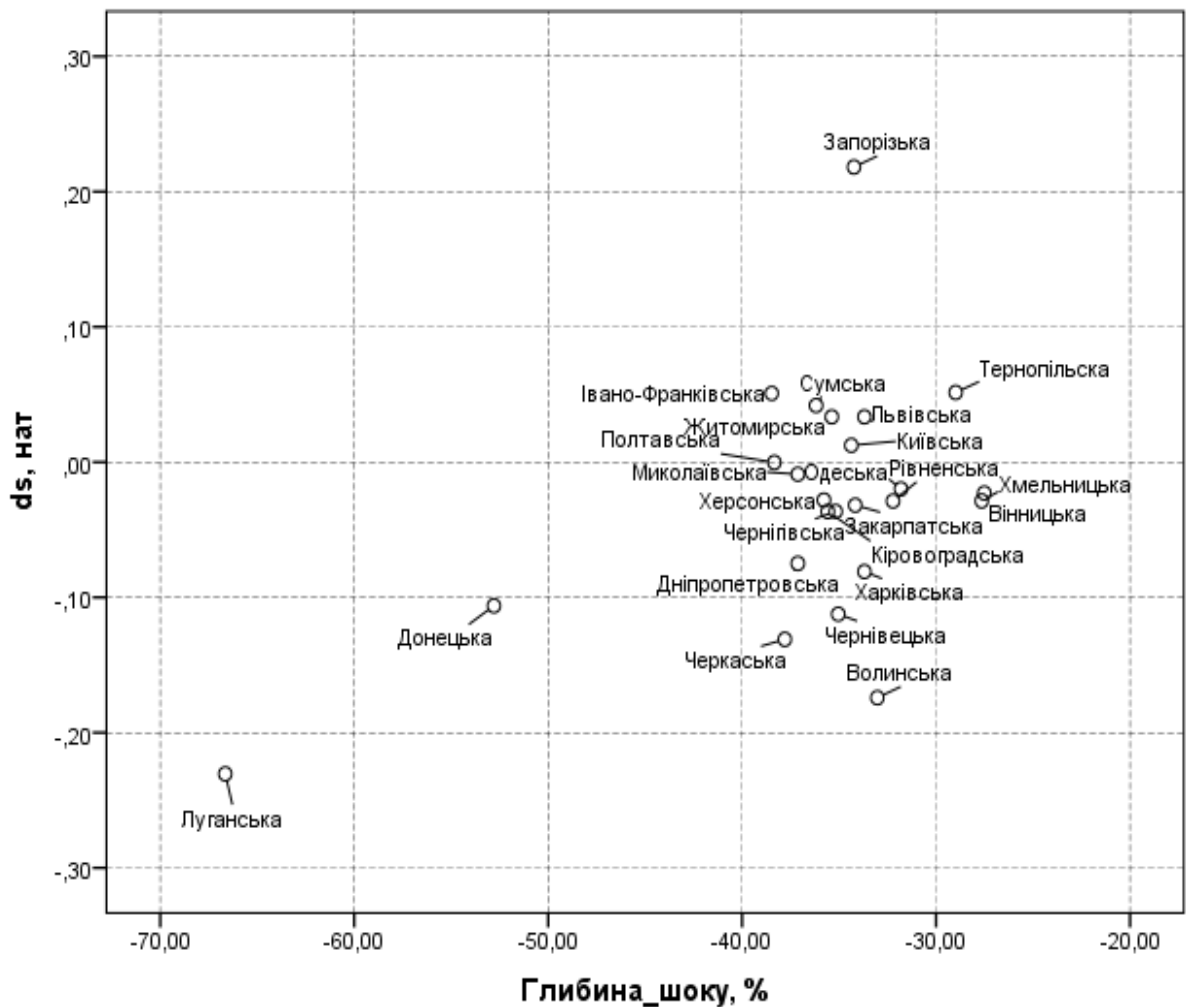

Рис. 5.9. Кластерний аналіз глибини шоку та швидкості зміни ентропії (шоковий період 2013-2014 рр.)

Джерело: побудовано автором за даними [366]

Так, порівняно з 2013 р., частка реалізації продукції промислового виробництва впала від 83,21 % до 70,12 % (абсолютне зростання склало 17681,5 млн грн у поточних цінах), проте зросла частка оптової та роздрібної торгівлі на 16,38 %. Таким чином, можна досить впевнено констатувати, що це ілюстрація міжрегіональної компліментарності. За промисловою структурою Запорізька область досить подібна до Донецької області, а отже існує можливість ефективного переливу капіталів з зони шоку до більш стабільної та компліментарної території. Цьому сприяє надзвичайно висока пов'язаність економічних секторів аналізованих територій в межах Групи СКМ Ріната Ахметова.

Третій, найбільш представлений кластер, враховує усі інші області (АР Крим не включено до вибірки) з рівнем глибини шоку 27–38 %% та коливанням швидкості ентропії від +0,0515 нат до -0,1742 нат. Слід зазначити, що більшість представників цього кластеру відреагували на шокове збурення падінням структурної ентропії та підвищення рівня концентрації економічної діяльності. Виключення з вибірки областей – джерел рецесійного шоку та комплементарної до них Запорізької області – дозволяє провести додаткову етапну декомпозицію третього кластеру (табл. В.3 Додаток В).

Результати аналізу додаткової кластеризації областей третього кластеру вказують на найбільшу прийнятність (в межах дослідження ентропії) виділення 4 додаткових підгруп. Саме такий поділ дозволяє врахувати як вектор зміни ентропії, так і рівень глибини шоку. Перший підкластер (Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області) характеризуються мінімальним рівнем глибини шоку (27–28 %%) та мінімальною динамікою структурної ентропії (від +0,05 до -0,02 нат). Можна вважати, що ці області потерпають від загально системної кризи (чим і пояснюється падіння ВРП), але їх регіональна модульність відносно Сходу країни забезпечує певну стабільність структурної ентропії.

До другого підкластеру віднесено тільки Волинську область з середнім рівнем глибини шоку та максимальною, порівняно з вибіркою, швидкістю падіння ентропії – 0,174 нат. Слід зазначити, що в структурі економічної діяльності Волинської області майже не відбулося значних змін у базових галузях. Єдині суттєві зміни стосуються секції «Професійна, наукова та технічно діяльність» (падіння на 96,65 %), що є скоріш за все винятком, чим системним наслідком рецесійного шоку.

Третій кластер (Дніпропетровська, Харківська, Черкаська та Чернівецька області) має вищу глибину шоку (орієнтовно 36 %) та від'ємне значення швидкості ентропії.

Четвертий підкласстер (Житомирська Закарпатська Київська Кіровоградська Львівська Одеська Рівненська Сумська Херсонська Чернігівська) є дзеркальним відображенням попереднього та характеризується підвищенням рівня ентропії. Подальша кластеризація додатково розподіляє області четвертого підкласстеру, що має несуттєву інформаційну цінність.

Можна припустити, що однакова глибина шоку для третього та четвертого підкласстеру обумовлена загально системною кризою в економіці, а знак ентропії має зв'язок з міжрегіональною субституційністю та компліментарністю. Зрозуміло, що ці процеси реалізуються одночасно, але найбільш вірогідно, що зростання ентропії є результатом переливу ресурсів (людських, фінансових) та переважним проявом компліментарності, а скорочення – навпаки переважанням субституційності.

Результати проведеного дослідження ентропійних параметрів соціально-економічної пружності регіонів вказують на існування істотного зв'язку між глибиною рецесійного шоку та швидкістю зміни структурної ентропії. Визначено, що за пружною реакцією на ендогенне збурювання національної економіки можлива ідентифікація трьох типів регіонів: з чітко вираженою структурною компліментарністю та значним зростанням ентропії; з структурною нейтральністю та відносною стабільністю ентропії; з комбінацією структурної компліментарності й субституційності та відповідною динамікою ентропії. Слід зауважити, що для більш досконалої оцінки ентропійних параметрів пружності слід обов'язково враховувати зміни параметрів ринку праці та ринку капіталів (базових ендогенних чинників ентропії економічних видів діяльності – підрозділ 5.2) та інтенсивність експортно-імпортних потоків (екзогенного чинника).

Висновки до розділу 5

1. Запропоновано, що забезпечення точності моніторингу кількісних параметрів відновлення траєкторії сталого розвитку в межах предикатів локалізації можливе за рахунок синтезу існуючих методів оцінки базових економічних, соціальних й екологічних індикаторів з методикою «технічного», «екологічного» та «адаптаційного» підходу до пружності, чому сприятиме відповідні науково-методичні положення щодо визначення параметрів пружності сталого розвитку.

2. Доведено, що підвищення якості формування (корекції) інструментарію державного регулювання макроекономічних дисбалансів може бути досягнуте на підґрунті моделювання фазових траєкторій (доменів сталості) макропоказників підсистеми забезпечення національної економіки у вигляді методичного підходу до моніторингу та прогнозуванню індикаторів підсистеми забезпечення сталого розвитку.

7. Результати дослідження регіональної специфіки соціально-економічного розвитку в Україні дозволяють впевнено констатувати, що високий рівень валового регіонального продукту забезпечує формування суттєвого регіонального багатства переважно за умови випереджального зростання ВРП над кінцевими витратами. Узагальнення отриманих результатів обумовлює висновок щодо посилення міжрегіональних диспропорцій у процесі ринкової трансформації вітчизняної економічної системи. Це ілюструється як відмінностями у рівнях валового регіонального продукту, кінцевого споживання, так і обсягами сформованого національного багатства. Регіональні відмінності формування національного багатства обумовлені не тільки об'єктивними диспропорціями у розподілі капіталу (природного, виробленого та нематеріального), але й специфікою вилучення економічної ренти.

8. Результати проведеного дослідження ентропійних параметрів соціально-економічної пружності регіонів України вказують на існування істотного зв'язку між глибиною рецесійного шоку та швидкістю зміни структурної ентропії. Визначено, що за пружною реакцією на ендегенне

збурювання національної економіки можлива ідентифікація трьох типів регіонів: з чітко вираженою структурною компліментарністю та значним зростанням ентропії; з структурною нейтральністю та відносною стабільністю ентропії; з комбінацією структурної компліментарності й субституційності та відповідною динамікою ентропії.

Основні результати проведеного дослідження і висновки викладені в публікаціях [115, 122, 125, 126, 128, 130, 131, 137, 144, 145, 149, 153, 154].

ВИСНОВКИ

Основним науковим результатом дисертації є вирішення актуальної наукової проблеми забезпечення сталого розвитку національної економіки на підґрунті розробки теоретико-методологічних положень, науково-методичних засад і науково-практичних рекомендацій щодо формування стратегії пружності її компонентів на мікро-, мезо- та макрорівнях, що забезпечує можливість виходу України з соціально-економічної кризи. .

1. Визначено, що підвищення обґрунтованості управлінських рішень при формуванні стратегії сталого розвитку національної економіки стає можливим завдяки використанню синтезу базових системних компонентів та аксіоматичних умов системності з яких можуть розвиватися методологічні підходи до ідентифікації дескрипторів національної соціально-економічної системи.

2. Встановлено, що для узгодження дії механізмів забезпечення сталого розвитку з ресурсними можливостями національної економіки, необхідно застосовувати методи визначення особливості реалізації техноцентричного та екоцентричного підходів до сталого розвитку, засновані на виявленні відмітних особливостей в процесах субституції та комплементатії компонентів національного багатства. Такий підхід дозволив встановити, що для України прийнятним є техноцентричний механізм забезпечення сталого розвитку, а обмежувочими чинниками – неефективне використання природного та виробленого капіталів в межах рентоорієнтованої діяльності.

3. Сформульоване авторське визначення дефініції «сталий розвиток» як властивості національної економіки зберігати ознаки цілісності завдяки певним обставинам через розв'язання протиріччя обумовлених чинниками збудування. Зроблено акцент на гносеологічній спорідненості процесів реалізації свободи національної соціально-економічної системи властивості «сталого розвитку» за умов діалектичної відповідності, спрямованості та

змісту суб'єктивних чинників розвитку об'єктивним умовам цілісного існування.

4. Обґрунтовано, що при визначенні онтологічного та гносеологічного методологічного базису формування стратегії сталого розвитку доцільне використання інституціонального інструментарію дослідження національних соціально-економічних систем, заснованого на синтезі «жорстокого ядра» методологічного індивідуалізму та холізму й «позитивної евристики» неоінституціоналізму та посткейнсіанства.

5. Обґрунтовано на теоретичному рівні, що підвищення якості прогнозування та планування результатів державного регулювання соціально-економічних процесів забезпечується шляхом визначення умов збереження національною економікою своєї самоорганізації та системних властивостей під впливом шоківих збурень, через підтримку «коливальних рухів» (змін) її параметрів, елементів та взаємозв'язків

6. Доведено, що підвищення якості ідентифікації цільових орієнтирів стратегії сталого розвитку забезпечується шляхом застосування концепту соціально-економічної пружності національної економіки як спроможності національної соціально-економічної системи протистояти або відновлюватися після ринкових, конкурентних, екологічних та інших зовнішніх шоків і повертатися на шлях сталого розвитку шляхом адаптивних змін економічних структур, соціальних й інституційних механізмів. Основними компонентами цього концепту є параметри відтворення, відновлення, опірність та реорганізація виробленого, природного та нематеріального капіталів.

7. З'ясовано, що підвищенню обґрунтованості стратегічних орієнтирів розвитку національної економіки сприяє виявлення відмінних особливостей трансформації соціально-економічних систем країн Вишеградської четвірки та України шляхом подальшого розвитку прийомів оцінки реалізації індикаторів вітчизняної стратегії сталого розвитку.

8. Встановлено, що для підвищення точності ідентифікації ресурсних обмежень механізмів забезпечення сталого розвитку необхідно застосовувати комплекс індикаторів оцінки прояву кризових явищ в національній економіці України, побудований у процесі систематизації критеріїв визначення ступеня прояву рентоорієнтованої поведінки економічних агентів та параметрів формування національного багатства.

9. Доведено, що якісне формування аналітичного підґрунтя розробки стратегії сталого розвитку в умовах рецесивних шоків стає можливою на основі ідентифікації диспропорційних змін фазової траєкторії домену рівноваги національної економіки та кількісної оцінки «технічних», «екологічних» й «адаптаційних» параметрів пружності через емпіричну верифікацію підходу до визначення параметрів соціально-економічної пружності.

10. Обґрунтовано на теоретичному рівні, що формування концептуального підґрунтя розробки стратегії сталого розвитку повинне враховувати чинники локалізації умов цілісного існування національної соціально-економічної системи через систематизацію об'єктивних обмежень реалізації відповідних загальних імперативів.

11. Встановлено створення умов реалізації національних імперативів сталого розвитку можливе через збереження цілісності існування (домену сталості) та безпеки національної соціально-економічної системи з урахуванням наявних ресурсних та інституційних обмежень на основі узгодження і реалізації інтересів економічних агентів та техноцентричних механізмів пружності розвитку у формі концепції стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки України.

12. З'ясовано, що забезпечення цілісного існування соціально-економічної системи України та гідного рівня життя нинішніх та майбутніх поколінь стає можливим на базі конкретизації змісту інституційного, фінансового й науково-методичного забезпечення в контексті пружного

способу функціонування механізму реалізації стратегії сталого розвитку через структуру відповідного механізму.

13. Запропоновано, що забезпечення точності моніторингу кількісних параметрів відновлення траєкторії сталого розвитку в межах предикатів локалізації можливе за рахунок синтезу існуючих методів оцінки базових економічних, соціальних й екологічних індикаторів з методикою «технічного», «екологічного» та «адаптаційного» підходу до пружності, чому сприятиме відповідні науково-методичні положення щодо визначення параметрів пружності сталого розвитку.

14. Доведено, що підвищення якості формування (корекції) інструментарію державного регулювання макроекономічних дисбалансів може бути досягнуте на підґрунті моделювання фазових траєкторій (доменів сталості) макропоказників підсистеми забезпечення національної економіки у вигляді методичного підходу до моніторингу та прогнозуванню індикаторів підсистеми забезпечення сталого розвитку.

15. Виявлено, що для підвищення ступеню обґрунтованості формування державної політики регіонального сталого розвитку необхідне застосування синтезу технічних параметрів пружності (опірності та відновлюваності) та показників структурної ентропії Шеннона, чому сприятиме удосконалення показників оцінки параметрів постшокового розвитку територіальних підсистем національної економіки

16. Отримані за результатами дослідження залежності, вдосконалені методи, сформульовані визначення та вимоги до методичних положень щодо формування пружних стратегій забезпечення сталого розвитку визначають його теоретичну і наукову новизну. Отримані результати, виявлені недоліки, а також розроблені рекомендації стосовно формування механізмів реалізації стратегії сталого розвитку складають прикладний аспект наукової новизни виконаного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adger W.N. Social-ecological resilience to coastal disasters / W.N. Adger, T.P. Hughes // *Science*. – 2005. – vol.309. – P. 1036 – 1039.
2. Agassi J. Methodological Individualism / J. Agassi // *Modes of Individualism and Collectivism* / in ed. O’Neil J. – London: Heinemann, 1960. – P. 185 – 212.
3. Atkinson G. Measuring Sustainable Development: Macroeconomics and The Environment / G. Atkinson, R. Dubourg, K. Hamilton, M. Munasinghe, D. Pearce, C. Young, E. Elgar. – Cheltenham, U.K., 1997. – 272 p.
4. Auty Richard M. Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis. / M. Auty Richard. — London: Routledge, 1993. – 350 p.
5. Bodin P. Resilience and other stability concepts in ecology: Notes on their origin, validity, and usefulness. / P.Bodin, B.Wiman // *ESS Bulletin*. — 2004. – vol.2. — P.33 – 43.
6. Brechling F. Trends And Cycles In British Regional Employment / F.Brechling // *Oxford Economic Papers*. – 1967. – № 19. – P.1-21.
7. Burlutskay S. V. Alternative ways of evaluation of commercial bank’s financial soundness on an example of JSC «Prominvestbank»// S. V. Burlutskay, A. V. Astakhov / *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: зб. наук. пр. - Краматорськ: ДДМА. — 2012.- №1 (26). – С.38-44.*
8. B. De Long. How does macroeconomic policy affect output? // B. De Long, S. Lawrence / *Brooking Papers on Economic Activity*. — 1988. — №19(2). – P. 433-494.
9. Burlutski S. The «resources curse» and special features of the economic growth in Ukraine / S. Burlutski, Sv. Burlutski // *Journal of Life Economics*. Istanbul. 2015. — Vol.2. — Issue 1.—P.21-26.
10. Burlutski Sv. The socio-economic development of Ukrainian economy: «resources curse» phenomenon / Sv. Burlutski, S. Burlutski // *Formation strategy of economic structures: the tools and practices: [Collective monograph]* / ed. by A. Berezin, M. Bezpartochnyi. – Riga: «Landmark» SIA. – 2016. –P.25-35.

11. Burnard K. Organisational resilience: development of a conceptual framework for organizational responses / K.Burnard, R. Bhamra // International Journal of Production Research. – 2011. – vol. 49. – no. 18. – P. 5581–5599.
12. Butler L. Psychological resilience in the face of terrorism / L. Butler, B. Bongar, L. Brown, L. Beutler, J. Breckenridge, P. Zimbardo (Eds.) // Psychology of terrorism / Oxford University Press: NY, 2007. – P.4 – 17.
13. Clark J.M. Strategic Factors in Business Cycles / J.M. Clark.– N.Y.: NBER, 1935.–387 p.
14. Collier P. Commodity Prices, Growth and the Natural Resources Curse: Reconciling a Conundrum [Electronic resource] / P. Collier, Goderis B. // Working Paper 276, Centre for the Study of African Economies, Oxford. – Access mode: <https://www.csae.ox.ac.uk/workingpapers/pdfs/2007-15text.pdf>. (last access: 10.05.16). – Title from the screen.
15. Conroy M. Regional Economic Diversification / M.Conroy. – New York: Praeger, 1975. – 410 p.
16. Costanza R. Natural Capital and Sustainable Development / R. Costanza, H. Daly // Conservation Biology. – 1992. – № 1, Vol. 6. – P. 37-46.
17. Cross R. Hysteresis and economics / R. Cross, M.Grinfeld, H.Lamba // Control Systems Magazine IEEE. – 2009. – № 29. – P. 30–43.
18. Daly H. Steady-State Economics: Second Edition with New Essays / H. Daly. – Washington: Island Press, 1991. – 302 p.
19. Daly H. The Local Politics of Global Sustainability / H. Daly, T. Prugh, R. Costanza.– Island Press, 2000. – 520 p.
20. Domazlicky B. Regional Business Cycles: A Survey / B. Domazlicky // Regional Science Perspectives. – 1980. - № 10. - P.15–34.
21. Egeland B. Resilience as process / B. Egeland, E. Carlson, L. Sroufe // Development and Psychopathology. – 1993. – №5. – P.517 – 528.
22. Friedman M.A. Theory of the Consumption / M.A. Friedman. — Princeton: Princeton university press, 1957. – 450 p.
23. Friedman M. The «Plucking Model» of Business Fluctuations Revisited. / M. Friedman // Economic Inquiry. – 1993. – April. - P.171-177.
24. Goodwin R.M. A Growth Model / R.M. Goodwin // Socialism and Growth. – Cambridge: University Press, 1967. – 405 p.

25. Georgescu-Roegen N. Energy and economics myths: institutional and analytical economic essays / N. Georgescu-Roegen. – New York: Pergamon Press, 1976. – 345 p.
26. Gunderson L., Resilience—Now More than Ever (editorial) / L. Gunderson, C. Folke // Ecology and Society. – 2005. – №10, vol.2. – Access mode: <http://www.ecologyandsociety.org/vol10/iss2/art22/>. (last access: 10.05.16). – Title from the screen.
27. Hall R.E. Stochastic Implications of the Life Cycle-Permanent Income Hypothesis. Theory and Evidence / R.E. Hall // Journal of Political Economy. — 1978. — № 86, vol.6. — P. 971–87.
28. Hamilton K. Wealth, Welfare and Sustainability: Advances in Measuring Sustainable Development / K. Hamilton, G. Atkinson. – Northampton, MA: Edward Elgar, 2006. – 300 p.
29. Hartwick J. M. Intergenerational Equity and the Investing of Rents from Exhaustible Resources / J. M. Hartwick // The American Economic Review. – 1977– № 5, vol. 67. – P.85 –114.
30. Hatta. T. Le Châtelier principle / T. Hatta // The New Palgrave: A Dictionary of Economics. – vol. 3. – 1987. – P. 155–157.
31. Hodrick R.J. Business Cycles: an Empirical Investigation / R.J. Hodrick E.S. Prescott, U.S. Postwar // Journal of Money, Credit and Bannikng. – 1997. – №29, vol.1. –P. 1-16.
32. Holling C. Resilience and stability of ecological systems / C. Holling // Annual Review of Ecology and Systematics. – 1973. – №.4. – P.1 – 23.
33. Homo institutiuis - Человек институциональный: монография / под ред. О. В. Иншакова. – Волгоград: изд-во ВолГУ, 2005. – 854 с.
34. Jevons H. S. The Causes of Imployments. The Sun's Heat and Trade Activity. Trade Fluctuations and Solar Activity / H. S. Jevons // Contemporary Review, August 1909. – 510 p.
35. Jevons W. S. The Periodicity of Commercial Crises and its Physical Explanation. Dublin Meeting, British Association, August 11, 1878; Commercial Crises and Sun-spots. Nature, November 14, 1898. – 350 p.
36. Jutilla S. Generation Of Regional Business Cycles Through Interregional Feedback Mechanism / S.Jutilla // Regional science perspectives. – 1973. – № 3. – C.52-67.

37. Kofinas G. Resilience of human-rangifer systems: Frames off resilience help to inform studies of human dimensions of change and regional sustainability/ G. Kofinas // IHDP Update. – 2003. – vol.2. – P. – 7 –17.
38. Kornai J. The System Paradigm / J. Kornai // William Davidson Institute Working Papers Series 278. / William Davidson Institute at the University of Michigan, 1998. — 26 p.
39. Kydland F., Time to Build and Aggregate Fluctuations / F. Kydland, E. Prescott // *Econometrica*. – 1982. – vol. 50. – P.1345-1371.
40. Lederman D. Natural Resources: Neither Curse nor Destiny / D. Lederman W. F. Maloney / Washington, DC: World Bank; and Stanford, CA: Stanford University Press, 2007. – 250 p.
41. Longstaff P. Security, resilience, and communication in unpredictable environments such as terrorism, natural disasters, and complex technology / P. Longstaff / New York, 2005. – 335 p.
42. Lucas R. Understanding Business Cycles / R. Lucas // *Studies in business – cycle theory*. – Oxford: Basil Blackwell, 1981. – p.215 – 239.
43. MacLennan B. Evolutionary psychology, complex systems, and social theory // B. MacLennan / *An Interdisciplinary Journal*. – 2007– № 3/4, vol. 90. – P. 169 – 189.
44. R. Martin On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation / Martin R., Sunley P. // *Journal of Economic Geography*, Oxford University Press. – 2015. – vol. 15(1). – P. 1-42.
45. Martinez-Alier J. Ecological economics and eco-socialism / J. Martinez-Alier // *Capitalism Nature Socializm*. – 1998. – №2, vol.1. – p.109-122.
46. Meadows D.H. The Limits to growth / D.H. Meadows D.L. Meadows. – New York: Universe Books. – 210 p.
47. Modigliani F. The “life cycle” hypothesis of saving. Aggregate implications and tests / F. Modigliani, A. Ando // *The American economic review*. — 1963. — № 53. — P. 55–84.
48. Myatt A. On the Non-Existence of A Natural Rate of Unemployment and Kaleckian Micro Underprinnings to the Phillips Curve / A. Myatt // *Journal of Post Keynesian Economics*. – 1986. –Spring. –P. 447–462.
49. Musgrave R. A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy / R A.Musgrave. – New York: McGraw-Hill, 1959. – 628 p.

50. Neisser H. General Over-production. A Study of Say's Law of Markets / H. Neisser // *Journal of Political Economy*. – 1934. – vol. 42. – p. 433-465.
51. Page, Intergenerational equity and the social rate of discount / V. Kerry Smith [etc.] // *Environmental resources and applied welfare economics. Resources for the Future*. – Washington DC, 1998. – P. 320-365.
52. Pearce D.W., Ulph D.(). A Social Discount Rate for the United Kingdom / D.W. Pearce, D. Ulph // *Environmental Economics: Essays in Ecological Economics and Sustainable Development*, Cheltenham, UK: Edward Elgar. – 1999. – P. 268 – 285.
53. Perrings C.A. Resilience and sustainable development / C.A. Perrings // *Environment and Development Economics*. – 2006. – vol.11. – P.417 – 427.
54. Romer D. *Advanced Macroeconomics* / D.Romer. – New York: McGraw Hill, 2012. – 716 p.
55. R. Rafael Did Export Diversification Soften the Impact of the Global Financial Crisis? / Nelson Camanho da Costa Neto, Rafael R. / *IMF Working Paper*, 2011. – №. 11/99. – 23 p.
56. Rose A. Economic resilience to natural and man-made disasters: Multidisciplinary origins and contextual dimensions / A. Rose // *Environmental Hazards*. – 2007. – №.7. – P. 383-398.
57. Sachs J. D. Natural Resource Abundance and Economic Growth / J. D.Sachs, Warner A. M. – NBER Working Paper 5398, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA, 1995. – 210 p.
58. Sachs J.D., The big push, natural resource booms and growth / Sachs J.D., Warner A.M. // *Journal of Development Economics*. – 1999. – №59. – P. 43 76.
59. Setterfield M. Hysteresis. / M. Setterfield. - Working Paper 10-04, Department of Economics, Trinity College, Hartford, Connecticut, 2010. – 120 p.
60. Shiller R. *Irrational Exuberance* / R. Shiller. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – 250 p.
61. Solow R.M. On the intergenerational allocation of natural resources / R. Shiller // *Scandinavian Journal of Economics*. – 1986. – № 88 (1). – P.85 – 110.
62. Stewart J. Assessing alternative dissimilarity indexes for comparing activity profiles / J. Stewart // *Electronic International Journal of Time Use Research*. – 2006. – №. 1, vol. 3. – P. 49 – 59.

63. Tietenberg T., Lewis L. Environmental & Natural Resource Economics / T. Tietenberg, L. Lewis. – 8th Edition, 2009. – 668 p.
64. Toboso F. Institutional individualism and institutional change: the search for a middle way mode of explanation / F. Toboso // Cambridge Journal of Economics. – 2001. – № 25 (6). – P. 765-783.
65. Turner R. Sustainability: principles and practice / R. Turner // Sustainability. Critical concepts in the social sciences. – 2005. – №3. – P.38-68.
66. Vishnevsky V. P. Problems of innovation in the light of evolutionary theory / V. P. Vishnevsky, V. V. Dementiev // ЕКОНОМІЧНИЙ ВІСНИК ДОНБАСУ. — 2010. — № 4 (22). — С. 5–17.
67. Walker B. Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems / B. Walker // Ecology and Society, 2004. – № 9 (2), art.5. – Access mode: <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5>. (last access: 11.05.16). – Title from the screen.
68. Walker B. Thresholds in ecological and social – ecological systems: a developing database / B. Walker, J. A. Meyers // Ecology and Society. – 2004. – № 9(2). – P. 3 – 27.
69. Wilkerson C. R. Recession and recovery across the nation: lessons from history. Federal Reserve Bank of Kansas Economic Review, Second Quarter, 2009 – P. 5–24.
70. World Bank. Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century. – Washington, 2006. – 335 p.
71. World Bank. World Development Indicators 2015. Washington, DC., 2015. – 340 p.
72. Абалкин Л. И. Экономическая политика и ее ответственность за развитие науки (методологические размышления) / Л. И. Абалкин // Экономист. 2004. – №5. – С.3-4.
73. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и отражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – №12. – С.4-13.
74. Автономов В. Еще несколько слов о методологическом индивидуализме / В. Автономов // Общественные науки и современность. – 2014.- №3. – С.53-56.
75. Автономов В. Модель человека в экономической науке / В. Автономов. – СПб.: Экономическая школа, 1998. – 230 с.

76. Алиев А. Системность национальной экономики и задачи ее государственного регулирования / А. Алиев, В. Веснин, С. Воловиков // Бизнес в законе. – 2013. – №6. – С.230-234.
77. Амоша О. І. Регулювання регіонального розвитку в Україні / О. І. Амоша, В. П. Вишневецький, А. І. Землянкін // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 45-59.
78. Ананьин О.И. Онтологические предпосылки экономических теорий / О.И. Ананьин. – Москва: Институт экономики РАН, 2013. – 50 с.
79. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы / П.К. Анохин // Избранные труды. - Москва: Наука, 1978. - С.27-48.
80. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. — Москва: Мысль, 1978. – Т.2. – 608 с.
81. Артюхов В. Общая теория систем: самоорганизация, устойчивость, разнообразие, кризис / В. Артюхов. – Москва: КД «Либроком», 2009. – 224 С.
82. Афанасенко И. Теория устойчивости хозяйственных систем / И. Афанасенко // Известия СПбУЭФ. – 2012. – №4. – С.7-17.
83. Афталион А. Периодические кризисы перепроизводства / А. Афталион. – Т. I–II. М.; Л., 1930.
84. Базилевич В.Д. Метафизика экономики / В.Д. Базилевич, В.В. Ильин. — 2-е изд., испр. и доп. — Київ: Знання, 2010. — 925 с.
85. Балджи М.Д. Організаційно-економічні засади комплексного природокористування на регіональному рівні: монографія / М.Д.Балджи. – Одеса: Атлант, 2010. – 500 с.
86. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення): монографія / О. І. Барановський. — Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. — 759 с.
87. Башнянин Г.І. Економічні системи: проблеми структуризації і типологізації / Г.І. Башнянин, І.М. Копич, Б.М. Шевчик. — Львів: Коопосвіта, 1999. — 220 с.
88. Башнянин Г.І. Метрологічні економічні системи: вступ у загальну теорію і методологію формування економічних параметрів / Г.І. Башнянин. - Львів: Новий Світ-2000, 2005. - 1083 с.

89. Башнянин Г.І. Про періодичну матрицю економічних систем / Г.І. Башнянин. - Львів: ЛКА, 2003. - 115 с.
90. Башнянин Г.І. Ринкові економічні системи: проблеми становлення функціональної структуризації і типологізації / Г.І. Башнянин, І.М. Копич, М.П.Слюсарчик. - Львів: ЛКА, 2001. - 212 с.
91. Башнянин Г.І. Товарні економічні системи і становлення ринкових структур / Г.І.Башнянин // Економічні системи: монографія. - Т. 2 / [за ред. проф. Г.І.Башнянина]. - Львів: ЛКА, 2011. - С. 22-71.
92. Белопольский Н.Г. Энвайроника — наука будущего развития человечества: монография. — Донецк: Институт экономики промышленности НАН Украины, 2007. — 436 с.
93. Белый М. К вопросу о гибкости организаций органического типа / М. Белый, В. Приходько // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – № 4. – С.79-83.
94. Бенуа Ален де. Вперёд, к прекращению роста! Эколого-философский трактат / Ален де Бенуа.— Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2013.— 112 с.
95. Беренда С. В. Еволюція економічної інтеграції в країнах Європи: монографія / С. В. Беренда. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 168 с.
96. Берталанфи Л. Общая теория систем — обзор проблем и результатов / Л. Берталанфи // Системные исследования: Ежегодник. — Москва: Наука, 1969. – С. 30-54.
97. Біла С.О. Регіональний вимір соціально-економічного розвитку і засади нової регіональної політики / С.О. Біла, О.В. Шевченко, М.О. Кушнір та ін.— Київ: НІСД, 2013. – 82 с.
98. Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток : (Системні маркетинг. дослідж.) / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. — Київ: МАУП, 2005. — 492 с.
99. Бланшар О. Макроэкономика / О. Бланшар; Пер с англ.; научн. ред. пер. Л.Л. Любимов, Гос. ун-т - Высшая школа экономики. – Москва: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 370 с.
100. Блауберг В.И. Проблема целостности и системный подход / В.И. Блауберг – Москва: Сдиторил УРСС, 1997. – 450 с.

101. Блауберг И. Системный подход в современной науке. Проблемы методологии системного исследования / И. Блауберг, В. Садовский, Э.Юдин // Москва: Наука, 1970. – 412 с.
102. Блауберг И. Становление и сущность системного подхода / И. Блауберг, Э. Юдин М: Наука, 1973. – 272 с.
103. Бобылев С.Н. Энергоэффективность и устойчивое развитие / А.А. Аверченков, С.В. Соловьева, П.А. Кирюшин. — Москва: Институт устойчивого развития, 2010. — 148 с.
104. Богданов А. Философия живого опыта. Материализм, эмпириокритицизм, диалектический материализм, эмпириомонизм, наука будущего / А. Богданов. - Москва: Красанд, 2010. – 274 с.
105. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука / А. А. Богданов. Москва: Экономика, 1989. – Кн. 1 — 304 с., Кн. 2 — 351 с.
106. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – Москва: Республика; Культурная революция, 2006. – 320 с.
107. Бойко А. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика / А. Бойко. – Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2014. – 288 с.
108. Боссель Х. Показатели устойчивого развития: Теория, метод, практическое использование / Х. Боссель; перевод с англ. Г. В. Коротаевой. Под общ. ред. В.Р. Цибульского. – Тюмень: Институт проблем освоения Севера СО РАН, 2001. — 122 с.
109. Бубенко П. Т. Стратегічне планування та управління інноваційним розвитком: теорія і практика / П. Т. Бубенко // Бізнес Інформ. – 2016. – № 1. – С. 77-80.
110. Бурденко І.М. Поняття пружності ринку похідних фінансових інструментів та індикатори її виміру / І.М. Бурденко // Обліково-фінансове забезпечення управління економічними процесами в умовах міжнародної інтеграції України: збірн. наук. праць. – ДонДУУ. Донецьк: Ноулідж, 2013. – Т. XIV. – С. 65 – 73.
111. Бурлуцкая С.В. Концепция национальной инвестиционной стратегии устойчивого экономического роста / С.В. Бурлуцкая, С. В. Бурлуцкий // Управління інноваційним розвитком підприємств України в умовах світових інтеграційних процесів: матер. всеукраїнської науково-

практичної конференції молодих вчених. – Том.3. – Дніпропетровськ: ПДБА, 2007. - С.8.-9.

112. Бурлуцкая С.В. Концепция национальной инвестиционной стратегии устойчивого экономического роста // С.В. Бурлуцкая, С.В. Бурлуцкий / Економічний простір: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2007. - № 8.– С.27-32.

113. Бурлуцкая С.В. Социально-экономическое развитие и феномен проклятия ресурсов / С.В.Бурлуцкая, С.В.Бурлуцкий // Конкурентоспособность территории: приоритеты развития и стратегические ориентиры [Электронный ресурс]: материалы международной научно-практической конференции, 19–20 ноября 2014 г., Рязань / Ряз. гос. ун-т им. Есенина,) Рязань, 2015. С.7-15.– 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). — Назва з етикетки диска.

114. Бурлуцька С.В. Прокляття ресурсів в контексті тенденцій розвитку світової та вітчизняної економіки / С.В. Бурлуцька, С.В. Бурлуцький // Транснаціоналізація економічних систем: тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 18 квітня 2014 р., Миколаїв, Україна / Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв: Видавничий дім «Гелветика», 2014. – С.11-13.

115. Бурлуцька С. Ідентифікація параметрів пружності регіонів України / С. Бурлуцька // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – 2015. - №13. – С.54-61.

116. Бурлуцька С. Механізми забезпечення стійкості соціально-економічних систем у контексті їх безпеки /С. Бурлуцька //Економічний вісник. – 2015. - №3. – С.19-24.

117. Бурлуцька С. Теоретико-методологічні підходи до трактування дефініції «система» / С.В. Бурлуцька // Соціальна відповідальність: підприємство – регіон – країна: матер. всеукр. наук.-практ. конференції, 25 грудня 2015 р., Київ-Краматорськ-Чернівці-Вінниця, Україна / Донбаська державна машинобудівна академія [та ін.]. - Краматорськ, 2015. – С.33-36.

118. Бурлуцька С.В. Безпека соціально-економічних систем: онтологічний аспект / С.В. Бурлуцька // Часопис економічних реформ / Луганський національний університет ім. В.Даля. – Северодонецьк, 2015. - № 3 (19). - С. 50-56.

119. Бурлуцький С.В. Методологія формалізації споживчих витрат в сучасних умовах // С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька / Актуальні проблеми економіки. – 2008. - № 4(82). – С.3-11.

120. Бурлуцька С.В. Діалектика сталості та розвитку соціально-економічних систем / С.В. Бурлуцька // Настоящи изследвания и развитие – 2016: Материали за 12-а международна научна практична конференция, 15 - 22-ти януари 2016 р., София, Република България / Държавна администрация. София. «Бял ГРАД-БГ» ООД. - Том 3. Икономики. – С. 59-61.

121. Бурлуцька С.В. Домогосподарство як об'єкт соціально-економічного аналізу // С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька / Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: зб. наук. праць / ДДМА. - Краматорськ, 2009. - № 3(17). – С.30 – 34.

122. Бурлуцька С.В. Еволюційна складова системи управління працею // С.В. Бурлуцька / Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: зб. наук. праць / ДДМА. - Краматорськ, 2008. - №2(12). – С.60-66.

123. Бурлуцька С.В. Економічна та фінансова безпека регіонів в умовах децентралізації / С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – Сєверодонецьк, 2015. - №6 (223). – С. 16-22.

124. Бурлуцька С.В. Експортна детермінанта соціально-економічної пружності / С.В. Бурлуцька // Економічний форум. – 2015. – №4. – С. 456-460.

125. Бурлуцька С.В. Ентропійна оцінка соціально-економічної пружності регіонів / С.В. Бурлуцька // Стан та перспективи розвитку обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю в умовах євроінтеграційних процесів: матер. міжнар. наукової інтернет-конференції, 26-27 листопада 2015 р., Чернівці, Україна / Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ. – Чернівці, 2015. – С.120-122.

126. Бурлуцька С.В. Ентропійні параметри соціально-економічної пружності регіонів / С.В. Бурлуцька // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – Кіровоград: КНТУ, 2015. - Випуск 28.- С.36-43.

127. Бурлуцька С.В. Ентропійні характеристики механізмів пружної реакції соціально-економічної системи / С.В. Бурлуцька // Інтелект ХХІ. – 2015. - №4. – С.71-76.

128. Бурлуцька С.В. Ідентифікація параметрів пружності регіонів України / С.В. Бурлуцька // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – 2015. – № 13. – С. 54-61.

129. Бурлуцька С.В. Ідентифікація параметрів пружності соціально-економічних систем / С.В. Бурлуцька // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – ЧТЕІ КНЕТУ, 2015. – Вип.IV (60). Економічні науки. – С. 8-15.

130. Бурлуцька С.В. Ідентифікація суб'єктів фінансового механізму забезпечення сталого розвитку регіонів / С.В. Бурлуцька // Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів: матер. міжнародної науково-практичної конференції, 26-27 вересня 2014 р., Черкаси, Україна / ЧДТУ. – Черкаси, 2014. – С.64-67.

131. Бурлуцька С.В. Квантифікація балансового зв'язку між фінансовим результатом та надтарифною частиною фонду оплати праці // С.В. Бурлуцька / Україна аспекти праці. - 2011. - №7. – С. 17-22.

132. Бурлуцька С.В. Корисність як критерій продуктивності // О.Л. Єськов, С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька / Вестник Донецького університета. Серія В: Економіка и право. – 2006. – С.43-46.

133. Бурлуцька С.В. Методологічна концепція фундаментального аналізу економічної ефективності фіктивного капіталу // С.В. Бурлуцька, О.Л. Єськов, С.В. Бурлуцький / Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. праць / наук. ред. І.К.Бондар. - Київ: Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України, 2007. - Вип. 2(69). – С.15-19.

134. Бурлуцька С.В. Методологічні основи оцінки ефективності інвестицій // С.В. Бурлуцький, С.В.Бурлуцька / Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. - Випуск 215: В 4 т. – т. 1. - С.228-234.

135. Бурлуцька С. В. Стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки: теорія та практика : монографія / С. В. Бурлуцька; наук. ред. Н. Ю. Рекова. – Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2016. – 320 с..

136. Бурлуцька С.В. Механізми забезпечення стійкості соціально-економічних систем у контексті їх безпеки / С.В. Бурлуцька // Економічний вісник Національного гірничого університету. - 2015. - № 3(51). - С. 19-25.

137. Бурлуцька С.В. Непряма оцінка економічної ренти: регіональний аспект / С.В. Бурлуцька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки. – 2014. — Випуск 9-1. – Частина 3. – С.135-139.

138. Бурлуцька С.В. Онтологізація теоретичної моделі сталого розвитку національної економіки / С.В. Бурлуцька // Економіка в контексті інноваційного розвитку: стан та перспективи: матер. міжнар. наук.-практ. конф.: матеріали доповідей Міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 лютого 2016 р., Ужгород, Україна. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – Ч. 1. – С.30-33.

139. Бурлуцька С.В. Організаційно-економічні принципи формування механізму оплати праці // С.В. Бурлуцька / Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: зб. наук. праць / ДДМА. - Краматорськ, 2010. – №4(21). – С.32-37.

140. Бурлуцька С.В. Оцінка адекватності моделей економічного зростання сучасному стану економіки України // С.В. Бурлуцька, О.Л. Єськов, С.В. Бурлуцький / Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. - №1(18). – С.18-21.

141. Бурлуцька С.В. Проблеми оцінки адекватності моделей економічного зростання сучасному стану економіки України // С.В. Бурлуцька, О.Л. Єськов, С.В. Бурлуцький / Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 1 (87). – С.24-29.

142. Бурлуцька С.В. Проблеми оцінки якості індустріального розвитку соціально-економічної системи України // С.В. Бурлуцька, С.В. Бурлуцький / Економічний вісник Донбасу / ІСП НАН України. – Донецьк.: Науковий журнал, 2009.- №4(18). – С. 40-45.

143. Бурлуцька С.В. Прокляття ресурсів в контексті тенденцій розвитку світової та вітчизняної економіки / С.В. Бурлуцька // Транснаціоналізація економічних систем: тенденції та перспективи розвитку: матер. міжнарод. наук.-практи. конф., 18 квітня 2014 р., Миколаїв, Україна / Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С.11-13.

144. Бурлуцька С.В. «Прокляття ресурсів» та рентоорієнтована поведінка суб'єктів вітчизняної економіки: регіональний аспект / С.В. Бурлуцька, С.В. Бурлуцький // Пріоритетні напрями регіональної політики в економічній сфері (економічне районування, стратегічне планування, інтелектуально-інноваційні системи, трудовий потенціал та розвиток сільських територій): колективна монографія. Т.2. / за заг. ред. Т.О.Журавльової. - Павлоград: АРТ Синтез-Т, 2014. – С.14-33.

145. Бурлуцька С.В. Пружна реакція регіональних систем в умовах деструктивних шоків / С.В. Бурлуцька // Комунальне господарство міст. Серія економічні науки / Харківський національний університет міського господарства імені О.М.Бекетова. – Харків, 2015. – Випуск 125.- С. 27-31.

146. Бурлуцька С.В. Пружність в системі драйверів розвитку регіонів України / С.В. Бурлуцька // Розвиток регіонів та громад в умовах адміністративно-територіальної реформи: перспективи та загрози: матер. міжнарод.ї наук.-практ. конф., 20-21 жовтня 2015 р., Тернопіль-Вишнівець, Україна / Тернопільський національний економічний університет [та ін.]. – Тернопіль, 2015. – С.158-161.

147. Бурлуцька С.В. Пружність регіональної соціально-економічної системи: мультидисциплінарний підхід / С.В. Бурлуцька // Галицький економічний вісник. – 2015. – №2 (49) - С.56-63.

148. Бурлуцька С.В. Рентоорієнтована поведінка суб'єктів вітчизняної економіки в контексті «прокляття ресурсів» / С.В. Бурлуцька, С.В. Бурлуцький // Економіка та право. – 2014. - №1 (38). – С.38 – 48.

149. Бурлуцька С.В. Сінергетика механізму оплати праці та стратегії бізнесу // С.В. Бурлуцька / Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: зб. наук. праць / ДДМА. - Краматорськ, 2011.- №3 (24). – С.16-24.

150. Бурлуцька С.В. Специфіка пружної реакції регіональних соціально-економічних систем / С.В. Бурлуцька // Нова модель регіонального економічного зростання: науково-теоретичні проблеми і механізм реалізації: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., 19 листопада 2015 р., Вінниця, Україна / ПВНЗ «Вінницький фінансово-економічний університет» [та ін.]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С.34-37.

151. Бурлуцька С.В. Сталий економічний розвиток у контексті системної парадигми / С.В. Бурлуцька // Економічний форум. – 2016.- №1. – С. 91-96.

152. Бурлуцька С.В. Сталий розвиток: діалектика економіки та екології / С.В. Бурлуцька // Участь молоді у розвитку економіки та суспільства України: матер. VII Міжнарод. наук.-практ. конф., 24-25 березня 2016 р., Київ, Україна / Національний університет харчових технологій – Київ, 2016. – С.129-131.

153. Бурлуцька С.В. Стратегії статичної та динамічної пружності соціально-економічних систем / С.В. Бурлуцька // Часопис економічних реформ / Луганський національний університет ім. В.Даля. – Сєверодонецьк, 2015. - № 4 (20). - С. 87-93.

154. Бурлуцька С.В. Стратегічні імперативи сталого розвитку України/ С.В. Бурлуцька // Финансовые инструменты пространственно-территориального развития: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., 22-23 березня 2016 р., Черкаси, Україна. – Черкаси, 2016. – С. 54-55.

155. Бурлуцька С.В. Феномен прокляття ресурсів: світовий досвід та вітчизняна специфіка / С.В. Бурлуцька, С.В. Бурлуцький // Часопис економічних реформ / Луганський національний університет ім. В.Даля. – Луганськ, 2014. - № 2. - С. 6-12.

156. Бурлуцька С.В. Чинники та резерви зростання економічної ефективності // С.В. Бурлуцька / Економіка промисловості: науково-практичний журнал. -Донецк: ІЭП НАН України, 2006. - №1(32). - С.14-18.

157. Бурлуцька С.В. Шокові збурення соціально-економічних систем / С.В. Бурлуцька // Часопис економічних реформ / Луганський національний університет ім. В.Даля. – Сєверодонецьк, 2016. - № 1 (21). - С.90-96.

158. Бурлуцький С.В. Домогосподарство як сукупність гомеостатичних підсистем / С.В.Бурлуцький // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. - №7(161). – Частина 2. – С.215-221.

159. Бурлуцький С.В. Домогосподарство: гомеостатичний підхід / С.В. Бурлуцький, Д.П. Богиня // Економічна теорія: науковий журнал. – 2014. - №3. - С.60-71.

160. Бурлуцький С.В. Рентоорієнтована поведінка суб'єктів вітчизняної економіки в контексті «прокляття ресурсів» / С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька // Економіка та право. – 2014. - №1 (38). – С.38 – 48.

161. Бурлуцький С.В. Методологічне підґрунтя реформування соціальних стандартів: регіональний аспект // С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька / Часопис економічних реформ / Луганський національний університет ім. В.Даля. – Луганськ, 2013. -№3 (11). – С. 140-147.

162. Бурлуцький С.В. Стратегія соціального контракту: держава-підприємство-людина / С.В. Бурлуцький, С.В. Бурлуцька // Економічний часопис-XXI. – 2013. – № 9–10(1). – С. 23–29.

163. Бурлуцький С.В. Соціальна підтримка домогосподарств: теорія та практика: монографія / С.В. Бурлуцький. – Донецьк: Ноулідж, 2012. – 364 с.

164. Валлерстайн И. После либерализма: [Пер. с англ.] / И. Валлерстайн [Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — Москва: Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.

165. Веблен Т. Почему экономическая наука не является эволюционной дисциплиной (1898) / Т. Веблен // Истоки. Из опыта изучения экономики как структуры и процесса. – Москва: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2006. – С.10-32.

166. Виконання бюджетів. Державна казначейська служба [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/main/uk/publish/category/22813> (дата звернення: 17.05.16). – Назва з екрана.

167. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине / Н. Винер / Пер. с англ. И.В. Соловьева и Г.Н. Поварова, под ред. Г.Н. Поварова. – 2-е издание. – Москва: Наука, 1983. – 344 с.

168. Волкова В.Н., Теория систем / В.Н. Волкова, А.Л. Денисов. – Москва: Высшая школа, 2006. – 511 с.

169. Воротін В.Є. Державне управління регіональним розвитком України / В. Є. Воротін, Я. А. Жаліло, С. О. Біла / під заг. ред. В. Є. Воротіна. – Київ: НІСД, 2010. – 288 с.

170. Всесвітній економічний форум (WEF) (TheGlobalCompetitivenessReport/ - Oxford University, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.wefomm.org/pdf/GCR09/GSR20092010fiillreport.pdf>. (дата звернення: 17.03.15). – Назва з екрана.

171. Выход из кризиса: Глобальный пакт о рабочих местах. Международная организация труда / С. PI., R. 3 (Rev.). – Женева, июнь 2009. – Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-moscow/documents/genericdocument/wcms_306485.pdf. (дата звернення: 17.05.16). – Назва з екрана.

172. Гальчинський А. Економічна наука: проблеми методологічного оновлення / А. Гальчинський // Економіка України. - 2007. - № 3. - С. 4-13.

173. Гальчинський А. Методологія складних систем / А.Гальчинський // Економіка України. - 2007. - № 8. - С. 4-15.

174. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення / А. С. Гальчинський. – Київ : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.

175. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – С.364.

176. Гегель Г.В.Ф. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук: в 3 т. – Москва: Мысль, 1977. – Т. 3. – 472 с.

177. Гейць В.М. Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання / за ред. Гейця В.М. – Київ: Ін-т. екон. прогнозів, 2000. – С. 196.

178. Геоeкономічні сценарії розвитку і Україна: монографія / М. З. Згуровський [та ін.]. - К.: ВЦ "Академія", 2010. - 328 с.

179. Гизатулин Х. Концепция устойчивого развития: новая социально-экономическая парадигма / В. Троицкий, Х. Гизатулин // Общественные науки и современность. – 1998. - №5. – С. 124 – 130.

180. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / Гильдебранд Б. – Москва: КД «Либроком», 2012. – 296 с.

181. Гладченко Л. Фінансові інструменти впливу уряду на сталий розвиток суспільства / Л. Гладченко // Економіка: теорія та практика. - 2013. - № 2. – С.54-60

182. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь. – Москва – Санкт-Петербург. –Нью-Йорк, 2006. – С. 769.

183. Глуха Г.Я. Система факторів економічного зростання: теоретико-методологічний аспект / Г.Я. Глуха // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2014. – № 1. – С. 223 – 231.
184. Голубець М. Геосоціосистемологія - теоретична основа еколого-суспільного економічного прогресу / М. Голубець // Вісник НАН України. – 2014. - №6 – С.31-40.
185. Грабчук О. Невизначеність розподільчих процесів як фактор виникнення фінансових рецесій / О. Грабчук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2010. – Вип 4(1). – С.17 – 22.
186. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін: монографія / Н. І. Гражевська. - Київ: Знання, 2008. – 431 с.
187. Гринспен А. Эпоха потрясений: проблемы и перспективы мировой финансовой системы / А. Гринспен. – Москва: «Альпина Бизнес Букс», 2009. - 552 с.
188. Гриценко А. А. Політична економія: Актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом / А. А. Гриценко // Економічна теорія . – 2012. – № 1. – С. 5–20.
189. Гриценко А. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук Гриценко А.А. - Харьков: Форт, 2008. – 325 с.
190. Гриценко А. Финансово-экономическая архитектура – методологическое основание поиска путей преодоления современного кризиса / А. Гриценко // Инициативы XXI века. – 2009. - №2. – С. 30 – 34.
191. Гуменюк А. Безпека структурно-інституціональної трансформації економіки регіону: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / А. Гуменюк. – Київ: НІСД, 2014. – 468 с.
192. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І.Дорогунцов, В.С.Міщенко, В.Я.Коваль, О.С.Новоторов, М.М.Паламарчук – Київ, РВПС України, 1999. – 716 с.
193. Данилов Ю. А. Прекрасный мир науки / Ю. А. Данилов / Под общ. ред. В. И. Санюка, Д. И. Трубецкого. — М.: Прогресс-Традиция, 2008. — 384 с.

194. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

195. Дементьев В. Методологический индивидуализм vs методологический холизм в институциональной политэкономии? / В. Дементьев // научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2015. - №1. – С.4 – 19.

196. Дементьев В. Теория национальной экономики и мезоэкономическая теория / В. Дементьев // Российский экономический журнал. – 2002. №4. –С.71-78.

197. Дементьев В.В. Что мы исследуем, когда исследуем институты? / В.В. Дементьев // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2009. – №1, т.7. – С. 13-30.

198. Дербенцев В. Синергетичні та еконофізичні методи дослідження динамічних та структурних характеристик економічних систем /В. Дербенцев, О. Сердюк. – Черкаси: Брама-Україна, 2010. – 287 с.

199. Дібніс Г. І. Чинники, що визначають адаптивні можливості до змін кон'юнктури ринку / Г. І. Дібніс, Є. В. Дем'янова // Збірник наукових праць. Управління проектами та розвиток виробництва. – 2008. – № 3(27). - С. 153-161.

200. Дрогобыцкий И.Н. Системный анализ в экономике / И.Н. Дрогобыцкий / Москва: Финансы и статистика. ИНФРА-М, 2009 – 512 с.

201. Дюркгейм Э. Самоубийство / Э. Дюркгейм // Социологический этюд. – Санкт –Петербург, 1912.

202. Економіка України: шоківі впливи та шлях до стабільного розвитку / О.Г.Білоцерковець [та ін.] / за ред. д-ра екон. наук І.В.Крючкової, НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – Київ, 2010. – 480 с.

203. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М. Алимов [та ін.]. – Київ: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.

204. Ерохина Е.А. Развитие национальной экономики: системно-самоорганизационный поход / Е.А. Ерохина. – Томск: Томский ун-т, 1999. – 160 с.

205. Загадки экономического роста: Движущие силы и кризисы — сравнительный анализ / Научные редакторы Л. Бальцеревич и А. Жоньца. — Москва: Мысль, 2012. — 512 с.
206. Залозная Г. М. Сущность национально-государственных экономических систем // Вестник ОГУ. — 2004. — №8. — С.28-34.
207. Занг В. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории / В. Занг. — Москва: Мир, 1999. — 335 с.
208. Зеркалов Д. В. Проблемы экології сталого розвитку: монографія / Д. В. Зеркалов. — Київ: Основа, 2013. — 430 с.
209. Зиновьев А.А. К определению понятия связи / А.А. Зиновьев // Вопросы философии. — 1960. — № 8. — С. 58-66.
210. Зиновьев А.А. Логическая физика / А.А. Зиновьев. — Москва, 1972. — 161 с.
211. Зиновьев А.А. Логическое строение знаний о связях / А.А.Зиновьев // Логические исследования. — Москва: Мысль, 1959. — 210 с.
212. Ивин А.А. Современная философия науки / А.А. Ивин. — Москва: Высш. шк., 2005. — 592 с.
213. Иода Ю. Влияние государственных экономических интересов на процесс самоутверждения национальной экономики / Ю. Иода // Социально-экономические явления и процессы. — 2011. — №10. — С.75-83.
214. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. — Київ: Лібра, 2001. — 400 с.
215. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml. (дата звернення: 19.02.16). — Назва з екрана.
216. История экономических учений. Ч. I, II: Учебник / под ред. А.Г. Худокормова. — М.: МГУ, 1994. — 315 с.
217. Итоговый документ третьей Международной конференции по финансированию развития: Аддис-Абебская программа действий / A/CONF.227/L.1 //ООН, Адис-Абеба, 2015. — 51 с.
218. Казинец Л. Темпы роста и структурные сдвиги в экономике / Л. Казинец. — Москва: Экономика, 1981. — 184 с.

219. Калюжная Н. Определение понятий «система» и «система управления» на основе дескриптивного и конструктивного подходов / Н. Калюжная // Бизнес-информ. – 2015. – №2. – С.15-20.
220. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем.; предисл. И. Евлампиева. — Москва: Эксмо; СПб.:Мидгард, 2007. — 1120 с.
221. Кассель Г. Основные идеи теоретической экономии / Кассель Г. — Москва: Наука, 1929. — 610 с.
222. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. — Москва: Гелиос АРВ, 1999. — 352 с.
223. Керимов Д.А. Методология права: (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. — Москва: Наука, 2001. — 450 с.
224. Кирдина С.Г. Постсоветский институционализм / С.Г. Кирдина // экономический вестник Ростовского государственного университета. — 2004. — №2. — С.40–54.
225. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию. Издание 3-е, переработанное, расширенное и иллюстрированное. / С.Г. Кирдина. — Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. — 468 с.
226. Кирдина С.Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма / С.Г. Кирдина. — Москва: Институт экономики РАН, 2013. — 54 с.
227. Кузьмін О. Економічний розвиток національної економіки України: регіональний аспект / О. Кузьмін, О. Пирог // Ефективна економіка. 2013. — №4. — С.10-17.
228. Кирилук И. Модели производственных функций для российской экономики / И. Кирилук // Компьютерные исследования и моделирование. — 2013. — №2, Т.5. — С.293-312.
229. Клейнер Г. Б. Новая теория экономических систем и ее приложения / Г. Б. Клейнер // Журнал экономической теории. — 2010. — № 3. — С. 41-58.
230. Клейнер Г. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Б. Клейнер // Вопросы экономики. - 2002. - № 10. - С. 47-69.

231. Клейнер Г. Системный ресурс стратегической устойчивости экономики / Г. Клейнер // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. – 2015 – №4(223). – С.10-24.

232. Куценко В.І. Суспільна складова сталого розвитку / В.І. Куценко [та ін.] / під наук. ред. В.І. Куценко; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». — Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2012. — 112 с.

233. Куценко В.І. Суспільний вектор сталого розвитку (питання теорії та практики): монографія / В.І. Куценко, В.П. Удовиченко, Я.В. Остафійчук / за наук. ред. В.І. Куценко; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 336 с.

234. Климонтович Ю. Критерии относительной степени упорядоченности открытых систем / Ю. Климонтович // Успехи физических наук. – Москва: МГУ. – 1996. – №11(166). – С.1231 – 1243.

235. Комаров С. Идея развития / С. Комаров // Вестник Российской Христианской Гуманитарной Академии. – Санкт- Петербург, 2015, – Том16, Выпуск1. – С.107-120.

236. Конкурентоспроможність національної економіки / Бабак А.В., [та ін.] / за ред. Б.Є.Кваснюка. - Київ: Ін-т економіки та прогнозування, 2006. – 96 с.

237. Корнаи Я. Системная парадигма / Я. Корнаи // Вопросы экономики. – 2002. – №4. – С. 4-22.

238. Корнилов М. Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования / М. Корнилов. – Москва: Изд-во РАГС, 2009. – 310 с.

239. Королев О. Применение энтропии при моделировании процессов принятия решений в экономике. Монография / О. Королев, А. Сигал / Под ред. доц. А. В. Сигала. - Симферополь: Издательство «ОДЖАКЪ», 2013. – 148 с.

240. Кривенко Л. Соціально-економічні інструменти забезпечення сталого розвитку / Л. Кривенко // Механізм регулювання економіки. – 2011. №2 – С.33 – 37.

241. Кузьминов А. Ценологические императивы управления коррупномасштабными экономическими системами / А. Кузьминов // Економіка розвитку. – 2014. - №1(69). – С. 88-94.
242. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М.: Прогресс, 1977. – 288 с.
243. Куснер Ю.С. Принципы движения экономической системы / Ю.С. Куснер, И. Г. Царев – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2008. - 200 с.
244. Кусургашева Л. Глобализация и необходимость развития теории национальной экономики / Л. Кусургашева, Л. Лубягина // Вестник КемГУ. 2014. –№4 (60). – С.231-236.
245. Лакатош И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатош. – М.: "Медиум", 1995. – 236 с.
246. Лактионова А. Особенности проявления гибкости в процессе развития экономических систем / А. Лактионова // Економіка і організація управління. – 2010. - №2(8). – С.3-14.
247. Ланге О. Целое и развитие систем в свете кибернетики // Исследования по общей теории систем. – Москва: Наука, 1969. – С.181-251.
248. Лановий В. Олігархічний капіталізм: передумови розвалу / В. Лановий /Економічна правда – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/2/337702/>. (дата звернення: 2.10.12). – Назва з екрана.
249. Лебедев Д. Институциональная трансформация социально-экономических систем. Теория, методология анализа, практика применения во внешней торговле России / Д. Лебедев. – ООО «Проспект», 2015 – 201 с.
250. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты, политика / В. Леонтьев. – Москва: Наука, 1990. –410 с.
251. Лепа Р.Н. Рефлексивные процессы в экономике: концепции, модели, прикладные аспекты: монография / Р.Н. Лепа [и др]. / под ред. Р.Н. Лепы / НАН Украины, Институт экономики промышленности. – Донецк: АПЕКС, 2013. – 272 с.
252. Лепа Р.Н., Особенности принятия решений в управлении экономическими объектами: монография / Р.Н. Лепа, Е.Л. Петрачкова, О.В. Буткевич. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2004. – 110 с.

253. Лившиц В.Н. Основы системного мышления и системного анализа / В.Н. Лившиц. – М.: Институт экономики РАН, 2013. – 54 с.
254. Литвинов Э. Философские основы концепции безопасности / Э. Литвинов // Пространство и время, 2012. – №7(1). – С.66-73.
255. Лі Куан Ю. Сингапурська історія. Мемуари Лі Куан Ю. У двох томах / Пер. с англ. Сисоева А., Савицька Л. – К.: Видавництво Олексія Капусти. – 2007. – 550 с.
256. Лютке Х. Продуктивные силы как системообразующее понятие в учении Фридриха Листа / Х. Лютке // Философская культура. – 2005. – № 2. – С. 31-52.
257. Ляшенко В. І. Регулювання розвитку економічних систем : теорія, режими, інститути : монографія / В. І. Ляшенко. – Донецьк : ДонНТУ, 2006. – 668 с.
258. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія / О. М. Ляшенко. — Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2011. — 400 с.
259. Майминас Е.З. Процессы планирования в экономике: информационный аспект / Е.З. Майминас. – Москва: Изд-во «Экономика», 1971. – 347 с.
260. Малышев Б.С. Общая теория ренты / Б.С. Малышев. – Томск: ФЖ ТГУ, 2012. – 196 с.
261. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения / Т. Мальтус. – Москва: Директо-Медиа, 2012. – 289 с.
262. Маргасова В.Г. Система забезпечення стійкості національної економіки та її безпеки: теорія, методологія, практика управління: монографія / В.Г. Маргасова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – 416 с.
263. Маргасова В.Г. Формування системи стратегічного забезпечення стійкості національної економіки / В.Г. Маргасова // Держава та регіон: науково-практичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 78–84.
264. Маркс К. Статті из «Neue Rheinische Zeitung» // К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., 2 изд. Т. 6. – С. 441.
265. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс //: Процесс производства капитала, Т.1. Кн1// Соч., 2 изд. – Т. 23. – 930 с.

266. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 гг. // К. Маркс и Ф. Энгельс. – Соч., 2 изд. – Т. 46, ч. 1. – 870 с.
267. Мартинюк В. Митна справа та економічна безпека держави: теорія і методологія: монографія / В. Мартинюк. – Тернопіль: Астон, 2010. – 256 с.
268. Мартюшева О.О. Проекти концепції сталого розвитку України: можливість їх вдосконалення та застосування [Електронний ресурс] / Аналітична записка. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1566/>. (дата звернення: 10.12.15). – Назва з екрана.
269. Мау В. Кризис на начальной стадии: причины и проблемы / В. Мау // Экономическая политика. - 2008. – № 6. - С. 52—68.
270. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс] / затверджена рішенням Президії НАН України та колегії державної служби статистики України №123-м від 13.06.2012 р. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/10/2/337702/>. (дата звернення: 11.04.16). – Назва з екрана.
271. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз. – Москва: ИКЦ «Академкнига», 2007. – 342 с.
272. Менгер К. Избранные работы. К. Менгер / Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. — 496 с.
273. Мизес Л. фон. Индивид, рынок и правовое государство. Антология / Л. фон. Мизес / Под ред. Д. Антисери, М. Балдини. – Санкт-Петербург: Пневма, 1999. – 402 с.
274. Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025: меняющийся мир. Доклад Национального разведывательного совета США. – М.: Издательство «Европа», 2009. – 188 с.
275. Митчелл У. Экономические циклы: проблема и ее постановка / У. Митчелл. – М., 1930. – 398 с.
276. Михайловська О.В. Місце синергетичного підходу в сучасній економічній науці / О. Михайловська // Вісник Чернівецького торгівельно-економічного інституту «Економічні науки» – 2011. - №2 – С.19-32.
277. Михалев О. Экономическая устойчивость хозяйственных систем: методология и практика научных исследований и прикладного анализа / О. Михалев. — Санкт–Петербург: Издательство Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2010. — 200 с.

278. Міщенко В. Прокляття ресурсів і його український контекст^o/ В.Міщенко // Геолог України, 2010. - №3. – С. 98-102.
279. Моисеев Н. Человек и ноосфера / Н. Моисеев. – Москва: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
280. Мороз П. Координація бюджетної та грошово-кредитної політики України з метою стимулювання економічного зростання / П. Мороз // Банківська справа. – 2013. – №9-10. – С. 86-96.
281. Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України: монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2012. – 714 с. Додаток 1. – С. 635; Додаток 2. – С. 651.
282. Національна економіка: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Білоцерківець В. В. [та ін.] / За ред. В. М. Тарасевича — Київ: Центр учбової літератури. 2009. — 280 с.
283. Національна економіка: навч. посібник / за заг. ред. В. П. Решетило; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 386 с.
284. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 72 с.
285. Наше будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989. – 368 с.
286. Нельсон Р. Эволюционная теория экономических изменений / Р.Нельсон, С. Уинтер; пер. с англ. – М.: Дело, 2002. – 536с.
287. Нестеренко А.Н. Проблемы институционально-эволюционной теории. Экономика и институциональная теория / Отв. ред. акад. Л.И. Абалкин. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 73–88.
288. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол.— Москва: Мысль, 2010. – Т3. – 692 с.
289. Новиков А. Теоретико-методологические проблемы жизнедеятельности экономических систем. / А. Новиков. - Архангельск: Поморский университет, 2010. - 143 с.

290. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – Москва: Фонд экономической книги Начала, 1997. – 180 с.

291. Ольсевич Ю. Я. Влияние хозяйственных реформ в России и КНР на экономическую мысль Запада / Ю. Я. Ольсевич. – Москва: Мысль, 2007. – 372 с.

292. Осауленко О. Сталий соціально-економічний розвиток: моделювання та управління / О. Осауленко. – Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 176 с.

293. Остафійчук Я. Місце сфери послуг у сучасній парадигмі сталого розвитку / Я. Остафійчук // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 3. – С. 30–32.

294. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій спільної дії / Е. Остром; пер. з англ. Т. Монтян. – Київ: Наш час, 2012. – 398 с.

295. Павловський А. Чому в Україні найменша в Європі зарплата / А. Павловський // Журнал Верховної Ради України «Віче». – 2012. – №9. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3113/>. (дата звернення: 2.12.12). – Назва з екрана.

296. Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду: український контекст / М. Павловський. – Київ: Техніка, 1999. – 334 с.

297. Панчишин С.М. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва / С.М. Панчишин. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 452 с.

298. Пахомова Н.В., Экономика природопользования и охраны окружающей среды / Н.В. Пахомова, К.К. Рихтер. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 220 с.

299. Пашкевич М.С. Наукові засади регулювання регіональної економіки: монографія / М.С. Пашкевич. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2012. – 790 с.

300. Пестель Э. За пределами роста / Э. Пестель. – Москва: Прогресс, 1988. – 270 с.

301. Петрушенко Л. А. Единство системности, организованности и самодвижения (О влиянии философии на формирование понятий теории систем) / Л. А. Петрушенко. – Москва: Мысль, 1975. – 286 с.

302. Пирс Д. Экономика природных ресурсов и окружающей среды / Д. Пирс, Р. Тернер. – Москва: Диалог-МГУ, 1992. – 369 с.
303. Платіжний баланс і зовнішній борг України 2006 рік: щоквартальне аналітично-статистичне видання. – Київ: НБУ, 2007. – 88 с.
304. Платіжний баланс і зовнішній борг України 2007 рік. Щоквартальне аналітично-статистичне видання. – Київ: НБУ, 2008. – 92 с.
305. Платіжний баланс і зовнішній борг України 2008 рік. Щоквартальне аналітично-статистичне видання. – Київ: НБУ, 2009. – 95 с.
306. Повестка дня на XXI век [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml. (дата звернення: 2.04.15). – Назва з екрана.
307. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. Подолинский. – Москва: Ноосфера, 1990. – 159 с.
308. Поланьи К. Саморегулирующийся рынок и фиктивные товары: труд, земля и деньги / К. Поланьи // THESIS. — 1993. — Вып. 2, Т. 1. — С. 10–17.
309. Полтерович В. Механизмы ресурсного проклятия и экономическая политика / В. Полтерович, В. Попов // Вопросы экономики. – 2007. – №6. – С.4 – 27.
310. Полтерович В. Стратегия модернизации, институты и коалиции / В. Полтерович // Вопросы экономики. – 2008. – №4. – С. 13.
311. Попов А. Хозяйственная система России: методологические основы (к 75-летию со дня рождения профессора Ивана Дмитриевича Афанасенко) / А. Попов, Б. Старков // Известия СПбУЭФ. –2011. №2. –С.7-16.
312. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания / К.Р. Поппер // Избранные работы. – Москва: «Прогресс», 1983. — 604 с.
313. Поручник А.М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі: монографія / А.М. Поручник. – Київ: КНЕУ, 2008. –352 с
314. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки» від 26 квітня 2003 р. № 634. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/634-2003-%D0%BF>. (дата звернення: 2.04.11). – Назва з екрана.

315. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. № 704 «Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/704-2011-%D0%BF>. (дата звернення: 12.01.13). – Назва з екрана.

316. Постиндустриализм. Опыт критического анализа. Монография / Якунин В. [и др.]. — М.: Научный эксперт, 2012. — 288 с.

317. Пригожин И.Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И.Р. Пригожин, И. Стенгерс. – Москва: Прогресс, 1986. – 432 с.

318. Про внесення змін до Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 № 272-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013>. (дата звернення: 12.01.13). – Назва з екрана.

319. Про внутрішнє та зовнішнє становище в Україні в 2013 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2013. – 576 с.

320. Про державне регулювання у сфері комунальних послуг: Закон України від від 09.07.2010 № 2479-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2479-17>. (дата звернення: 2.04.14). – Назва з екрана.

321. Про електроенергетику: Закон України від 16.10.1997 № 575/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/575/97>. (дата звернення: 2.12.14). – Назва з екрана.

322. Про енергоефективність: Проект Закону України від від 06.09.2012 № 5199-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5016&skl=7. (дата звернення: 11.09.14). – Назва з екрана.

323. Про енергозбереження: Закон України від 01.07.1994 № 74/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/94>. (дата звернення: 1.02.14). – Назва з екрана.

324. Про ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів: Проект Закону України від 19.03.2010 № 6212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF4SK00A.html. (дата звернення: 2.04.14). – Назва з екрана.

325. Про засади функціонування ринку електричної енергії України: Закон України від 24.10.2013 № 663-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/663-18>. (дата звернення: 2.04.14). – Назва з екрана.

326. Про засади функціонування ринку природного газу: Закон України від 08.07.2010 № 2467-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2467-17>. (дата звернення: 4.04.14). – Назва з екрана.

327. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 577-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011>. (дата звернення: 2.04.14). – Назва з екрана.

328. Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента України від 03.02.2010 № 92/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/92/2010>. (дата звернення: 2.04.14). – Назва з екрана.

329. Про нафту і газ: Закон України від 12.07.2001 № 2665-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2665-14>. (дата звернення: 2.04.15). – Назва з екрана.

330. Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 902-2014-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/902-20>. (дата звернення: 2.04.15). – Назва з екрана.

331. Про основи національної безпеки. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст.351 (у редакції від 16.07.2015). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. (дата звернення: 30.09.15). – Назва з екрана.

332. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>. (дата звернення: 12.04.14). – Назва з екрана.

333. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 № 1682-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>. (дата звернення: 4.07.13). – Назва з екрана.

334. Про проведення енергетичних аудитів: Проект Закону України від 09.07.2010 № 2479-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF0SS00A.html. (дата звернення: 11.01.14). – Назва з екрана.

335. Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства: Закон України // Офіційний вісник України. – 14.01.2011. – № 1. - С. 13.

336. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII – Відомості Верховної Ради. – 2014. – №40. – ст.2021.

337. Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020" Указ Президента України № 5/2015– Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>. (дата звернення: 2.02.15). – Назва з екрана.

338. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 1071-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1071-2013>. (дата звернення: 10.01.15). – Назва з екрана.

339. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.05.1996 № 192/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/192/96>. (дата звернення: 2.04.15). – Назва з екрана.

340. Проект Закону про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 3234-1 від 19.12.2001) . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=11647. (дата звернення: 2.11.12). – Назва з екрана.

341. Проект Закону про Концепцію сталого розвитку України (№ 3234 від 25.04.2001). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3234. (дата звернення: 2.11.12). – Назва з екрана.

342. Проект Постанови про Концепцію переходу України до сталого розвитку (№ 5749 від 02.07.2004). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5749&skl=5. (дата звернення: 12.11.12). – Назва з екрана.

343. Радіонова І., Алімпієв Є. Теорія взаємодії економічних політик за умов макроекономічної нестабільності / І. Радіонова, Є. Алімпієв // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С. 32-44.

344. Рахматуллин Р. Онтологизация как компонент научного познания. / Р. Рахматуллин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – №12(50), Ч1. – С.160 – 162.

345. Рекова Н.Ю. Вплив банківської системи на розвиток національної економіки: монографія / Н.Ю. Рекова [та ін.] / за заг. ред. Н.Ю. Рекової / ДонДУУ. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2012. – 431 с.

346. Рекова Н.Ю. Інструменти регулювання інвестиційної діяльності в рамках податкової політики / Н. Ю. Рекова, Г. О. Талан // Економічний часопис-XXI. – 2014. – № 1-2(2). – С. 12-15.

347. Рикардо Д. Сочинения. В 3-х т. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо –Москва: Госполитиздат, 1955. –Т. 1. – 520 с.

348. Родбертус-Ягцов И. Первое социальное письмо Кирхману / И. Родбертус-Ягцов. – Санкт –Петербург, 1906. – 423 с.
349. Розмаинский И. Методологические основы теории Кейнса и его «Спор о методе» с Тинбергеном / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – №4. – С. 25-36.
350. Руководство по отчетности в области устойчивого развития G4 / Global Reporting Initiative // Amsterdam, 2013 . – 284 с.
351. Рыбалкин Н. Философия безопасности: Монография / Н. Рыбалкин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 253 с.
352. Рыжко В. Концепция как форма научного знания : автореферат дис. доктора философских наук : 09.00.01 / Ин-т философии.- Киев, 1989.- 32 с.
353. Савченко П.В., Федорова М.Н. Система: тенденции ее развития / П.В. Савченко, М.Н. Федорова. — М.: Институт экономики РАН, 2011. – 52 с.
354. Садовский В. Н. Основания общей теории систем / В. Н. Садовский. – Москва: Мысль, 1974, с. 93–99.
355. Садовский В. Некоторые принципиальные проблемы построения общей теории систем / В. Садовский // Системные исследования. Ежегодник. – Москва: 1971. – С.35-54.
356. Саймон Дж. Неисчерпаемый ресурс / Дж. Саймон; пер. с англ. Б. С. Пинскера. - Челябинск: Социум, 2009. — 797с.
357. Селиванов Ф. А. Связь и отношение / Ф. А. Селиванов // Избранное. — Тюмень: Тюм. ун-т, 1998. – С. 42-214.
358. Семашко Л. М. Сферный подход: Философия, демократия, рынок, человек / Л. М. Семашко. — Москва: Нотабене, 1992. — 368 с.
359. Сисмонди Ж. Новые начала политической экономии или о богатстве в его отношении к народонаселению / Ж. Сисмонди. – Москва, 1937–Т. 1-2. – 517 с.
360. Слуцкий Е. Экономические и статистические произведения: Избранное / Е. Слуцкий. – Москва: ЭКСМО, 2011. – 1152 с.
361. Смольков В. Тектология А. Богданова и современность / В. Смольков // Проблемы теории и практики управления. — 1997. – №3. – С.27-35.

362. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин; [Общ. ред., сост. и предисл., с. 5-24, А. Ю. Согомонова]. — Москва: Политиздат, 1992. — 542 с.

363. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. — Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. — 776 с.

364. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. — Київ: НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.

365. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: монографія / О.Ф. Новікова [та ін.] / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Донецьк, 2012. — 534 с.

366. Статистичний збірник «Регіони України» у двох частинах / Державний комітет статистики України; за ред. І.М. Жук. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. — Частина 2. — 692 с.

367. Статистичний збірник «Доходи та витрати населення за 2014 рік за регіонами України» / Державний служба статистики України; за ред. І.М. Нікітіної. — Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. — 106 с.

368. Статистичний збірник «Основні засоби України за 2000-2010 роки» / Державний служба статистики України; відп за вип. М.М. Собко. — Київ: ІВЦ Держкомстату України, 2012. — 292 с.

369. Статистичний щорічник «Україна у цифрах у 2014 році» / Державна служба статистики України; за ред. І.М. Жук. — Київ: ТОВ «Август Трейд», 2015. — 238 с.

370. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. — Київ: ТОВ «Август Трейд», 2012. — 558 с.

371. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів : збірник / М.В. Стріха, В.С. Шовкалюк, Т.В. Боровіч, Ж.І. Дубчак, А.О. Седов. — Київ : Брок-Бізнес, 2009. — 40 с.

372. Сухарев О.С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике / О.С.

Сухарев / РАН, Ин-т экон. - Москва: ЗАО «Издательство Экономика», 2007 – 455 с.

373. Сухарев О.С. Эволюция экономических систем: структурные изменения, проблемы технологического развития и эффективности / О.С. Сухарев – Новочеркасск: «НОК», 2012 – 120 с.

374. Тамбовцев В. Ресурсная обеспеченность страны и ее политико-экономические последствия / В. Тамбовцев, Л. Валитова // Экономическая политика. – №3. – 2007. – С.18-31.

375. Тамбовцев В. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура, проблемы / В. Тамбовцев // Вестник МГУ.– Серия 6: Экономика.– 1995.– №3. – С. 3–9.

376. Теория капитала и экономического роста / под ред. С.С. Дзарасова. – Москва: МГУ, 2004. – 400 с.

377. Торосян Т.Ш., Саргсян Л.Н. Влияние внешней торговли на экономический рост в странах СНГ / Т.Ш. Торосян, Л.Н.Саргсян // Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ.- Сборник научных трудов. – Одесса-Севастополь-Донецк: ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецке, 2011. – С.697-701.

378. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы / М. И. Туган-Барановский. – Москва, 1997. – 635 с.

379. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М: «Мысль», 1978. - 272 с.

380. Урманцев Ю. Симметрия природы и природа симметрии (философские и естественные аспекты) / Ю. Урманцев. – М.: Мысль, 1974. – 229 с.

381. Урманцев Ю.А. Эволюционика или общая теория развития систем природы, общества и мышления / Ю. А. Урманцев. – Пущино: ОНТИ НЦБИ АН СССР, 1988. – 79 с.

382. Филатов И.В. Индивидуализм и холизм в экономическом знании // Государство, экономика, общество: аспекты взаимодействия. – Москва: ЦЭМИ РАН, 2000. – С. 69-83.

383. Филиппова И.Г. Методологическая концепция анализа социально-экономических систем: монография / И.Г. Филиппова. — Луганск: изд. ВНУ им. В. Даля, 2012. — 264 с.
384. Фридмен М. Монетарная история Соединенных Штатов. 1867-1960. / М. Фридмен, А. Шварц. — Киев, 2007. — 322 с.
385. Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний / Г. Хаберлер. — Челябинск, 2005. — 387 с.
386. Хайек Ф. Цены и производство / Ф. Хайек. — Челябинск, 2008. — 314 с.
387. Хаке Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хаке. — Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. — 320 с.
388. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход: В 2 т / Э. Хансен // Классики кейнсианства. — Москва: ЦЭМИ РАН, 1997. — Т. 2. — С.145 – 278.
389. Харрод Р. Теория экономической динамики: пер. с англ. В.Е. Маневича / Р. Харрод / Под ред. В.Г.Гребенникова. — Москва: ЦЭМИ РАН, 2008. — 210 с.
390. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору (стаття 2453) // Офіційний вісник України. — 2006. — №34 — с. 204.
391. Хартія Україна-США про стратегічне партнерство [Електронний ресурс]. — Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/840_140 . (дата звернення: 1.03.2015). — Назва з екрана.
392. Хвесик М. А. Інституціональна модель природокористування: пострадянський формат: монографія / М. А. Хвесик. — Київ : Кондор, 2007. — 798 с.
393. Хвесик М.А. Продуктивні сили України: проблеми та перспективи розвитку /М.А. Хвесик // Економіка АПК. — 2010. — №4 — С. 26 – 36.
394. Хикс Дж. Стоимость и капитал: пер. с англ. / Дж. Хикс / Общ.ред. и вступ. ст. Р.М. Энтова. — М.: Прогресс,1993. — 448 с.
395. Чорна книга Кремля. Війна Росії проти України. Інформація на основі даних центральних органів виконавчої влади України [Електронний ресурс] / Інформація на основі даних центральних органів влади України. —

Лютый 2015 р. – 16 с. – Режим доступа: http://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2015-02-20/Kremlin_Black_Book_February_2015.pdf (дата звернення: 2.03.2015). – Назва з екрана.

396. Шаститко А. Ограниченная рациональность: проблемы системности определения в междисциплинарном контексте / А. Шаститко, Л. А. Тутов // *Общественные науки и современность*. - 2005. - № 2. - С. 117-127

397. Шинкоренко Т. П. Макроекономічні шоки: теоретичні та емпіричні аспекти / Т. П. Шинкоренко // *Економіка і прогнозування*. –2010. – №2. –С. 44–60.

398. Шкрабак І. В. Стратегічне управління економічним розвитком територіальних утворень: монографія / І. В. Шкрабак. – Донецьк: ВІК, 2012. – 261 с.

399. Шкрабак И.В. Структурная устойчивость экономики региона с позиций синергетической теории информации // *Науковий вісник НЛТУ України*. - 2012, Вип. 22.6. - С. 340-345.

400. Шредингер Э . Что такое жизнь? / Э. Шредингер.— Москва-Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2002. - 92 с.

401. Шрейдер Ю. К определению системы / Ю. Шрейдер // *Научно-техническая информация. Серия – Информационные процессы и системы*. – 1971. – №7. – С.5-8.

402. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. Шумпетер / Пер. з англ. В.Старка. – Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.

403. Шумпетер Й.А. История экономического анализа: В 3 т. / Й. Шумпетер. – Санкт –Петербург, 2001. – Т. 3. – 524 с.

404. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий — Москва: Шк.Культ.Полит., 1995. — 800 с.

405. Экономическая энциклопедия / гл. рел. Л.И.Абалкин. -Москва: «Экономика», 1999. - 726 с.

406. Эндрес А. Экономика природных ресурсов / А. Эндрес, И. Квернер. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – 256 с.

407. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Пер. с нем. / Л. Эрхард. – Москва: Дело, 2001. – 335 с.

408. Эшби У. Введение в кибернетику / У. Эшби. – Москва: Книга по Требованию, 2013. – 425 с.

409. Юрчишин В. Посткризове економічне відновлення і перспективи для України [Електронний ресурс] / В. Юрчишин / Центр Разумкова. – Лютий 2011. – Режим доступу: http://ucers.org/ukr/article.php?news_id=874. (дата звернення: 2.03.2012). – Назва з екрана.

ДОДАТОК А

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ
ЄФІМОВ МАКСИМ ВІКТОРОВИЧ

84313, вул. Б. Хмельницького 3, м. Краматорськ, Донецька область, Україна
тел./факс (06264) 7-03-49, (095) 4444-185, e-mail: efimov.mv2014@gmail.com

Вих. № 01-16/34 нд
« 14 » 03 2016 р.

До спеціалізованої вченої ради
по захисту докторських (кандидатських)
дисертацій Д.12.105.03

у Донбаській державній машинобудівній
академії МОН України

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни
представленої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за
спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним
господарством

Результати дисертаційної роботи доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни, представленої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством, були використані під час аналізу законодавчих ініціатив щодо реалізації першочергових пріоритетів Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» схваленої Президентом України від 12 січня 2015 року № 5/2015.

Зокрема, розроблені дисертантом концептуальні підходи до формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку, методика упорядкування семантичних мереж визначень концепції та підходи до ідентифікації національних імперативів сталого розвитку отримали позитивну оцінку фахівцями Комітету Верховної Ради України з питань промислової політики та підприємництва.

Народний депутат України,
перший заступник голови Комітету
Верховної Ради України з питань
промислової політики та підприємства

М.В. Єфімов

УКРАЇНА
Донецька обласна державна адміністрація
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІКИ

Площа Миру, 2, м. Краматорськ, Донецька область, 83313
 e-mail: dedonoda@gmail.com, код ЄДРПОУ 02741427

від 09.02.2016 № 03-010/611

Довідка
 про практичну значущість результатів дисертації
 Бурлуцької Світлани Владиславівни

Наукове дослідження доцента Бурлуцької С.В. присвячене актуальним проблемам пов'язаним з формуванням стратегій пружного сталого розвитку.

В якості найбільш суттєвих результатів напрацювань Бурлуцької С. В. вважаємо: по-перше, запропоноване авторське розуміння стратегії як форми довгострокового регулювання соціально-економічних процесів та по-друге, висновок щодо необхідності врахування зміни у часі доцільності та ефективності стратегій пружності при формуванні інформаційно-аналітичного забезпечення в сфері сталого розвитку.

Бурлуцькою С.В. запропоновано концептуальні положення щодо диверсифікації стратегій пружного сталого розвитку (стратегія статичної пружності спрямована на скорочення втрат від шокowego збурення, а стратегія динамічної пружності забезпечує прискорення процесу відновлення соціально-економічної системи). Таким чином, забезпечується підвищення ефективності державного регулювання контрольованих (частково контрольованих) компонентів сталого розвитку в ендогенному та екзогенному середовищі на національному та регіональному рівні.

Методичні рекомендації Бурлуцької С.В. щодо диверсифікації стратегій пружного сталого розвитку на регіональному (територіальному) рівнях можуть бути використані департаментом економіки Донецької обласної державної адміністрації при формуванні регіональних програм розвитку.

Директор Департаменту

О.І. Свиarenко

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул. Ярослава Мудрого, 39/3, м. Краматорськ, 84301, тел.: (06264) 3-10-13
e-mail: just_don@ukr.net Код ЄДРПОУ 34898944

18.04.2016 р. № 01-16/147

До спеціалізованої вченої ради
по захисту докторських (кандидатських)
дисертацій Д 12.105.03
у Донбаській державній машинобудівній
академії МОН України

Довідка

про практичну значущість результатів дисертаційного дослідження
Бурлуцької Світлани Владиславівни

Наукове дослідження доцента Бурлуцької С.В. присвячене актуальним проблемам пов'язаним з формуванням теоретико-методологічних положень, науково-методичних основ і науково-практичних рекомендацій щодо формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку економічних агентів та компонентів національної економіки.

Вагомим результатом теоретичної частини дослідження вважаємо запропоноване авторське розуміння стратегії як форми довгострокового регулювання соціально-економічних процесів на різних рівнях суспільної структури, за якою здійснюється постановка цілей, вибір найкращих варіантів в умовах, що склалися, засобів і методів їх досягнення з урахуванням наявних ресурсів на основі узгодження і реалізації перспективних інтересів суб'єктів економіки. Важливим є висновок Бурлуцької С. В. щодо необхідності врахування зміни у часі доцільності та ефективності стратегій пружності при формуванні програмних документів в сфері сталого розвитку.

Автором запропоновано методичні положення щодо формування механізмів реалізації стратегії пружного розвитку як комплексу певних управлінських або регулюючих дій державних інститутів спрямованих на зміну функціонування економічних агентів (суб'єктів господарювання) в межах реалізації державної політики з питань банкрутства.

Методичні рекомендації Бурлуцької С.В. щодо формування механізмів реалізації стратегії відновлення сталого розвитку та оздоровлення економічних агентів (суб'єктів господарювання) можуть бути використані

Головним територіальним управлінням юстиції у Донецькій області з метою створення організаційних, економічних та інших умов, необхідних для реалізації процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом.

В.о. начальника
Головного територіального управління юстиції
у Донецькій області

О. В. Павлова

Національна академія
наук України
**ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

The National Academy
of Sciences of Ukraine
**INSTITUTE OF ECONOMIC
AND LEGAL RESEARCH**

01032, м. Київ 32, бульвар Тараса Шевченка, 60
E-mail: office.iepd@nas.gov.ua, http://www.iepd.dn.ua, тел. (044) 200-55-68
ЄДРПОУ 13530946

Вір 16.03.2015р N 59/173

До спеціалізованої вченої ради
по захисту докторських (кандидатських)
дисертацій Д 12.105.03
у Донбаській державній машинобудівній
академії МОН України

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бурлуцької Світлани Владиславівни

Цим засвідчуємо, що Інститутом економіко-правових досліджень Національної академії наук України було використано результати, отримані у ході виконання наукового дослідження щодо вирішення проблем діагностики економічного розвитку регіонів. Використані результати дозволили проаналізувати просторово-часові параметри формування економічної ренти.

У межах бюджетної теми «Інфраструктурне забезпечення активізації міжрегіонального співробітництва в Україні» (номер державної реєстрації 0114U001180, 2014-2016 рр.) Бурлуцькою С.В. обґрунтовано пропозиції щодо науково-методичного забезпечення діагностики рентної природи міжрегіональних диспропорцій у контексті забезпечення сталого розвитку, визначено стратегічні пріоритети сучасного розвитку міжрегіонального співробітництва.

Директор інституту
член-кореспондент НАПрН України
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

В.А.Устименко

**МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКИЙ МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР ПРОФЕСІЙНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ**

бул. Машинобудівників, 32, м. Краматорськ, Донецька обл., 84313, тел.: (0626) 41-47-01,
тел/факс: (0626) 41-64-74 E-mail: dncpri@ukr.net Код ЄДРПОУ 34877327,
реєстраційний рахунок 35223143006661 в ГУДКСУ у Донецькій області, МФО 820172

Від 17.12.2015р. №01-12/780-15
На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради
по захисту
докторських(кандидатських)
дисертацій Д 12.105.03 у
Донбаській державній
машинобудівній академії МОН
України

Довідка

**про використання результатів дисертаційного дослідження
Бурлуцької Світлани Владиславівни**

Надані доцентом Бурлуцькою С. В. пропозиції щодо виведення неконкурентоспроможних осіб із системи соціального утримання на ринок праці прийняті до розгляду Донбаським міжрегіональним центром професійної реабілітації інвалідів Міністерства соціальної політики України.

Фахівцями Донбаського міжрегіонального центру професійної реабілітації інвалідів позитивно оцінено методичний підхід щодо реалізації стратегії соціальної реабілітації спрямованої на відновлення соціально-економічної активності неконкурентоспроможних осіб. Реалізація підходу сприятиме сталому соціальному розвитку суспільства, дозволить попередити загострення соціальних проблем відповідно положенням програми ООН «Трансформація нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030».

Впровадження запропонованих організаційно-економічних заходів щодо розширення професійної бази підготовки та поліпшення якості методичного супроводження міжрегіонального центру професійної реабілітації інвалідів дозволить підвищити якість виконання основних його завдань та забезпечить більше раціональне використання державних коштів.

**З повагою,
Директор**

С.О. Фоміна

Міністерство соціальної політики України
 Державна служба зайнятості (Центральний апарат)
 Донецький обласний центр зайнятості
**ДЕРЖАВНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
 ДОНЕЦЬКИЙ ЦЕНТР ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ
 ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ**

юридична адреса: вул. Соціалістична 3, м. Красноармійськ, 85300
 фактична адреса: 6. Машинобудівників, 39, м. Краматорськ, 84313

E-mail: doncpto@gmail.com; сайт: <http://www.doncpto.com.ua>; ЄДРПОУ: 37295835

Від 17.04.2016 № 01-11/140
 На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради
 по захисту докторських (кандидатських)
 дисертацій Д 12.105.03
 у Донбаській державній машинобудівній
 академії МОН України

Довідка
 про використання результатів дисертаційної роботи
 доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни

Результати дисертаційної роботи доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни на тему «Формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки», сформовані у теоретико-методологічних положеннях, науково-методичних основах і науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки, знайшли практичне застосування у діяльності ДНЗ «Донецький центр професійно-технічної освіти» Державної служби зайнятості Міністерства соціальної політики України.

Позитивно оцінені запропоновані Бурлуцькою С.В. методичні положення щодо формування стратегії відновлення конкурентоспроможності безробітних шляхом їх перепідготовки та підвищення кваліфікації в умовах шоккових збурень обумовлених проведенням АТО в Донецькій та Луганській областях. Впровадження положень щодо забезпечення пружності сталого розвитку трудових ресурсів дозволять підвищити якість визначення регіонального компоненту змісту професійно-технічної освіти у контексті розробки регіональної Програми зайнятості.

В.о. директора

О.Є. Калігаєв

УКРАЇНА

КРАМАТОРСЬКА МІСЬКА РАДА

УПРАВЛІННЯ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Вул. Героїв Небесної Сотні, 23, м. Краматорськ, Донецька обл., 84333
 Тел. (06264) 6-35-90, факс (06264) 6-25-47. E-mail: utszn1426@krm.gov.ua

Від 06.11.2017 № 01-15-1874
 На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради
 по захисту докторських (кандидатських)
 дисертацій Д 12.105.03
 у Донбаській державній машинобудівній
 академії МОН України

Довідка

про використання результатів дисертаційного дослідження
 Бурлуцької Світлани Владиславівни

Даною довідкою підтверджується, що результати наукових досліджень С. В. Бурлуцької, пов'язані з розробкою теоретичних підходів і практичних рекомендацій щодо формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку, знайшли апробацію в діяльності Управління праці та соціального захисту населення Краматорської міської ради.

Зокрема, було проаналізовано і рекомендовано до впровадження у діяльність місцевих та регіональних органів влади, що співпрацюють з УПСЗН науково-методичні розробки щодо формування стратегії соціально-економічного розвитку спрямованої на забезпечення підвищення пружної реакції населення (економічних агентів) на шоківі збурення.

На думку фахівців Управління праці та соціального захисту населення Краматорської міської ради, існує практична потреба у розповсюдженні результатів дослідження С.В. Бурлуцької. Зокрема слід виділити розроблені автором:

- національні імперативи, що створюють підґрунтя формування національної стратегії сталого розвитку, спрямовану на забезпечення стійкого функціонування домогосподарств на деокупованих територіях Донецької області;
- методику ідентифікації параметрів пружної реакції населення (економічних агентів) у короткостроковому періоді на шоківі збурення деструктивного характеру.

Таким чином, Управління праці та соціального захисту населення Краматорської міської ради може рекомендувати комплекс наукових розробок Бурлуцької Світлани Владиславівни щодо формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку для впровадження в діяльність законодавчих та виконавчих органів влади.

Начальник управління

О.М. Ігнатенко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

65082, Одеса, Преображенська, 8
тел: (048)723-61-58, 723-23-60
Факс: (048)32-04-46
E-MAIL: MAIL@ONEU.EDU.UA

Державна казначейська служба України
код ЄДРПОУ № 02071079
р/р № 35229245001375
МФО 820172

24.05 2016 № 01-17/875

До спеціалізованої вченої ради
по захисту докторських (кандидатських)
дисертацій Д 12.105.03
у Донбаській державній машинобудівній
академії МОН України

Довідка

про використання результатів дисертаційного дослідження
доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни
у навчальному процесі університету

Результати дисертаційної роботи доцента Бурлуцької С. В. на тему «Формування стратегії забезпечення пружності сталого розвитку національної економіки» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством мають теоретичну та практичну цінність і впроваджені у навчальний процес Одеського національного економічного університету Міністерства освіти і науки України при розробці робочих програм, методичних рекомендацій з дисциплін «Національна економіка», «Державне регулювання економіки», «Фінансова санація та банкрутство», а також при підготовці дипломних робіт магістрів.

**Проректор з наукової роботи
доктор економічних наук,
професор**

А. І. Ковальов

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)

вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (06262) 3-23-54
E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www: slavdpu.dn.ua, код ЄДРПОУ 38177113

14.04.2016 р. № 88-16-3250 на № _____

До спеціалізованої вченої ради
по захисту докторських
(кандидатських) дисертацій

Довідка
про використання результатів дисертаційного дослідження
Бурлуцької Світлани Владиславівни
у навчальному процесі

Результати дисертаційного дослідження «Формування пружної стратегії забезпечення сталого розвитку національної економіки» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством, виконаного доцентом кафедри обліку і аудиту Бурлуцькою С.В., мають теоретичну та практичну цінність і впроваджені у навчальний процес ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» Міністерства освіти і науки України при викладанні дисциплін «Макроекономіка», «Глобальна економіка», «Державне регулювання економіки», «Міжнародна економіка», «Регіональна економіка».

Ректор ДВНЗ «ДДПУ»
доктор педагогічних наук,
професор

С. О. Омельченко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
ІНСТИТУТ ІННОВАЦІЙНОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ**

Україна, 65001, Одеса, Французький бульвар 24/26, к.8
Телефон (0482) 68-78-53, Факс (048) 711-65-33
E-mail: iipo@onu.edu.ua

№ 127 від «31» листопада 2014 р.

АКТ

про участь та використання результатів основних наукових положень дисертаційної роботи

Бурлуцької Світлани Владиславівни

в розробці Державної бюджетної теми «Дослідження пріоритетних напрямів регіональної політики в економічній сфері» (ДР № 0110U007602, наказ від 16.03.2010 №637-18)

Інститут інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І.І. Мечникова цим актом засвідчує, що окремі положення дисертаційного дослідження Бурлуцької Світлани Владиславівни використані при виконанні Державної бюджетної теми «Дослідження пріоритетних напрямів регіональної політики в економічній сфері» (ДР №0110U007602 наказ від 16.03.2010 №637-18) та представлені в колективній монографії «Пріоритетні напрями регіональної політики в економічній сфері (економічне районування, стратегічне планування, інтелектуально-інноваційні системи, трудовий потенціал та розвиток сільських територій): колективна монографія. Т.2. / за заг. ред. Т.О.Журавльової. — Павлоград: АРТ СИНТЕЗ-Т, 2014.— 370с.», виконаної в межах даної теми.

Результати дослідження к.е.н., доцента Бурлуцької Світлани Владиславівни у співавторстві з д.е.н., професором Бурлуцьким С.В. ««Прокляття ресурсів» та рентоорієнтована поведінка суб'єктів вітчизняної економіки: регіональний аспект» оприлюднені в п.1.2. на с.14-33 зазначеної колективної монографії.

Отримані результати виконаних Бурлуцькою С.В. досліджень мають наукову і практичну значимість: сформульовані гіпотези щодо здатності та можливості суб'єктів вітчизняної економіки стягувати економічну ренту отримали відповідну емпіричну доказову базу.

Примірники колективної монографії відповідно до наказу МОН МС України від 17.10.2012 р. № 1112 (zareestrovаний Міністерством юстиції України 2.11.2012 р. за №1852/22164) розіслані в бібліотеки за встановленим переліком.

Директор Інституту інноваційної та післядипломної освіти
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова,
д.п.н., професор

Дунаєва Л.М.

Головний редактор колективної монографії,
науковий керівник Держбюджетної теми ДР № 0110U007602,
завідувач кафедри економіки та моделювання ринкових відносин
Інституту інноваційної та післядипломної освіти
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова,
к.е.н., професор

Журавльова Т.О.

ДОДАТОК Б

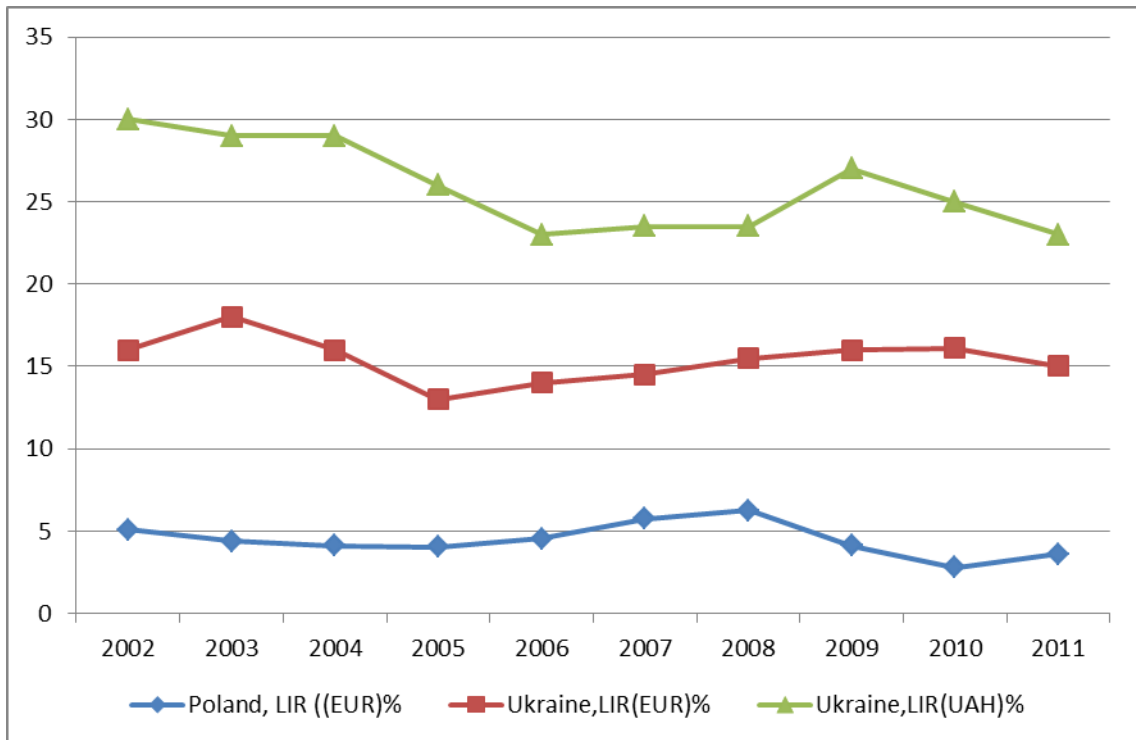

Рис. Б.1. Динаміка ставки відсотка за кредитами юридичним особам строком до 1 року

Розраховано за даними http://charts.finance.ua/ru/credit_deposit/credit_jur/~4/uah/36;
http://www.nbp.pl/homen.aspx?f=en/statystyka/oproc/mir_new/mir_new.html)

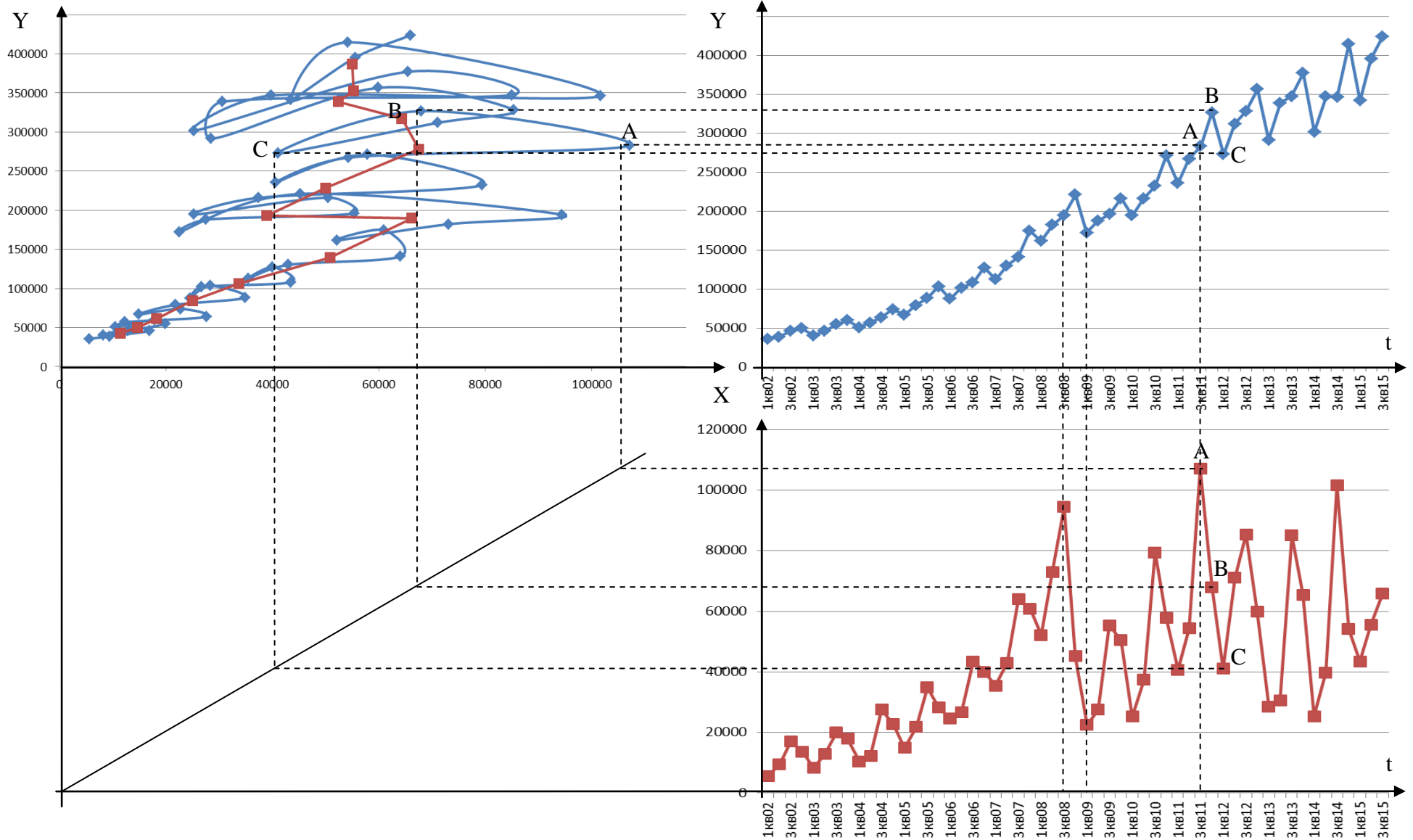

Рис.Б.2 Фазова траєкторія обсягів кінцевих споживчих витрат (Y) та валового нагромадження (X), млн.грн.

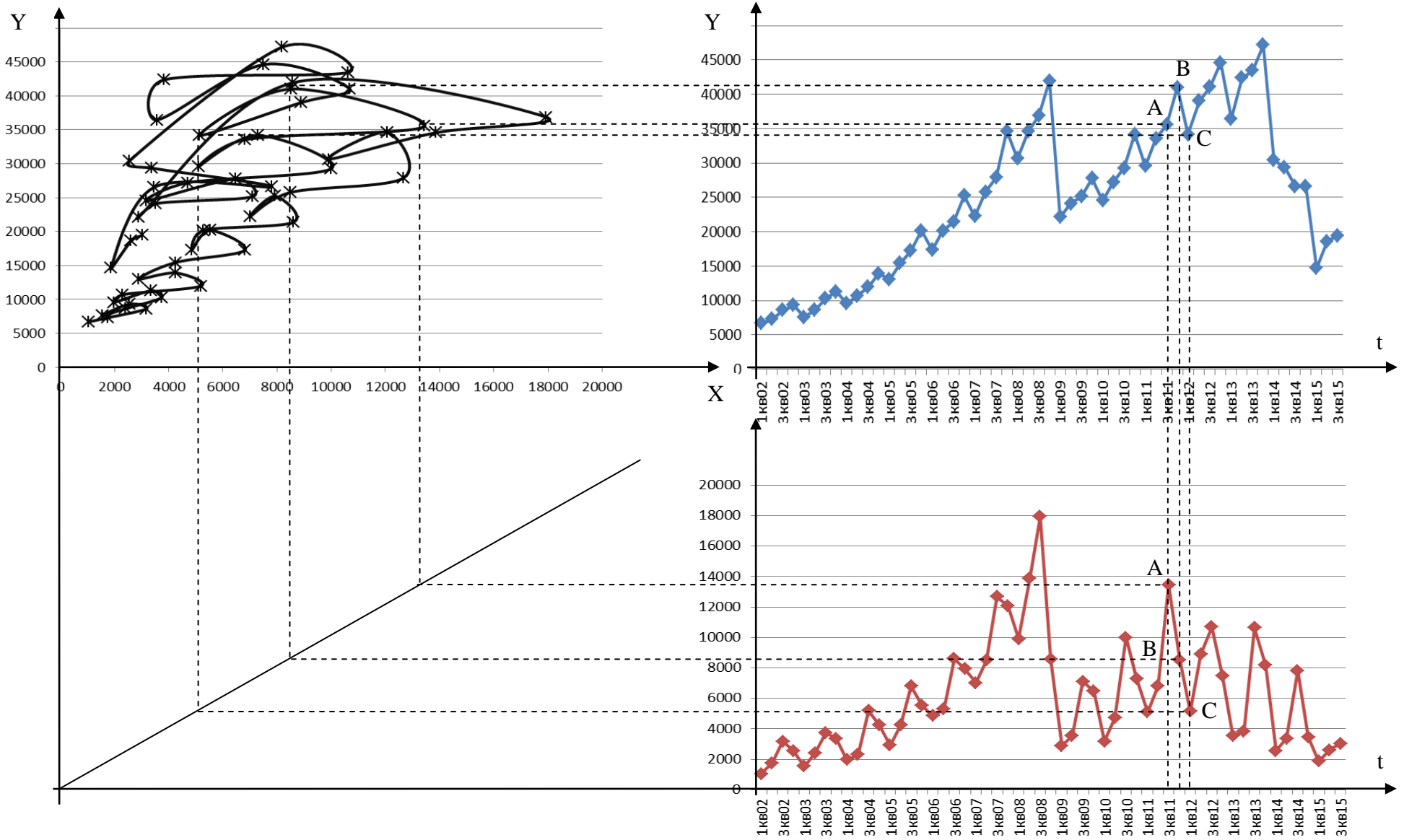

Рис.Б.3 Фазова траєкторія обсягів кінцевих споживчих витрат (Y) та валового нагромадження (X), млн.дол.США.

ДОДАТОК В

Таблиця В.1

Характеристики лінійних регресійних моделей колективного кінцевого споживання

Регіон (область)	Модель CSE = f(ICEN)	Параметри (коефіцієнти) якості моделі	
		кореляції R_{XY}	детермінації R^2_{XY}
Вінницька	52,99+0,11384×ICEN	0,9747	0,9502
Волинська	114,49+0,11777×ICEN	0,9675	0,9361
Дніпропетровська	-105,16+0,09533×ICEN	0,9914	0,9828
Донецька	549,68+0,06587×ICEN	0,9427	0,8888
Житомирська	120,06+0,15951×ICEN	0,9780	0,9566
Закарпатська	-448,849+0,17816×ICEN	0,9648	0,9308
Запорізька	25,75+0,08027×ICEN	0,9717	0,9443
Івано-Франківська	-24,39+0,11145×ICEN	0,9902	0,9806
Київська	903,61+0,13704×ICEN	0,9707	0,9423
Кіровоградська	-183,51+0,16240×ICEN	0,9921	0,9842
Луганська	60,57+0,10969×ICEN	0,9897	0,9795
Львівська	-261,78+0,13032×ICEN	0,9964	0,9927
Миколаївська	-1,86+0,13078×ICEN	0,9937	0,9875
Одеська	387,98+0,08350×ICEN	0,9837	0,9678
Полтавська	-90,51+0,11895×ICEN	0,9904	0,9811
Рівненська	-147,45+0,14094×ICEN	0,9855	0,9713
Сумська	-57,55+0,14498×ICEN	0,9935	0,9871
Тернопільська	46,95+0,12328×ICEN	0,9797	0,9598
Харківська	192,82+0,08866×ICEN	0,9395	0,8828
Херсонська	-169,59+0,14736×ICEN	0,9628	0,9270
Хмельницька	-277,08+0,14906×ICEN	0,9734	0,9476
Черкаська	73,812+0,11719×ICEN	0,9881	0,9763
Чернівецька	-242,50+0,162178×ICEN	0,9872	0,9747
Чернігівська	-102,83+0,18339×ICEN	0,9633	0,9279

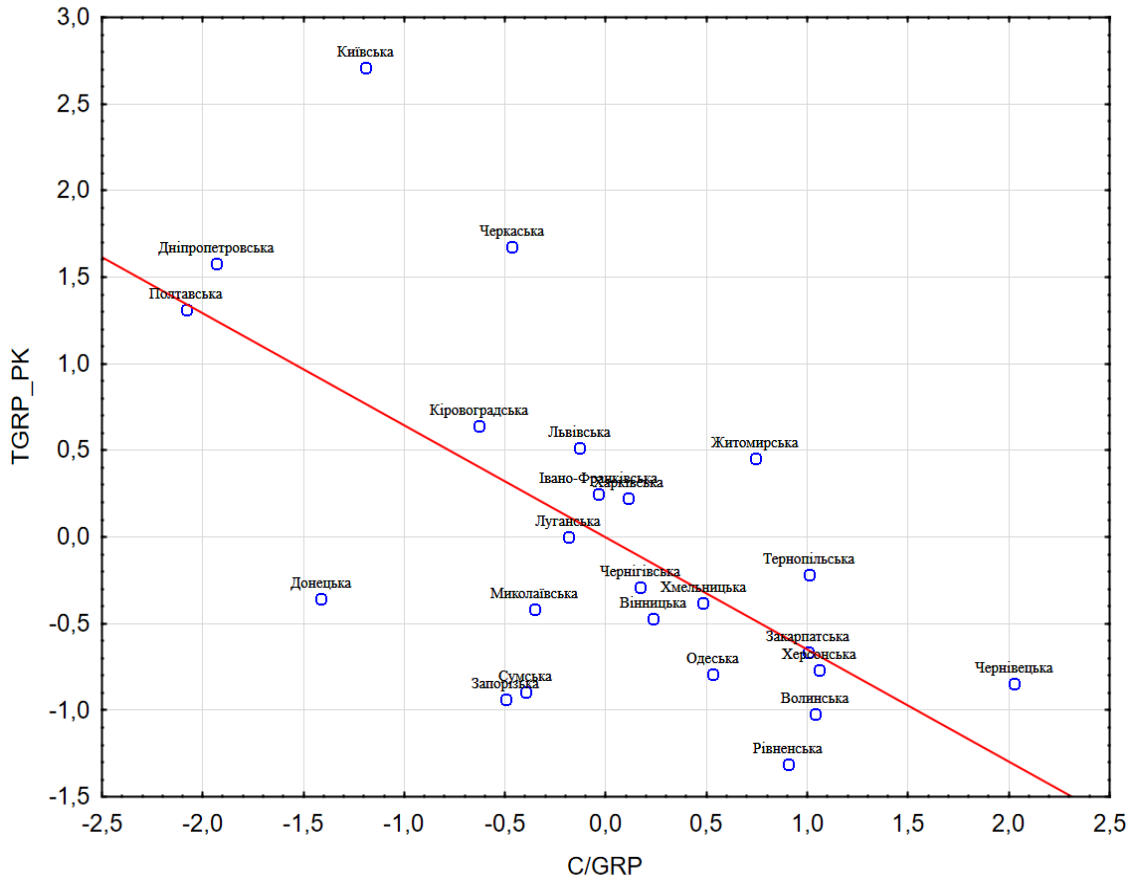

Рис. В.1. Діаграма розсіювання стандартизованих показників швидкості зростання ВРП на душу населення та співвідношення споживання до ВРП

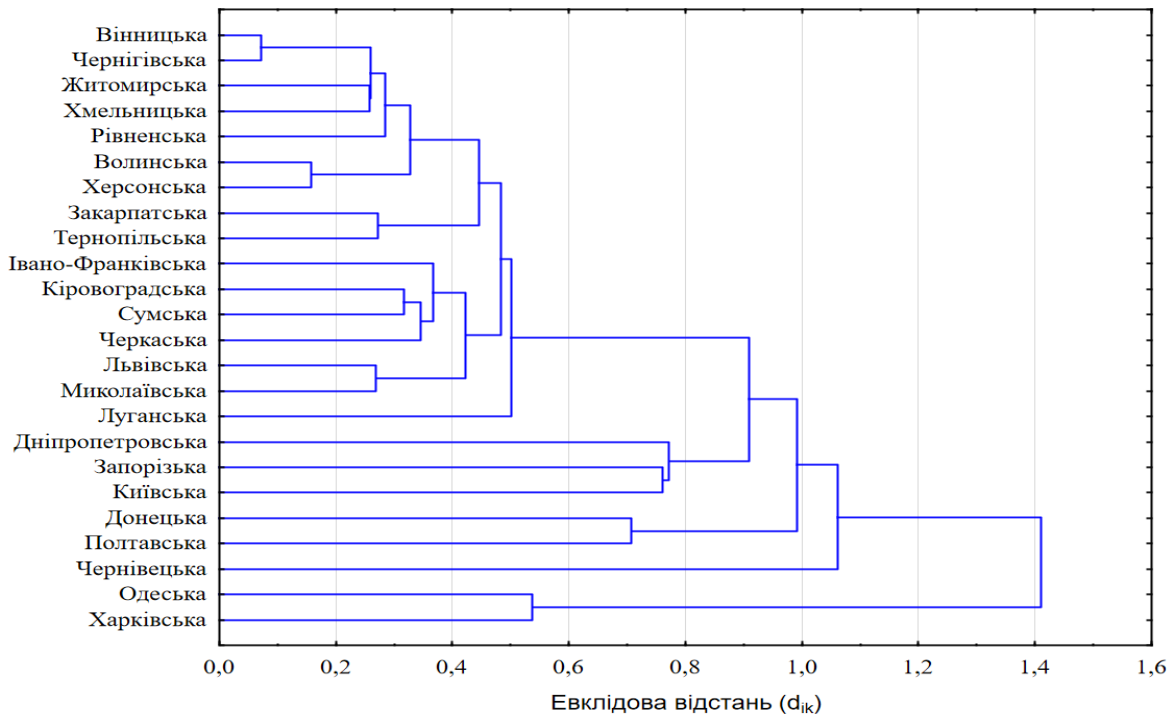

Рис. В2 Дендрограма ієрархічної кластеризації областей

Таблиця В.2

Протокол кластеризації регіонів України

Етап	Поєднання в кластери		Коефіцієнти відстані	Етап першої появи кластера		Наступний етап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	17	19	0,007	0	0	3
2	5	21	0,013	0	0	7
3	17	24	0,019	1	0	7
4	2	16	0,025	0	0	10
5	1	12	0,037	0	0	12
6	8	10	0,044	0	0	11
7	5	17	0,087	2	3	12
8	7	11	0,125	0	0	20
9	14	20	0,146	0	0	15
10	2	6	0,160	4	0	14
11	8	22	0,175	6	0	17
12	1	5	0,218	5	7	17
13	3	4	0,292	0	0	20
14	2	23	0,323	10	0	18
15	14	18	0,370	9	0	16
16	13	14	0,545	0	15	19
17	1	8	0,589	12	11	18
18	1	2	1,065	17	14	19
19	1	13	2,099	18	16	21
20	3	7	2,268	13	8	22
21	1	15	3,717	19	0	22
22	1	3	7,198	21	20	23
23	1	9	13,089	22	0	0

Джерело: розраховано автором на основі даних [369]

Таблиця В.3

Декомпозиція областей третього кластеру

Область	Належність до підкластеру			
	5 підкластерів	4 підкластери	3 підкластери	2 підкластери
Вінницька	1	1	1	1
Волинська	2	2	2	2
Дніпропетровська	3	3	2	2
Житомирська	4	4	3	2
Закарпатська	4	4	3	2
Івано-Франківська	5	4	3	2
Київська	4	4	3	2
Кіровоградська	4	4	3	2
Львівська	4	4	3	2
Миколаївська	5	4	3	2
Одеська	4	4	3	2
Полтавська	5	4	3	2
Рівненська	4	4	3	2
Сумська	4	4	3	2
Тернопільська	1	1	1	1
Харківська	3	3	2	2
Херсонська	4	4	3	2
Хмельницька	1	1	1	1
Черкаська	3	3	2	2
Чернівецька	3	3	2	2
Чернігівська	4	4	3	2

Джерело: побудовано за даними [369]